

ԱՔԴՈՒԼԼԱՀ ՕԶԱԼԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՆԻՖԵՍՏ

Անդիմակ Աստվածների և
մերկ արքաների դարաշրջանը

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԱԲԴՈՒԼԼԱՀ ՕԶԱԼԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՆԻՖԵՍՏ

6757

Անդիմակ Աստվածների և
մերկ արքաների դարաշրջանը

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2025

ՀՏԴ 32:1/14:94
ԳՄԴ 66.0+87+63
Օ-620

Օջալան Ադրուլլահ
Օ-620 Ժողովրդավարական քաղաքակրթության
մանիֆեստ: Անդիմակ Աստվածների և մերկ
արքաների դարաշրջանը / Ա. Օջալան.- Եր.:
Լուսակն, 2025.
Երկրորդ հատոր.-564 էջ:

ՀՏԴ 32:1/14:94
ԳՄԴ 66.0+87+63

ISBN 978-9939-979-01-4

© Լուսակն, 2025, 2025

Հարգելի ընթերցող,

Մեր առաջնորդի միջոցով մի ամբողջ ազգի ոչնչաց-
նելու վրա կենտրոնացած Իմրալիի համակարգի¹ դա-
ժան խոշտանգումների և մեկուսացման պայմաններում,
գրեթե սուղ, եթե ոչ բոլորովին բացակայող միջոցներով
մեր առաջնորդի գրած «Ժողովրդավարական քաղա-
քակրթության մանիֆեստ» աշխատության կարևորու-
թյունը մեր ժողովրդի և մարդկության համար օրեցօր մո-
տենում է այն կետին, որին արժանի է:

Այս մանիֆեստը մեր ուժի հիմնական աղբյուրն է՝
իր պատմությամբ, ներկայով և լուսավոր ապագայով:
Այն պատկանում է ոչ թե մեկ ազգի կամ դասի, այլ՝ ողջ
մարդկությանը: Այս ռեսուրսը ողջ մարդկությանը սնու-
ցող աղբյուրի վերածելը մեր կյանքի և պայքարի նպա-
տակն է:

«Ժողովրդավարական քաղաքակրթության մանի-
ֆեստ»-ի հինգհատորյակի վերաբերյալ, որն արդեն մեծ
թվով ընթերցողներ ունի, կարևոր կարծիքներ և առա-
ջարկություններ են արվել, և դրանք ուշադրությամբ
գնահատվել են մեր շարժման կողմից: Ստացված կար-
ծիքների և առաջարկությունների լույսի ներքո նպատա-
կահարմար համարվեց վերանայել Առաջնորդի պաշտ-
պանական ճառը:

¹Քրդական բանվորական կուսակցության հիմնադիր Ադրուլլահ Օջալանը
Թուրքիայի կողմից դատապարտվել է ցմահ ազատազրկման և պահվում է
Իմրալի կղզու բանտում:

Այս նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը վերանայել է պաշտպանական ճառք և որոշ կետերում ուղղումներ արել, որոնք բովանդակության վրա չեն ազդել:

Այս ուղղումները կատարվել են քերականության, անհասկանալի տարեթվերի, հասկացությունների-իդիոմների-ասացվածքների մեջ, որոնք տարբեր լեզուներով թարգմանության ժամանակ խնդիրներ կառաջացնեն: Ուղղված նախադասությունների և բառերի իմաստը խնամքով պահպանվել է: Ջանքեր են գործադրվել ուղղումները կատարել այնպես, որպեսզի ոչ ճիշտ ընկալումների ու գնահատականների տեղիք չտան: Դրանով նպատակ ունենք մեր հարգանքն արտահայտել Իմրալի բանտում մեկուսացված ու ծանր պայմաններում գտնվող մեր Առաջնորդի նկատմամբ՝ որպես ընկերասիրության դրսևորում:

Հավատում ենք, որ «Ժողովրդավարական քաղաքակրթության մանիֆեստ»-ն այս տեսքով ավելի պարզ և հասկանալի կլինի ընթերցողի համար, կհեշտացնի թարգմանությունը: Ընդունեք մեր ողջույններն ու հարգանքների հավաստիքը:

Մայիսի 1, 2013 թ.
Խմբագրական հանձնաժողով

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կապիտալիստական համակարգի դեմ պաշտպանությունս զարգացնելիս՝ առաջին բաներից մեկը, որ պետք է անեմ, դրա մտավոր ձևաչափերից ձերբազատվելն է: Ինչպես Իսլամն ունի «Բիսմիլլա»² յուրաքանչյուր գործ սկսելու համար, կապիտալիզմը նույնպես ունի նմանատիպ սուրբ արժեքներ: Քանի որ ուզում ենք ազատվել կապիտալիզմից, առաջին հերթին պետք է մերժենք նրա դիտավորության աղոթքը: Կապիտալիզմի ամենասուրբ բաներից մեկն է նրա պարտադրած «գիտական մեթոդը» է: Նշված մեթոդը «ազատության բարոյականությունը» և էթիկան չեն, որ անցնում են սոցիալական կյանքի ֆիլտրով, և առանց որոնց հնարավոր չէ, քանի դեռ գոյություն ունի մարդկային հասարակությունը: Ընդհակառակը, ամենազարգացած ստրկատիրական կյանքի մտածելակերպն է, որը ժխտողականության հիման վրա անիմաստ է դարձնում հասարակական կյանքը և հանգեցնում հասարակության քայքայմանն ու փչանալուն, կապիտալիզմի գոյությանը նպաստող նյութական և հոգևոր մշակույթն է:

Քանի որ ես փորձում եմ ձերբազատվել այս մտածելակերպից ու մշակույթից, իմ հիմնական փաստարկը կարող է լինել ոչ այլ որ, քան ԵՆՔՄ: Մինչ Դեկարտը իր փիլիսոփայությամբ կասկածում էր ամեն ինչի վրա, որը, զուցե, անգիտակցաբար հիմք էր տալիս կապիտալիզմին, ինքը վերջինն էր մնացել: Արդյոք նա նույնպես ինքն իրեն

² Արաբերեն Bismillah-ir Rahman-ir Rahim-ի կրճատված տարբերակն է: Բառացիորեն նշանակում է ողորմած և կարեկից Աստծո անունով: Օգտագործվում է մուսուլմանների կողմից որպես օրհնություն՝ ուտելուց կամ այլ գործ սկսելուց առաջ:

պետր Լ. կասկածի տակ դնե՞ր: Ամենակարևորը՝ ինչպե՞ս է նա հայտնվել այդ իրավիճակում: Մենք գիտենք, որ պատմության մեջ եղել են մի քանի փուլեր, որոնք նման են իրավիճակին, որում նա Լ.ր: Շումմերական բահանաների աստվածաշինությունները, Աբրահամ մարգարեի խորր աստվածապաշտական կասկածները (վերջին օրինակը Մուհամմեդ մարգարեի աստվածային արկածն է.) և հոնիական թերահավատությունն առաջին օրինակներն են, որոնք այս համատեքստում պետր Լ. հիշել:

Պատմական այս փուլերում թե՛ մուտք գործած նոր մտածողությունը, և թե՛ մերժում պահանջող նախկին մտածելակերպերն ունեն հասարակությանն արմատապես ձևավորելու և փոխելու առանձնահատկություններ: Համենայն դեպս, նրանք ապահովում են հիմնական պարադիգմ: Կասկածի հիմնական պատճառն այն է, որ ի հայտ եկած նոր կենսակերպի պայմաններում հին, խորը արմատավորված մտածելակերպը (որ կարելի է անվանել նաև գաղափարական ստրուկտուրայիզմ) անբավարար է: Նոր կյանքի համար անհրաժեշտ մտածելակերպի ձևավորումը շատ դժվար է և պահանջում է անհատականության արմատական թոփախ: Անկախ նրանից՝ մենք դա կանվանենք մարգարեական առաջացում, փիլիսոփայական փուլ, թե՛ գիտական հայտնագործություն, նրանք բոլորն էլ, ըստ Լ.ության, փնտրում են նույն անհրաժեշտության պատասխանները: Ինչպե՞ս են ձևավորվելու հասարակական նոր կյանքի համար անփոխարինելի մտածելակերպի նոր օրինաչափություններ: Ահռելի թերահավատությունն այս միջանկյալ փուլին բնորոշ առանձնահատկությունն է:

Դեկարտի, Սպինոզայի և Էրազմուսի հոյակապ կյանքն այն վայրում, որը 16-րդ դարում կապիտալիզմի հաստատուն վերլիքի բնօրրանն էր (մոտավորապես ներկայիս Նիդերլանդներում), կրում է պատմական այսպիսի փուլի հետքերը: 1950-ականները՝ իմ կյանքի պատմության սկիզբը, այն տարիներն էին, երբ այդ ժամանակաշրջանի համաշխարհային կապիտալիստական մոդուլը իր գագաթնակետին էր: Իմ բնօրրանը Միջագետքի վերին մասերն են, հայտնի բարեբեռ մահիկի ամենաբերրի հողը, որը շրջանակված է Տավրոս-Ջազրոս լեռնաշղթայով, որտեղ գոյություն ունեն խորը արմատավորված մտավոր օրինաչափությունների մնացորդներ և որտեղ նեոլիթյան դարաշրջանի ու քաղաքային քաղաքակրթության առաջնեկներն ապրել են ամենակարգ ժամանակաշրջանները. քաղաքակրթության սկիզբը դրած նախալեռներ, որոնք նեոլիթյան շրջանի անցման հիմնական տարածքներն են, որտեղ շքեղ գոհաբերություններ են արվել (տաճարային պաշտամունքներ՝ շրջապատված 12 հազարամյա մեծ օբեկիսկներով, որոնց առաջին օրինակը հայտնաբերվել է Ուրֆայի մոտ):

Կապիտալիստական համակարգի պահապանների կողմից Իմրալի կղզու մեկուսի գնդանում ապրելուն դատապարտված լինելը, ճիշտ ինչպես Ջեսը Պրոմեթևսին շղթայել է կովկասյան ժայռերին, պահանջում է լուծել առկա համակարգային հակասությունը: Այլ կերպ ասած՝ առանց այս պատմական փաստերը հիշելու և վերծանելու չենք կարող խնդրի իմաստը գիտակցել: Թուրքիայի Հանրապետության հետ իմ առնչությունը շատ չի տարբերվի այն ցլի իրավիճակից, որը իսպանական ցլամարտի ժա-

մանակ միշտ հարձակվում է կարմիր շալի վրա: Անկասկած, Թուրքիայի Հանրապետությունն այստեղ ցլամարտիկի է վերածվել, և նրան վերապահվել է նման դեր: Պահանջվում է շարունակարար և արդյունավետ կերպով խաղալ այս դերում: Բայց այն, ինչ մեզ և ինձ համար անհրաժեշտ է, այս վայրի խաղի իրական տերերին կյանքի բոլոր իրական փաստերով բացահայտելն է:

Որպեսզի չրնկենք հասարակության ամբողջականության հետ կապված հիմնական սխալ պատկերացումների մեջ, պետք է ուշադիր դիտարկենք Կարլ Մարքսի օրինակը: Կասկած չկա, որ Մարքսը եղել է կամ ցանկանում էր լինել առաջատար դեմք, որն ուզում էր լուծարել կապիտալիզմը և ազատվել դրանից: Բայց, ընդհանուր առմամբ, ընդունված է, որ Մարքսի հայացքներով ոգեշնչված գանգվածային սոցիալական փոփոխությունների շարժումները չեն կարողացել հաղթել կապիտալիզմի լավագույն ծառային: Այս առումով պարզ է, որ ես հիմար մարքսիստ աշակերտ չեմ լինի:

Պետք է ըմբռնամք մոտենալ սեփական ինքնությունս սահմանելու համար հիմնական պարամետրերից ելնելով գործելու ցանկությանս: Ի՞նչ են դրանք: Անցում դեպի նեոլիթ և նեոլիթյան մտածելակերպի ու կենսական սովորությունների մնացորդներ, քաղաքային քաղաքակրթության վրա հիմնված ուժային հիերարխիաներ, պետական պաշտամունքներ և վերջապես պատմության որևէ ժամանակաշրջանի հետ անհամեմատելի մասշտաբով կապիտալիզմի խաղի իրողություններ:

Հարկ է նշել նաև մի ստորին շերտ՝ մարդկային տեսակի տարրերակիչ հատկանիշները, կյանքի համար առա-

ջարկած ռիսկերն ու հարմարությունները: Այս տողերը գրելիս՝ գիտակցում եմ, թե կապիտալիզմի գծած լեգիտիմության սահմաններում որտեղ եմ պահվում: Ես չեմ պատրաստվում հերքել, որ ապրում եմ այս սահմաններում կամ պրոմթեսսականացված եմ: Ես զարգացնում եմ իմ ուժի և դրա պարունակած իմաստի գիտակցումն այն ընդարձակումների միջոցով, որոնց վրա կենտրոնանում եմ ամեն ժամ:

Եթե սկսենք հայտնի օրինակներից, մի կողմից Մանին՝ Սասանյան իշխանության դարպասների մոտ, իսլամական իշխանության դարպասների մոտ Իմամ Հոսեյնը, Հալլաբ-ի Մանսուրը և Սուհրավարդին, մյուս կողմից՝ հարյուրավոր սրբերը և սրբուհիները Հիսուսի ավանդույթից, ինչպես նաև բուդդայական ավանդույթի սարսափներից փախած ուժի գոհերը. նրանք, ովքեր անցել են եկեղեցու ինկվիզիցիայի կրակների միջով և նրանք, ովքեր ենթարկվում են կապիտալիզմի սարսափներին, որոնք հասնում են մինչև ցեղասպանություն, զրավոր մշակույթի բացահայտումների ծայրահեղ օրինակներն են:

Այս գերիշխող օրինակների ընդհանուր բնութագիրն այն էր, որ նրանք բոլորն էլ պնդում էին կյանքի մասին իրազեկության հարցը և ցանկանում էին վերացնել այն վարագույրը, որ ցանկանում էին դնել իրենց և կյանքի միջև: Մա կը նրանց հանցագործությունը:

Եթե կյանք-մահ երկընտրանքը հասցվել է սարսափելի փակուղու առջև, նապա դրա պատճառը միանշանակ սոցիալական է: Ոստ Լուծյան, ոչ ուղիղ իմաստով մահ է դրված մեր առջև, ոչ էլ անընդհատ գովազդվող կյանքը կյանքի հետ կապ ունի: Մենք պետք է հասկանանք, որ սի-

մույացիան դարձել է մեր կյանքի իրականությունը (դա պետք է հասկանալ որպես կյանքի մեխանիկական իմիտացիա): Նույնիսկ կյանքի հանդեպ ամենատվորական հարգանքն անգամ պահանջում է ազատվել այս անիծյալ շրջանակից:

Հասել եմ վաթսուն տարեկանիս: Նախադպրոցական կյանքի հետաքրքրասիրություններս հիմնականում չեն հաղթահարվել: Ես դեռ այդ սահմաններում եմ՝ տարիք չեմ առնում կապիտալիզմի սահմանած սահմաններում: Երբ մնում ես այդ սահմաններում, անխուսափելի է դառնում կա՛մ անագնիվ կյանքով ապրելը, կա՛մ թզուկ մնալը, կա՛մ բոլորը՝ սիմուլյակը, անագնիվ, գաճաճ, խաբերա, անբարեխիղճ, տգեղու տգետ: Բայց կյանքը պետք է վեր պահել բոլոր արժեքներից: Ճիշտ ապրել ցանկացողների հիմնական պարտականությունը կյանքը հասկանալն է: Հասկանալ՝ նշանակում է ապրել, ապրել՝ հասկանալ: Չեմ կարծում, որ բացի սրանից, տիեզերքն այլ ճիշտ մեկնաբանություն ունի: Թեև դա զրեթե անհնար է գիտակցել, ես պնդում եմ, որ բացարձակ իմաստը կյանքի մոդոլ իրականությունն է: Ոչ մի ուժ չի կարող լինել ավելի ուժեղ, քան իմաստային ուժը կամ խուսափել իմաստի ուժի դիմաց իշխանության կեղծ դրսևորման մեջ ընկնելուց:

Ես պետք է նորից վերադառնամ իմ իսկ ճշմարտությանը: Այս, այսպես կոչված, կյանքի պարամետրերը, որոնք ես փորձում էի բացատրել, ոչ միայն չկարողացան պատասխանել իմ կյանքի հետաքրքրություններին, այլ նաև հիմնական պատճառն էին, որ ընկա խորը կասկածների մեջ: Սրանց վրա ոչ միայն կասկածում էի, այլև զզվում էի դրանցից:

Երբ ավարտվում է կյանքի իմաստի պաշտպանությունը կամ երբ անիմաստությունը ներկայացվում է որպես իմաստ, անկանխելի են դառնում քաղցկեղային դեպքերը: Սրա պատճառը միանշանակ սոցիալական է: Որոշումը, որ քաղցկեղը սոցիալական հիվանդություն է, մարդաբանության սովորական ճշմարտություն է: Երբ անիմաստությունը գերակշռում է, կամ երբ կույր նյութի կուտակումը շրջապատում է բջիջը, սկսվում է քաղցկեղացումը:

Ինձ համար կարևոր է առաջադրված որոշ հարցերի պատասխանելը: Երբ ես սկսեցի գրել այս տողերը, Թուրքիայի Հանրապետության գործադիր ղեկավար Բարձրագույն պատվիրակությունն ու կապիտալիստական համակարգի ղեկավարությունն պատվիրակության՝ ԱՄՆ-ի գործադիր իշխանությունը հայտարարություն արեցին՝ ասելով. «Մենք ԲՐԿ-ին հայտարարում ենք Միացյալ Նահանգների, Թուրքիայի և Իրաքի կառավարությունների ընդհանուր թշնամին»: Իմ կյանքի փորձից է, որ ես ավելի խորն եմ հասկանում այն վայրի և ժամանակի իմաստը, որում պահվում եմ այս բացատրության դիմաց:

Ասածս հետևյալն է՝ կապիտալիստական ապրելակերպն ինձ համար չէ: Թեև երբեմն ձգտում էի դրան, բայց լիովին գիտակցում էի, որ այս ապրելակերպով հաջողության հասնելու ունակություն չունեմ: Ես նաև գիտեմ, որ չեմ կարող լինել «ամուսին-տղամարդ», որն ապրում է ամուսնության նախակապիտալիստական տարբերակներով և դրանք կլանած կապիտալիզմով: Համակարգային առումով, կարելի է ասել, ծիծաղի առարկա եմ դարձել: Բայց ես համակարգը տեսնում եմ ահավոր արյունոտ, ճնշող ու շահագործող: Իմ փիլիսոփայական կյանքի հակապարամետրը

կամ պարադիզմն է որոշել, որ կյանքը, որը ներառում է այս փաստերը, լիակատար զգվելի և նողկալի վիճակ է: Համոզված եմ, որ ամեննին էլ չեմ գերագնահատում ինձ: Բայց որպես մարդ պաշտպանվելը և՛ կյանքի հիմնական նշանն է, և՛ իմ հիմնական պարտականությունը նրանց հանդեպ, որոնք հաստատակամ են հասարակական կյանքում: Եթե խոսելու լինենք բովանդակալից քաղաքացիության մասին, թեպետ ես համաձայն չեմ դրա վերաբերյալ կառավարությունների գծած իմաստի հետ, բայց որին դեռ պետք է լուրջ վերաբերվել, ապա դրա հանդեպ պատասխանատու ապրել իմանալը նույնպես այս բարոյականության պահանջն է: Խնդիրն ապրել-չապրելը չէ, այլ ճիշտ ապրել իմանալը: Թեև մեզ չի հաջողվում ճիշտ ապրել, բայց ամենակարևորը չհանձնվելն ու դրա փնտրտություններից չհրաժարվելն է, այդ ճանապարհի ուղևոր լինելն է:

Կապիտալիստական համակարգում տեղի է ունեցել պատմության մեջ նմանը երբեք չունեցած դավաճանություն, որը զարգացել է խոսքի և գործողությունների միջև կապի անջատումից դուրս: Այս համակարգում խոսքերն, ասես, միշտ կոչված են կեղծելու գործողությունները: Հեզեմոն համակարգի հանդեպ ստրկության կոնկրետ ձևում գործողությունը, ինչպես երբեք, մեխանիկական սարքի դեր է խաղում:

Բազմաթիվ պատմական օրինակներից հասկանալի է դառնում, որ համաշխարհային կայսրության փուլում առանց կապիտալիզմի բնույթը վերլուծելու ազատ կյանքի ծրագիր և ձևանմուշ ստեղծելը բաց կլինի բոլոր տեսակի աղավաղումների համար: Ամեն ասվելիք բառը, արվելիք գործողությունը, այլ կերպ ասած՝ տեսությունն ու պրակ-

տիկան, չեն կարող իրենց դեր վերագրել հակառակորդի դաշտում: Առանց կապիտալիստական արդիականության հասկացությունների և գործելակերպերի դեմ առավել իրավասու սուրբ և մարգարեական դիրքորոշումներ և բուդդայական մոտեցումներ մշակելու, որը դարձել է հեզեմոն, ավանդական և ավելի պաշտամունքային առնվազն չորս հարյուր տարի, և որը դարձել է ամենամոլեռանդ կրոնը, չի կարելի խուսափել համակարգի ջրաղացին հիմարաբար ջուր ավելացնելուց: Ի հայտ եկան բազմաթիվ հակակապիտալիստական միտումներ: Սակայն ապացուցված է, որ նրանց ճնշող մեծամասնությունը չի կարող խուսափել կապիտալիզմի ջրաղացին հիմարաբար ջուր լցնելուց:

Համաշխարհայնացման գազաթնակետին գտնվող կապիտալիզմն ամեննին էլ այդքան ուժեղ չեմ տեսնում: Այն, թերևս, ամենաթույլ փուլում է: Իրականում այն միշտ միամիտ է ու հակված կոտորվելու: Այն, ինչ հնարավոր չէ իրականացնել, դրա դեմ հասարակության ճիշտ և զրագետ պաշտպանությունն է: Կապիտալիստական հեզեմոնիզմը, որը մենք կարող ենք սահմանել ոչ միայն որպես անալոգիա, այլև որպես սոցիալական քաղցկեղ, չի կարող մեկնաբանվել որպես ճակատագիր, ինչպես մյուս ճակատագրերը: Կապիտալիզմը պետք է դիտարկվի որպես ամենաթույլ հեզեմոն համակարգը: Անհրաժեշտ է ճիշտ և գրագետ ապրել սոցիալականությունը, նույնիսկ եթե դա մեկ անձի ներսում է: Այն, ինչ միշտ արվել է պատմության ընթացքում, «ուժեղ մարդու» կամ «հեզեմոնի» դեմ պայքարում նույն զենքերն օգտագործելն է, ինչ նրանք: Մեթոդների միանմանությունը, ինչպես հասկացողության, այնպես էլ գործողության մեջ, կհանգեցնի նմանության: Սա այն է,

ինչ տեղի է ունենում. Հոռմի դեմ պայքարում բազմաթիվ Հոռմներ են ծնվել: Նույնիսկ ավելի հին, Ուրուկի սկզբնական վայրը դեռ շարունակում է իրեն ծնել որպես «Նոր Իրաք»: Շատ քիչ փոփոխություն կա, շատ կրկնություն:

Կարևոր է նաև հեզեմոնիան չուռճացնելը: Հասարակությունները երբեք պատրաստակամորեն չեն ընդունել իշխանությունը, շահագործումը և ճնշումը չեն հասել այն փուլին, երբ չեն կարող ապրել առանց իշխանության: Պետք է ձեռքագատվել նման հասկացություններից, ինչպիսիք են «բոլորովին նոր հասարակություն»-ը, «իրար հաջորդող հասարակության տարբեր ձևեր»-ը. սրանք ամենադատարկ հասկացություններն են: Հասարակությունները զարգանում են որպես մարդկային տեսակի գոյության ձև, բայց նույն կերպ:

Եթե սերը կույր է, այն կարող է հանգեցնել ամենագազրելի իրավիճակների և անտեղյակության ամենակենտրոնացված ձևի: Սա այն դեպքն է, երբ անկախ նրանից, թե դա հանուն իշխանության է, թե հանուն սերտության սերն ունի «Նիրվանայի» արժեք, երբ բեռնված է իմաստով: Դա ինքնաուրացում է, ճշմարտության մեջ հավել է, համընդհանուր իրավունք է, իրեն ինքնիշխան դարձնող արդար ու ազատ հասարակության վիճակն է, այսինքն լիակատար ժողովրդավարություն:

Համոզված եմ, որ ճիշտ եմ վարվել չհանձնվելով գյուղի հասարակությանը: Միայն կապիտալիստական արդիականությունը լույս կարծելն էր: Ուշ վերլուծության մեջ գյուղական հասարակությունից արմատական կտրումը մեծ սխալ էր, նույնիսկ եթե այն գյուղական հասարակություն էր, նույնիսկ եթե այն դեռ ժողովրդավարացված չէր, և

նույնիսկ, եթե այն հեռու էր հիմնական կատեգորիկ փոփոխից, ինչպիսիք ազգ-պետությունը և արդյունաբերությունն են: Սա իմ տխրության խորը արմատավորված պատճառներից է: Հայրս, ում անունը շատ չեմ հիշատակում, ոչ միայն ճիշտ նկատեց իմ մեջ կենսական լներգիան, այլև մայրիկիս պես խելամիտ վարվեց՝ ինձ շատ ցավալի ճշմարտություն ասելիս: Ես դեռ հիշում եմ նրա իմաստուն խոսքերը՝ «երբ մեռնեմ, մի կաթիլ անգամ արցունք չես թափի»: Նա հին աշխարհի հավատացյալներից էր, պատկանում էր աշխատանքի աշխարհին և, ըստ էության, դեմոկրատ էր: Ես դեռ մտածում եմ, թե ինչպես կապիտալիստական աստվածությունն ինձ մոտ նման անիծված ու խարուսիկ գրավչության ճանապարհ հարթեց:

Կարլ Մարքսը ցանկանում էր կապիտալիզմը վերլուծել ավելի պոզիտիվիստական մոտեցմամբ: Այս վերլուծությունը նույնպես կիսատ է մնացել: Նա նույնիսկ չանդրադարձավ իշխանության ու պետության հարցերին: Ես երբևէ խորություն չեմ գտել այս մոտեցման մեջ: Հասկանում եմ շահագործման ֆեոդալները, բայց դա ինձ միշտ թվում էր որպես եզրակացություն: Վերջնաարդյունքից սկսված մոտեցում է, որն ունի բազմաթիվ թերություններ և քաղաքական լիակատար խոցելի վիճակ է: Իրականում 1848-ի հեղափոխությունների նման հեղափոխական գործընթաց էր ընթանում: Նա շատ լավ նկատեց լորդերի անկումն ու փոխակերպումը, ինչպես նաև բուրժուազիայի երթը դեպի իշխանություն: Նա բուռն հետաքրքրված էր տնտեսագիտությամբ-քաղաքականությամբ, փիլիսոփայությամբ և սոցիալիզմով: Այնուամենայնիվ, չհասկանալով իշխանության երևույթը, որը ութոտնուկի պես շրջա-

պատում և վերակազմավորում է հասարակությունների ճնշող աղքատ աշխատավոր մեծամասնությանը, նա նույնիսկ չկարողացավ կանխել սեփական կանոնավորության իր համար գործիք դառնալը: Նա տեղյակ չէր, որ իր առաջարկած տեսական-գործնական մոդելը սնուցում է կապիտալիստական հեգեմոնիզմին: Այն փաստը, որ չինական պրակտիկան, որը մարքսիզմից բխող իրական սոցիալիզմի վերջին օրինակն է, դարձել է ԱՄՆ հեգեմոն կապիտալիզմի ամենաուժեղ հենարանը, սերտորեն կապված է այս գիտակցության պակասի հետ:

Կապիտալիստական հեգեմոնիզմի այդքան ուժեղ լինելու հիմնական պատճառը իր իսկ առաջացրած կամավոր ստրկության մրցակցությունն է: Այսօր կա՞գեթ մի մարդ, որը դեմ կլինի վճարովի աշխատանքին, եթե աշխատավարձը բարձր լինի: Իրավիճակն իսկապես տխուր է:

Երբ կենտրոնանում եմ կապիտալիզմի դեմ պայքարի վրա, միշտ մտքիս են գալիս ամուսին-կին հարաբերությունները: Ինչպես կնոջը դժվար է ներգրավել ամուսնու դեմ պայքարի, եթե ամուսինը կնոջն առաջարկում է նորմալ կյանք՝ ըստ շրջակա միջավայրի, այնպես էլ աշխատողին դժվար է ներգրավել իր տիրոջ կապիտալիզմի դեմ պայքարի մեջ, եթե նա վճարում է լիարժեք աշխատավարձ: Մի կողմ թողնելով ազատականացումը՝ բանվորը, որը նույնիսկ հասարակ աշխատավարձի սահմանաչափով բախվում է կապիտալիստ տիրոջ հետ, այժմ իր տիրոջ կանոնավորության ծառան է՝ ընդդեմ սոցիալական բազմակիության: Մանավանդ, երբ ձնահյուսի պես մեծանում է գործազուրկների բանակը, աշխատողը, ում պաշ-

տոնն ապահով է, իրեն ապահով է համարում պետական ծառայողի պես, գուցե, նույնիսկ առավել:

Ընդ որում, որքան պրոլետարականացվում է պետական չինովնիկը, այնքան պրոլետարական շարքերում մեծանում է բյուրոկրատացումը: Ինչ-որ կերպ վերնում բուրժուական ազնվականության և ֆեոդալական ազնվականության խառնուրդը տեղի է ունենում շարքային աշխատողների և պետական ծառայողների մեջ:

Քաղաքային հասարակությունը, որն ինձ մագնիսի պես քաշում է գյուղական հասարակությունից, ինձ համար իր վերլուծված տեսքով սոցիալական խնդրի հիմնական տեղանքն է: Հասարակության շրջակա միջավայրից անջատվելու, ինչպես նաև նրա ներքին քայքայման գլխավոր մեղավորը քաղաքն է և նրա ստեղծած սոցիալականությունը: Ավելի ճիշտ՝ դասակարգային-պետական քաղաքակրթական քաղաքի հասարակությունն է: Նույնիսկ ամենապրիմիտիվ կլանային հասարակությունը կյանքից այնքան անտեղյակ չէ, որքան քաղաքի քաղաքակիրթ հասարակությունը: Ընդհակառակը, եթե քաղաքակիրթ քաղաքային հասարակությունը կապիտալիստական փուլում վերածվել է լիակատար բնապահպանական մարդասպանի, ապա այս իրավիճակը, հավանաբար, նրա ներսում համակարգված տգիտության պատճառով է:

Էմոցիոնալ ինտելեկտից անջատված միտքը և վաղուց իր իմաստը կորցրած սեքսուալությունը կապիտալիզմի քաղցկեղածին իրականության հիմնական ցուցիչն են: Բռնության համար միջուկային սարսափի վրա հույս դնելուց մինչև էժան աշխատուժի համար աշխարհում չտեղավորվող բնակչության աճը կապված է համակարգի

ւորթյան, հատկապէս նրա իշխանության ձևավորման հետ: Համաշխարհային պատերազմները, գաղութային պատերազմները և իշխանության համար մղվող պայքարները, որոնք մղվում են ողջ հասարակության դեմ բոլոր մակարդակներում և ազդում հասարակության վրա մինչև մազանոթները, այլ բան չեն նշանակում, քան համակարգի սնանկացում:

Լիբերալիզմն ու անհատապաշտությունը հաճախ առաջ են քաշվում որպէս կապիտալիզմի հիմնական գաղափարական առանցքներ: Բայց ես կարող եմ պնդել, որ ոչ մի համակարգ չունի անհատին այնքան գերելու ուժ, որքան կապիտալիզմի գաղափարական հեգեմոնիան:

Կարելի է ասել՝ «այն լեզուն, որով դուք ներկայում խոսում եք, բովանդակային առումով հեռու չէ համակարգի լեզուի մոտիվներին, և դուք նույնպէս համակարգի արգասիք եք»: Բայց այն տեղը, որտեղ ես եմ, հակահամակարգի արժանի դիրքում է: Ես խորապէս գիտակցում եմ, որ լավ հակակապիտալիստին դատում են՝ ի դեմս ինձ: Բնականաբար, այս դատավարությունն օրենքից շատ է դուրս գալիս: Չորս հարյուր տարի շարունակ կապիտալիստական հեգեմոնիզմի ջրաղացում ջախջախվել ու ոչնչացվել են անթիվ ժողովրդական մշակույթներ: Այն վայրը, որտեղ ես ծնվել և մեծացել եմ, բառացիորեն հին մշակույթների գերեզմանոց է: Եթե փորես, ամեն անկյունից մշակույթ կվխտա: Քրդերը, որոնց անդամը պետք է համարել ինձ, որոնք դեռ ամբողջությամբ չեն պատկերացրել իրենք իրենց, նման են բոլոր այս մշակույթների գերեզմանային լռության վկաներին: Շատ ցավալի է, որ նույնիսկ այն մշակույթների գերեզմանները, որոնք ստեղծել են պատ-

մության մեջ զրեթե բոլոր առաջինները, ոչնչացման են ենթարկվում: Այսօր Իրաքում ապրած դաժանությունը, ինչոր իմաստով, մշակույթների վրեժն է:

Պետք է միջինարևելյան մշակույթը պաշտպանել կապիտալիզմից: Անկասկած, սա այն խնդիրը չէ, որը հնարավոր է իրականացնել առանց օրիենտալիզմ³ հաղթահարելու: Մյուս կողմից, ռեիսլամիզմն օրիենտալիզմի ամենասնամեջ ածանցյալն է՝ վերից վար: Հարց է առաջանում, թե ինչ է մնում օրիենտալիզմն ու իսլամիզմն իր ձախ ու աջ մեկնաբանություններով հաղթահարելուց հետո: Իմ հիմնական պաշտպանությունը պետք է ծավալվի այս պահից սկսած: Հակառակ դեպքում, իհարկե, չեմ կարողանա խուսափել համակարգի խոսնակ լինելուց, ինչն արդեն ոչ այլ ինչ կլինի, քան փսխում: Դա ոչ թե պաշտպանություն, այլ թութակի կրկնություն կլինի:

Կապիտալիզմի հաղթանակի վայրը հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայի ափն էր և Անգլիայի կղզին: Կապիտալիզմը չորս դար շարունակ շարունակում է իր հաղթարշավը համաշխարհային համակարգային մակարդակով: Այն վայրերը, որտեղ նա սայթաքում է, գտնվում են Միջին Արևելքի հնագույն մշակութային կենտրոններում: Փաստորեն, կապիտալիզմը ինքն այս մշակույթի վերջին ժխտող, անպետք զավակն է: Նրանց միջև հակամարտությունը սպասվածից շատ ավելի խորն է: Այն, ինչ կատարվում է հենց հիմա, նորեկների պատերազմն է: Ասես Ալեքսանդրի և Դարեհ Երրորդի կրկնօրինակները լինեն: Ինչքան Ջ.

³ Արևմտյան արվեստաբանների, գրականագետների ու մշակութաբանների կողմից գործածվող տերմին Արևելքի ժողովուրդների մշակույթի, պատմության, գրականության և արվեստի իմիտացիայի ու նկարագրության համար:

ՈՒ. Բուշը Ալեքսանդր է, Ահմադինեժադն այնքան Դարեհ է: Դիալեկտիկական հակասությունը տեղի է ունենում շատ խորը պոլիմորֆիզմի ներքո: Հակասությունն արտահայտված է ոչ միայն գերիշխող խմբավորումների մեջ: Հասարակության հակադրությունը իշխանությանը նույնպես մեծ դեր է խաղացել:

Այն, ինչ ես անձամբ արտահայտում կամ փորձում եմ արտահայտել, հակաիշխանականության ամբողջական ձևեր են: Կապիտալիզմի շահույթի արդյունահանումն այս ձևերից միայն մեկն է: Դրան դեմ լինելը բավարար չէ սոցիալիստ լինելու համար: Ավելին, սա ինքնին չի կարող հաջողության խոստում լինել: Եթե մենք կյանքի չկոչենք դիմադրության և ազատ կյանքի բոլոր ձևերը՝ միահյուսված բանավոր և գործնական քայլերով, գրեթե նվազախմբային ոճով, մենք չենք կարող ավելի հեռուն գնալ, քան «Ազադայի անեծքը» կամ «Ռեքվիեմ Նիփուրի համար» արտասանելը:

Մտերիմներս ու ընկերներս նույնպես ծանր ողբերգություն են համարում իմ ապրածը: Բայց պետք է վստահ լինել, որ եթե այս ողբերգությունը չլիներ, մենք չէինք ճանաչի ազատ կյանքը: Ինչպես ս կարող էինք նայել միմյանց դեմքերին, երբ ամեն ինչ մի գրոշ անգամ չարժեր: Կյանքի ո՞ր արժանապատվության մասին կարող էի խոսել, երբ նույնիսկ հոր մահվան համար արցունք չթափող գավակի կարգավիճակում էի: Սխալ մի հասկացեք, հորս մահվան տարում ես ազատ ինքնության իդեալով Արարատի ստորոտում սկսեցի Քրդստանի առաջին արշավը: Սերհադի

քրդերը⁴ մինչ օրս սրբությամբ են հիշում այս քայլարշավի թեկուզ մեկ քայլը: Բայց մեր իրականությունը դեռ ծանր է մնում: Երեսունհինգ տարի շարունակվող այս շարժումը, որը ես կարող եմ անվանել ոչ թե ազատության երթ, այլ մարաթոն, այս տողերով իմաստավորվում է: Ինչպես ս կավարտվի այս մարաթոնը, որի ամեն շունչը, ամեն տեղն ու ամեն մասնակից Լպոսի է արժանի:

Եթե նույնիսկ ես ունենայի Ալեքսանդրի զորքերը և հաղթանակ տանեի հաղթանակի հետևից, դա հաստատ ազատության հաղթանակը չէր լինի: Ավելին, ռազմական հաղթանակները հաճախ բերում են ստրկություն, ոչ թե ազատություն: Այդ հաղթանակները կարող են արժեք ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ պաշտպանում ես ինքդ քեզ, ընկերներիդ ու հարազատներիդ: Իշխանության հաղթանակից պաշտպանվելը նույնքան անհրաժեշտ է մարում, որքան իշխանությունից պաշտպանվելը: Եթե բանակներ ունենայի, նրանց հաղթանակներից պաշտպանվելը կհամարեի ամենամեծ ջիհադը:

Մեր իրականության մեջ կյանքը գետնին սողում է: Իր ներկայիս տեսքով այն ամբողջովին կորցրել է իր իմաստը: Մենք գտնվում ենք մի միջավայրում, որտեղ համատարած են հսկայական սուտն ու ինքնախաբեությունը, այլանդակությունն ու ամենուր թափանցած լեզուները, որոնք նույնիսկ բվերի չափ չեն երգում: Եթե ես կարողացել եմ գոյատևել իմ մեկ սենյակում ինը տարի, դա մասամբ

⁴ 1512 թվականի Չալդիրանի ճակատամարտից և 1639 թվականի Կասրե Շիրինի համաձայնագրից հետո Սաֆավիների և Օսմանյան կայսրությունների միջև գծված սահմանի երկու կողմերում գտնվող քրդական համայնքը կոչվում էր Սերհադի Քրդեր:

պայմանավորված է նրանով, որ դրսում ավելի վատ է, քան Իմրայիի զնդանում:

Ընդհանրապես գլխավոր հուն հանդիսացող քաղաքակրթության գործընթացի դեմ իմ պաշտպանությունն ավելի խորքային կլինի կապիտալիստական հեգեմոնիզմը վերլուծելիս: Կան բազմաթիվ նշաններ, որ համակարգը մոտենում է իր ավարտին, իսկական իմաստուն մարդիկ նույնպես համակարծիք են: Խնդիրն այն է, թե քառսից որ առողջ, ազատ, ժողովրդավարական և հավասարազոր ելքերն են սոցիալականացվելու:

Երբ նույնիսկ կապիտալիստական համակարգը հիմնականում փորձում են իրենից փրկել, հասկանալի է, թե որքան մեծ ուշադրություն պետք է դարձնենք հասարակության կառուցմանը: Եթե նույնիսկ մեր երկու հարյուրամյա սոցիալիզմը ասիմիլյացիայի է ենթարկվել կապիտալի կողմից, ապա մենք չենք կարող լինել այն անիծված անձնակազմի մեջ, որը կարող է նման ճակատագրի արժանացնել մարդկային մեծ իդեալներ ունեցող և իրենց հիշողություններին կապված այս մարտիկներին:

Ավելին, չեն կարող համարել, որ Սոկրատեսը, Բուդդան կամ Զրադաշտը իրենց վերջին խոսքերն ասել ու լռել են: Քանի դեռ նրանց կենսական դարձները մեզ համար այնքան նոր չէ, որքան երեկ, նշանակում է մենք ոչինչ չենք հասկացել ազատության փիլիսոփայությունից: Կա նաև մարդկության հառաչանք, առանց որի տառապանքներին պատասխան գտնելու կա մի բնություն, որը սպառվում է, առանց այդ սպառումը դադարեցնելու, կա դավաճանված սեր, առանց սրա պատասխանը մշակելու ի՞նչ կյանքի մասին կարող ենք խոսել:

Առաջին բանը, որ կարող եմ ասել իմ պաշտպանության գիտական բնույթի մասին, այն հարցն է, թե ինչ գիտական բնույթի է այն:

Եթե գիտությունն, ըստ էության, «ինքդ քեզ ճանաչելն է», ապա ի տարբերություն տարածված կարծիքի՝ պոզիտիվիզմը, որը համակարգն ընդունում է որպես պաշտոնական գաղափարախոսություն, խաղում է մի դեր, որը հեռացնում է մեզ այս իրականությունից: Կրոնն ու մետաֆիզիկան, որոնց պոզիտիվիզմը շատ է քննադատում, գուցե, ավելի մոտ են գիտությանը, հատկապես մարդկային գիտություններին: Ավելին, երբ մենք նայում ենք բնական գիտություններ կոչվող առարկաների խորությանը, դրանք ի վերջո համարվում են մարդկային գիտությունների կատեգորիա: Թերևս, ամենաձանր մետաֆիզիկան և ինքնին կրոնը պոզիտիվիզմն է: Պատմության ոչ մի այլ փուլում մարդկությունն այսքան դաժանորեն չի սանձազերծվել, այսքան ամուր կապված չի եղել բնության և հասարակության վրա իշխանություն գործադրելու գաղափարին: Դրանց իրականացումը հնարավոր էր միայն պոզիտիվիստական կրոնի և մետաֆիզիկայի միջոցով:

Քանի դեռ ինքնաճանաչումը ձեռք չի բերվել, ցանկացած գիտական ջանք չի կարող խուսափել ամենավտանգավոր դոգմատիկ կրոնների և փիլիսոփայությունների վերածվելուց: «Ինքնաճանաչում» ասելով՝ ես նկատի չունեմ մարդակենտրոն մտածողությունը: Ցանկանանում եմ արտահայտել, որ տիեզերքն ու քառսը կարելի է ըմբռնել միայն ներդաշնակության և մեր ինտուիցիայի միջոցով, որը չի բացառում խորը փորձառությունները: Երբ ճիշտ

պահն ու տեղը գա, ցույց կտամ, որ սուրբեկտ-օբյեկտ տարբերակման վրա հիմնված գիտությունը ստրկության օրինականացումն է: Ես կապացուցեմ, որ սուրբեկտիվիզմը նույնն է, ինչ ինքն իրեն գերագնահատելը կամ թերագնահատելը: Նույն տրամաբանությամբ ես նաև ցույց կտամ, որ գիտական օբյեկտիվությունը կապիտալիզմի ու հեգեմոնիայի ամենախայտառակ կողմնակիցն է:

Մեր փիլիսոփայությունը կյանքն ընկալում է որպես ամբողջություն՝ ձիու աչքերի իմաստը զգալուց մինչև թռչնի ձայնի իմաստը վերծանելը: Դա իմաստ է տալիս ամեն ինչին՝ սկսած իմաստուն ծերունու հանդեպ մեծ հարգանքից, մինչև եղնիկի պես երկչոտ երիտասարդ աղջկա աչքերում փնտրտուքի պատասխանը լինելը: Այն հիմնված է մի գիտության վրա, որը վերլուծում է մարդկանց և հեգեմոն համակարգերի մեջ երեխաներ ստեղծելու մեծ տգիտության պատճառները, որը ցեղասպանությունից վատ սեքսուալության ըմբռնման արդյունք է և փորձում է քանդել կյանքի բոլոր էվոլյուցիոն շրջանակները:

Կապիտալիզմը չի զարգացրել գիտությունը, այլ օգտագործել է այն: Գիտության շահավետ օգտագործումը իշխանության ծառայության մեջ ոչ միայն հանգեցնում է բարոյապես ամենավատ իրավիճակների, այլև ընդհանրացնում է «Հիրոսիմաները»: Դա ավարտում է իմաստալից կյանքը: Մեղիատիկ կյանքն ու սիմուլյացիան գիտության հաղթանակն են, թե՛ կյանքի իմաստի կորուստը: Այստեղ ես չեմ խոսում տեխնոլոգիայի կամ գիտական հայտնագործությունների մասին: Ես ուզում եմ բացատրել, որ պոզիտիվիզմը՝ որպես գիտության կրոն, գիտություն չէ:

Առանց պոզիտիվիզմի գիտական տիրապետությունից ձերբազատվելու անհնար է ձերբազատվել որևէ ուժից, հատկապես՝ ազգ-պետություն ինքնիշխանությունից: Պոզիտիվիզմը մեր դարաշրջանի իսկական կոապաշտական կրոնն է:

Արդյունքում, թերահավատության դեկարտյան հիվանդությունն անընդհատ կրծում էր միտքս: Ես բնկա մի իրավիճակում, երբ չլի ճանաչում որևէ արժեք, որին հավատալու կամ հավատարիմ էի լինելու: Սա բխում էր իմ մեջի հին մշակույթի ողբերգական կորստից ու մտավախությունից, որ չեմ կարողանա հասնել կապիտալիստական արդիականությանը, որը հսկա Լևիաթանի նման բարձրացավ իմ առջև: Հազիվ էի հավատում ինձ, ավելի ճիշտ՝ փորձում էի ոտքի վրա մնալ: Սա, անկասկած, տարօրինակ իրավիճակ է: Հասարակությունները գիտեն, թե ինչպես գտնել այս իրավիճակներում իրենց անդամների ուղեղներն ու սրտերը միացնելու միջոց:

Մեկ այլ տարօրինակ բան էր, որ չլի հավատում, թե հասարակություն ունեմ: Հենց այս պայմաններում կորցրի իմ հավատը ընտանիքի և գյուղի հանդեպ: Իմ կրթությունը մինչև համալսարան, իմ հեղափոխական կյանքը և իմ նախկին կրոնական համոզմունքները ցուցադրական բնույթ ունեին: Ես սուր նիհիլիստ էլ չէի: Ինչ-որ բան սրտանց չհասկացա, որ դրա պահանջները հիմնովին կատարեմ: Ամենահետաքրքիրն այն էր, որ շրջապատս, հատկապես ուսուցիչներս, ինձ խելացի և հավատարիմ էին համարում: Ես մի տեսակ կիսով չափ համոզված էի, որ խելագար եմ, կիսով չափ՝ ոչ: Բայց այսօր, երբ հետ եմ

նայում, հասկանում եմ, որ այս երկար ժամանակաշրջանն էլ անօգուտ շրջան չէր: Անջատվելն ու կապված չլինելն իր մեջ կրում է դեպի ճշմարտություն շտապելու համար ճերմակ էջ բացելու և հարթակ ազատելու իմաստը:

Իմ անհատականության այս հատկանիշը նպաստեց, որ ևս ավելի լավ բմբռնեմ հեղեմն համակարգի կառուցվածքային ճգնաժամը: Ես ձեռք բերեցի նաև պատմությունը մեկնաբանելու ուժ: Քառասային միջավայրին նրանից վախենալու փոխարեն իմաստ տալը ինձ համար իդեալական դարձրեց կյանք գտնելը: Հսկայական թեթևացում էր գիտակցելը, որ դոգմատիկ համոզմունքները, ուղիղ գծի առաջընթացը, գիտական որոշակիությունները և կոշտ օրինականությունները բխում են նույն գերիշխող մտածելակերպից: Այն չափերը, որոնք բնության գործելակերպը ձեռք է բերել մարդկանց մեջ հեշտությամբ զգալու կարողությունը իմ մեջ գիտակցության ամբողջական պայթյուն առաջացրեց: Երբ վախի և կասկածի հիմքում ընկած ինքնաօտարացումը հաղթահարվեց, զարգացած ընկալման և մեկնաբանման բարձր կարողությունն ապահովեց գիտակցությունն ու քաջությունը, որն անհրաժեշտ է մարդկային յուրաքանչյուր վիճակի համար:

Հնարավորություններիս սահմաններում էր կապիտալիզմը գնահատել ինքնին որպես ճգնաժամային ռեժիմ՝ առանց խորը հետազոտությունների անհրաժեշտության և առանց ցիկլային ժամանակաշրջանների վրա հենվելու: Քաղաքի, դասակարգային և պետական քաղաքակրթության կապիտալիստական փուլը ոչ միայն մարդկային մտքի վերջին փուլն էր, այլ նաև այն փուլը, երբ

սպառվեց ավանդական միտքը, որի վրա այն հիմնված էր, և ազատության միտքն առաջացավ իր ողջ հարստությամբ: Այս առումով կապիտալիստական արդիականության դարաշրջանը կարելի է մեկնաբանել որպես հույսի դար:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ
ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ –
ՏԱՆ ԳՈՂԸ

Կապիտալիզմը որպես կրոն մեկնաբանելը, որի մասին ամենաշատ խոսքերն ու գործողություններն են արվում, կարող է ավելի շատ նպաստել դրա ճիշտ բմբռնմանը: Եվրոպային հատուկ մտածելակերպի ներկայացուցիչները, որտեղ կապիտալիզմը հաղթանակ տարավ, թեև շատ էին խոսում դրա մասին ու գործողություններ իրականացնում, գերծ չմնացին կապիտալիզմի էքզիստենցիալ իրականությունը միստիկացնելուց, ինչպես դա երևում է յուրաքանչյուր կրոնում: Դրանց թվում են քրիստոնյաները, սոցիալիստները և անարխիստները, որոնք, թվում է, կապիտալիզմին ամենահակառակ ուժերն են: Այն եվրոպական տրոն մտքի և բանականության դպրոց է: 16-րդ դարից սկսած՝ հեգեմոնիայի սկիզբը դրվեց՝ որպես համաշխարհային համակարգ: Իմ անձնական կարծիքով, որը խորը ուսումնասիրության արդյունք է, սա այնպիսի դպրոց է, որը ցույց է տվել սոցիալական իրականության առեղծվածը զարգացնելու վարպետությունը շատ ավելի, քան աստվածային համակարգեր կառուցած շումերական քահանաները: «Գիտական մեթոդը» հիմնարար դեր է խաղում արևմտակերպական մտքի և մտածողության համակարգում:

Ես չեմ խոսում գիտության մասին՝ որպես բնության, այդ թվում՝ մարդկանց գիտակցության: Գիտությունը՝ որպես մարդկության ընդհանուր գանձ, չափազանց անանուն է որևէ անհատի, համայնքի, հաստատության

կամ ազգի վերագրելու համար: Եթե մենք պետք է անպայման խոսենք աստվածային սրբության մասին, ապա գիտությանն այս կոչումը շնորհելը կարող է լինել ճշմարտությանն ամենամոտիկ գնահատականը: Բայց «գիտական մեթոդը» եվրոպական տերմինաբանության մեջ այլ տեղ ունի: Նա ժամանակակից բռնապետի նախատիպն է (տոտալիտար և ավտորիտար բռնապետության բոլոր ձևերը): Ավելի ճիշտ՝ սերմն է, որն ընկնում է արգանդ: Մեթոդ բառը նշանակում է ձև, ճանապարհ, աղանդ: Թեև այն սկզբում դրական է և նպաստում է բնական ունակությանը, սակայն երկար ժամանակ հավատարիմ մնալու դեպքում ձեռք է բերում ամբողջական մտածելակերպի դիկտատորայի դեր: Գիտության անվան տակ մեթոդի վրա հիմնված պնդումը կարող է հանգեցնել ամենավտանգավոր բռնապետության: Փաստորեն, մեր գնահատականը հաստատում է այն փաստը, որ գիտական մեթոդի մաքուր ջատագով գերմանական ազգ-պետությունը ծնեց ֆաշիզմը:

Անկասկած, Արևմտյան Եվրոպայում մտավոր հեղափոխություն է տեղի ունեցել: Բայց այն մեկնաբանությունը, թե դա հանգեցնում է եվրոցենտրիզմի, սխալ է: Ավելին, այս հեղափոխությունն իր բոլոր նախադրյալները վերցրեց Եվրոպայից դուրս գտնվող մտավոր զարգացումներից:

Մաքս Վեբերի սոցիոլոգիան կարևոր դեր ունի կապիտալիստական զարգացումը եվրոպական ռացիոնալիզմին կապելու գործում: Վեբերը իր աշխատության մեջ ցանկանում է բացել այս թեզի դուռը, որը վերնագրված է բողոքական էթիկան և կապիտալիզմը: Թեև ռա-

ցիոնալիզմի դերը կապիտալիզմի ձևավորման որոշիչ գործոններից է, միայն ռացիոնալիզմը և օրենքի կրճատումը չեն կարող բացատրել այս երևույթը:

Կարլ Մարքսի սոցիոլոգիայում կապիտալիզմի՝ որպես համակարգի հաղթանակը վերագրվում է նրա տնտեսական արտադրողականությանը: Արտադրության բոլոր ձևերից ավելի արդյունավետ լինելը և հավելյալ արժեքը զարգացնելու և այն շահույթի և կապիտալի վերածելու կարողությունը հանգեցրին կապիտալիզմի հաղթանակին: Նրա հիմնական թերությունները կարելի է համարել այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են պատմությանը, քաղաքականությանը, գաղափարախոսությանը, իրավունքին, աշխարհագրությանը և քաղաքակրթություն-մշակույթին քիչ տեղ տալը:

Այն չի կարողացել խուսափել դպրոց լինելուց, որը հեշտությամբ կարող է վերածվել տնտեսական կրճատման: Անկասկած, սոցիալ-տնտեսական բացատրությունների լուծման արժեքն անհերքելի է: Բայց, երբ նրանց տեղն այլ հիմնարար գործոնների շարքում բավականաչափ հստակեցված չէ, դոգմատիզմի մեջ սայթաքելու վտանգ կա՝ չնայած բոլոր գիտական գաղափարներին: Հաճախ պատահել է, որ այդ թերություններից բխող ռիսկերն իրականություն դառնան:

Կան նաև բազմաթիվ տեսակետներ, որոնք կապում են կապիտալիստական զարգացումը հենց իշխանության և ժամանակակից պետության հետ՝ որպես նրա առավել տեսանելի իրավական արտահայտում: Սոցիալական ամբողջությունների ներսում իշխանության հիերարխիայի արմատները գալիս են հին ժամանակներից:

Նրանց դերը նյութական կյանքի կառավարման գործում հիմնական գործոններից մեկն է: Բայց ումն ինքնին բնդունակ չէ ծնել նյութական կյանք, տնտեսություն և դրա ծայրահեղ կետը՝ կապիտալիզմը: Կարգավորման, զարգացման և կանխարգելման դերերը միշտ փոխկապակցված են եղել:

Հյուսիսարևմտյան Եվրոպայում կապիտալիզմի հաղթանակը բացահայտում է աշխարհագրական գործոնի, տեղանքի կարևորությունը: Հաճախ ասում են, որ Ամստերդամ քաղաքը եղել է նրա բնօրրանը: Այնուամենայնիվ, ինչպես մյուս գործոնները, աշխարհագրության մասնաբաժինը բացատրության մեջ սահմանափակ է: Առանց չափազանցության այն իր տեղը դնելու իմաստի կարևորությունն ավելի ակնհայտ է դարձնում:

Քաղաքակրթական և մշակութային գործոնների վրա հիմնված բացատրությունների մեկնաբանական ուժն անվիճելի է: Կապիտալիզմն էական համընկնում է քաղաքակրթական զարգացման քայքայման փուլի հետ: Սա այն թեզն է, որին ես ավելի մեծ կշիռ եմ տալիս: Այն վայրը, որտեղ քաղաքակրթության հիմնական գետը թափվում է օվկիանոս (խորհրդանշական իմաստով Ատլանտյան օվկիանոսն՝ Ամստերդամի ափերի մոտ), նույնպես այս համակարգի վերջն է: Անկասկած, համակարգն անցել է օվկիանոսից այն կողմ և նոր հեղեմոնիայի ներքո ԱՄՆ ազգ-պետության հետ կարողացել է բարձրանալ գլոբալացման գագաթնակետին: Սակայն կյանքը ձեռք է բերում ծայրահեղ սիմուլյակրի և մեդիացիայի բնույթ, տեսարանի և սպառողական հասարակության գերակայությունը, այն բավարարելու փոխարեն ցանկությունը

ուժեղացնող տնտեսությունը, իշխանության ներթափանցումը սոցիալական բոլոր մագանոթների մեջ և հենց համակարգի գաղափարախոսների կողմից անպատմության մասին բարձրաձայնելը հստակ արտահայտում են քայքայման և քառսի բնույթը:

Իրականությունն առանց պատմության և ժամանակի անհնար է պատկերացնել: Զարգացումը, էվոլյուցիան, բազմազանությունը և տարբերությունների ձևավորումը հնարավոր են միայն պատմության ընթացքում: Վերջնական խոսքը կարելի է ասել միայն մեկ ձևի համար: Ոչ մի ձև չունի հավերժական դառնալու արտոնություն: Սոցիալական կազմավորումներում մտքերի և համոզմունքների դոգմատիզացիան, մշտական ուժ դառնալու ջանքերը և արտոնյալ խմբերի առավելությունները հավերժացնելու նպատակը դեր խաղացին այնպիսի հասկացությունների հասնելու գործում, ինչպիսիք են հավերժությունը մինչև ապոկալիպսիսը, վերջին մարգարեն, անփոփոխ օրենքը, անխափանությունը, անվերջ առաջընթացը: Այս առումով էական է քարոզչության միջոցով ինքնավստահություն ձևեր բերելն ու շահերի հավերժացումը: Լիբերալիզմի գաղափարը՝ կապիտալիզմի կենտրոնական գաղափարախոսությունը, որը պնդում է, թե պատմության վերջին խոսքն է, նույն խաղի մոդեռնիստական կրկնությունն է:

Կապիտալիզմը սահմանելիս՝ այն չպետք է բնութագրվի այնպես, ասես այն անփոփոխ, ստեղծված, միակենտրոն միտք և գործողություն է: Ըստ էության, դա պետք է հասկանալ որպես պատեհապաշտ անհատների և խմբերի համակարգված ակտիվություն, որոնք տեղա-

վորվում են ճեղքերում, քանի որ հավելյալ արտադրանքի ներուժը զարգանում է հասարակության մեջ՝ մակարդիժի նման կրճեյով այդ սոցիալական ավելցուկները: Նրանց թիվը երբևէ չի գերազանցում բնակչության մեկ կամ երկու տոկոսը: Նրանք իրենց ուժը քաղում են իրենց պատեհապաշտությունից ու կազմակերպվածությունից: Հասնում են իրենց հաղթանակներին՝ ավելի լավ կազմակերպվելով տարածության մեջ, վերահսկողության տակ վերցնելով սոցիալական կարիքի օբյեկտներն՝ անընդհատ լայնացող ճեղքերով, իսկ մյուս կողմից՝ խաղալով գների հետ՝ առաջարկի և պահանջարկի հատման կետում: Եթե պաշտոնական հասարակության ուժերը չձնշեն նրանց, այլ ավելի շուտ փոխառեն նրանց արտոնություններից և դրա դիմաց կերակրեն մշտական սուրսիդիաներով, ապա այս խմբերը, որոնք մարզինալ են հասարակության բոլոր ձևերում, կարող են լեգիտիմություն ձևեր բերել՝ որպես հասարակության նոր տեր: Քաղաքակրթության պատմության ընթացքում, հատկապես միջինարևելյան բոլոր հասարակություններում, ի հայտ են եկել նման մարզինալ վաշխառու խմբեր: Այս խմբերը չէին կարողանում քաջություն գտնել ճաքերից դուրս գալու համար, քանի որ անընդհատ վաստակում էին հասարակության ատելությունը: Ոչ որ, ներառյալ ամենարժեքալ հասարակական կառավարիչները, ցույց չեն տվել այդ խմբերին օրինականացնելու ուժը: Նրանք ոչ միայն արհամարհված էին, այլ համարվում էին ամենավտանգավոր կործանարար ուժը և բարոյապես համարվում էին չարի սերմեր:

Այն փաստը, որ Արևմտյան Եվրոպայում կենտրոնացած պատերազմի, կողոպուտի, կոտորածի, շահագործման և բնության ոչնչացման որևէ այլ օրինակ մարդկության պատմության մեջ չկա, ինչպես վերջին չորս հարյուր տարվա ընթացքում, կապված է հեղեմոն համակարգի հետ: Անկասկած, մեծագույն հակապայքարներին ականատես եղանք նույն աշխարհագրության մեջ: Այս գործընթացը չի կարելի գնահատել որպես մարդկության համար ամբողջական կորուստ:

Այն, ինչ ուզում եմ անել, լույսի շող առաջարկելն է իմաստալից էլքի համար՝ սինթեզելով մարդկությանն Արևմուտքի տվածը Արևելքի հնագույն դրական արժեքների հետ:

Ա – Ռացիոնալիզմ

Ռացիոնալիզմի գործոնին կապիտալիզմի ծննդում գերիշխող դեր է տրվում: Մենք ականատես ենք նաև մի կատեգորիայի, որը կոչվում է արևմտյան մտածելակերպ: Ռացիոնալիզմը ներկայացվում է այնպես, ասես դա արևմտյան հասարակության տարբերակիչ հատկանիշն է: Այս ենթադրության արժեքային դատողությունն այն է, որ մյուս հասարակությունները պատմության ընթացքում բավարար բանականություն չեն ունեցել: Ասում են՝ Արևմուտքը գիտություն է ստեղծել՝ օգտագործելով իր միտքը: Երբ գիտությունն ապացուցում է, որ ուժ է, համակարգի հեղեմոնացումն անխուսափելի է դառնում: Փաստորեն, այն փաստը, որ մենք այսօր շրջապատված ենք այս մտքից բխող լիարժեք հեղեմոն համակարգով, ցույց է

տալիս ինդրո առարկա պնդման լրջությունը: Այնուամենայնիվ, միջուկային ահաբեկչության քաղաքականության միջոցով պահպանող այս համակարգի մտածելակերպը սահմանելու համար անհրաժեշտ է սահմանել հենց միտքը, հետևաբար՝ մարդու նոր կենսաբանական տեսակ՝ իր յուրահատկությամբ:

Խնդրին կարելի է մոտենալ երկու ձևով՝ որպես կենսաբանական տեսակ և որպես սոցիալական զարգացում: Փորձենք հասնել այդ սահմանմանն այնպես, որ երկու ուղիներն իրար հատկվով միմյանց լրացնեն:

1-Կարելի է խոսել մարդու՝ որպես կենսաբանական տեսակի մտածելակերպի մասին: Թեման յուրացնելու համար մենք պետք է հարցնենք, թե ինչ նշանակություն կարող է ունենալ միտքը կենդանի համակարգում՝ նույնիսկ միկրո և մակրոմասշտաբներով և ունիվերսալ չափումներով: Ենթատեմային մասնիկների վրա մտքի կառուցվածքների բազմազանությունն ու տարբերությունն անխուսափելի են դարձնում ինչ-որ մտքի մասին խոսելը՝ դրանցով զարգացումը բացատրելու համար: Մասնիկների և ալիքների շարժումները, որոնք անընդհատ փոխակերպվում են աներևակայելիորեն փոքր տարածության մեջ ատոմային մասշտաբով և աներևակայելի բարձր արագությամբ, ինչը հանգեցնում է զարգացումների իր ողջ բազմազանությամբ, տիեզերքի բոլոր զարգացումների հիմնական շարժիչն են: Բազմազանության առումով զարգացումը տեղի է ունենում այս համատեքստում ոչ միայն ենթատեմային աշխարհում, այլև ֆիզիկական և կենսաբանական աշխարհներում: Զգույշ լինենք, քանի որ թափառում ենք մետաֆի-

գիկական սահմաններում: Կարող ենք նմանատիպ Լգ-
րահանգում կատարել մակրոկոսմի վերաբերյալ: Տիե-
զերքն ինքնին այնպիսի հիմնական կատեգորիկ գոյութ-
յունների գոյացությունն է, ինչպիսիք են կենդանի-ան-
շունչը, վերջավոր-անսահմանը, համանման-տարբերը,
նյութ-էներգիան, ձգողականություն-վանողությունը: Այ-
սինքն՝ այն ամբողջություն է: Դա նույն ենթատոմային
և գերտիեզերական ամբողջականության հիմնարար
դիալեկտիկական երկրնտրանքն է: Ժամանակն ու տա-
րածությունն առաջանում են որպես խորության և լայ-
նության միասնություն կամ իրենց հասկանալի և տե-
սանելի են դարձնում: Հարցը, թե ինչու տիեզերքը գո-
յություն ունի, առաջացնում է ամբողջական մետաֆիզի-
կական ըմբռնում, բայց չի կարելի ասել, որ դա անտեղի
է: Բայց չմոռանանք, որ այս հարցը տվողը սոցիալական
մարդ է: Ֆենոմենոլոգիան չի ընդունում գոյությունն ա-
վելին, քան մենք այն գգում ենք: Որքան շատ ենք գգում և
նույնիսկ մտածում, այնքան ավելի շատ կանք: Մետա-
ֆիզիկական ինքնին գոյությունն է, որն արտացոլված է
զգացողության և մտքի մեջ: Ես գիտակցում եմ այս եր-
կրնտրանքի գայթակղիչ բնույթը և շեշտում եմ, որ այն
պետք է հաղթահարել: Հայտնի է, որ այս երկրնտրանք-
ներով հնարավոր չէ հասկանալ տիեզերքը: Միտք-մար-
մին տարբերակումը փիլիսոփայական և նույնիսկ կրո-
նական շեղումն է, որն ամենից շատ հանգեցնում է
կյանքի ժխտմանը: Տիեզերքը նման խնդիր չունի:

Նույնիսկ ամենապրիմիտիվ արարածի կազմա-
կերպման մեջ հայտնաբերում ենք բանականության
անհավանական տարր: Որպես դրա առաջին հատկա-

նիշ՝ տեսնում ենք, որ այս բանականությունը մասնակ-
ցում է անսահման դառնալու միտումին՝ ինքն իրեն
մասնատելով ակնթարթային ժամանակահատվածնե-
րում: Ոչ մի կենդանի արարած, որն առաջին անգամ
ստեղծվել է, երբևէ չի անհետացել: Այս արարածի դի-
մադրությունը այն միջավայրում, որը պահպանում է
նրան, հանգեցրել է մարդկային ամենավերջին տեսակ-
ների բանական ներուժի զարգացմանը: Ինչպե՞ս կարող
է մեկ բջիջում կյանքի առաջացման ներուժը դիվերսի-
ֆիկանալ և վերածվել մարդկանց նման անհավանական
բանականությամբ արարածի: Ինքնարտադրումը, շրջա-
կա միջավայրից սնվելը և համապատասխան պաշտ-
պանությունը կարևոր են ոչ միայն կենդանի բջիջների,
այլև նույնիսկ ամենամիկրո տիեզերքի համար: Թերևս,
ենթաատոմային մասնիկները միայն այս միկրոտիեզե-
րական ոճով կարող են հասնել բազմանալու, սնվելու և
չոչնչանալու աստիճան պաշտպանվելու խնդիրներին:
Սահմանները, որոնց վրա նրանք հենվում են, անվերջ
վերարտադրության, սնուցման և անվտանգության սահ-
մաններն են: Այստեղ մենք կարող ենք գոնե որոշ չափով
գտնել համընդհանուր բանականության վերաբերյալ
մեր որոնումների պատասխանը: Եկեք այս տիեզերքը
մեզանից դուրս չհամարենք: Մեզանից յուրաքանչյուրը
շրջապատված է և դրանով: Վերարտադրման, սնվելու և
անվտանգության մեր որոնումները, թերևս, այս աշ-
խարհի (միկրոտիեզերքի) բաղադրյալ արտացոլված
արտահայտությունն են: Միգուցե, մակրոտիեզերքն ու-
նի նույն գոյությունը: Այն համահունչ է աճին անսահմա-
նության սահմաններում և անվտանգ խելքի կեցված-

քին՝ ճնշում բանեցնելով ժամանակի ու տարածության վրա: Հնարավոր է նաև, որ մակրոտիեզերքը արտացոլված է մարդու բանականության մեջ:

Գիտակցում եմ, որ չափից շատ եմ ֆիկցիայի մեջ: Այնուամենայնիվ, հասկանալի է նաև, որ չենք կարող մարդկանց մեջ պոտենցիալ ինտելեկտը մեկնաբանել այնպես, կարծես այն ընկել է երկնքից: Որքանո՞վ կարելի է դիտարկել վերացական բանականության առաջացումը գոյությունից և էվոլյուցիայից: Որքանո՞վ է իրատեսական մտածել բանականության մասին՝ որպես յուրահատուկ մարդկային հատկանիշ: Նույնիսկ մահն է անհրաժեշտ կյանքը, հետևաբար նաև գոյությունը հասկանալու համար: Կարելի է կոտակել, որ եթե մահը չիներ, մենք չէինք կարողանա նկատել կյանքը: Հավերժ ապրելն առանց փոխվելու, ըստ էության, ապրել չէ: Որովհետև միջավայրը, որտեղ նկատել չկա, դա միջավայր է, որտեղ ոչինչ չի լինում: Նույնիսկ այս դեպքում մահն իրականում անխուսափելի է թվում կյանքի իրականացման համար: Ուրեմն ինչո՞ւ ենք մահից վախենում այնպես, կարծես դա կյանքի վերջն է, երբ այն պետք է օրհնություն համարել: Դրանից վախենալու փոխարեն ինձ ավելի հարմար է թվում դա հնարավոր դարձնող կյանքը հասկանալն ու դրանից եզրակացության անելը՝ համընդհանուր մասնակցության տեսակետից: Ինչպես մահից, այնպես էլ կյանքից չի կարելի խուսափել: Ավելի ճիշտ՝ այս երկրնորանքի լուծման մեջ տիեզերքի գաղտնիքը գտնելը թվում է միակ նպատակը:

Այսպիսով, ի՞նչ է տեղի ունենում, երբ հասնում ես կյանքի ամենակատարյալ իմաստին՝ որպես այս եր-

կրնորանքի լուծում: Այս հարցն ինձ թվում է և՛ անտեղի, և՛ անհրաժեշտ: Մենք դա կարող ենք անվանել ամբողջական իմացության վիճակ, ինչպիսին է տիեզերքի գաղտնիքի իմացությունը, կյանքի վերջնական հաղթանակը: Թե՛ դրախտը Սուրբ Գրքերում, թե՛ նիրվանայի վիճակը բուդդիզմում, և թե՛ լիակատար էքստազի վիճակը սուֆիզմում կարող են մեկնաբանվել որպես կյանքի օրհնություն և մշտական տոնակատարության վիճակ:

Որոշ արևմտյան մտածողներ, հիմնվելով հայտնի դիտարկումների վրա, նշում են, որ մեր մոլորակով սահմանափակված կենսամիջավայրը ձևավորվել է կատարյալ գուգադիպության արդյունքում, և որ Արեգակնային համակարգի անհետացմամբ այն կկորչի անմաստ կոսմոզոնի մեջ: Սա նման է դժոխքի գաղափարին: Կան նաև փաստարկներ, որոնց վրա հիմնված է այս թեզը:

Բայց կյանքի հանելուկը լուծելու գաղափարը ամենաամուլ թեզն է: Մենք ո՛չ ամբողջությամբ գիտենք տիեզերքը, ո՛չ էլ կյանքի կատարյալ իմաստը: Նման շահարկումների հիմնավորումներն այնքան էլ ուժեղ չեն: Նույնիսկ մեր աշխարհը թույլ չի տալիս մի կյանք, որը չունի բավարար միջավայր, և այն տեղն եկած ժամանակ յուրաքանչյուր կենդանի արարածի իր ներուժի չափով կենդանի միջավայր առաջարկելու չափ բավական աշխույժ և արդար է:

Թեև կարևոր է մարդկային տեսակի առաջացման պատմությունը եսակենտրոն չդարձնելը, սակայն այն մանրացնելը անհարգալից վերաբերմունք է տիեզերքի

զարմանալի շրջափուլի նկատմամբ: Ամենավատ մե-
տաֆիզիկան պոզիտիվիզմն է, որը ստիպված է բացատ-
րել մարդկային երևույթները՝ դրանք մեկուսացնելով
ամբողջ տիեզերքից: Հավատում եմ, որ երբ բացահայ-
տենք պոզիտիվիզմի և կապիտալիզմի կապը՝ որպես ա-
մենակոպիտ մատերիալիզմ, կյանքին ավելի իմաստա-
լից և հարգանքով կմոտենանք:

Արդյունքում, կարծես հնարավորություն ունենա
մարդկանց մեջ տիեզերքը կյանքի կոչել ամենակատար-
յալ ձևով՝ որպես կենսաբանական տեսակ: Այս ներուժը
գիտակցելը մի բան է, իրականացնելը՝ բոլորովին այլ:
Այս իրողությունը, կարծես, գիտակցված է արևելյան
մտածողության մեջ, որը հիմնված է «ինչ որ կա մարդու
մեջ» դիսկուրսի վրա: Կրկին պետք է նշեմ, որ ըստ դրա՝
դեպի մարդակենտրոնություն անցած մտքի բոլոր մյուս
գոյությունները՝ կենդանի և անշունչ, ծառայում են մարդ-
կանց, և պարզ է, որ այս ըմբռնումը, որը հիերարխիկ,
ավտորիտար և տոտալիտար ըմբռնման փիլիսոփայա-
կան հիմքն ու ուժն է, տանում է դեպի կյանքից ամենահե-
ռու մտացածին միտք: Ավելի ճիշտ՝ սա այդ մտքի արդ-
յունքն է:

Որոշ բնապահպանների փիլիսոփայություններ, ո-
րոնք, կարծես, հակառակն են և մարդկանց դիտում են
որպես անհանգստություն ողջ բնության համար, նույն-
պես գալիս են նույն եզրակացությանը: Մարդու՝ որպես
տեսակ իրացումը բնության համար աղետ տեսնելը մի
փիլիսոփայության արդյունք է, որը շատ ամուլ է և թույլ
կապ ունի կյանքի հետ: Մինչև մարդկային արարածնե-
րի հասած էվոլյուցիային բավարար արժեք չտալը կապ-

ված է համակարգերի հետ, որոնք կամ շատ թույլ կապ
ունեն կյանքի հետ, կամ նախագծված են չափից ավելի
շահագործման հիման վրա:

Մարդկային սահմանին հասած էվոլյուցիան մեր
առջև շատ լուրջ բարոյական խնդիրներ է դնում: Մինչ
սրան անցնելը, պետք է սահմանել նաև մտքի և հասա-
րակության կապը:

2-Մարդկային տեսակը որքան շատ սոցիալակա-
նացվի, այնքան իր ինտելեկտուալ ներուժը բացահայ-
տելու առանձնահատկություն կունենա: Ավելին, մար-
դու կենսաբանական կառուցվածքը պահանջում է սո-
ցիալականություն: Մարդուն ստիպել են մտնել այնպի-
սի սոցիալականության մեջ, որը պարտադրված չէ ոչ մի
այլ կենդանի արարածի: Մարդու երեխան կարող է ամ-
բողջությամբ դուրս գալ մանկությունից միայն տասն-
հինգ տարեկանից հետո. մի շրջան, որը հնարավոր չէ
ապրել առանց հասարակության: Երեխան մորից շատ
թույլ է ծնվում: Կենդանիների բոլոր սերունդները կարող
են գոյատևել օրերով կամ նույնիսկ շատ ավելի կարճ
ժամանակահատվածներով: Մարդու սոցիալականու-
թյունը շատ բարդ է և պահանջում է խորը ըմբռնում:
Մարդկային տեսակը, որը կորցրել է իր սոցիալակա-
նությունը կամ ինքն իրեն վերագարգանում է որպես
կապիկների մոտ տեսակ (սա հետամնաց էվոլյուցիա է,
որը հնարավոր է), կամ ոչնչացվում է: Բոլոր կենդանի
արարածները՝ և՛ որպես տեսակ, և՛ որպես ամբողջու-
թյուն, ունեն իրենց յուրահատուկ կղզու կարիքը: Հասա-
րակությունը, որը եզակի է մարդկային տեսակի համար,

ունի գոյաբանական հատկություն՝ կղզի լինելուց շատ ավելին:

Հասարակությանը որպես երկրորդ բնություն հայեցակարգելն ավելի խորքային մոտեցում է: Սոցիալականությունն ինքնին ինտելեկտի պոտենցիալ լինելուց անցում է դեպի ակտիվացում: Համայնքը պահանջում է մշտական մտածողություն: Սոցիալական զարգացումն, ըստ էության, մտքի զարգացումն է: և դրանով հնարավոր դառնալը: Մնվելը, վերարտադրությունը և անվտանգությունը բարելավվում են սոցիալականության աճով: Պետք է ավելի հստակ նշեմ, որ բոլոր կենդանի էակներին հատուկ սնվելու, վերարտադրության և անվտանգության տարրերը մտքի ցուցիչ են և ուսուցման ամենախիստ բնագոյային ոճ: Կենդանի շարժումները սովորելու շարժումներ են: Ընդհանրացնելու համար՝ ամբողջ համընդհանուր զարգացումը ենթադրում է բանականություն և ուսուցում: Հասարակությունը՝ որպես երկրորդ բնություն, առաջին բնության մի տեսակ ավելի բարձր մակարդակն է՝ նրա արտացոլումը:

Կարծում եմ, որ մտքի և գործողությունների կառուցվածքում կա ռիսկային շեղում, որն առաջնահերթություն է տալիս առաջին բնությանը՝ չլուծելով սոցիալականությունը որպես երկրորդի բնույթ: Քանի որ մարդիկ երկրորդ բնության արգասիք են, առաջնահերթությունը պետք է տրվի այդ բնության ըմբռնմանը, որպեսզի կարողանանք հասկանալ մարդկանց: Այդ իսկ պատճառով էս համոզված չեմ առաջին բնագիտության օբյեկտիվության մեջ, և որ այն կարող է իրականացվել երկրորդ բնությունից անկախ: Սա ինձ միշտ շեղում է թվում:

Կարծում եմ, որ ֆիզիկան, քիմիան և նույնիսկ կենսաբանությունը չպետք է անկախ լինեն երկրորդ բնությունից և մարդկային գիտությունից: Գիտեմ, որ թափառում եմ կրոնական օրինականության եզրերում: Այնուամենայնիվ, պարզաբանման կարիք ունեցող հիմնական խնդիրն այն է, թե արդյո՞ք սուբյեկտ-օբյեկտ տարբերակումը որևէ իմաստ ունի, քանի դեռ առաջին բնությանը հատուկ բոլոր օբեկտները մարդկանց մեջ արտահայտվում են երկրորդ բնության միջոցով: Որքանո՞վ կարելի է տարանջատել իմացողին հայտնիից: Առավել այրող հարցն այն է, թե արդյոք հայտնին ու իմացողը սուբյեկտ-օբյեկտ երկատվածության վերածելը ամենահիմնական շեղո՞ւմը չէ: Առաջին և երկրորդ բնություններին որպես սուբյեկտ և օբյեկտ դասավորելը, ինձ թվում է, հիմք է հանդիսանում մարդկային բոլոր սխալ քայլերի և բոլոր սոցիալական գործընթացների, որոնք տուժում են: Տրամաբանության այս համակարգը ողջ հասարակությանը դնում է կապիտալիստական համակարգի գերության և շահագործման տակ: Նույնիսկ ավելի վատ՝ այն չի վարանում տարածել ճնշելու և շահագործման նույն տրամաբանությունը բնության առաջին տարրերի վրա:

Սոցիալականությունը, որը խաղացել է որպես մարդկային տեսակի ողբերգական իրավիճակի լուծում, նրա զարգացման որոշակի փուլերում դառնում է խնդիր ինչպես հասարակության ներսում, այնպես էլ բնական միջավայրում: Ավելի ուշ կփորձենք սահմանել խնդրի տնտեսական և մյուս հիմնական գործոնները, իսկ մինչ այդ զարգացումները մեկնաբանենք մենթալիտետի հարթությունում:

Կարևոր է հաստատել, որ կենսաբանական էվոլյուցիայի արդյունքում մարդու ուղեղին հասնող մենթալիտետի ուժը և՛ ակտիվանում է, և՛ տարբերվում սոցիալական էվոլյուցիայից: Ես նախապես նշել էի, որ սոցիալականությունն ինքնին հնարավոր է դարձնում հոգեվիճակը, որն արթնանում է քնից և անընդհատ աշխատում: Էվոլյուցիայի պահանջն է, որ աշխատանքի մշտական հոգեվիճակը հանգեցնի նաև ուղեղի փոխադարձ զարգացման: Թեև դրա համար երկար ժամանակ է պահանջվում, սակայն ակտիվ հասարակական կյանքը մտածելակերպը բարելավող հիմնական գործոնն է: Անձնական հանճարի պատմություններն այնքան էլ համոզիչ չեն: Սոցիալական յուրահատկությունն ընկած է բանականության յուրաքանչյուր վիճակի հիմքում:

Մեր ներկայիս մարդաբանական գիտելիքներից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ մարդկային սոցիալական կյանքի մեծ մասն անցնում է որսի և սննդի պաշար հավաքելու ձևով, և որ մարդիկ հաղորդակցվում են ժեստերի լեզվով, որը նման է նմանատիպ տեսակների լեզվին: Այս փուլում չենք կարող խոսել սոցիալական ծագման լուրջ խնդրի մասին: Բնական էվոլյուցիան դեռ գերակշռում է և պահպանում է իր հավասարակշռությունը: Ինտելեկտի մակարդակը զգացմունքային է, ավելի ճիշտ՝ գերիշխող է ինտելեկտի հուզական բնավորությունը:

Զգացմունքային ինտելեկտի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այն գործում է ռեֆլեքսներով: Բնագործ նաև հուզական բանականություն է: Բայց դա ինտելեկտի ամենահին տեսակն է (այն կարելի է գտնել

անգամ առաջին կենդանի բջիջներում): Դա գործում է զգուշացումներին անմիջապես արձագանքելով: Առկա է գրեթե ավտոմատ աշխատանքային կարգ: Այս ոճը կատարում է լավագույն պաշտպանական գործառույթը: Մենք դա հեշտությամբ կարող ենք դիտարկել նույնիսկ բույսերի մոտ: Այն ամենազարգացած ձևին հասել է մարդկային տեսակի մեջ: Զգացմունքային ինտելեկտի ամենակարևոր հատկանիշը նրա կապն է կյանքի հետ: Նրա հիմնական գործառույթը կյանքը պաշտպանելն է. այդ գործում այն շատ զարգացած է: Այս հատկությունը երբեք չպետք է թերագնահատել: Այն աշխատում է զրոյական սխալներով: Սա ասում եմ անմիջապես արձագանքելու իմաստով: Այս տեսակի ինտելեկտի բացակայությունը կյանքը չափազանց խոցելի է դարձնում վտանգների համար: Կյանքը հարգելն ու գնահատելը կապված է հուզական ինտելեկտի զարգացման մակարդակի հետ: Այն պահպանում է բնության հավասարակշռությունը: Սա կարող ենք նաև անվանել բանականություն, որը հնարավոր է դարձնում բնական կյանքը: Մենք մեր հուզական աշխարհի համար ամբողջությամբ պարտական ենք այս տեսակի ինտելեկտին:

Մարդկային տեսակի մեջ հուզական ինտելեկտի լիարժեք զարգացումը մեծացնում է զգայարանների միջև կապ հաստատելու հնարավորությունները: Նրանք զարգացնում են խելացի շարժումներ՝ կապ հաստատելով բոլոր զգայարանների, հատկապես ձայնի, տեսողության և համի միջև: Մարդկային համայնքները, ողության և համի միջև: Մարդկային համայնքները, որոնք երկար ժամանակ օգտագործել են ժեստերի լեզուն, կարողացել են օգտվել «խորհրդանշական» լեզվից, որը

կապված է խոսքի ֆիզիոլոգիական պայմանների զարգացման հետ: Խորհրդանշական լեզվի էությունը բառերով դեպի աբստրակտ միտք անցնելն է: Նշանների փոխարեն հասկացությունների միջոցով շփվելու կարողությունը մարդկության պատմության մեջ մեծ հեղափոխություն է: Այն, ինչ հիմա պետք է արվի, մարդու ամենակարևոր կարիքները բավարարող իրերին և իրադարձություններին անուններ տալն է: Անվանումը մեծ քայլ է: Զարգանում է նաև տարբեր անունների փոխհարաբերությունների հայեցակարգը: Գոյականներով ներկայացված առարկաների և՛ հատկությունները, և՛ նրանց միջև եղած գործառույթները հանգեցնում են բայերի և շաղկապների: Նախադասության կարգին անցումով ձեռք բերվեց լեզվական հեղափոխություն:

Սա նշանակում է նոր մտածելակերպ: Մտքում բառեր տեղադրելը հնարավորություն է տալիս մտածել առարկաների և իրադարձությունների մասին՝ առանց դրանց ներկայության: Մենք գտնվում ենք սպեկուլյատիվ կամ տեսական բանականության սկզբում: Սա ահռելի զարգացում է: Ուղեղի ձախ ճակատային բլթի հատվածը ամբողջովին մասնագիտացած է այս տեսակի ինտելեկտի մեջ: Գործ ունենք բանականության մի տեսակի հետ, որը կարող է օգտակար լինելու չափ նաև հանգեցնել շատ վտանգավոր և վնասակար իրավիճակների: Նրա հիմնական առանձնահատկությունն է զգացմունքներից կտրված աշխատելը:

Այն կարող է սահմանվել նաև որպես բանականություն, որը հանգեցնում է սպեկուլյատիվ կամ ԱՆԱԼԻՏԻԿ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ: Վերլուծական ինտելեկտի կամ

մտքի ամենակարևոր առավելությունն այն է, որ անհրաժեշտության դեպքում այն կարող է մտածել ողջ տիեզերքի մասին՝ առանց ինքն իրեն հոգնեցնելու, դա նաև անսահմանափակ երազելու կարողությունն է: Վերլուծական ինտելեկտը ստեղծում է պատկերների հոյակապ աշխարհ: Զարգանում է պլանավորելու, թակարդի մեջ գցելու և դավադրելու ունակությունը: Նա կարող է զարգացնել բոլոր տեսակի գյուտերը՝ ընդօրինակելով բնությանը: Ծրագրված թակարդների և բոլոր տեսակի դավադրությունների միջոցով իր ուզածին հասնելու կարողությունը ստիպում է նրան դառնալ խնդիրների հիմնական աղբյուրը հասարակության ներսում և դրսում:

Բանականության վերլուծական և էմոցիոնալ չափերի միահյուսումը մարդուն հատուկ մեծ առաքինություն է: Բայց ավելի կարևոր է, թե ինչ նպատակով է օգտագործվելու վերլուծական բանականությունը: Հասարակությունը գիտակցեց այս երկրնտրանքը վաղ փուլերում, և նրա պատասխանը ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ հիմք ընդունելն էր՝ որպես հիմնական կազմակերպչական սկզբունք: Վերլուծական ինտելեկտի հետ հնարավոր չէ զբաղվել առանց սոցիալական բարոյականության: Օրինակ, մեկը, ով զայրացած է, կարող է իր վերլուծական խելքը մի փոքր գործադրելով՝ ոչնչացնել ցանկացած կենդանի ախարած կամ մարդկային համայնք, որն ինքը չի ցանկանում կամ որին դեմ է: Հասարակությունը, բարոյականությունը դարձնելով անփոխարինելի սկզբունք, ցանկանում էր հաղթահարել այս վտանգը: Յուրաքանչյուր համայնք իր առաջին պարտականութ-

յունն է դարձրել իր անդամներին բարոյական մեծ արժեքներով դաստիարակելը: «Բարու և չարի» տարբերությունը, որը բարոյականության հիմնական երկուստեք մոտեցումն է, կապված է այս վերլուծական բանականության գործառույթի հետ: Եթե այն շահավետ է գործում, ապա վարձատրվում է բարի բարոյականությամբ, եթե այն սկսում է վնասակար լինել, դատապարտվում է չար բարոյականությամբ: Ավելի ճիշտ՝ չարը ճնշվում և պատժվում է որպես մի բան, որը չպետք է լինի յուրաքանչյուր բարոյականության մեջ, մինչև որ բարության բարոյականությունը գերիշխող դառնա:

Բայց հասարակության առաջացրած լուծումը չի կարողանում դառնալ բացարձակ կանխող ուժ: Սոցիալական ճեղքերում միշտ կլինեն խորամանկ մարդիկ, թակարդներ ու դավադրություններ փնտրողներ: Ավելին, կա մի շատ հին մշակույթ, որը հիմնարար դեր է խաղում դրանում՝ ՈՐՄԸ: Որսորդական մշակույթի սկզբունքը այլ կենդանի արարածների դեմ թակարդներ և դավադրություններ ստեղծելն է: Սա մշակույթ է, որն արմատներ ունի կենդանական և նույնիսկ բույսերի թագավորություններում: Այս արմատները նաև վերլուծական բանականության կենսաբանական արմատներն են: Այս որսորդական մշակույթը, որը տարբերվում է մարդկային հասարակության մեջ, համակցվում և սինթեզում է զարգացող վերլուծական ինտելեկտը և ստանում կարողություն կամ ուժ՝ ստեղծելու վաղ շերտ, հիերարխիա սոցիալական կառուցվածքում և շրջակա միջավայրի էկոլոգիայում: Ահա թե ինչպես սկսվեց աղետը. դրախտ-դժոխք տարբերությունը վերլուծական բա-

նականության՝ սոցիալական հիերարխիա հաստատություն ուժի հետ ձևոր ձևորի տված է: Հիերարխիկ հասարակության մեջ, մինչդեռ, մի բանի «ուժեղ տղամարդիկ» հաստատված են հասարակության վերին մասում և տանում են դեպի դրախտային կյանքի երևակայություն, իսկ ներքևի հասարակության համար ճանապարհ է բացվում դեպի ավելի ու ավելի խորը դժոխք, որի պատճառն անհնար է հասկանալ:

«Ուժեղ տղամարդու» դեմ առաջին գոիր կին է. և դեռ: Կյանքի հետ ավելի ամուր կապը կանանց բնական հուզական ինտելեկտն ավելի զարգացած է, դարձնում: Կինը՝ Լրելիաների մայրն ու ցավով լցված աշխատանքի տերը, հասարակական կյանքի գլխավոր պատասխանատուն է: Որքանով նա տեղյակ է կյանքից, նույնքան էլ գիտի, թե ինչպես է այն պահպանվում: Նա պաշար հավաքող է: Նրա կողմից կեր որոնելը և՛ հուզական ինտելեկտի արդյունք է, և՛ բնությունից սովորածի պահանջ: Մարդաբանական տվյալներ են, որ մայր-կնոջ շուրջ Լրելար պատմության բնթացքում սոցիալական կուտակում է իրականացվել, և որ մայր-կինն ունեցել է հարստության և արժեքի մի տեսակ կենտրոնի դեր: Կարելի է ենթադրել, որ նա նաև հավելյալ արժեքների մայրն է: Հասկանալի է, որ ուժեղ տղամարդը, որի հիմնական դերը որսն է, այդ կուտակման վրա աչք ունի: Եթե նա գերիշխում է այս կուտակման վրա, ապա կարող է, հսկայական առավելություններ ապահովել: Բավականին զայրակալիչ և ախորժալի է կնոջը սևռական օրյեկտի կարգավիճակի իջեցնելը, Լրելիաների հայրը, մի տեսակ տերը դառնալը և այլ նյութական ու հոգևոր-մշակութա-

յին կուտակումների վրա խոսք ունենալը: Որսի միջոցով ձևոր բերած իշխանության կազմակերպումը նրան հնարավորություն է տալիս գերիշխել և հաստատել առաջին սոցիալական հիերարխիան: Մենք կարող ենք դիտարկել հասարակության մեջ վերլուծական ինտելեկտի առաջին օգտագործումը չարամիտ նպատակներով և դրա համակարգվածությունը նման երևույթների, իրադարձությունների և զարգացումների դեպքում:

Սուրբ մոր պաշտամունքից հոր պաշտամունքին անցումը հնարավորություն է տալիս գեղարվեստական բանականությանը կրել սրբության գրառք: Դա կարող է առաջ բաշվել որպես ամուր ենթադրություն, որ հայրիշխանական համակարգն արմատավորված է այս ճանապարհով: Պատմականորեն կարող ենք բացահայտել հայրիշխանական մտածելակերպի ի հայտ գալն իր ողջ փառքով՝ Տիգրիս-Եփրատ ավազանում առկա ամուր ապացույցներով: Մենք տեսնում ենք, որ քննարկվող մտածելակերպը սկիզբ է առել Ստորին Միջագետքից մոտավորապես մ.թ.ա. 5500-4000 ապականներին, այնուհետև տարածվել է ողջ Միջագետքում և դարձել գերիշխող սոցիալական մշակույթ: Նախքան այս մշակույթին անցնելը, հատկապես հնագիտական գրառումներից կարելի է եզրակացնել, որ արտադրողականության վրա հիմնված մատրիարխալ հասարակությունը գերիշխող է եղել Քրիստոսից առաջ մեզոլիթյան և նեոլիթյան բոլոր փուլերում՝ Կերին Միջագետքի նախալեռներում և հարթավայրերում: Գրավոր մշակույթում մենք նույնպես հանդիպում ենք դրա մասին բազմաթիվ հուշումների: Նեոլիթյան հասարակության մեջ կանանց

վրա հիմնված կրոնական և լեզվական տարրերը շատ զարգացած էին:

Կարելի է ասել, որ սոցիալական խնդիրն առաջին անգամ լրջորեն ի հայտ է եկել հայրիշխանական համայնքներում, որոնք գնալով ավելի պաշտամունքային են դառնում «ուժեղ տղամարդու» շուրջ: Կանանց ստրկության այս սկիզբը ճանապարհ է հարթում տղամարդկանց ստրկության համար՝ սկսած երեխաներից: Ստրուկները որքան մեծ փորձ ձևոր բերեն ու արժեք կուտակեն, հատկապես մնացորդային արտադրանք, այնքան ավելի շատ կվերահսկվեն և գերիշխանության ներքո կլինեն: Ուժն ու իշխանությունը գնալով ավելի կարևոր են դառնում: Ուժեղ տղամարդու, փորձառու ձերտնու և շամանի համագործակցությունը՝ որպես արտոնյալ խումբ, ստեղծում է ուժային կենտրոն, որին դժվար է դիմադրել: Այս ուշադրության կենտրոնում ֆիկցիոն ինտելեկտը սեփական մտավոր գերակայության համար զարգացնում է արտասովոր դիցաբանական պատմություն: Այս դիցաբանական աշխարհը, որը մենք պատմականորեն ճանաչում ենք շումերական հասարակության մեջ, փառաբանվում է աստվածացված մարդու շուրջ, ով ստեղծել է երկինքն ու երկիրը: Մինչ կանացի աստվածությունն ու սրբությունը նսեմացվում և ջնջվում են առավելագույնս, արական հեգեմոնը հիշվում է որպես բացարձակ իշխանություն ունեցող, և ամեն ինչ պարուրված է տիրակալի կողմից ղեկավարվող, ստեղծագործողի կողմից ստեղծված հարաբերությունների մեջ, և այս ամենն արվում է առասպելական լեզունների հսկայական ցանցի միջոցով: Ամբողջ հասա-

րակությանը ճնշող մեծամասնությամբ ձուլված այս դի-
ցարանական աշխարհի ստանում է հիմնական արտա-
հայտչական արժեք և աստիճանաբար դառնում կրոնա-
կան: Մենք այժմ կանգնած ենք մտայնության հորինված
և ինստիտուցիոնալ ձևին հանդիման, որը սահմաններ
չի ճանաչում:

Հարաբերությունների այս ձևավորվող հիերարխիկ
կարգը շահագործման, ճնշելու և ինստիտուցիոնալ հե-
ղինակության առաջին կարգն է, որն իրականացվել է
հայրիշխանական ծագման առասպելական բանակա-
նությանը և դրանից բխող մտածելակերպին լիարժեք օ-
րինականություն տալով: Մենք այս զարգացմանն ակա-
նատես ենք լինում շատ համայնքներում տարբեր փուլե-
րում, թեև տարբեր ինտենսիվությամբ և ձևերով: Այն բա-
նականությունը, որը հնարավոր է դարձնում ճնշումը և
շահագործումը, չի կարող զգացմունքային լինել: Մտա-
ծողությունը, որը կարող է սոցիալական խնդիրներ ա-
ռաջացնել, աներևակայելի է, բանի դեռ այն չի հասել
վերլուծական մակարդակի և չի ինտեգրվել որսորդա-
կան մշակույթի թակարդային խաղերի մեջ: Այս մտածե-
լակերպը պետք է կեղծ լեզունդներ ստեղծի իր հիմնա-
կան գործառույթը թաքցնելու համար:

Անկասկած, կարելի է ասել, որ ֆիկցիոն ինտելեկտը
միահյուսվում է հուզական բանականության հետ և
ստեղծում է շատ դրական մտածողության ավանդույթ-
ներ և ինստիտուցիոնալիզմ: Ճիշտ չի լինի մտածելա-
կերպի ողջ աշխարհը վերագրել հիերարխիկ ուժերին:
Այդ պատճառով մենք կարող ենք ինտենսիվորեն դի-
տարկել անողորմ մտածելակերպի օրինաչափություննե-

րը և մտքի պատերազմները, ինչպես նաև մերկ մար-
տերն այս գործընթացներում: Այս կերպ կարող ենք
հասնել այն երևույթների և իրադարձությունների ա-
կունքներին, որոնք մենք անվանում ենք զաղափարա-
կան պատերազմ, որոնց հանդիպում ենք կրոնական,
փիլիսոփայական, էթիկական և գեղարվեստական բազ-
մաթիվ ձևերով:

Հակամարտությունները, որոնց մենք հաճախ հան-
դիպում ենք դիցարանության և կրոնի մեջ, ըստ էության,
տնտեսական և քաղաքական պայքարներ են: Մինչև
կապիտալիստական մտածելակերպը, տնտեսական և
քաղաքական պայքարը իշխանության համար միշտ
արտացոլվել է առասպելական և կրոնական երևույթնե-
րի քողի տակ: Պետությունը ներկայացնում է հիերար-
խիկ կառույցների մշտական ինստիտուցիոնալացում:
Ուժային կառույցների անհատական ներկայացուցչու-
յան վերափոխումը ինստիտուցիոնալ ներկայացուց-
չության կապված է ուրբանիզացիայի հետ զարգացած
դասակարգային հասարակության հետ, որը պատմութ-
յան մեջ մենք անվանում ենք քաղաքակրթություն:

Քաղաքն ու դասը հիմնականում կոնցեպտուալաց-
ված են կապիտալիստական համակարգի հետ միասին:
Բայց ավելի կարևոր է բացատրել դրա ծագումը: Ցան-
կացած սոցիալական հարաբերություն, որի ծագումը
կամ արմատները բացատրված չեն, չի կարող համար-
վել մեկնարանվել: Քաղաքային ձևավորումը դեռ հեռու
է հարաբերությունների խտությունից, որը գտել է իր
ամբողջական լուծումը: Քաղաքի ձևավորումն առնվազն
նույնքան կարևոր է, որքան կապիտալիզմի առաջացու-

մը և բացատրություն և պահանջում: Կարծում եմ՝ սխալ չենք լինի, եթե ասենք, որ բաղաբն ունի պրոկապիտալիստական հատկանիշներ: Ճիշտ այնպես, ինչպես շուկան հարաբերությունների տարածք է, որտեղ սնվում և մարմնավորվում է կապիտալիզմը, բաղաբն կարող է սահմանվել որպես շուկայի զարգացած և մշտական վայր: Դրա արդիականությունը մեր թեմայում հիմնված է այն փաստի վրա, որ դա ֆիկցիոն ինտելեկտի ամենագարգացած տեղն ու շուկան է: Քաղաքն ինքնին իր շուկայական բնույթով ինստիտուտ է, որը շատ ինտենսիվ սոցիալականացման գործիք է, որը պահանջում և առավել ևս բացահայտում է վերլուծական, վերացական միտքը: Հարաբերությունների միջավայրն է, որ արագացնում է պատմական զարգացումները, ինչպիսիք են առասպելաբանական և կրոնական աշխարհը, դառնում է ավելի ռացիոնալ, ազավաղում, ինչպես նաև արագացնում է գիտությունը և առաջ բերում փիլիսոփայություն: Նա հիմնականում աշխատում է վերլուծական բանականությամբ:

Կոնցեպտների վերացական աշխարհը և դրա արտացոլումն արվեստում բաղաբն էլ ավելի շքեղ են դարձնում: Սպեկուլյատիվ հարաբերությունների միջավայրում, որը մեկուսացված է հուզական ինտելեկտից և սահմաններ չի ճանաչում, պատկերների մի հսկայական աշխարհ բոլոր տեսակի թակարդներով և դավադրություններով, ներարկվում է հասարակության մտածելակերպի մեջ: Միտքը զարգանում է բաղաբային միջավայրում: Բայց ո՞րն է այս մտքի բնույթը: Արդյոք այն ավելի ուժեղացնում է լոյսը, թե՞ խավարը: Այս հարցը-

րին ճիշտ պատասխաններ դեռ չեն տրվել: Քաղաքային հասարակությունը հարաբերությունների գերիշխող փաթեթն է, որն առաջացնում է պատերազմ և շահագործում, իշխանություն և դասակարգային ձևավորում: Քաղաքը, որը ծնում է հասարակության ճնշող մեծամասնությունը կազմող դասակարգային և նոտոգիաստների, նաև շրջակա միջավայրի նկատմամբ կատարյալ ցեղասպանության կառույց է: Գյուղական համայնքների առասպելական և կրոնական արտահայտությունները նույնպես ավելի դրական դեր են խաղում, թեև դրանք կապված են վերլուծական բանականության հետ: Նրանց հավատքի ձևերը, հատկապես նրանց աստվածները, արտացոլում են նրանց հուզական աշխարհները: Նրանց աստվածներն ընկերասեր են, ողորմած և ներողամիտ: Այն նվազեցնում է ցավը և թեթևացնում դժվարությունները: Քանի որ դիցաբանական և կրոնական ձևերը դառնում են ուրբանիզացված, նրանց աստվածներն ընդունում են վերացական, փորձարկող, պատժող և միշտ աղաչելի պահանջող ածականներ: Նրանք ցավ են պատճառում և ավելի շատ հաճույք են ստանում տիրելուց: Այս ձևերն, ըստ էության, արտացոլում են այն, ինչ տեղի է ունենում շուկայում շրջանառվող ապրանքների աշխարհում: Շուկայի և բաղաբնի աստվածները միահյուսված են:

Կլասիզմը զարգանում է տոհմային, ցեղային, բնատանկան հարաբերությունների քայքայմամբ և մասնատմամբ, որոնք կապված են հիերարխիկ ուժային խմբերի, հատկապես արյունակցական կապերի հետ: Մինչ վերին խմբերը դառնում են պետություններ, ստո-

րինները վերածվում են կառավարվող խմբերի: Դաժան ու օտարացնող հատկություն ունեցող այս գործընթացը կապված է հուզական ինտելեկտի անկման հետ: Այնքանով, որքանով ճնշված դասակարգերը հավատարիմ են իշխող դասակարգային խմբերին, հաստատում են իրենց ենթակայությունը՝ օրինականացնելով նրանց մտավոր գերակայությունը: Սա այն պահն է, երբ ճնշվածներն ընկնում են իրենց ամենաանիծված դրության մեջ: Սևփական բռնակալական շահագործմանը հավանություն տալը երկու բանականությունից զրկվելու անդունդն է: Մտածողության բացակայությունը նշանակում է հասարակության ամենաբացասական վիճակը՝ գաղտնագերծման վիճակ: Որքան վերնում կա վերացական ֆիկցիոն բանականություն, որը գոհ է դարձնում և ենթարկում, այնքան ավելի անմիտ ու հիմար մուրացկաններն ու ստրուկները գտնվում են ներքևում:

Երբ պատմությունը մենթալիտետի առումով բաժանում ենք ժամանակաշրջանների, տեսնում ենք վաղ դարերը (մ.թ.ա. 5000 – մ.թ. 500-ական թթ.), երբ գերիշխող էին դիցաբանությունը և կրոնական փուլը, աստվածաբանական միջնադարը, որը կրոնի և փիլիսոփայության սինթեզն էր (մ.թ. 500-1500-ական թթ.), և կարող ենք տարբերակել ժամանակակից դարաշրջանը (մ.թ. 1500 – մինչ օրս), երբ փիլիսոփայությունն ու գիտությունը բաժանվեցին:

Դիցաբանության դոգմատիզացիան ստեղծում է կրոնը: Առասպելաբանությունն այդքան էլ չի կարելի կրոն անվանել: Կրոնը պահանջում է հավատքի և պաշտամունքի անփոփոխ ձևեր: Այն ամբողջովին հորինված

է: Ֆիկցիաներին հավատալը կրոնի հիմքն է: Կրոնի միակ դրական կողմն այն է, որ այն հասարակության մեջ խորը պառակտում է առաջացնում վերացական մտքի անցնելու հարցում՝ նեղ կացության մեջ դնելով գիտական և փիլիսոփայական մտքին և դրա համար միջավայր է նախապատրաստում, նույնիսկ եթե դա ցանկալի չէ: Փիլիսոփայական և գիտական միտքը զարգանում է կրոնական մտքի հետ դիալեկտիկական կապի մեջ: Փիլիսոփայությունը և գիտությունը կրում են կրոնի խորը հետքեր:

Թեև փիլիսոփայությունը ծագում է բանականությունից, որտեղ գերիշխող դիրք ունի գեղարվեստական կողմը, այն շոշափելին կապում է մշտական դիտարկմանը, ամբողջովին չի կտրվում էմոցիոնալ ինտելեկտից: Դա ամենաբարձր արստրակցիոն ուժ ունեցող մտքի ձևն է: Նրա ներդրումը գիտության մեջ գերակա է կրոնից:

Գիտությունն իրականում փիլիսոփայությունից շատ չի տարբերվում՝ փորձաքարական հիմքը կարելի է մեկնաբանել նաև որպես ավելի զարգացած փիլիսոփայություն: Երկուսն էլ դիտարկումների և փորձերի միջոցով փորձում են իմաստավորել երկու բնությունները: Հիշտը հենց դա է: Սակայն երկուսի ամենակարևոր թերությունն այն է, որ կրոնի «ինչի՞ համար/ինչո՞ւ» հարցին պատասխան չունեն: Բնության «ինչպես»-ին պատասխանելը չի կարող կյանքի համար բավարար պատասխան լինել: Հսկայական տիեզերքին առանց պատճառի, առանց «ինչպես»-ի և առանց նպատակի պատկերացնելն այդքան էլ ցանկալի մոտեցում չէ: Գիտություն-

նր, որը չունի կյանքի «ինչու»-ի պատասխանը, չի կարող խուսափել ստրկացնող իշխանության գործիք լինելուց:

Ես պետք է առաջ քաշեմ մի ամուր թեզ, որ գիտության տարանջատումը փիլիսոփայությունից և կրոնից («ինչու»-ի և նպատակի խնդրի հետ կապված) շատ սերտորեն կապված է կապիտալիստական մտածելակերպի հետ: Ես դա կարող եմ ապացուցել այսպես. կրոնը, փիլիսոփայությունը և նույնիսկ առասպելաբանությունը հասարակության հիշողությունն են, ինքնությունը և հոգեպես պաշտպանվելու ուժը: Թեև դրանք հաճախ աղավաղված են և հակադրվում են, այնուամենայնիվ, դրանք սոցիոլոգիական իրողություններ են: Իր պատմությունից ու հիշողությունից կտրված հասարակությունը և այդպիսի հասարակության գիտությունը կարող են ծառայել միայն ներկայիս իշխանությանը, ինչն անում է կապիտալիզմը: Կապիտալիզմի օրոք դիցարանությունը, կրոնը և փիլիսոփայությունը հասցվել են գրեթե անարժեք կարգավիճակի: Ինչո՞ւ: Պատասխանը պարզ է. կրոնը, փիլիսոփայությունն ու առասպելը միշտ բացառել են հազարամյակներ շարունակ հասարակության ճեղքերում թաքնված կապիտալիստական տարրերին (վաշխառուներ, սպեկուլյանտներ, որոնք շահում են անհավասարակշիռ գների տարբերություններից) և դրանց լեգիտիմություն չեն տվել: Քանի դեռ կրոնը, փիլիսոփայությունը և լեգենդը պահպանում են իրենց տեղը հասարակության մտածողության համակարգում, իսկ հուզական բանականությունը պահպանում է իր գերակայությունը հասարակության մեջ, անհնար է, որ կապիտալիզմը դառնա գերիշխող: Այս մտածելակերպի և, հետևա-

բար, բարոյականության միջավայրում ոչ մի կառավարություն չի կարող լեգիտիմացնել կապիտալիզմը և պաշտպանել այն որպես սոցիալ-տնտեսական կարգ, որի վրա այն կարող է հիմնվել:

Սոցիոլոգ Մարս Վեբերը քրիստոնեության բողոքական ճյուղը սահմանում է որպես մենթալիտետի աշխարհ, որը նախապատրաստում է մտավոր միջավայրը կապիտալիզմի համար և բարոյապես գիջում է կապիտալիզմին: Այս գնահատականը, որն իր մեջ որոշակի ճշմարտություն ունի, կարելի է քննադատել երկու տեսանկյունից.

ա-Բողոքականությունն ինքնին ամենաթույլ կրոնն է: Կապիտալիզմի ոճը նույնպես շատ մոտ է գիտությանը: Ավելի կարևոր է, որ այն սկիզբ է դնում ազգային կրոնների դարաշրջանին: Դա ազգայնականության մի տեսակ նախնական փուլն է: Ազգայնականությունը կապիտալիզմի մաքուր գաղափարախոսություն է: Եվրոպայում ընթացող կրոնական մեծ պատերազմներին այս տեսանկյունից նայելը հանգեցնում է էլ ավելի փոխարացնող իմաստի:

Առաջին անգամ կապիտալիստները հնարավորություն ունեցան հաղթելու այն շրջաններում, որտեղ կրոնն ամենաթույլն էր, կամ վերջերս բողոքականություն ընդունած շրջաններում (Նիդեռլանդներ, Անգլիա, ԱՄՆ): Այս երկրները նաև վայրեր են, որտեղ պատսպարվում են ամեն տեսակ աղանդավոր այլասերվածներ: Ես այստեղ ուղղափառությունը չեմ պաշտպանում: Պարզապես ուզում եմ նշել, որ բողոքական բարոյականությունը հեշտ անցում է տալիս կապիտալիզմին, քանի որ դա

քրիստոնեության ամենաթույլ բարոյականությունն է: Հենց այստեղ եմ եւ տարբերվում Վեբերից: Նրա դրական ասածը եւ մեկնաբանում եմ որպէս բացասական:

Բ-Թե եւ դա կարող է պարսպապարծ թվալ, սակայն կապիտալիստական մտածելակերպն, բնդհանուր առմամբ, լեզվի միջոցով է ձեռք բերել կրոնական մտածողության երկար պատմական երթի վերջին կամ ամենաթույլացած փուլում: Գիտությունը հաստատ չեմ տեսնում որպէս կապիտալիստական զարգացման արդյունք: Տեղի ունեցավ այն, որ այն համընկավ զարգացման դժբախտ փուլի հետ. գրեթե նույն դարում Արեւմտյան Եվրոպայում տեղի ունեցավ գիտական հեղափոխությունը եւ կապիտալիստական տնտեսական հեղափոխությունը:

Այս միաժամանակությունը հնարավորություն է ընձեռել կապիտալիստական մտածելակերպի կառուցողներին իրականություն դարձնել այն հսկայական սուտը, թե կապիտալիզմը ծնել է գիտություն: Գիտությանը նպաստող անհատները, իհարկե, ապրում էին այնպիսի հասարակություններում, որտեղ կապիտալիզմը արագ զարգանում էր: Բայց այս հարցն, անշուշտ, չի հանգեցնում այնպիսի տաֆտալոգիայի, թե կապիտալիզմն է բացահայտել գիտնականներին: Գիտնականները հակասություններ ունեին կրոնական մտքի հետ, բայց նրանցից շատերը կապիտալիստական մտածելակերպի առջն էլ չխոնարհվեցին:

Պետք է հետևյալն ասել, որ կապիտալիզմը շահում է մտածողության բոլոր ձևերից, ճիշտ այնպես, ինչպես շահույթ եւ կապիտալ է առաջացնում ապրանքային եւ

արժույթային սպեկուլյացիաներից: Նա կշռադատեց մտքի բոլոր ձևերը, հավաքեց այն մտքերը, որոնք իրեն հետաքրքրում էին փիլիսոփայության եւ կրոնի նոր դարոցներում եւ վերագործարկեց դրանք լիբերալիզմի եւ պոզիտիվիզմի անվան տակ: Առավել ցավալին այն է, որ կապիտալիզմը դա ցուցադրում է նոր գործվածքի պես հսկայական շահույթով վաճառելու վարպետությամբ կամ խորամանկությամբ, այսինքն՝ այն դարձնելով գերիշխող մտածելակերպ:

Կապիտալիզմը իր մենթալիտետի չափումներով սահմանելը կարելի է անել տարբեր տեսանկյուններից: Առաջին բանը, որ պետք է արվի, այս մտածելակերպը սահմանելն է որպէս պոզիտիվիզմ եւ լիբերալիզմ, որոնք էկլեկտիկ են, ընկնում են բոլոր կաղապարների մեջ, ունեն խաբէության բարձր ռիսկ, մի կողմից ավելի դոգմատիկ են, քան ամենախիստ կրոնական դոգմաները եւ մյուս կողմից ավելի անհեթեթ եւ ենթադրական են, քան ամենաաբստրակտ փիլիսոփայությունները, եւ կռապաշտությունն այնքան խորն է, որ նույնիսկ կռապաշտությունը երբեք չի ընկնում դրա մեջ: Մինչ կապիտալիզմը գիտությանն ուժագրկում է պոզիտիվիզմով եւ հակադրում այն հավատքի եւ բարոյականության աշխարհին, լիբերալիզմով փոխակերպում է անհատապաշտության, որը վերածելով ազգ-պետական Աստծու, վնաս է հասցնում հասարակությանը՝ մինչև իսկ ցեղասպանություն: Ոչ մի կրոնական մտածելակերպ չի առաջացրել այնքան պատերազմ, ճնշում եւ խոշտանգումներ, որքան կապիտալիզմի մտածելակերպը: Ոչ մի հասարակության մեջ անհատի միտքը երբեք այնքան անպա-

տասխանատու և շահագրգիռ չի եղել, այդքան դաժան, ցեղասպան, ասիմիլյատոր ու բռնակալներ չի ծնել, որքան անհատի միտքը մի հասարակության մեջ, որտեղ կապիտալիզմը հաղթանակել է:

Մինչ կապիտալիզմը, որպես ապրանքների և փողերի աշխարհի վրա կառուցված մենաշնորհային համակարգ, կառուցում է այսօրվա ֆինանսիստական մտածելակերպը, մարդկային հասարակությանը կապում է մտածելակերպի ձևերի հետ, որոնք ոչ մի նիմրող կամ փարավոն երբևէ չէր կարող մտածել, և ստիպում է համաշխարհային մարդկությանը խոնարհվել իր ամենագագրելի կոտորների առաջ, կարելի է խոսել հոգեկան սնանկության ու քայքայման մասին:

Կապիտալիզմի մտավոր բովանդակությունը մի փոքր ավելի ուշադիր դիտարկելը մեծ նշանակություն ունի:

Նախ պետք է նշեմ, որ կապիտալիզմի միատեսակ սահմանումները համակարգի ծանր ազդեցության տակ գտնվող մտածողության արդյունք են: Նման մեկնաբանություններ կարելի է տեսնել մարքսիստների և անարխիստների մոտ, ովքեր պնդում են, որ իրենք ամենահակակապիտալիստն են և պնդում են, որ զբաղվում են գիտական սոցիոլոգիայով:

Այն փաստը, որ Մարքսն ինքն է դրել տնտեսական ենթակառուցվածքը բոլոր իրավական, քաղաքական և գաղափարական ձևերի բացատրության սկզբնաղբյուրում, թերևս այն հիմնական պատճառներից մեկն է, որ սոցիալիզմը, որի համար մղվեցին մեծ պատերազմներ, հաջողություն չունեցավ: Պետք է քաջ հայտնի լինի, որ

մարդկային ոչ մի համայնք չի կարող կառուցել և համակարգել իր նյութական կյանքի (տնտեսական կենցաղի) ոճը՝ առանց նրա մտածելակերպը երկար ժամանակ իմանալու և փորձարկելու: Համակարգային վերլուծությունները, որոնք արվում են մտածելակերպի զարգացումը մթության մեջ թողնելով, չեն կարող խուսափել հենց այդ համակարգերի հեգեմոնիային ծառայելուց: Թեև մտածելակերպը ձևավորվում է խիստ հակադիր հիմքի վրա, բայց դա այդպես է: Գերիշխող համակարգերը երաշխավորում են իրենց գերակայությունը հիմնականում իրենց մտածելակերպի և քաղաքական ինստիտուցիոնալացման միջոցով: Նյութական կյանքը կարող է կազմակերպվել միայն այս շրջանակներում: Հակառակ տարածված համոզմունքի, Մարքսի «Ես ստուգում եմ հեգելյան դիալեկտիկան» գաղափարը իր իսկ ստուգումը չէ, այլ լուրջ սխալը:

Այժմ ավելի լավ է հասկացվում, որ Հեգելի իդեալիզմը՝ որպես մետաֆիզիկական մտքի գազաթնակետ, գերմանական ազգային պետությանը տանող ճանապարհի հիմնարար հանգրվաններից մեկն է: Նրանից առաջ գալիս են Լյութերը (րողոքականության գաղափարական կոնստրուկտիվիստը) և Էմանուել Կանտը (ով հաշվի է առնում սուբյեկտիվիզմը և մասնակի բարոյականությունը խիստ օբյեկտիվիզմի դեմ): Չնայած պարադոքսալ է թվում, Կարլ Մարքսն իրականում շարունակեց այս հիծը պրոլետարական, հակակապիտալիստական համակարգի անվան տակ: Արդյունքը եղավ այն, որ գերմանական գաղափարախոսությունը ծնեց ֆաշիզմը և հիտլերյան դեկավարությունը:

Մտածողության խնդրի մեջ այս վտանգը լավագույնս ճանաչողը գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեն էր: Նիցշեի մենթալիտետի ուսումնասիրությունները իսկական հակակապիտալիստական արդիականություն են: Մեծ թերություն է, որ այն չի կարող մշակվել ու վերածվել քաղաքական փիլիսոփայության ու պրակտիկայի: Ավելի ուշ ի հայտ եկած ֆրանսիացի փիլիսոփաների (-Դելեզ, Գուատարի, Մ. Ֆուկո և այլն) և իտալացի Գրամշիի ջանքերը շատ անբավարար էին և չվերածվեցին քաղաքական ինստիտուցիոնալացման: Այն, ինչ բացահայտվում է ռեալ սոցիալիզմի պրակտիկայում, առնվազն հարյուր հիսուն տարվա օբյեկտիվ մեղսակցությունն է կապիտալիստական մոդեռնիզմին՝ ձախականության անվան տակ: Խորհրդային Ռուսաստանի և Չինաստանի փորձն ապշեցուցիչ կերպով հաստատում է մեր այս դատողությունը: Այս հարցին համակողմանիորեն կանդրադառնամ համապատասխան բաժիններում:

Կապիտալիզմի առաջացման վերաբերյալ անարխիստների քննադատությունները, հատկապես առաջին դասական ռաիվիրաներ Պրուդոնի, Բակունինի և Կրոպոտկինի քննադատությունները շատ կետերում ավելի լուսավորող են: Անարխիստները կարողացան ավելի լավ տեսնել կապիտալիզմի գաղափարական և քաղաքական չափերը: Այնուամենայնիվ, ճիշտ քաղաքական փիլիսոփայության բացակայությունը, մտքերը ինստիտուցիոնալացնելու ձախողումը, բարոյականությանն ու պատմությանն անտեղյակ լինելը, ի վերջո, նրանց իջեցրել են կապիտալիզմի գաղափարական ապրանքի մակարդակին: Կրկին պետք է նշեմ, որ մտավոր ուսումնա-

սիրությունը, որն ինտեգրված չէ իրավասու քաղաքականության, բարոյական և պատմական ուսումնասիրությունների և գործնականացման հետ, չի կարող խուսափել իր հակառակորդների կողմից օգտագործվելուց, ձուլման արդյունքում ոչնչացվելուց կամ չեզոքացվելուց: Յավոք, հակակապիտալիստական մտածելակերպի ուսումնասիրությունները նույն ճակատագիրը կիսել են այլ մենթալիտետի ուսումնասիրությունների և շարժումների հետ, որոնց օրինակները շատ են պատմության մեջ, հատկապես քրիստոնեությունը, բուդդիզմը, զրադաշտականությունը և մանիքեությունը: Իհարկե, ես չեմ պնդում, որ այդ ուսմունքները զուր են, և որ հնարավոր չէ խուսափել ճակատագրից: Եթե այդպես լիներ, ո՞չ այս տողերը կգրվեին, ո՞չ էլ ազատության բարոյականությունը կիմաստավորվեր: Արածս պարզապես քննադատություն է:

Այսօր, եթե ցանկանում ենք հասնել հաջող այլընտրանքային համակարգի՝ բնորոշ պատմական ամբողջականությամբ բնորոշվող և քաղաքակրթության վերջին փուլը համարվող կապիտալիզմի և դրա պատմական հիմքերի, ապա պետք է առաջնորդվել մտածելակերպի ուսումնասիրություններով, և քաղաքական փիլիսոփայությունը, քաղաքական ինստիտուցիոնալացումը և նյութական կյանքի գործողությունները պետք է միահյուսված լինեն սիրով:

Թեև քաղաքական և ռազմական ուժը կարևոր տեղ ունի կապիտալիստական համակարգի հեգեմոնիայում, այն, ինչն իրականում պահպանում է գերիշխանությունը, մշակույթի ոլորտի կողմից հասարակության հպա-

տակեցումն է և նույնիսկ կաթվածահար անելը: Կարելի է ասել, որ համակարգի ազդեցության տակ գտնվող համայնքային մտածելակերպն ավելի հետամնաց ու մանիպուլյացիայի ենթակա է դարձել, քան մարդանման կապիկների տեսակը: Կենդանաբանական այգիների կարգը շատ լուսավոր օրինակ է այն բանի, թե ինչպես է իրականում ամբողջ հասարակությունը կազմակերպված կենդանաբանական այգու ոճով: Շատ փիլիսոփաների կողմից բացահայտվել և արտահայտվել է, որ հասարակությունը դարձել է ներկայացման հասարակություն, ինչպես կենդանաբանական այգու կենդանիները տեսարան են: Տեսարանային հասարակության մտավոր նվաճումը լայն մեղիագովազդային արշավի միջոցով ավարտվել է առաջին հերթին սեքս-ինդուստրիայի հիման վրա, որին հաջորդում են սպորտի և արվեստի-մշակույթի ինդուստրիաները, որոնք միահյուսված են դրան, ինչպես նաև հուզական, վերլուծական ինտելեկտի ինտենսիվ, շարունակական ուժակոծումն ու ամբողջական դիսֆունկցիոնալացումը:

Սա մի հասարակություն է, որը հասցվել է շատ ավելի վատ վիճակի, քան եթե դրան տիրանային, և կառավարվում ու ղեկավարվում է համակարգի կողմից՝ ըստ քմահաճույքի: Իրականում, ֆաշիզմի ներկայացման հասարակության առաջին փորձը չպարտվեց: Պարագլուխները վերացվեցին: Այնուամենայնիվ, Մաոր պատերազմի և դրա հետևանքների ժամանակ համակարգը պարտադրվեց բոլոր համայնքներին՝ ներկայաց-

ման հասարակության, ազգ-պետության և համաշխարհային ֆինանսական ընկերությունների միջոցով:

Ներկա ժամանակաշրջանում կապիտալիզմի կողմից հասարակությունների նյութական և հոգևոր նվաճումը զգալիորեն գերազանցել է հզոր կայսերական համակարգերի, հատկապես շումերական, եգիպտական, հնդկական, չինական և հռոմեական հասարակությունների նվաճմանը:

Թեև կայսրության փուլը, որը նրա հեգեմոնիայի գազաթնակետն է (զաղութատիրության և իմպերիալիզմի նախորդ փուլերը), ունի օբյեկտիվ բառսային առանձնահատկություններ և ինտենսիվորեն զգում է քայքայման ախտանիշները, կապիտալիստական համակարգը ցանկանում է փոխհատուցել այդ քայքայման հետևանքները՝ շատ խաղալով հասարակության հետ: Պետք է լավ հասկանալ, որ նա ցանկանում է փոխհատուցել այս քայքայման հետևանքները՝ հոգեկան հեգեմոնիան անբակտելի և անելանելի դարձնելով:

Սեքսուալության ինդուստրիալիզացիան և ներկայացումը այս կետին հասնելու որոշիչ գործոններից մեկն է: Մարդկանց ստիպել են հաջողություն փնտրել սեռական ուժի մեջ: Այնուամենայնիվ, սեքսուալությունը ծառայում է որպես ուսանելի գործունեություն բոլոր կենդանի էակների մեջ կյանքը կյանքի կոչելու և հավերժացնելու համար: Այսպես հնարավոր է սահմանել սեքսուալության գործառույթը բոլոր կենդանի էակների մեջ՝ միաբանության գործառույթը բոլոր կենդանի էակների մեջ՝ միաբանության գործառույթը մինչև մարդկային տեսակը: Հետևաբար, այն իմաստալից է և նույնիսկ սուրբ: Մարդկային հասարակությունները նույնպես պատմության ընթաց-

քում հիմք են ընդունել այս տեսակի մեկնաբանությունը: Բոլոր մարդաբանական հետազոտությունները հաստատում են այս մեկնաբանությունը: Եթե կան հարաբերություն կամ հարաբերություններ, որոնք հնարավոր չէ ապրանքափոխել (արդյունաբերականացնել), ապա առաջնայինը պետք է լինի սեռական հարաբերությունը: Որովհետև խոսքը կյանքի սրբության, վեհության և շարունակականության մասին է. ավելի շուտ, այն զարդարված է դեպի այլ կյանքեր չշեղվելու և չսպառնալու պատասխանատվությամբ:

Կարելի է ասել, որ սեռական բռնությունը համակարգի ամենատարրական հեգեմոնական գործիքներից է: Այն ոչ միայն ապրանքափոխվել և վերածվել է հսկա արդյունաբերության, այլ միևնույն ժամանակ և՛ կոռումպացրել է սեքսուալությունը հասարակության մեջ, և՛ այն վերածել է սեքսիզմի՝ տղամարդկանց գերակշռող կրոնի, որը քառասուն անգամ գերազանցում է հնդկական ֆալուսային աստվածությանը: Կրոնական այս նոր ցուցիչը շատ արդյունավետ է դարձել հատկապես յուրաքանչյուր տղամարդու մոտ և վերածվել թմրամիջոցի՝ այն դնելով արվեստի, հատկապես գրականության ու շաղկերչի կենտրոնում: Քիմիական դեղամիջոցները ոչինչ են սեռականության այս նոր կրոնի համեմատ: Հասարակության բոլոր անդամները մեղիագովազդային (ոչ միայն սովորական գովազդային) արշավների միջոցով վերածվել են սեռական այլասերվածների: Այն օգտագործվում է բոլորի, ներառյալ՝ երիտասարդների, տարեցների և նույնիսկ երեխաների կողմից: Կանայք վերածվել են ամենաառաջադեմ սեքս-օբյեկտի: Այնպի-

սի մի մտածելակերպի ենք դատապարտվել, որ, կարծես, եթե կանանց ամեն մի թիզը սեքս չհիշեցնի, նրանք գրոշ անգամ չարժեն: Ընտանեկան սուրբ օջախը վերածվել է սեքսի վայրի. սրբազան մորից ու աստվածուհուց մնում են անպետք ու դեն նետված «պառավ կանայք»: Շատ տխուր ու ցավալի իրավիճակ է... Արհեստական բեղմնավորմամբ կանանց լիարժեք սեռական գործիք դառնալու գործընթացը հասցվել է իր գագաթնակետին:

Հակառակ մեկ այլ դիրքորոշում էլ համակարգի պատճառով իր գոյությունը հասցրել է անտանելի մակարդակների: Շատ երեխաներ, հատկապես տղա երեխաներ ունենալու ցանկության պատճառով, որն, ըստ էության, հայրիշխանական հասարակության ավանդույթ է, առողջապահական տեխնիկայի ներդրմամբ, ցածր խավի կանանց դերը վերածվել է երեխա ծնող մեքենայի: Այսպիսով, երեխաներ դաստիարակելու դժվարին խնդիրը դրվում է աղքատների վրա. մի կողմից բավարարվում է երիտասարդ աշխատողների կարիքը, մյուս կողմից՝ ընտանիքում ստեղծվում է անբակտելի կոռուպցիա: Այսպիսով մեկ քարով մի քանի թռչուն է սպանվում: Մինչ վերին խավի տղամարդիկ և կանայք իբրև այժմ լրացնում են այս բացը՝ փչացնելով երեխա հասկացությունը արհեստական նորածինների, խորթ երեխաների և նրանց կերակրած կենդանիների հետ, նրանք փորձում են մինչև վերջ սեքսուալ մնալ և, ծիսակատարելով նորը, սեքսի կրոնը ինքնակորույս է լինում: Արդյունքը բնակչության անհաղթահարելի, անիմաստ աճն է, պատմության մեջ նախադեպը չունեցող գործազրկությունը և ճգնաժամային միջավայրը, որն ի վի-

ճակի չէ կրել մարդկային բեռը: Պետք է նշեմ, որ ես մտադիր եմ այս խնդրին ավելի շատ անդրադառնալ «Ազատության սոցիոլոգիա» խորագիրը կրող սլաշտպանական ճառիս մեջ:

Այլ կերպ ասած՝ մշակույթի ինդուստրիալացումը երկրորդ ամենաարդյունավետ միջոցն է համատարած ապրանքային արտադրությունը ստրկացնելու համար: Մշակույթն իր նեղ իմաստով վերաբերում է հասարակությունների մտածելակերպին: Միտքը, ճաշակը և բարոյականությունը նրա երեք հիմնական թեմաներն են: Համակարգի ներսում քաղաքական և տնտեսական ուժի կողմից մշակութային տարրերի շրջափակումն ու զնումը դարերի գործ է: Քաղաքակրթության պատմության ընթացքում նրանք մշակութային տարրերի միացումը համարում են անփոխարինելի իրենց օրինականության համար: Տնտեսական և կառավարական ուժերը վաղ նկատեցին այս խնդիրը և չուշացան նախագրուշական միջոցներ ձեռնարկելու հարցում: Կառավարության կողմից մշակույթի յուրացումը գալիս է հիերարխիաների հիմնադրման ժամանակաշրջանից: Դա կառավարման հիմնական գործիքն է: Առանց մշակութային հեղեմոնիայի, տնտեսական մենաշնորհները և ուժային մենաշնորհները չեն կարող կառավարել: Պարտադրանքի և շահագործման վրա հիմնված համակարգերը կարող են գոյատևել միայն կարճաժամկետ թալանով, լավագույն դեպքում՝ ուժով, երբ թալանելու բան չի մնում, նրանք կամ բախվում են միմյանց հետ, կամ փլուզվում և ցրվում են:

Մշակույթի դերը կապիտալիստական քաղաքակրթության մեջ կենսական է: Մշակույթը՝ որպես սոցիալական բոլոր ոլորտների մտածելակերպի ամբողջություն, սկզբում ձուլվում է (հարմարվում է տնտեսական և քաղաքական իշխանությանը), այնուհետև վերածվում արդյունաբերության, որը լայնորեն և ինտենսիվորեն տարածվում է համաշխարհային բոլոր համայնքների վրա (ազգեր, ժողովուրդներ, ազգ-պետություններ, քաղաքացիական հասարակություն և ընկերություններ): Հիմնական ուղղությունները, ինչպիսիք են գրականությունը, գիտությունը, փիլիսոփայությունը, արվեստի այլ ճյուղերը, պատմությունը, կրոնը և իրավունքը, օբյեկտիվացվում և ապրանքայնացվում են: Գործիքները, ինչպիսիք են գրքերը, ֆիլմերը, թերթերը, հեռուստատեսությունը, ինտերնետը և ռադիոն, գործում են որպես այս ոլորտի ապրանքներ:

Այստեղ մշակութային ապրանքները չեն սահմանափակվում միայն հսկայական ֆինանսական շահի հանգեցնելով: Նրանք կատարում են իրենց հիմնական կործանարար գործառույթները՝ մտավոր գերությունը հասցնելով պատմության մեջ աննախադեպ մակարդակների, ստեղծելով այս հիմքի վրա անասուններից վատ դասակարգեր, ազգեր, ցեղեր և բոլոր տեսակի համայնքներ, մի խոսքով՝ ստեղծելով իմաստը կորցրած, անձն ու կապիկի ազահությամբ ԶԱՆԳՎԱԾ: Նրա գլխավոր ճարտարապետներն են ազգ-պետությունները, համաշխարհային ընկերությունները և լրատվամիջոցների մենաշնորհները: Ըստ էության, նրանց ոչինչ չի հետաքրքրում հասարակության մեջ, բացի փող աշխատելուց և սպա-

ռելուց: Անգամ ամենաաղքատ հատվածները չեն կարողացել մտածել այլ կերպ, քան շատ վաստակելը և թեկուզ մեկ օր այնպես ապրելը, ինչպես ցանկանում են:

Նշենք, որ աղքատացումն օգտագործվում է որպես մշակութային երևույթ: Այն դեպքում, երբ աղքատացումը նույնիսկ մեր չհավանած միջնադարում ապստամբության պատճառ էր, այսօր պաշտոնական մշակութային գերիշխանության ներքո աշխատավարձ ստանալու նպատակը ցույց է տալիս համակարգի հաղթանակը մշակութային դաշտում: Համակարգի գերիշխանության հետևանքով առաջացած գերության, սերս-ինդուստրիայի, որը մշակվել է մշակույթի արդյունաբերությանը համընթաց, վատ կողմն այն է, որ այն վերապրվում է կամավոր և նույնիսկ կոչվում է ազատության վերելք: Կասկած չկա, որ այս իրավիճակը կապիտալիստական կառավարման լեգիտիմության ամենաուժեղ հիմքն ու միջոցն է: Կապիտալիզմի կայսերական փուլը հնարավոր է միայն մշակութային արդյունաբերության զարգացմամբ: Հետևաբար, մշակութային հեղեմոնիզմի դեմ պայքարը պահանջում է ամենադժվար մտավոր պայքարը: Քանի դեռ այս համակարգի կողմից մղվող մշակութային պատերազմի դեմ պայքարը նվաճումների, ձուլման և ինդուստրացման միջոցով չի մշակվել և կազմակերպվել ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ ձևով, ազատության, հավասարության և ժողովրդավարության համար ոչ մի պայքար հաջողության հնարավորություն չունի: Այս հարցերը կփորձեն համակողմանիորեն քննարկել «Ազատության սոցիոլոգիա» վերնագրով պաշտպանությունում:

Սպորտն ի սկզբանե գործել է որպես հասարակության կյանքին մասնակցելու նախապատրաստական խաղ: Կյանքին հաջող մասնակցության համար են կազմակերպվում սպորտային խաղերը: Դրանք մի տեսակ սոցիալականացման դեր են խաղում: Մյուս կողմից, մենք տեսնում ենք, որ Հռոմեական կայսրության փլուզումից ի վեր (զլադիատորիզմի ինստիտուտ) սպորտը միայն վերջերս է դարձել ինդուստրիալացման:

Կապիտալիզմն ի սկզբանե ոչնչացրեց սպորտի սիրողական էությունը և այն վերածեց պրոֆեսիոնալ մասնագիտության, ինդուստրիալիզացնելու եղանակով պարտադրեց ինտեգրվել իշխանությանը: Դա անզգայացման ևս մեկ կարևոր ոլորտ է, որն ապրանքայնացվեց: Հասարակության ավելի բարձր բարոյականության և ֆիզիկական տոկոսնության հիման վրա մասնակցության փոխարեն հաստատվել է փող աշխատելու, մրցակցությունը բուռն կերպով խթանելու և հասարակությանը պասիվ հանդիսատեսի վերածելու իրականությունը: Արենայի մշակույթը (առյուծներին կերակրելը և զլադիատորներին ստիպելը, որ միմյանց սպանեն) տարածվել է բոլոր մարզատեսակներում: Ռեկորդն ու ծափերը երկու գերիշխող պատկերներն են: Նախընտրելի թիմ ունենալն ավելի կարևոր է դարձել, քան կրոնն ու փիլիսոփայությունը: Թիմին երկրպագելը դարձել է ամբողջական հիվանդություն: Այսպիսով, վարչակազմերի համար ձևոր է բերվել հեշտ կառավարման ևս մեկ իրավասու գործիք: Օրինակ, որ կրոնը կամ փիլիսոփայությունը կարող է խաղալ այն դերը, որ խաղում է ֆուտբոլը ազգ-պետությունների կառավարությունների համար:

Կոպիտ ասած՝ կարելի է, ասել, որ ղեկավարելու արվեստն իր զագաթնակետին է հասել սերսը, սպորտն ու արվեստն արդյունաբերության վերածելու միջոցով: Առանց սերսը, մշակույթը, արվեստը և սպորտն արդյունաբերության վերածելու հնարավոր չէ, հասնել համաշխարհային կապիտալի կառավարմանը և ազգ-պետական հզորությանը: Պետք է կրկնեմ, որ այստեղ սերսությունը, մշակույթը և սպորտը որպես երևույթ չեն նսեմացվում կամ քննադատվում: Թեև դրանք սոցիալական ձևավորման և շարունակականության ամենակարևոր ոլորտներն են, բայց քննադատության են ենթարկվում դրանց ղեկներացիան և արդյունաբերականացումը:

Կապիտալիզմի մտավոր հեղեմոնիայում վիրտուալ աշխարհը, որն, բոլոր ոլորտներում, ղեկավարվում է մեդիաօրգանների կողմից, մտավոր գերակայության մեկ այլ շատ կարևոր գործիք է: Կյանքի վիրտուալացումն իր ծայրահեղ սահմաններին հասնող վերլուծական միտքն է: Երբ պատերազմի նման ամենասարսափելի իրադարձությունը ներկայացվում է որպես վիրտուալ, հեշտ է ինքնուրույն բարոյականության ոչնչացումը: Կյանքը, որը մարդկային մարմինն ու միտքը չեն ապրել, վաղուց կեղծ կյանք են անվանել: Կյանքը չի կարող խոսափել կեղծ լինելուց, երբ վիրտուալ պիտակն է ստանում: Տեխնոլոգիական զարգացումը, որը հնարավոր է դարձնում վիրտուալ կյանքը, այստեղ մեղավոր չէ, այն գնահատվում է իր հատկանիշով, որը հերթական անգամ բացահայտում է չարաշահումները և կաթվածահար է անում անհատի միտքը: Չվերահսկվող տեխնոլոգիան ամենավտանգավոր զենքն է: Կապիտալիզմի տեխնոլոգիա-

ների գերակայությունը և միլիարդները կառավարելու անհրաժեշտությունը հիմնական գործոններն են, որոնք առաջ են մղում վիրտուալ կյանքը: Կյանքն այլևս չի ապրում, այն անընդհատ դառնում է վիրտուալ, ինչը մի տեսակ կանգուն մահ է: Միմուլյակրի վիրտուալ կյանքի ամենակոնկրետ ձևն է: Յուրաքանչյուր իրադարձություն, հարաբերություն և աշխատանք նմանակելով՝ մարդիկ չեն տեղեկացվում, նրանց հիմարացնում են: Քաղաքակրթության բոլոր գործերը ընդօրինակելով՝ ոչ մի առաջընթաց չի ստացվում, այլ ձեռք է բերվում իմիտացիոն մշակույթի հեղեմոնիա: Կյանքի հիմքում ընկած տարրերակումը երբևէ հիմնված չէ կրկնության վրա: Նույնիսկ պատմությունը չի կրկնվում: Իմիտացիան կատարելագործման հակառակն է: Վիրտուալ կյանքը հիմնված է անսահմանափակ իմիտացիայի վրա: Բոլորը նմանակում են միմյանց և նմանվում միմյանց: Այսպիսով, ստեղծվում են ոչխարների հոտեր: Ֆինանսական դարաշրջանը չի կարող գոյատևել առանց վիրտուալ կյանքի: Այն կարող է շարունակվել միայն անսահմանափակ հիմարացման միջոցով, որն իրականացվում է կեղծ, վիրտուալ կյանքի միջոցով:

Սրան արձագանքելը ազատ կյանքի ամենահիմնական պարտքն է: Հասարակությունների գոյատևման համար ազատ կյանքի սահմանումն ու կազմակերպումը պարտադիր է: Խնդիրները, որոնց ամենաշատը պետք է պատասխանի ազատության սոցիոլոգիան, այս ոլորտում են:

Վիրտուալ կյանքի զարգացման գործում համակարգի հաջողությունը կարող ենք մեկնաբանել մի քանի կերպ:

Առաջինն այն է, որ հասարակությունը թուլացնում է իր ֆունկցիոնալ հավատարմությունը բարոյականության և կրոնի նկատմամբ, աշխարհիկ օրենքների միջոցով բարոյականությունն ու կրոնը հետին պլան են մղում հասարակությանը և ենթարկում իրենց: Կրոնին և բարոյականությանը թույլատրվում է գոյատևել այնքանով, որքանով դրանք ծառայում են համակարգին: Օրենքը և աշխարհիկությունն, ըստ էության, սոցիալական վերահսկողությունը կապիտալիստական իշխանությանը փոխանցելու միջոցներ են: Կապիտալիստական իշխանությունն աշխարհիկության և օրենքի գերերով վերացնում է կրոնն ու բարոյականությունը՝ հին հասարակության և՛ արիստոկրատ հատվածներին, և՛ ճորտերին վերահսկելու, կապիտալի աշխատուժի համար տարածք և պահուստներ ստեղծելու համար: Այն ամբողջությամբ չի վերացնում, քանի որ դրանք քաղաքակրթության կողմից լայնորեն օգտագործվող գործիքներ են: Դրանք նաև խիստ անհրաժեշտ են կապիտալիստական համակարգի համար՝ որպես «քաղաքակրթության վերջին խոսք», սակայն պայմանով, որ չկիսեն իր տնտեսական ու քաղաքական իշխանությունը և որևէ խոչընդոտ չստեղծեն: Այս գործառնությունը կրոնական բարեփոխումները և իրավական պետությունը դառնում են կապիտալիստական արդիականության հիմնական ցուցանիշները: Նրանք էական դեր են խաղում՝ լինելով կապիտալիստական տնտեսության և հասարակության անցման երկու հիմնական գործիքները: Դրանք նաև համակարգի մտածելակերպի խնդիրները լուծելու միջոց են:

Երկրորդ՝ այն օգտագործում է «գիտական մեթոդը»: Օրյեկտ-սուրյեկտ տարբերակումը մենթալիտետի հեզմոնիայի բանալին է: Գիտական մեթոդի համար անփոխարինելի թվացող օրյեկտիվության սկզբունքը իրականում անհրաժեշտ նախնական փուլ է սուրյեկտիվության գերակայության համար: Կառավարելու համար պետք է սուրյեկտ լինել: Բնականաբար, կառավարվողի դերը օրյեկտ լինելն է: Օրյեկտ լինելը նշանակում է դառնալ իր, կառավարվել՝ որպես իր: Իրերը, բնականաբար, մեթոդաբանական արտահայտությունն են այն բանի, որ սուրյեկտը դառնում է ուժ՝ կառավարելու այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում, այն էլ որպես գիտության կրեդո: Սուրյեկտ-օրյեկտ տարբերակումը ծագում է Պլատոնից: Պլատոնի հայտնի դիլեման «զաղափարների» աշխարհի պարզ մտորումների միջև ընկած է բոլոր նմանատիպ տարբերությունների հիմքում: Սրա առասպելաբանական հիմքը մենք հրաշալիորեն դիտարկում ենք շումերական և եգիպտական հասարակություններում: Վերևում գտնվող հիերարխիայի աստվածային բարձրացումն ու փառաբանումը և ներքևում գտնվողների հպատակեցումը նրա առաջնային ծագումն են: Արարիչ-ստեղծող, տիրակալ-ճառա երկրնորանքի մտավոր արտահայտությունը զարգանում է աստված-ճառա, բառ-բան, կատարյալ զաղափար-պարզ մտորումներ տեսքով և տանում է դեպի առարկա-օրյեկտ տարբերակմանը: Հոգու և մարմնի տարբերությունը նույնպես այս շրջանակում է: Սրա քաղաքական իմաստը ժողովրդավարության ժխտումն է և ճանապարհի հարթելը դեպի օլիգարխիա ու միապետություն:

Պետք է հասկանալ, որ կապիտալիզմի օրոք վերլուծական միտքն ընդունում է ամենախարդախ դավադիր ձևերը: Ֆոնդային շուկան այս իրականության ամենավառ արտահայտությունն է. սպեկուլյատիվ ինտելեկտի ահռելի եկամտաբեր ոլորտ է: Շահարկումներն ու մտացածին հետախուզությունը համակարգում դառնում են երկվորյակ եղբայրներ: Այդպես է նա քաղաքական և ռազմական դաշտում: Պատերազմը հիմնված է խաբեության և խորամանկության վրա: Դա որսորդական մշակույթի գազաթնակետն է: Ֆիկցիոն ինտելեկտը ֆոնդային բորսայի, քաղաքականության և ռազմական ոլորտներում աննախադեպ մասշտաբով դարձել է մանիպուլյացիայի դավադրության գործիք: Խղճի ու հույզերի համար նույնիսկ չնչին տեղ չի թողնում: Մինչ մի տարածքում միջուկային ռումբերով և ահաբեկչական այլ ռումբերով կյանքեր են կործանվում, մի քանի օրում միլիարդներ կարելի է վաստակել մեկ այլ տարածքում՝ առանց քրտինք թափելու: Կարելի է, ասել, որ կապիտալիզմն իր ողջ մերկությամբ բացահայտում է իր մտածելակերպը ֆոնդային բորսայում, քաղաքականության մեջ և պատերազմում: Մարդկային արժեք կամ զգացում չկա, որ կապիտալիզմը հանուն շահի չի խախտի:

Այդուամենայնիվ, հուզական ինտելեկտը կյանքի լական մասն է: Որքան հեռանում ենք այս տեսակի ինտելեկտից, կյանքի իմաստն այդքան ջնջվում է: Էկոլոգիական աղետները կյանքին սպառնացող վտանգը ներկայացնում են այնպես, կարծես դրանք ապոկալիպտիկ նորություններ լինեն: Դրա պատասխանատուն այն հանգամանքն է, որ խեղաթյուրված կերպով օգտագործ-

վող ֆիկցիոն բանականությունը դարձել է զլոբալ Լեիաթան (զլոբալ կապիտալի համաշխարհային կայսրություն)՝ սնվելով լեզվից, իշխանությունից, քաղաքից, պետությունից, գիտությունից և արվեստից: Այս հրեշին կանգնեցնելը պահանջում է զգացմունքային, խելացի և համապարփակ ջանքեր: Այն վնասազերծելու համար անհրաժեշտ է հետ մղել նրա ճնշումը ազատ կյանքի վրա:

Պետք է խոչընդոտել նրա գոյությանը, քանի այն մոլորակն անբնական չի դարձրել: Ազատության սոցիոլոգիայի հիմնական խնդիրն է լինելու հասնել այս կենսական գործողության տեսական հեռանկարին և դրա ճիշտ կառուցվածքին:

Բ – Էկոնոմիզմ

Այս խմբին են պատկանում այն տեսակետները, որոնք կապիտալիզմի առաջացումը համարում են տնտեսական զարգացման բնական հետևանք: Այս առումով հատկապես մարքսիզմը նվազեցվել է էկոնոմիզմի մակարդակի՝ այնքան, որ կապիտալիզմն ընկալվել է որպես տնտեսական մոդել: Տնտեսություն-քաղաքականությունը դրվել է հասարակական գիտությունների կենտրոնում: Ինչպես անունն է հուշում, ժամանակակից պետության ձևավորման ընթացքում տնտեսական կյանքին վերաբերող որոշ որոշումներ դասակարգվել են որպես գիտություն:

Այս տեսակետի ձևավորման մեջ կարող դեր է խաղացել կապիտալի, այսինքն՝ գնային շահագործման հիման

վրա շահութաբեր կապիտալի իրացումը շուկայում: Մի միտում է, ի հայտ եկել՝ կարծես թե հնարավոր է կապիտալիստական զարգացում, որն անջատված է պատմությունից, հասարակությունից, իշխանությունից և բնդհանուր քաղաքակրթական զարգացումից: Պարադոքսալ է, բայց նրանք, ովքեր պնդում են, որ իրենք ամենից հակակապիտալիստականն են, իբր պայքարում են կապիտալիզմի դեմ, կապիտալիզմը դնում են այնպիսի դիրքում, որին այն արժանի չէ:

Հնարավոր է հասկանալ բրիտանական ծագում ունեցող տնտեսա-քաղաքական գործիչներին: Որպես մի երկրի տնտեսական-քաղաքական գործիչներ, որտեղ հաղթեց կապիտալիզմը, նրանցից կարելի է ակնկալել, որ մոդելավորեն նոր տնտեսությունը: Այս մոդելի վրա Կ. Մարքսի կենտրոնացումը բավականին բացահայտ է եղել բրիտանացի տնտեսական-քաղաքական գործիչներին բննադատելու տեսանկյունից: Ցավովին այն է, որ Մարքսի գործը մնաց անավարտ, նրա իրավահաջորդ մարքսիստները նրան ամբողջովին ծաղրանկարեցին: Կարելի է ասել, որ Մարքսի ամենահիմնական թերությունն այն է, որ նա համակարգված չի վերլուծում իշխանության և պետության հարաբերությունները կապիտալիզմի հետ: Նա փորձել է որոշել գաղափարախոսության դերը: Կապիտալիզմի մտածելակերպի վերաբերյալ նրա մոտեցումները երբևէն ուժեղ են: Բայց նրա հիմնական սխալն այն է, որ հիմնված է պոզիտիվիզմի՝ լուսավորության սիրելի գաղափարախոսության վրա, որն արդեն իր հետքն է թողել ինտելեկտուալ միջավայրում: Նա համոզված է և հավատում է այն տեսակետին, որ հասարակագիտությունը կարելի է անել

այնպես, ինչպես ֆիզիկական գիտությունը, նա դրանում կասկած չունի: Այս մոտեցումը շատ արժեքավոր աշխատանք «Կապիտալ»-ը դարձրեց ստերիլ և պատճառ դարձավ, որ այն մեկնարանվի որպես կրոնական գիրք, այլ ոչ թե հետազոտություն: Պարզ է նաև այն աշխատանքը, որ կկատարեն աշակերտները: Իմպերիալիզմի, մենաշնորհային կապիտալիզմի և պետական-հեղափոխության մասին Լենինի մեկնարանությունները ջանքեր են, որոնք չկարողացան զերազանցել լուսավորչական փոխադրությանը: Կրկին, չնայած իր բազմաթիվ նպաստող տեսակետներին՝ կապիտալիստական արդիականությունը հաղթահարելու առումով նրա անկարողությունը Խորհրդային փորձի ձախողման գլխավոր գործոնն է:

Անսրխիստների մեկնարանությունները կապիտալիզմի մասին նույնպես տնտեսական ուղղվածություն ունեն: Նրանք հակված են եղել, որ կապիտալիզմը կփլուզվի, եթե այն տնտեսապես դատապարտվի: Պոզիտիվիզմով խեղված ընկալումներ են՝ գիտությունն ունի իր օրենքները, տնտեսագիտությունը նույնպես գիտություն է, հետևաբար նաև այն ունի իր օրենքները: Ըստ այդ օրենքների՝ կապիտալիզմը համակարգ է, որը չի կարող գոյատևել, քանի որ այն ճգնաժամեր է առաջացնում: Այն, ինչպես է, արվի, այս օրենքների գործունեությունն արագացնելն է: Արդյունքն այն է, որ կապիտալիզմը կկործանվի և կոմունիզմ կհաստատվի: Այս տեսակետների հիմքում ընկած է սոցիալական իրականության ոչ ճիշտ սահմանումը: Հասարակությունն, բնդհանուր առմամբ, ունի համակարգվածություն, նույնիսկ քառս, որը գործում է շատ ավելին, քան լուսավորչական գաղափարախոսությ-

յունները նախատեսում են: Այն, որ հասարակությունն իր ողջ մտածելակերպով և ինստիտուցիոնալ կառույցներով, այդ թվում՝ տնտեսությամբ, որակապես տարբերվում է այսպես կոչված դրական գիտությունների սահմանումներից, և որ նրա ակտիվ վիճակը հիմնականում քառասային է, պահանջում է վերլուծություն՝ շատ տարբեր մոտեցումներով և համապատասխան գործողությունների մշակմամբ:

Այս բննադատությունների լույսի ներքո մենք կարող ենք ավելի հասկանալի դարձնել տնտեսության և կապիտալի, այսինքն՝ կապիտալի և կարգի կապերը: Առաջին որոշումը, որ պետք է կայացվի, թեև դա կարող է պարադոքսալ թվալ, կապիտալիզմը որպես տնտեսություն չի տարկելն է: Կապիտալիզմը որպես քաղաքական ուժի վերլուծելը մեզ ավելի կմոտեցնի դրա պարունակած շահույթը հասկանալուն: Այստեղ կարևոր է չրնկնել իշխանության ու պետական ուղղակի վիզիան: Այսինքն՝ Լեոնովիցիից դեպի ավտորիտարիզմ չենք շեղվի: Եթե սոցիալիզմը Մարքս Վերերը մեկնաբանելու կապիտալիզմը որպես աշխատող, ապա «Բողոքական բարոյականությունը և կապիտալիզմը» կոչված վերլուծության փոխարեն նրա բացատրության հնարավորություններն էլ ավելի մեծ կլինեն: Ֆեռնան Բրոդելը ցանկանում է կապիտալիզմի առաջացումը բացատրել շուկայում գների վրա մենաշնորհի հաստատելու հատկանիշով: Թեև դրանք բոլորը, ներառյալ Մարքսին, կարևոր վերլուծություններ են, սակայն դրանց հիմնական թերությունն այն է, որ դրանք միշտ հարցին մոտենում են այնպես, կարծես, տնտեսական բացատրություն է անհրաժեշտ:

Ըստ իս՝ կապիտալիզմը ի սկզբանե կազմավորվել է որպես ռազմաքաղաքական-մշակութային համակարգ: Դա հին ավանդույթ է, որը կազմակերպում է սոցիալական արժեքների, հատկապես նյութական կուտակումների յուրացման խորամանկությունը, 16-րդ դարից սկսած՝ աստիճանաբար դարձել է գերիշխող սոցիալական կազմավորում Արևմտյան Եվրոպայում: Այս ճնշողը կարող ենք սահմանել նաև որպես ուժեղ տղամարդու ավանդույթի ժամանակակից կապ, որը յուրացնում է մոր և կնոջ շուրջ ձևավորված սոցիալական արժեքները իր շուրջ հավաքած առաջին կողոպտիչ խմբի հետ:

Կապիտալիզմը դիտվում է որպես զարգացած ֆիլեցիոն ինտելեկտով խմբերի գործողություններ, որոնք Անգլիայում և Նիդեռլանդներում, նախկինում իտալական առաջատար քաղաք-պետություններ Ջենովայում, Ֆլորենցիայում և Վենետիկում, ունեն մասնավոր կենսակերպ, ինչպես աղանդի անդամները, նրանք վարպետ են տնտեսական դաշտում իրենց մատուցած նորամուծություններով փողից շահույթ ստանալու և ամբողջ աշխարհում տարածվելու հարցում: Նրանք յուրացնում են հսկայական արժեքներ՝ մանիպուլացնելով գներն ընդլայնվող շուկաներում և չեն վարանում հաճախ ու անհրաժեշտության դեպքում ուժ կիրառել: Նրանց երբեմն կարելի է անվանել դինաւստիա, արիստոկրատ և բուրժուական: Նրանց միակ կարևոր տարբերությունը հին միջնադարյան գողերից այն է, որ նրանք հիմնականում հիմնված էին քաղաքներում, միախուսված էին պետական իշխանության հետ, հարկ եղած դեպքում ավելի քողարկված ուժ էին գործադրում և այն պահում երկրորդ պլանում: Ըստ եր-

նույթին, տնտեսագիտությունը կանոններ ունի: Ուստ այս կանոնների՝ նրանք շահույթ են ստանում իրենց խելքով ու ունեցած առաջին փողերով: Երբ կապիտալի պատմությունը ճիշտ քննվի, կերևա, որ այս մոտեցումն ունի հեթաթի արժևոր: Գաղութային պատերազմներում, որտեղ պարզունակ կուտակումներ են կատարվում, չկան տնտեսական կանոններ: Պորտուգալիայի, Իսպանիայի, Նիդեռլանդների, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, իսկ նախկինում՝ Վենետիկի ու Ջենովայի գաղութները իրենց առաջին կապիտալի կուտակմանը հասան՝ ամբողջությամբ՝ հիմնվելով ուժի վրա: Դժվար չէ, բացահայտել այդ փաստերը ինչպես մոտակա երկրների շուկաներում, այնպես էլ գաղութային տարածքներում: Հետագայում բառասուն ավագակների միջից ի հայտ եկան վարպետներ և ստեղծվեցին տիրակալներ: Ժամանակակից բառասուն ավագակներին բուրժուական վարպետ անվանելը ոչ այլ ինչ է, քան մոդայիկ:

Տնտեսագիտություն կոչված գիտակարգերը շարունակում են անուղղակի դարձնել հարցի լուծությունը՝ որպես իրենց հիմնական գործառույթ: Ինչ տնտեսություն էլ այս թեմաների վերաբերյալ հաջող ներկայացում կատարի, կուսումնասիրվի և կպարզնաստվի որպես գլոխգործոց: Ոչ մի գիտություն այնքան չի խաղացել փաստերի հետ կամ տակնուվրա արել դրանք, որքան տնտեսական երևույթների մասին գիտությունը: Հորինված մտքի ամենամեծ աղավաղմանը մենք հանդիպում ենք կապիտալիստական տնտեսություն-բաղադրականություն դաշտում: Կապիտալիստական արդիականությունը միակ համակարգն է, որն ունի նման խարդախ գիտության վրա ամբողջությամբ կառուցվելու շքեղությունը:

Տնտեսության կամ նյութական կյանքի օբյեկտների ապահովումը կենդանի էակների ամենահիմնական խնդիրն է: Տնտեսությունն էվոյուցիայի իրականացման նյութն է: Կենդանի համակարգը հնարավոր է դարձնում իր շարունակականությունը՝ իր նյութափոխանակության ցիկլին ենթարկելով իր մարսողական համակարգին համապատասխան անհրաժեշտ առարկաները, որոնք ստացվել են արտաքին միջավայրից: Դա համընդհանուր կանոն է: Էվոյուցիան ապահովում է կյանքի շարունակականությունը տարբերակման միջոցով: Այն միշտ պահպանել կամ հնարավոր է դարձրել որոշակի հավասարակշռություն՝ կանխելու մի տեսակի չափից ավելի տարածումը՝ դադարեցնելու և դրա հարձակումն այլ տեսակների վրա՝ դրանով իսկ կանխելով դրանց ոչնչացումը: Օձերի միջոցով կանխեց մկների չափից ավելի բազմացումը, ինչը բույսերի ոչնչացման պատճառ կարող էր լինել: Այսպիսով՝ հնարավորություն տվեց ոչխարներին, այծերին և անասունների հոտերին շարունակել իրենց գոյությունը՝ հավասարակշռելով նույն գործողությունը միա ուստող գիշատիչների հետ և թույլ տվեց նրանց տեսակների զարգացումը: Հարցին, թե ինչու է դա անում բնական էվոյուցիան, կարելի է պատասխանել միայն դրա արդյունքներին նայելով: Կարծում եմ, որ դրա հիմնական պատճառը կենսահամակարգի զարգացումն ու դրա շարունակականությունն ապահովելն է: Մա կոչվում է բնության դաժանություն, թե՛ արդարություն: Մա առանձին քննարկման թեմա է: Կրկին, արդյոք դա խորը բանականության արդյունք է, թե՛ կապված է պարզունակ լինելու հետ, արդյոք այն պետք է ներառվի մետաֆիզիկական

շրջանակի մեջ, թե՞ ոչ: Իմ կարծիքով՝ սրանք համընդհանրության հետ կապված խնդիրներ են, որոնք իմաստալից են և պետք է դիտարկվեն վերլուծական խելքով: Այն կարող է կապված լինել նաև էքզիստենցիալիզմի հետ:

Ամենակարևոր պատասխանը, որը կարելի է տալ այս հարցերին, այն է, որ էվոլյուցիան միշտ կատարելություն և փնտրում: Ինչ-որ իմաստով ժամանակի տիեզերքի հոսքի մեջ ազդեցիկության կատարելության որոնումը, կարծես, փնտրված և ցանկալի լինի: Հակառակ դեպքում, ինչպե՞ս կարող ենք բացատրել մարդկանց էվոլյուցիան ու նաև մարդկանց զարգացումը նեղ հասարակության մեջ: Եթե միշտ առյուծներ կամ անասուններ լինեին, և նրանք ներխուժեին այդ վայրը, հնարավոր չէր լինի, որ կյանքը զարգանար ու շարունակվեր: Հոյակապ էվոլյուցիան՝ մինչև մարդը իր զարգացմամբ, նույնպես իր տեղը գիջել է մի ձևավորման, որը կոչվում է խիղճ և բարոյականություն: Ի՞նչ է դա նշանակում: Ողորմություն և արդարություն: Այս սկզբունքի էությունն արտահայտվում է հետևյալ կերպ՝ «Ոչխարը կքայլեր գայլի հետ, եթե գաղափարները տարբեր չլինեին»: Այստեղ նույնպես թաքնված է ունիվերսալություն: Հնարավոր է, որ գառն ու գայլը եղբայր լինեն: Մարդկային գործողություններն ապացուցել են, որ դա հնարավոր է: Այլ կերպ ասած՝ մտածելն ու գործելը, որ մարդը չի կարող գայլ լինել մարդու համար (կապիտալիզմի դաժան սկզբունքը) մարդ լինելու անփոխարինելի նպատակն է: Ավելին, որոշ ժամանակ գառան ու գայլի նախնիները նույնն էին: Բաժանումը զարգացավ ավելի ուշ: Ինչո՞ւ այդ երկուսը կրկին չպետք է շարժվեն դեպի գոնե եղբայրական միություն: Սա, գոնե, տեսականորեն

հնարավոր է, մենք բազմաթիվ օրինակների ենք հանդիպում:

Այս կետերը հետևյալ պատճառով եմ նշում. պարզ է, որ իմաստ չունեն կապիտալիզմի կողմից շատ սահմանափակ օրինակները, որոնք կարող են որպես վայրի դիտվել էվոլյուցիայի մեջ և համարվել նրա իսկ ստեղծման պատճառ: Ամենակարևորն այն է, որ մենք, օրինակ, չենք վերցնում էվոլյուցիան, որի արդյունքում ծովերում առաջին ջրիմուռները վերածվեցին ցամաքայինի, դրանցից առաջացան հոյակապ ծառեր և շատ հարուստ կենդանական համակարգ, որը սնվում է խոտով (նրանք միմյանց չեն ուտում): Բայց արդյոք դրա փոխարեն որպես մարդկային կյանքի համար օրինակներ օգտագործե՞նք այն կազմավորումները, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես էվոլյուցիոն բաղկեղներ: Այս հարցերը պետք է հստակեցնե՞մ որպես նախնական բացատրություն, ցույց տալու համար, որ բնական էվոլյուցիայի մեջ տեղ չկա զարգացումների համար, որոնք կհաստատեն կապիտալիզմի առաջացման տեսությունները: Սա ներառում է նաև գործազուրկների բանակի անընդհատ ավելացման հակառակ սկզբունքը, որպեսզի ստիպեն նրանց աշխատել ցածր աշխատավարձով:

Կենսաբանական որոշում է, որ մարդկային տեսակը, շարունակելով իր գոյությունը սոցիալականության հիման վրա, ակտիվանում է՝ իր մեջ պահելով բոլոր էվոլյուցիոն գործընթացները: Եթե մենք պետք է մեկնաբանենք գիտությունը՝ չներառելով այն պոզիտիվիզմի կրոնի մեջ, ապա պետք է լավ գիտակցենք, որ սա հոյակապ դիտարկում է: Ես կքննարկեմ և՛ մարդկային տեսակի այս հատ-

կանիշը, և՛ բարոյական ընտրության կամ դատողության հատկանիշը (ազատ ընտրության հնարավորությունը) իմ պաշտպանության մեջ, որը կոչվում է «Ազատության սոցիոլոգիա»: Հասարակական զարգացման ՌԻԹՄԻԿ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ ամփոփելիս, որը չի հակասում բնական էվոլյուցիային, ես կփորձեմ ապացուցել, թե ինչու պետք է քաղաքակրթական կյանքը, որը հիմնված է ծայրահեղ ուրբանիզացիայի և պետական ու ուժային կենտրոնների վրա, որոնք ուռուցքների պես աճում են հիերարխիայի և դասակարգի հետ միասին, ներառել «ծայրահեղ առյուծի» կամ դրա հակառակը՝ «ծայրահեղ անասնապահության» կատեգորիայի մեջ:

Նախնառաջ, պետք է նշեմ, որ նման զարգացումների արմատները, թեկուզ սահմանափակ, կարելի է գտնել էվոլյուցիայում, և որ մենք կարող ենք դրանք մեկնաբանել (օրինակ՝ մարդակերություն) որպես մի տեսակ հիվանդություն, շեղում կամ էվոլյուցիայի մնացորդ: Մենք նաև պետք է հստակ հասկանանք, որ էվոլյուցիայի բնական ռիթմն այսպիսին չէ:

Կարևոր է ոչ միայն որոշել, որ սոցիալական համակարգ (երկրորդ բնություն) ընդհանրապես չի կարող ստեղծվել՝ օգտվելով քաղաքակրթության մնացորդային հատկանիշից, մասնավորապես դրա կապիտալիզմի փուլում (սա ակադեմիկոսների առաջ դրվելիք խնդիր է), այլ նաև այն մեկնաբանել որպես կյանքի հիմնարար սկզբունք: Հակառակ դեպքում մենք հենց սկզբից անաշխատունակ կդարձնենք մեր սոցիալական մեկնաբանությունը:

Ֆեոդան Բրոդելի՝ կապիտալիզմի ծննդյան վերաբերյալ մեկնաբանությունները հիմնված են նրա լայնածավալ դիտողական ուժի և համեմատելու ունակության վրա: Ավելին, իր մեկնաբանությունները պատմության, հասարակության, իշխանության, քաղաքակրթական մշակույթի և տարածական զարգացման ամբողջականության մեջ դնելով հանդերձ՝ նա պարզաբանում է նաև մեթոդիկայի խնդիրը: Զգուշանում է պոզիտիվիստական մոտեցումներից: Լուսավորության խորը ազդեցության տակ գտնվող, պոզիտիվիստական գիտության վրա հիմնված Կ. Մարքսը բավականին հաստատակամ է տնտեսագիտությունը գիտության վերածելու հարցում: Պետք է հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ սոցիոլոգիան դեռ սաղմնային փուլում է: Գիտական որոշակիությունը և գծային պրոգրեսիվիզմը վաղուց են հավատո հանգանակի մակարդակով փորագրվել մտքերում: Մինչդեռ ռոմանտիզմը փորձում է խախտել այս գիծը, և ընդհակառակը՝ ընկնում է կամավորության շեղման մեջ ու էլ ավելի է խորացնում մենքալ խնդիրները: Նիցշեի՝ հարաբերական, ցիկլային և հուզական ինտելեկտին ուղղված մոտեցումը շատ զարգացած չէ: Այս հոգեկան խառնաշփոթի մեջ լիբերալիզմը կատաղի է, ուզածի պես նիզակ է նետում: Մինչ կապիտալիզմը փիլիսոփայականացնում է, ավելի ճիշտ՝ կրոնականացնում է ֆիզիկական գիտությունը (ներառյալ քիմիան, մաթեմատիկան, կենսաբանությունը) պոզիտիվիզմով, այն նաև փիլիսոփայականացնում կամ կրոնականացնում է սոցիալական իրականությունը նույն ուղղությամբ, ինչ ազատականությունը: Այս հիմքի վրա գաղափարական պայքարում հաղթելու արդյունքում համակարգի գլոբա-

լությունը, կարծես թե, պարզ է դառնում 19-րդ դարի հետ միասին: Տնտեսական պատերազմն ավելի վաղ են հաղթել: Մի փոքր էլ ընդլայնենք այս քննադատություններն ու մեկնաբանությունները:

Կախված իրենց մտավոր զարգացումից՝ համայնքները մշտապես ձգտում և ցանկանում էին բարելավել նյութական կարիքները: Սնունդը, ապաստանը, վերարտադրությունն ու պաշտպանությունը նրանց հիմնական մտահոգությունն էին: Առաջին համայնքները, որոնք փորձում էին բավարարել իրենց հիմնական կարիքները, սկզբում բավարարվում էին գտածով, պատսպարվում էին քարանձավներում, ավելի լավ պաշտպանված էին լճերով ու անտառներով և առաջնահերթությունը տալիս էին բեղմնավոր մորը: Աստիճանաբար խաղի մեջ է մտնում նաև որսը: Ե՛վ պաշտպանության կարիքին արձագանքելու անհրաժեշտությունը, և՛ մտով սնվելը զարգացնում են այս մշակույթը: Այնուամենայնիվ, կարելի է նկատել, որ հասարակության որոշակի փուլում լարվածություն է եղել հավաքույթում գերիշխող կանանց և հիմնականում որսորդության մեջ մասնագիտացած տղամարդկանց միջև, և դրա հիման վրա զարգացել են տարբեր մշակութային էվոյուցիաներ: Երկու կողմերում ապրած միակողմանի զարգացման հիման վրա քայլ առ քայլ ձեռք է բերվում մեկում «առյուծ տղամարդ», մյուսում՝ «անասնապահ կին» մշակութին համապատասխան կուտակում:

Ահա թե ինչպես են հիմնվում առաջին տարբեր տնտեսական ըմբռնումները: Կանանց մշակույթն իր գաղաթնակետին է հասել նեոլիթյան ժամանակաշրջանում: Վերջին սառցադաշտային շրջանից հետո, այսինքն՝

սկսած մ.թ.ա. 15 հազարականներից, շատ հարուստ բուսական կենդանական տեսակների առկայությունը, հատկապես Տավրոս-Ջազրոս համակարգի նախալեռներում, հանգեցրեց գրեթե դրախտային կյանքի սցենարի: Այս շրջանը՝ որպես սոցիալական զարգացման հիմնական ակունք, որը շարունակվելու է մինչ օրս, ավելի է տարբերվում գրավոր պատմությունից ու քաղաքակրթությունից և իր հետքն է թողնում գլոբալիզացիայի վրա: Մինչ օրս գոյատևած լեզվախմբերի վրա հիմնված զարգացումները նույնպես այս ժամանակաշրջանի արդյունքն են:

Միակ կարևոր բանը, որ կարելի է ասել կապիտալիզմի մասին մարդկության այս երկար պատմական ժամանակաշրջանում այն է, որ որսորդական մշակույթը տղամարդկանց ավելի ու ավելի հեգեմոն է դարձնում: Որքան որ հնարավոր է պարզել, հայտնի է, որ մ.թ.ա. 10 հազարականներին Նեոլիթյան մշակույթում, որը մնայուն դարձավ, գերակշռում էին կանայք: Հավաքչության ընթացքում քարանձավներից հեռանալն ու քարանձավներին կից կիսավրանանման տնակներ տեղափոխվելն ու բույսերի սերմեր տնկելու միջոցով բազմանալն աստիճանաբար կրերի գյուղատնտեսական և գյուղական հեղափոխության: Այսօրվա հնագիտական պեղումներից ստացված տվյալները ցույց են տալիս, որ այս մշակույթը զարգացել է ամբողջ Վերին Միջագետքում, հատկապես Տավրոս-Ջագրոս համակարգի ներքին ոլորաններում (Բրադոստյան, Գարգան, Ամանոս Կենտրոնական Տավրոսի լեռների ներքին ստորոտներ, Նալա Չորի, Չայոնու, Չեմե Քալան ներքին ստորոտներ, Նալա Չորի, Չայոնու, Չեմե Քալան մշակույթ): Թեև ավելցուկային արտադրանքը շատ սահմանափակ է, բայց այն կուտակվում է:

Ըստ էության, առաջին անգամն է, որ տնտեսությունը, եթե նույնիսկ ոչ հայեցակարգ, կարող է հիմնվել այս տեսակի կուտակումների վրա: Ինչպես հայտնի է, «ekonomos» բառը հունարեն նշանակում է «ընտանիք, կենցաղային օրենք»: Տնտեսությունը ծնվել է կանանց շրջապատում բնակեցված առաջին գյուղատնտեսական բնտանիքների ծնվելու և տարբեր սննդամթերք, հատկապես երկարակյաց մթերքներ, թեկուզ շատ քիչ, պահելու ու պահեստավորելու հնարավորության արդյունքում: Բայց այս խնայողությունը ոչ թե առևտրի ու շուկայի, այլ ընտանիքի համար է: Սա պետք է լինի իրական մարդկային տնտեսությունը: Նվերների շատ տարածված մշակույթի պայմաններում կուտակումն այլևս վտանգավոր տարր չէ, որը պետք է դիտարկել: «Հարստությունը բերում է ազախության» սկզբունքը, հավանաբար, սկիզբ է առել այս ժամանակաշրջանից: Նվերների մշակույթը կարևոր տնտեսական ձև է: Այն նաև չափազանց համատեղելի է մարդկային զարգացման ուղիների հետ:

Այս շրջանից կարելի է սկսել նաև զոհաբերության մշակույթը: Հասկանալի կլինի պնդելը, որ Աստծո հայեցակարգը իրականում զարգացել է համայնքների՝ արդյունավետության աճի հետ սեփական ինքնության նկատմամբ հարգանքի առաջին արտահայտության արդյունքում: Արտադրողականությունն իր հետ բերում է գովասանք: Քանի որ դրա ակունքները համայնքային և վոյյոցիայի մեջ են, ինքնաճանաչումը, վեհացումը, աղոթքը, երկրպագությունը՝ որպես մտավոր աշխարհի աճող զարգացումներ կայացնելը, մշակութային տարրեր են, որոնք խորապես կապված են գյուղատնտեսական հեղափո-

խության հետ: Հնագիտական գտածոներն ապացուցիչ կերպով հաստատում են այս տեսակետը: Ավելի կոնկրետ ի հայտ եկած մայր-աստվածուհի և սուրբ մայր հասկացությունները հաստատող գործոն են: Կանանց ֆիգուրների տարածվածությունն այս փաստն ապացուցող հիմնական գործոններից է:

Բայց վտանգը, որից վախենալ է պետք, կգա ավելի ուշ: Երբ փորձառության մտավոր զարգացման հետ ավելացող ավելցուկային արտադրանքի կուտակումները չեն կարող սպառվել նվերներով, որսորդը, որը դեռ զգոնության մեջ է, իր մասնագիտությունից բացի, որոշում է այդ ավելցուկը վաճառել, սա ինտեգրում է իր մշակույթին: Տարբեր տարածաշրջաններում տարբեր ապրանքների աճող կուտակումը խաղի մեջ է ներքաշում առևտուր կոչվող ֆենոմենը: Այն փաստը, որ ապրանքներն ավելի լավ են բավարարում փոխադարձ կարիքները, առաջացնում է առևտուրը և առևտրականներին՝ որպես մասնագիտություններ կամ աշխատանքի երկրորդ ամենամեծ սոցիալական բաժանում: Եթե անգամ այն բեռնված է վերապահումներով, դա լեզիտիմացնում է, որովհետև փոխադրվող ապրանքները բարելավում են աշխատանքի բաժանումը, ինչը հնարավոր է դարձնում ավելի արդյունավետ արտադրությունը և կյանքը: Երբ մի կողմից սննդամթերքն ու տեքստիլն առատ են, մյուս կողմից օգտակար հանածոների հանքավայրերը, առտուրն իմաստավորվում են:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա 4000 թվականից հետո առևտուրը լայն տարածում է ստացել: Կախված այն քաղաքակրթությունից, որը զարգացել է Ուրուկ վայրի շուրջ (մ.թ.ա. 4000-3000 թթ.), որը Ստորին Միջագետքի ա-

առաջին քաղաք-պետությունն է, մենք հանդիպում ենք վաճառական գաղութացման Իրանի հարավ-արևմուտքում գտնվող Էլամից մինչև Վերին Միջագետքի ներկայիս Էլազըղ Մալաթիա շրջանները: Այսպես է բացվում գաղութատիրության առաջին դուռը: Նախկինում՝ մ.թ.ա. 5000-4000-ական թվականներին, մենք ականատես ենք լինում Ալ Ուբեյդի (պետությունից առաջ առաջին լրջորեն նկատված նահապետական մշակույթը) գաղութատիրությանը՝ որպես գերիշխող նախատրուկյան մշակույթի: Առևտուրն ու գաղութացումը փոխկապակցված են: Կավագործության, խեցեղենի, տեքստիլի արտադրանքի դիմաց տեղափոխվում են հիմնականում հանքային ապրանքներ և փայտանյութ: Առևտրի և վաճառականների հետ միասին ձևավորվում է նաև շուկան: Նվերների և զոհաբերությունների կենտրոնները կամաց-կամաց վերածվում են շուկաների: Տարբեր շրջանների ապրանքների միջև մի տեսակ պարզունակ գնագոյացման արտոնություն ունեցող վաճառականին կարող ենք անվանել պարզունակ կապիտալիստ: Որովհետև գներ որոշելու ունակության շնորհիվ նա կուտակեց ապրանքներ, որոնց մինչ այդ ժամանակահատվածը ոչ ոք չէր հասել:

Ի դեպ, նշեմ, որ առևտրային գործունեությունն ապրանքների փոխանակման հետ մեկտեղ առաջին անգամ հանգեցրեց ապրանքայնացման գործընթացին: Առայժմ նվերների տնտեսությունից անցում չի եղել դեպի փոխանակային արժեք: Հասարակության համար էականն ապրանքների օգտագործման արժեքն է: Օգտագործման արժեքն ապրանքների կարիքը բավարարելու ունակությունն է: Այս արժեքն է էականը մարդու համար: Փոխա-

նակման արժեքը խիստ վիճահարույց հասկացություն է, դրա ճիշտ սահմանումը մեծ նշանակություն ունի: Ըստ իս՝ աշխատանքը որպես փոխանակման արժեքի հիմք դնելը շատ վիճելի հարց է: Սա վերաբերում է նաև Մարքսի՝ թեմայի վերաբերյալ վերլուծությանը: Անկախ նրանից, որ փորձ է արվում այն նկարագրել վերացական կամ կոնկրետ աշխատանքով, փոխանակման արժեքը միշտ սպեկուլյատիվ կողմ է կրում: Ենթադրենք, որ առաջին Ուրուկ վաճառականը Եփրատի ափին գտնվող գաղութում փորձել է քարերն ու մետաղական միացությունները փոխանակել խեցեղենի հետ: Հարցին, թե նախ ո՞վ է որոշելու փոխանակման արժեքը, կարելի է ասել, որ առաջինը փոխադարձ անհրաժեշտության աստիճանն է, երկրորդը՝ վաճառականի նախաձեռնությունը: Եթե կարիքն ու ցանկությունը մեծ են, ապա վաճառականը կարող է իր ունեցած ապրանքը թանկացնել այնպես, ինչպես ցանկանում է: Մեկի դեմ երկուսի փոխաբեռն հեշտությամբ կարող է չորսը դնել մեկի դեմ: Չկա որևէ գործոն, որը կարող է խանգարել նրան դա անել, բացի սեփական խղճից, ավելի ճիշտ՝ սեփական ուժից: Այսպիսով, որտե՞ղ է մնում աշխատանքի դերը:

Աշխատանքի գործոնն այստեղ ամբողջությամբ չեմ բացառում, բայց պնդում եմ, որ այն էական ու որոշիչ չէ: Պատմության ընթացքում դա հնարավոր է դիտարկել ապրանքային բոլոր փոխանակումներում: Կախված ապրանքների փոխանակման ազատ մրցակցությունից՝ փորանքների փոխանակման ազատ մրցակցությունից՝ փոխանակումը երբեմն կարելի է ձեռք բերել հավասարեցմանը մոտ աշխատանքային արժեքներով: Բայց սա աշխատանքային արժեքի փոխանակում է, որը կարող է վա-

վերական լինել ավելի տեսական մակարդակում: Իրականում որոշիչը սպեկուլյացիան է: Որոշ դեպքերում նկատվում է ապրանքների ավելորդ կուտակում: Հետո ապրանքների արժեքը գրոյից ցած է ընկնում: Քանի որ մենք չենք կարող ասել, որ աշխատանքի արժեքը վերանում է այն դեպքերում, երբ ապրանքը ոչնչացնելու համար լրացուցիչ աշխատուժ է պահանջվում, պարզ է դառնում, որ աշխատանքը հիմնական որոշիչ չափանիշը չէ: Դարձյալ որոշիչ է սակավություն և ավելցուկ ստեղծելու հնարավորություն ունեցող վաճառականի ուժը: Ընդ որում, ապրանքներն արտադրվում են ապրանքներով: Պատմության ընթացքում ապրանք է արտադրվում հազարավոր անանուն բանվորների վաստակով: Այսպիսով, ո՞ր մեխանիզմն է ըստ արժանվույն վճարելու այս ստեղծված աշխատուժի սեփականատերերին: Երբ դրան գումարում ենք ստեղծագործ արհեստավորի մասնաբաժինը և նույնիսկ ողջ անհրաժեշտ հասարակական գործունեությունը, տեսնում ենք, որ կենդանի աշխատանք կոչվող աշխատանքի տեսակը չի կարող իմաստալից գին ունենալ, հետևաբար այն չի կարող վճարովի համարվել:

Այստեղ բացահայտվում է բրիտանական քաղաքական տնտեսության արատը կամ անազնվությունը: Ինչպես հայտնի է, առաջին երկրները, որտեղ կապիտալիզմը որպես համակարգ հաղթանակ տարավ, եղել են Անգլիան և Նիդեռլանդները: Կապիտալիզմը լեգիտիմացնելու համար էական է տեսական հիմնավորումը: Ընդունելի տեսությունը մեծ նշանակություն ունի հատկապես սպեկուլյատիվ շահույթի երևույթը կոծկելու համար: Ճիշտ այնպես, ինչպես առաջին ուրուկյան վաճառական կրոնները,

այսպես կոչված, տնտեսա-քաղաքագետներին, բայց հիմնականում կապիտալիզմի նոր կրոնական նորարարներին բաժին ընկավ առասպելաբանական պատմվածքի նոր տարրերակներ կայացնելը: Կառուցվողը ոչ թե քաղաքական տնտեսություն է, այլ նոր կրոն՝ իր սուրբ գրքով ու ճյուղավորված աղանդներով, ինչպես յուրաքանչյուր կրոնում: Քաղաքական տնտեսությունը հորինված բանականության ամենաանագնիվ գիշատիչ աշխատանքն է, որը մշակվել է կապիտալիզմի սպեկուլյատիվ բնույթը բողարկելու համար (ապրանքների կուտակում գների մանկապույացիայի համար՝ օգտագործելով տարածաշրջանային տարրերությունները), որը գերազանցում է նույնիսկ քառասուն ավագակների ամենաարժեքավոր թալանին: Արժեք-աշխատանք տեսությունը կատարյալ որսավայր է: Ինձ իսկապես հետաքրքիր է, թե ինչպես է ընտրվել: Կարծում եմ, որ դրա հիմնական պատճառն աշխատողների ուշադրությունը շեղվել է: Նույնիսկ Կ. Մարքսի նման մեկը չէր կարող չմիանալ այս որսին՝ որպես խայծ: Մեծ ցավ եմ ապրում այս քննադատությունն անելիս: Բայց մեր կասկածներն արտահայտելը գիտության նկատմամբ մեր հարգանքի առնվազն նվազագույն պահանջն է:

Եթե այս հարցերը մի փոքր ավելի ընդլայնենք, ապա կարող ենք փաստել հետևյալը. Պատմության մեջ երկրորդ խոշորագույն վաճառական թոփչքը եղել է ի դեմս ասորական զաղութների, որոնց հանդիպում ենք մ.թ.ա 2000-ականներից: Կարելի է ասել, որ ոչ մի դեսպոտիզմ (կապիտալիզմի և իշխանության կապը կքննարկեմ հետագա գլուխներում) այնքան քաղաքակրթություն չի ստեղծել, որը հիմնված է առևտրի և առևտրային զաղութ-

ների վրա, որքան Ասորեստանը: Ասորեստանն առաջին տերությունն էր, որն իրագործեց ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 2000-600 թթ.) ամենագարգացած առևտուրն ու գաղութները համաշխարհային մասշտաբով (այդ ժամանակաշրջանի գլոբալությունը): Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում փյունիկացի վաճառականները, որոնք իրենց թիկունքում ունեին եգիպտական քաղաքակրթությունը, մնացին երկրորդ պլանում, թեև չափազանց հմուտ էին առևտրի և գաղութացման մեջ: Ինչպես Նիդեռլանդներն ու Պորտուգալիան, Անգլիայի հետ միասին, երկու տերություններն էլ առևտրի միջոցով յուրացրել են լեռների չափ արժև, որն ուղեկցվել է պատմության մեջ ամենադաժան բռնակալությամբ: Երբ ուսումնասիրվում է ասորական և փյունիկյան հարստության պատմությունը միահյուսված առևտրի և բռնակալության հետ, այս օրինակներում լավագույնս երևում է, որ նրանց հետքերով գնացել են Եվրոպացի գաղութարարները (Իսպանիա, Պորտուգալիա, Նիդեռլանդներ, Անգլիա, Ֆրանսիա, Բելգիա և այլն): Ասորիները պարծենում են, որ ամբոցներ ու պարիսպներ են կառուցել մարդկանց գանգերով: Այս շորթման հիման վրա նրանց ստեղծած կյանքի և մշակույթի լթիկան դեռ հետապնդում է Լիբանանին ու Իրաքին, այս երկու երկրները չեն կարող խուսափել ամենացավալի պատերազմների առարկան լինելուց: Իզուր չէ, որ Հռոմեական Հանրապետությունը Կարթագենը (փյունիկյան առևտրական գաղութը) հողին հավասարեցրեց և դաշտի վերածեց: Մարերը նույնպես Նինվեն իզուր չեն ավերել (մ.թ.ա. 612թ.) և այն վերածել ավերակների:

Պետք է ուշադրություն դարձնել վաճառական քաղաքակրթություններին: Պատմության մեջ պատերազմների և պետական կառույցների հիմնական պատճառը վաճառականների և նրանց գաղութների անվտանգությունն է, ավելի ճիշտ՝ նրանց շահերի պաշտպանությունը: Հայտնի է, որ այսօրվա միջինարևելյան պատերազմների հիմնական պատճառն, ըստ էության, նավթի առևտուրն է: Ավելի շատ օրինակներ կարելի էր բերել, բայց կարիք չկա:

Մինչ դեպի կապիտալիզմ առաջընթաց էր արձանագրվում, և քաղաքակրթության կենտրոնը տեղափոխվում էր Եվրոպա, մենք տեսնում ենք, որ առևտուրը կրկին առաջատար էր դառնում: Միջին Արևելքում հիմնված առևտրի և առևտրական քաղաքակրթությունը միջնադարում իսլամի հետ նոր քայլ կատարեց: Ինքը՝ Խաղիջան, և աշխատավոր Մուհամմեդը, որը հետագայում դարձավ նրա ամուսինը, դրեցին Մեքքայի և Մեդինայի վրա հիմնված առևտրային քաղաքակրթության հիմքերը, կրկին ուժի հիման վրա՝ ասորական և հրեական ծագմամբ վաճառականների, առևտրականների ու վաշխառուների հետ մրցակցության արդյունքում: Իսլամի քողի տակ հին Միմրցակցության արդյունքում: Իսլամի քողի տակ հին Միջին Արևելքի քաղաքները նոր վերածնունդ ապրեցին առևտրի շուրջ: Բյուզանդացիների և Սասանյանների առևտրի շուրջ: Բյուզանդացիների և Սասանյանների պարտությամբ նրանք հասան մեծ քաղաքների և շուկաների ցանցի, հատկապես Հալեպում, Բաղդադում, Կահիրեում և Դամասկոսում: Չինաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, Ինդոնեզիա և Աֆրիկա ձգվող առևտրային ցանցերը լիակատար գլոբալացում են ապրում: Ձևավորվում է համատարած ապրանքային և դրամական շուկա:

Հրեաների, հայերի և ասորիների ձեռքում մեծ գումարներ են հավաքվում:

Եվրոպական քաղաքակրթությունն ամբողջությամբ հիմնված է այս ժառանգության վրա: Պատմությունը վկայում է այն մասին, որ միջինարևելյան մուսուլման վաճառականների օգնությամբ հերթական քայլը կատարած առևտրային մշակույթը 13-րդ դարից իտալական Ջենովա և Ֆլորենցիա քաղաքների գլխավորությամբ տեղափոխվեց Եվրոպա: Փողն ու առևտուրն այս քաղաքների հարստության հիմնական պատճառներն են: Նրանք մինչև 16-րդ դարը ղեկավարում էին Եվրոպայի և Միջին Արևելքի միջև առևտուրը: Պատմության մեջ, թերևս, առաջին անգամ նրանք քաղաքային մասշտաբով հասնում են կապիտալիզմի փոքր հաղթանակների, ինչպես հայեցակարգում, այնպես էլ գործնականում: Դրանում առաջատար դեր են խաղում Միջերկրական ծովում ծովահենությունը և Միջերկրական ծովի արևելյան և արևմտյան կողմերի միջև գների մենաշնորհը: Դարձյալ բռնակալության ստվերում սպեկուլյացիաները գնում են սրանց հետ ձեռք ձեռքի տված: Առևտուրը տանում է դեպի կապիտալ, կապիտալը՝ դեպի քաղաք, քաղաքը՝ դեպի շուկա, իսկ շուկան՝ դեպի սպեկուլյացիայի ընդլայնում՝ այդպիսով նշանավորելով կապիտալիստական քաղաքակրթության արշալույսը:

Այս փուլի նախատիպը տեղի է ունեցել դասական Աթենա-հռոմեական դարաշրջանում (մ.թ.ա. 500-մ.թ. 500): Այս դարաշրջանում կապիտալի հաղթանակը չստացվեց գյուղատնտեսության մեծ կարևորության և կրոնական պատերազմներում կրած պարտության պատճառով:

1300-1600-ական թվականներին իտալական քաղաք-պետություններում ապրած կապիտալիզմի հաջող փորձը չուշացավ տարածվել դեպի հյուսիս-արևմուտք և հյուսիսային Եվրոպա: Իսպանիան նախկինում արդեն նվաճված էր: Առևտրականների և առևտրի զարգացումը, որոնք երկար ճանապարհի պատմություն ունեն, ստիպեցին նրանց անցնել քաղաքի սահմանները և 16-րդ դարից ի վեր առաջին անգամ հաղթանակ տանել ամբողջ երկրում:

Այժմ առաջացել է համաշխարհային շուկա: Աֆրիկան և Ամերիկան անցան գաղութատիրության տակ: Օսմանյան կայսրությանը մի կողմ թողնվելով՝ հասան Հնդկաստան և Չինաստան՝ Ատլանտյան օվկիանոսով և Հարավային Աֆրիկայով: Եվրոպան ենթարկվել է ինտենսիվ ուրբանիզացիայի: Քաղաքներն առաջին անգամ սկսեցին գերակշռել գյուղատնտեսությանը: Ֆեոդալական թագավորությունները վերածվում են ժամանակակից միապետական պետությունների: Օսմանյան կայսրությունը վերջին իսլամական կայսրությունը, պարտություններ կրեց մեկը մյուսի հետևից: Վերածնունդը և սկսվել է Իտալիայում 14-րդ դարում և տարածվել ամբողջ Եվրոպայում: Կրոնի ռեֆորմացիոն շարժումը հաջողությամբ պսակվեց Եվրոպայի հյուսիսային երկրներում: Կրոնական պատերազմներն առաջին անգամ են հասունանում: Առավել կարևոր է, որ Չինաստանի, Հնդկաստանի, իսլամի և նույնիսկ Աֆրիկայի ու Ամերիկայի բոլոր մշակութային և քաղաքակրթական արժեքները տեղափոխվեցին Եվրոպա: Մի կողմից առաջանում է ժամանակակից պետությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ազգեր:

Քանի որ կապիտալիզմը գնում է դեպի հաղթանակ, այն իր մեջքին ունի այսպիսի պատմություն, մշակույթ, առևտրի կուտակում, քաղաքակրթություն, քաղաքական ուժ և շուկայական համաշխարհային ամբողջականություն: Հնարավոր է արդյոք կապիտալիստական տնտեսությունից դուրս գալ առանց այդ նախադրյալների կատարման և այս պայմանների վրա հենվելու: Հնարավոր լինելուց բացի, արդյոք կարելի է՝ պատկերացնել ինքնին կապիտալին: Ինչպես քաղաքակրթությունն արևց իր առաջին քայլը ուրբանիզացիայի, դասակարգման և պետականության հետ, որը սկսվեց Ստորին Միջագետքում Ուրուկի տեղանքից, և իր երկրորդ հսկա քայլն՝ առևտրով և ուրբանիզացմամբ Փյունիկիայում և Հոնիայում, երրորդ մեծ քայլը եղավ Իտալիայում, որտեղ բոլորը նշված պայմանները դարձրեցին իդեալական, այն սկսվեց կապիտալիստական տնտեսության հաղթանակով, որն ամբողջ աշխարհում ընդլայնվեց որպես գերշուկայական և հակաշուկայական՝ Հոլանդիայում և Անգլիայում մեծ առևտրի և ուրբանիզացիայի հիման վրա: Սա այն իրականությունն է, որն այժմ ապրում է ԱՄՆ-ի ղեկավարությամբ:

Ֆեռնան Բրոդելն ավելի մոտեցավ տնտեսություն կոչվող իրականության ճշմարտությանը, քան Կ. Մարքսը, երբ այնդեց, որ «կապիտալիստական տնտեսությունը հակաշուկայական տնտեսության ձև է, և հիմնված է խոշոր առևտրի ոլորտում գների սպեկուլյատիվ մենաշնորհային ճշգրտման վրա»:

Սոցիալական զարգացման միջավայրում, որը հզորացել է պատմության հայելու մեջ, զարգացել է շուկան ամբողջությամբ, աստիճանաբար սկսել է քաղաքից տիրել

գյուղերին և երկրորդ պլան է մղել կրոնն ու բարոյականությունը, նվիրվածությունը, կուտակվածի բռնագրավումը: Ապրանքը տնտեսական գործողության տեսակ է, որը հիմնված է թալանի վրա, գտվում և մտցվում է գաղափարական փաթեթավորման մեջ, կամ մենք դիտարկում ենք դրա ձևը: Բռնագրավման այս նոր ձևում շուկայում առաջարկի և պահանջարկի հանդիպման արդյունքում ձևավորված գինը և այդ գնի արտացոլումը փողի միջոցով մեծ առաջընթաց է, հին ժամանակաշրջանների համեմատ, և սա ինչ-որ կապ ունի խարդախության հետ:

Առաջին վաշխառության և դրամափոխության փոխարեն շատ լավ զարգացած են բանկային գործերը, մուրհակները, թղթադրամը, վարկը, հաշվապահությունը և կորպորատիվացումը, և սրանք այն հիմնական առարկաներն են, որոնք կազմում են ժամանակակից դարաշրջանի տնտեսական կատեխիզմը:

Բացակայում է գիտական բացատրությունը: Կապիտալիզմի հայրենիքում բրիտանացի տնտեսական-քաղաքական գործիչները պարադոքսալ կերպով իրենց հակառակորդներին, հատկապես Կ.Մարքսին, ում հետագայում գրավեցին իրենց կողմը, փորձում էին սոցիալիստ դարձնել: Կապիտալիստական տնտեսություն կոչվող թալանի համակարգը զաղորթացնում և նորից ստրկացնում է հասարակություններն ու աշխարհագրություններն ամբողջ հին ու նոր աշխարհում, ժամանակաշրջանի բոլոր ուժերին ու պետություններին կապում է իրեն պարտքով, որը յուրացման ձև է, մղում է պատմության ամենաարյունալի պատերազմները: Իր ամեն ինչով խաղում է հասարակության կառուցվածքի վրա՝

միաժամանակ հաստատելով իր գերիշխանությունը: Ուստիս՝ Կ.Մարքսը և նրա իրավահաջորդները և նմանատիպ մտքի դպրոցները, ովքեր իրենց հեղափոխական ևն հռչակել հին հասարակության դեմ, գիտություն չեն կառուցում: *Das Kapital*-ը կապիտալի դեմ գրված ամենաանավարտ գիրքն է և, հետևաբար, ևնթակա է սխալ մեկնաբանության: Ես այստեղ Մարքսին չեմ մեղադրում: Ուղղակի ասում եմ, որ այս աշխատանքում չկան կամ զարգացած չեն պատմության, պետության, հեղափոխության, ժողովրդավարության չափումները: Եվրոպացի մտավորականները, որոնք իրենց բնույթով համարվում էին շատ «գիտական», թեև ոչ միտումնավոր, սակայն իրենց օրյեկտիվ դիրքորոշմամբ, իրենց *Das Kapital*-ի վրա հիմնված ուսումնասիրություններով և հետազոտություններով այսպես կոչված «աշխատող ժողովրդի» անունից հակակապիտալիստական հիմունքներով գիտություն և գաղափարախոսություն չէին արտադրում: Լիբերալիզմը նույնպես կատարյալ օգտվեց այս անբավարարություններից, որոնք նա շատ լավ գիտակցեց, այսինքն՝ կապիտալիզմի վերլուծությունը և կապիտալիզմը որպես հեղափոխական հռչակեց իր ծննդյան պահին: Փաստորեն, այն հետագայում մոդեռնիստական գաղափարախոսության, ազգ-պետության և ինդուստրիալիզմի ուժով ձուլեց նախ գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատներին, ապա իրական սոցիալիստական համակարգին, ներառյալ՝ Ռուսաստանին և Չինաստանին, և վերջապես ազգային-ազատագրական համակարգերին, ապա հաղթեց դասակարգային պատերազմը, որի համար մղվեցին մեծ պայքարներ: Լիբերալիզմի դիմաց բոլոր երեք շարժումներն էլ բացահայտ պար-

տություն ունեն, և, ցավոք, այս հարցում հստակ ինքնաքննադատություն դեռ չի արվել:

Մի ասացվածք կա՝ «Գիտությունը վաղ թե ուշ հաստատում է այն, ինչ ասում է»: Եթե նրանց վերլուծությունը կապիտալիզմի մասին, որը պատերազմ է հասարակության և նրա պատմության, հատկապես բանվոր դասակարգի դեմ, իսկապես գիտական լիներ, այս մտավորականներն այդքան չէին ենթարկվի հակառակ համակարգին: Դեռ ավելի վատ՝ նրանց ժառանգությունն այդքան էժան չէր ծախսվի:

Նշելով, որ ես այս քննարկումները կվերաչափավորեմ իմ պաշտպանության «Ազատության սոցիոլոգիա» հատորում՝ թույլ տվեք այստեղ փորձել ավելի լավ սահմանել «կապիտալիստական տնտեսություն» կոչվող իրականությունը և լուծել այն իր ֆունկցիոնալության մեջ: Կարիք չեմ զգում ընդլայնելու որոշակի տնտեսական բառապաշարներ, ինչպիսիք են հավելյալ արտադրանքը, հավելյալ արժեքը, աշխատուժի արժեքը, աշխատավարձը, շահույթը, գինը, մենաշնորհը, շուկան, փողը, որոնք լայնորեն կիրառվում են կապիտալի կուտակման հարցում:

Իմ մոտեցմամբ՝ ես մի կողմ կթողնեմ այս խնդիրները, որոնց վերաբերյալ իրենց պարզությամբ անթիվ ուսումնասիրություններ են կատարվել, և կշարունակեմ անդրադառնալ հիմնական գործոններին, որոնք պետք է բացատրվեն: Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտության դեպքում գերծ չեմ մնա դրանք շոշափելուց:

Հայեցակարգերը, ինչպիսիք են շահույթ-աշխատավարձը՝ տնտեսական հիմքի վրա և բուրժուա-պրոլետարիատը՝ սոցիալական հիմքի վրա, պոզիտիվիստական ո-

ճի գիտականացման առաջին քայլերն են մի համակարգի, որը յուրացնում է մարդկության ողջ պատմական կուտակումը, որը փշրվել է կապիտալիզմի կողմից՝ ամենադաժան և նուրբ մեթոդներով, և ի վերջո այն սանձազերծում է մոլորակի վրա ցեղասպանություն և միջուկային սարսափ: Էկոնոմիզմի մոտեցման հիմքում ընկած է պնդել, ասես գիտական որոշում է, որ պրոլետար կոչվող տարրը արժեք է ստեղծում միայն իր աշխատանքով, իսկ հետո կապիտալիստը, ով այս պրոլետարի մի տեսակ տերն է, այս արժեքից ստանում է փողը և այլ գործիքներ՝ որպես շահույթ: Սա պետք է լինի այն բմբուլումը, որը կոչվում է տնտեսական կրճատում:

Նույնիսկ պատմությունից, հասարակությունից և քաղաքական իշխանությունից այդքան կտրված արժեքի սահմանման գաղափարը շատ խնդրահարույց է: Եթե նույնիսկ անհատին աստվածացնում ենք՝ որպես կապիտալիստ կամ բանվոր, նրա արժեքը չենք կարող այս հասկացողությամբ ստեղծել: Տնտեսական արժեքների պատմա-սոցիալական բնույթը շատ պարզ է: Առանց այն էլ դա է պատճառը, թե ինչու փոփոխությունը սկզբում դատապարտվում է, իսկ ավելորդության նվիրաբերումը պայմանավորված է արժեքին տրված սուրբ իմաստով: Այդուհանդերձ, ոչ մի ֆերմեր չի ասում՝ «ես եմ արտադրել», այլ ասում է՝ «ես մշակում եմ իմ նախնիների ունեցվածքը և դրանից օգուտ եմ քաղում»: Փաստորեն, «Փառք Աստծո օրհնությանը» ասելով՝ նա բացահայտում է այն, ինչ հասկանում է պարզ սկզբնաղբյուրից, բայց ավելի բովանդակալից, քան գիտնական կոչվածները: Ինչպե՞ս ենք սահմանում այն աշխատանքի վարձատրությունը, երբ մայրը,

ով ինն ամիս շարունակ իր արգանդում կրում է պրոլետարին, մեծ ջանքեր է գործադրում, մինչև նրան աշխատուժի վերածի: Ինչպե՞ս ենք որոշելու արտադրության միջոցների սեփականությունն ու բաժինները, որոնք պատրաստվել են կապիտալիստների կողմից գողացված հագարավոր տարիների խնայողություններով: Չմոռանանք, որ ցանկացած արտադրամիջոցի արժեքն այնպիսին չէ, ինչպիսին վաճառվում է շուկայում: Նույնիսկ գործարանի տեխնիկական սարքավորումների ուղղակի գյուտը հագարավոր հնարամիտ մարդկանց կուտակված ստեղծագործության արդյունքն է: Ինչպե՞ս ենք որոշելու նրանց աշխատանքի արժեքը և ո՞ւմ ենք վճարելու: Հնարավոր է, չմտածել նրանց սոցիալական բաժնեմասի մասին՝ առանց բարոյականությունը լիովին հերքելու: Արդյո՞ք արդարության հետ համատեղելի է այս պատմա-հասարակական արժեքները կիսել միայն երկու հոգու միջև: Ընդ որում, այս երկու մարդիկ ունեն ընտանիքներ և սոցիալական շրջանակներ: Նրանք իրավունք չունեն այս երկու մարդկանց նկատմամբ, ովքեր պաշտպանված են իրենց ընտանիքների և սոցիալական շրջանակների կողմից: Կարող ենք հարցերն ավելի բուռն դարձնել և ավելացնել հարցերի քանակը: Բայց նույնիսկ սա բավական է՝ ցույց տալու համար, թե որքան խնդրահարույց է շահույթ-աշխատավարձ երկրնորանքը: Եվ երբ այս անգամ շահույթ ու խատավարձ երկրնորանքը վերաբերվեն որպես բուրձուականի և պրոլետարի: Որքանո՞վ է համադրելի փաստերի հետ այն պնդումը, որ այս երկու դասակարգերն իրենց ծնվելու փուլում որպես երկու հեղափոխական դասակարգ ծնել են նոր հասարակությանն՝ ընդդեմ հին հա-

սարակության: Այս դաշինքը պատմության մեջ համար-
ժեք չունի: Հիմնական հակասության պատճառով օրի-
նակները, որոնք կհաստատեն, որ դրանք ավելի ուշ բախ-
վել են արմատական կոնֆլիկտային գործընթացի իմաս-
տով, շատ քիչ են վճռորոշ լինելու համար: Այն, ինչ տեղի է
ունենում, հակամարտությունների հին ավանդույթների
շարունակությունն է: Կոնկրետ կյանքում ակնհայտը և ն-
կատվածն այն է, որ ինչպես ստրուկը փարավոնի մարմնի
կցորդն է, այնպես էլ աշխատողի դիրքը բուրժուազիայի
նկատմամբ է: Պատմության մեջ չկա ստրուկների հաջող
գործողություն իրենց տերերի դեմ: Նույնիսկ շատ հիշա-
տակված Սպարտակը, ի վերջո, ապստամբ էր, որը ցան-
կանում էր վարպետ

դառնալ: Մենք գիտենք, որ սրանից բացի այլ ծրագիր
չունենք: Չպետք է մոռանալ, որ վարպետն ու բանվորը ի-
րար են կապված հազարավոր թելերով՝ հիմնված հազա-
րամյակների տեր-ստրուկ հարաբերությունների ժառան-
գության վրա, և մի բանի բացառություններից բացի, չկան
աշխատողներ, որոնք արմատական ապստամբություն-
ներ են իրականացրել իրենց վարպետների դեմ և հաղթա-
նակներ գրանցել: Հարաբերությունները ճնշող մեծամաս-
նությամբ պահպանվում էին ղեկավարի նկատմամբ հա-
վատարմության հիման վրա: Մենք գիտենք, որ, այսպես
կոչված, բանվորական ապստամբությունները հիմնակա-
նում զարգացրել են կիսաօլիգարխները և գործադրույթ-
յանը դեմ արտահայտվողները: Ընդվզումները կապված
են ընդհանուր սոցիալական ազդեցությունների հետ: Այս
ազդեցություններն արտացոլվում են գործատու-աշխա-
տող հարաբերություններում: Կարևորը ոչ թե աշխատա-

վորի իրավունքների համար պայքարն է ղեկավարի դեմ
(մենք նշեցինք, որ դա խնդրահարույց է), այլ աշխատավո-
րի դիմադրությունը պրոլետարիզացիայի և նրա պայքա-
րը բանվոր ու գործագուրկ լինելու դեմ: Պրոլետար չդառ-
նալը, բանվոր չդառնալը, գործադրությունը չընդունելը
ավելի բովանդակալից ու բարոյական սոցիալական պայ-
քար է: Մենք երբեք չպետք է փառաբանենք ստրուկին,
ճորտին և աշխատավորին՝ որպես ճնշված: Ընդհակառա-
կը, փառաբանվող գործողությունն ու հարաբերություննե-
րը պետք է ձևակերպվեն որպես ո՛չ ստրկություն, ո՛չ սև-
ֆիզացիա և ո՛չ աշխատանք: Բոլոր պատեհապաշտների
ընդհանուր միտումն է՝ ճանաչել և սահմանել տերերին,
իսկ հետո պայքար առաջարկել նրանց ծառաներին: Հենց
այս մտայնություններն են տապալել պատմության ըն-
թացքում իրավունքների և աշխատանքի պայքարը: Մի
խոսքով՝ այս առաջին «գիտական»

հասկացություններով հնարավոր չէ բովանդակալից
սոցիոլոգիա կազմել կամ հաջող սոցիալական պայքար
զարգացնել: Այս խնդիրները նշելիս՝ մենք ընդգծում ենք,
որ չենք ժխտում աշխատանքը, արժեքը, շահույթը և դա-
սակարգը, այլ ճիշտ չենք գտնում գիտության կառուցման
մեջ դրանց կիրառման ձևը:

Ուզում ենք նշել, որ սխալ սոցիոլոգիա է կառուցվել:
Կապիտալիզմի տեղը հասարակության տնտեսական
կյանքում իրացվում է ամենավերին հարկերում: Սկզբում
այն հիմնված էր խոշոր վաճառականների կողմից շուկա-
յական մենաշնորհային գներով կապիտալի կուտակման
վրա: Կապիտալը, ըստ սահմանման, անընդհատ ընդ-
լայնվող դրամական արժեքներ են: Մեծ քանակությամբ

արժեքներ են արտահոսում, հատկապես հեռավոր շուկաների միջև առևտրում, որտեղ գների մեծ տարբերություններ կան: Երկրորդ ճանապարհը պետությանը տրվող ֆինանսական վարկերի դիմաց տոկոսներով և հարկային եկամուտներով աճելն է: Հանքարդյունաբերության ձեռնարկությունները, սովի և պատերազմի ժամանակաշրջանները այլ կարևոր ոլորտներ և ժամանակաշրջաններ են, որտեղ այն ծաղկել է: Բացի առևտրից, այն զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ, արդյունաբերությամբ և տրանսպորտով, քանի որ դա շահավետ է համարում: Արդյունաբերական հեղափոխությամբ արդյունաբերական ոլորտը դառնում է շահույթի հիմնական ոլորտը: Երկու ժամանակաշրջաններում էլ կապիտալիստները փորձում են որոշել և՛ արտադրությունը, և՛ սպառումը՝ խաղալով առաջարկի և պահանջարկի հետ, և մեծացնելով շահույթի դրույքաչափերը այնքանով, որքանով դրանք որոշիչ են:

Մինչ խոշոր առևտուրը և արդյունաբերությունը կապիտալիզմի սկզբի և հասունացման գործընթացների շահութաբեր ոլորտներն էին, այսօր գերիշխող շահույթի ոլորտը ֆինանսական հատվածն է: Փողը, մուրհակները, բանկերը և վարկային գործիքները, որոնք հիմնական ֆինանսական գործիքներն են, կապիտալիստական տնտեսությանը հնարավորություն են տալիս արագացնել, կրճատել, ակտիվացնել և ընդլայնել շահույթի ցիկլերը: Այսպիսով, շահույթի դրույքաչափերում մեծ սպեկուլյատիվ փուչիկներ են գոյանում: Հետևաբար, ճգնաժամային գործընթացները դառնում են այս տնտեսության անբաժանելի մասը: Աշխատավարձերի կրճատումը, գործազրկության աճը և ներդրումներն այն երկրներ տեղափոխելը,

որտեղ աշխատողները շատ ավելի էժան են աշխատում, շահույթն ուժեղացնող այլ մեթոդներ են: Արդյունքում, տնտեսության այս ձևը, որն իր ակունքները գտնում է որսի և առևտրի հնագույն մշակույթում, հնարավորություն ունի զարգանալ՝ ձեռք բերելով գների մանիպուլյացիայի ուժ և խուսափել սոցիալական վերահսկողությունից թուլացնելով բարոյականությունն ու կրոնը: Այն իշխանությանը կապում է պարտքի հետ և զարգանում է շուկայում մենաշնորհի հաստատելով և չի կարող վերջնականապես խուսափել թալանի տնտեսություն լինելուց:

Ճգնաժամները, փլուզումը քայքայումը նրա ուղեկիցներն են եղել ի սկզբանե, քանի որ այն զբաղվել է արդյունաբերությունը շահույթի համար՝ հիմնված արտադրության սպառման կառուցվածքի, շահույթի դրույքաչափերի վրա: Այդպիսով այն ավելի ու ավելի անտանելի բեռ է առաջացրել սոցիալական կառուցվածքի բնական միջավայրի վրա: Անկասկած, կապիտալիզմը տնտեսության ամբողջությունը չէ: Ո՛չ առտուրը, գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը, ո՛չ էլ շրջանառությունը, տեխնիկան և շուկաները կապիտալիզմի հայտնագործություններ չեն: Ընդհակառակը, սրանք կապիտալիզմի հիմնարար սոցիալական տնտեսական ինստիտուտներն են, որոնք ենթարկվել են ծանր չարաշահումների և թալանի: Նրանք որոշված են պատմությամբ ու քաղաքակրթությամբ և ունեն քաղաքականության հետ միահյուսված կյանք:

Այսպիսով, ես փորձեցի բացատրել, որ էկոնոմիզմը հասկացություն է, մտքի միտում, որն էապես խեղաթյուրում է կապիտալիստական տնտեսության սահմանման

մասին ճշմարտությունը: Հակված եմ մտածելու, որ այս քննադատությունների հիման վրա ուրվագծորեն մեկնաբանել եմ ճիշտ սահմանումը և որոշակի լույս սփռել դրա վրա՝ միահյուսված պատմություն-հասարակություն, քաղաքականություն-քաղաքակրթություն-մշակույթ կապերի հետ:

Գ- Քաղաքական իշխանությունը և օրենքի հետ նրա առնչությունը

Բոլոր դիտարկումները հաստատում են, որ կապիտալիզմն իր սաղմնային շրջանում ձևավորվել է քաղաքական իշխանության և իրավունքի սերմնարանում: Կապիտալիզմը շահել է բոլոր կառավարություններից և նրանց օրենքներից և դարձել է նրանց ամենապահպանողական պաշտպանը, երբ դրանք համապատասխանել են իր շահերին, և չի վարանել տապալել դրանք բոլոր տեսակի դավադրական մեթոդներով, ներառյալ՝ անհրաժեշտության դեպքում հեղափոխական գործողություններին մասնակցելը, երբ դրանք վնասել են իր շահերին: Երբեմն էլ ամենահամարձակ կերպով մասնակցել է հեղափոխականության խաղին: Հատկապես ճգնաժամի և քառսի ժամանակ իրականացրել է իշխանության պատերազմներ՝ ֆաշիստական հեղաշրջումներից մինչև կեղծ պետական կոմունիզմի հեղաշրջումներ, և վարել է պատմության մեջ ամենաընդգրկուն գաղութատիրության, իմպերիալիզմի և կայսրության պատերազմները:

Պետք է մեծ կարևորությամբ ընդգծենք, որ ոչ մի տնտեսական ձև իշխանության գրահի կարիք չունի այնքան, որքան կապիտալիզմը, և, հետևաբար, կապիտալիզ-

մը չի կարող գոյություն ունենալ առանց իշխանության: Քաղաքական տնտեսության «գիտնականների» մոտ գերիշխող ենթադրություն կամ պնդում է այն, որ պատմության մեջ առաջին անգամ շահույթը, հավելյալ արտադրությունը և հավելյալ արժեքը ստեղծվում են կապիտալի և աշխատանքի կամավոր միավորմամբ՝ իշխանությունից բացի այլ տնտեսական մեթոդով, և որ սա կապիտալիզմի ամենահիմնական հատկանիշն է: Այստեղ բախվում ենք մի դիսկուրսի հետ, որն առնվազն նույնքան աղավաղված է, որքան աշխատանքային տեսությունը. կապիտալը ինչ-որ տեղից խաղաղ կերպով ստեղծվեց: Կրկին խաղաղ հարաբերությունների արդյունքում գյուղացիները, ճորտերն ու արհեստավորները կտրվեցին արտադրության միջոցներից և համախմբվեցին՝ ստեղծելով գործնային արժեքների սինթեզ: Նրանք, կարծես, երջանիկ հեղափոխական ամուսնության մեջ են, և նոր տնտեսական ձև են բերում պատմության բեմ: Պատմությունը քիչ թե շատ այսպես է զրված: Այս գաղափարը «հավատարմագրային» կրեդոյի արժեք ունի խոշոր քաղաքագետների շտաբներում աջ ու ձախ զրված բոլոր տեքստերում: Առանց այս գաղափարի չի կարող լինել քաղաքական տնտեսություն: Եթե սրան ավելացնեք շուկայում մրցակցությունը, ապա դուք կատարյալ գիրք եք գրել տնտեսագիտության և քաղաքականության մասին՝ դրա հիմնական սկզբունքների համատեքստում:

Ես ինքս որևէ բան պնդելու կարիք չեմ զգում: Որպես սոցիոլոգ և պատմաբան՝ Ֆեռնան Բրոդելի «Նյութական քաղաքակրթություն» վերնագրով հետազոտությունը (որը երեսուն տարվա ջանքերի հոյակապ եռահատոր աշխա-

տանք է) հստակորեն հերքում է դա՝ իր շատ համապարփակ դիտարկումներով և համեմատական մոտեցմամբ: Այս աշխատության մեջ Բրոդելի առաջին միտքն այն է, որ կապիտալիզմը հակաշուկայական է: Երկրորդ՝ կապիտալիզմը մինչև կոկորդը կապված է ուժին և իշխանությանը: Երրորդ՝ այն ի սկզբանե միշտ եղել է մենաշնորհ արդյունաբերությունից առաջ և հետո: Չորրորդ՝ այն պարտադրվում է ոչ թե ներսից ու ներքնից, այլ դրսից և վերնից՝ մենաշնորհներով ու թալանով: Սա է նրա ստեղծագործության հիմնական գաղափարը: Թեև այն ունի թերություններ և ասպեկտներ, որոնց հետ էս համաձայն չեմ, սակայն պատմողական առումով և էությամբ դա պատմա-սոցիոլոգիայի շատ արժեքավոր մեկնաբանություն է: Դա լավ, թեև սահմանափակ ներածություն է բրիտանացի տնտեսագետների, ֆրանսիացի սոցիալիստների և գերմանացի պատմաբանների ու փիլիսոփաների կողմից սոցիալական գիտության ոչնչացումն ու աղավաղումն ուղղելու համար:

Չկա տնտեսական կարգ, որտեղ կապիտալիստներն ու բանվորները համատեղում են իրենց աշխատանքային գիտելիքներն ու ուժերը կամավոր և ազատ մրցակցության միջավայրում: Նույնիսկ հեքիաթներն ու պատմություններն իրականությունից այդքան հեռու չեն: Բոլոր այն տարրերը, որոնք մենք կարող ենք անհատապես և խմբով ու դասակարգով համարել կապիտալիստական, ինչպես նաև նրանց ունեցած տնտեսական ուժերն առանց իշխանության պաշտպանության մեկ վայրկյան անգամ չեն կարող գոյատևել, և իշխանությունն էլ չի մնա նրանց ձեռքում: Կրկին, առանց իշխանության ամենաընդգրկուն

պաշարման, որևէ քաղաքային շուկայում չի կարող լինել ապրանքների փոխանակում կամ աշխատուժի շուկա՝ ազատ մրցակցությամբ: Ամենակարևորը՝ ճորտերի, գյուղացիների և քաղաքային արհեստավորների տարանջատումը հողից և նրանց աշխատատեղից չի կարող մշակվել կամ իրականացվել առանց դաժան և անարդար ճնշումների միջավայր ստեղծելու: Եվրոպայում 14-րդ դարից զրեթե մինչև 19-րդ դարն այս հողատարածքների և արհեստանոցների աշխատողների բաժանումն ապրուստի այս միջոցներից, որոնցից նրանք կախված էին մոր հանդեպ նվիրվածության պես, հանդիպեց ապստամբությունների և հեղափոխությունների: Հազարավոր մարդիկ մահապատժի են ենթարկվել, միլիոնավոր մարդիկ սպանվել են քաղաքացիական պատերազմներում և փտել բանտերում ու հիվանդանոցներում: Սրանք, կարծես, բավական չլին. միջավայրը վերածվեց արյան ծովի՝ աղանդավորական ու ազգային պատերազմներով: Գաղութային պատերազմները և իմպերիալիստական պատերազմները կոնսոլիդացրեցին այս հաշվեկշիռը:

Այս բոլոր բարդ գործոնների և կապիտալիզմի՝ դրսից պարտադրված մենաշնորհային գիշատիչ բնույթի հարաբերությունները լավ նկատելի և տեսանելի են: Ուր տնտեսական-քաղաքական հոետորաբանությունը կարող է հակադարձել այս փաստերին:

Փաստերն ավելի կոնկրետ տեսնելու համար անհրաժեշտ է ուշադիր հետևել 16-րդ դարի պատերազմներին, որոնք կապիտալիստներին տանում էին դեպի հաղթանակ: Դարի հիմնական ուժն ու պատերազմական գործոններն էին Հաբսբուրգների դինաստիայի իսպանական ճյուղի

կայսրերը, Ֆրանսիայից Վալուա դինաստիայի արքաները, Անգլիայում նորմանական ծագում ունեցող թագավորներին փոխարինած անգլո-սաքսոնական Ստյուարտների դինաստիան, ինչպես նաև՝ ամենահետաքրքիր մեկը, որը շղթայական ռեակցիա կսկսեր, դեռ անուն անգամ չունեցող Նիդեռլանդներում դեռահաս Օրանժի իշխանությունը:

Հաբսբուրգների ծագմամբ թագավորներն ու կայսրերը, որոնք ուժ ստացան Իսպանիայից մուսուլմանների վտարումից հետո (1500-ական թվականներին) և արագ շտապեցին դեպի կայսրություն, իրենց համարում էին Հռոմի ժառանգորդներ: Այս գաղափարի հիմնավորումը մասնավորապես այն է, որ 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսն անկում ապրեց և օսմանյան դինաստիայի ձեռքն անցավ, իսկ ավստրիական հաբսբուրգները օսմանցիների հետ ղեկավարել են պատերազմը: Ֆրանսիական Վալուա թագավորական դինաստիան նույնպես հայտնվել էր կայսերական կրակի մեջ և իրեն տեսնում էր որպես Հռոմի իսկական ժառանգորդ: Անգլիայի Թագավորությունը և Նիդեռլանդներում Օրանժի իշխանությունը մի տեսակ ազգային-ազատագրական պատերազմ են մղում այս երկու կայսրություններին կուլ չգնալու համար: Հետագայում Շվեդիայի Թագավորությունը, Պրուսիայի Իշխանությունը և նույնիսկ Մոսկվայի Իշխանությունից Ցարական իշխանության բարձրացած Մոսկվայի իշխանությունը իրենց որպես նմանատիպ տերություններ կհայտարարեն: Անգլիայի թագավորությունը և Օրանժի իշխանությունը 16-րդ դարի սկզբին Իսպանիայի և Ֆրանսիայի թագավորների կողմից ամբողջությամբ կուլ տրվելու վտանգի տակ

էին: Եթե այս գործողությունները հաջողեին, ապա մեծ հավանականություն կլիներ այն, որ Հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայի քաղաքները, որտեղ գերիշխող էր կապիտալիստական զարգացումը, հատկապես Անգլիան և Նիդեռլանդները, կհայտնվեին նույն դիրքում, ինչ իտալական Վենետիկը, Ջենովան և Ֆլորենցիան:

Հիմնական պատճառը, որ Իտալիայի այս շատ հզոր կապիտալիստական քաղաքները չկարողացան ապահովել կապիտալիզմի հաղթանակն ամբողջ Իտալիայում, նրանց քաղաքական թուլությունն էր: Ավելի ճիշտ՝ Իսպանիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի թագավորների և կայսրերի կողմից Իտալիայի (և, հետևաբար, քաղաքների հարստությունների) դեմ մղված գերիշխանության և նվաճման պատերազմները հանգեցրին այս քաղաքների ենթարկմանը: Քննարկվող քաղաքները պետք է բավարարվեին սահմանափակ տնտեսական և քաղաքական հզորությամբ: Ուստի, և՛ իտալական միասնությունը հետաձգվեց, և՛ կապիտալիզմի իտալական փորձը մնաց կիսատ և չկարողացավ տարածվել ամբողջ երկրում: Թեկուզ ժամանակավոր, բայց ուժը որոշիչ դեր խաղաց այստեղ:

Ի պատասխան՝ ինչպես անում է ամեն մի կապիտալիստական տարր, իտալացի քաղաքային կապիտալիստները չվարանեցին ֆինանսների միջոցով այս պետություններին կապել իրենց՝ քաղաքական ինքնիշխանության իրենց հավակնությունից հրաժարվելու դիմաց և դառնալով «վերցրու սիրելիս, տուր սիրելիս» քաղաքականության գործիքը: Որովհետև կապիտալիզմը՝ որպես նոր կրոն, ձևավորվում է «փող փողից» (PP) գաղափարի շուրջ:

Անգլիայի Թագավորությունը և Օրանժի իշխանությունը չպարտվեցին: Նրանց չպարտվելու մեջ մեծ դեր խաղացին և՛ կապիտալիստական տարրերի վարկերը պետությանը, և՛ նավափոխադրումների արդյունաբերությունը, որը նրանք ստեղծեցին պետության հետ միասին: Նրանց կենտրոնացումը ծովային, ոչ թե ցամաքային հզորության վրա, ճանապարհի հարթեց դեպի հաղթանակ: Այս գործընթացում ի հայտ եկան երկու շատ կարևոր ռազմավարական զարգացումներ.

1-Բրիտանական Թագավորությունը և Նիդեռլանդների Իշխանությունը կենտրոնացան պետական մոդելի վրա, որը վերակազմավորվեց և գործարկվեց կապիտալիստական ոճով: Նրանք դարձան առաջին օրինակները, որոնք սնվում էին կանոնավոր հարկերով, հավասարակշռում էին իրենց բյուջեները և հենվում ռացիոնալ բյուրոկրատիայի և պրոֆեսիոնալ բանակի վրա: Նրանք հաղթեցին Իսպանիայի և Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերին իրենց գերակա ռազմածովային հզորության շնորհիվ: Նրանց գերակայությունն Ատլանտյան օվկիանոսում, իսկ ավելի ուշ՝ Միջերկրական ծովում նույնպես որոշեց գաղութային պատերազմների ճակատագիրը: Այսպես է սկսվում Իսպանիայի ու Ֆրանսիայի անկումը: Իսպանիայի և Ֆրանսիայի թագավորությունների ցամաքային հաջողությունները իրենց պարտքի պատճառով վերածվեցին թանկարժեք պյուռոսյան հաղթանակների: Ընդհանրապես ընդունված մեկնաբանություն է, որ հենց Անգլիայի և Նիդեռլանդների ուժային կառուցվածքի նորամուծությունները որոշեցին կապիտալիստական տնտեսության ճակատագիրը: Եվս մեկ անգամ տեսնում ենք, որ կրի-

տիկական փուլում քաղաքական ուժը կարող է վճռորոշ դեր խաղալ տնտեսական կայացման գործում: Լոնդոն և Ամստերդամ քաղաքները հասնում են նրան, ինչին չի հաջողվում հասնել իտալական քաղաքներին:

2-Անգլիայի և Նիդեռլանդների քաղաքական ուժին հակառակ զարգացում է նկատվում այս դարի իսպանական, ֆրանսիական և ավստրիական կայսրություններում: Բոլոր երեք պետություններն էլ ցանկանում էին ստեղծել կայսրություն, որն ավելի նման է հռոմեական մոդելին: Նրանք բարեկամական ինտենսիվ հարաբերություններ էին հաստատել իրար մեջ, բայց կային և հակասություններ: Անգլիայի Թագավորությունը վաղաժամ հրաժարվեց այս սիրուց: Նա եվրոպական կայսրության փոխարեն իր հայացքն ուղղեց դեպի համաշխարհային կայսրություն: Այնուամենայնիվ, հիմնվելով կապիտալիստական համակարգի հաղթանակի վրա՝ Իսպանիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի պետական վարչակարգերը, թեև բազմաթիվ բարեփոխումներ էին ապրել ժամանակակից միապետություններ դառնալու ուղղությամբ, բայց էության, քաղաքական գործիքներ էին՝ ձևավորված հին սոցիալական համակարգի համաձայն: Նրանք հեռու էին ժամանակակից հարկային համակարգ, բյուրոկրատիա և պրոֆեսիոնալ բանակ ստեղծելուց: Նրանց բյուջեները հավասարակշռված չէին, անընդհատ պարտքերի տակ էին, աղեկվառ չէին կապիտալիստական զարգացման հետևանքով առաջացած անկարգությունները լուծելու հարցում: Թեև նրանք ունեին սեփական կապիտալիստների լիակատար աջակցությունը, նրանց միջև ծագեցին բուռն հակասություններ՝ կապված պարտքերի և հարկային

պարտավորությունների հետ: Կենտրոնացման և դեպի միապետական թագավորություն շարժվելու պատճառով ֆեոդալական արիստոկրատիայի հետ հակասություններն ավելի սրվեցին: Քաղաք-գյուղ հակասության պատճառով ողջ հասարակությունը ոտքի կանգնեց: Միայն ապստամբությունները բավական էին, որպեսզի այս միապետությունները շունչ չքաշեն: Անգլիայի և Նիդեռլանդների կողմից այլախոհներին գաղտնի աջակցելը հանգեցրեց բազմաթիվ հեղափոխությունների բռնկմանը: Իհարկե, ինչպես երևում է Ֆրանսիական Մեծ հեղափոխությունից, հեղափոխությունների նպատակներն ու արդյունքները երբեմն կարող էին շատ տարբեր լինել:

Նույն ուժերը, որոնք կանխեցին Իտալիայում կապիտալիստական տնտեսության քաղաքական-սոցիալական հաղթանակը, այսինքն՝ մասնավորապես Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և Ավստրիայի միապետությունները, բազմիցս պարտության մատնվեցին Անգլիայի և Նիդեռլանդների քաղաքային կապիտալիստների կողմից ֆինանսավորվող արդյունավետ պետական մոդելների կողմից: Եվս մեկ անգամ հստակ նկատում ենք, որ ռազմավարական արդյունքների ի հայտ գալու հարցում վճռորոշ դեր են խաղում տնտեսական ձևի և հարկադրական համակարգերի հարաբերությունները: 16-րդ դարի Եվրոպան կարող է ծառայել որպես լաբորատորիա՝ ուժի, իշխանության և տնտեսության հարաբերությունները հասկանալու առումով: Կարծես, քաղաքակրթության ողջ պատմությունը վեր է կենում իր գերեզմանից և պատմում է իր պատմությունը և ասում. «Ինչքան ինքդ քեզ հասկանաս (16-րդ դարի Եվրոպա), նույնքան էլ ինձ կհասկանաս»:

Ուժի և տնտեսության փոխհարաբերությունների պատմահասարակական զարգացման համառոտ ամփոփումն ավելի լավ կպարզաբանի հարցը:

ա- Նախաքաղաքակրթական հասարակության դարերում «ուժեղ մարդու» առաջին ուժային կազմակերպությունը միայն կենդանիներին ծուղակը չզցկեց: Նույն կազմակերպությունն էր, որ իր աչքը դրեց ընտանիք-կյան կուտակման վրա, որը կանանց հուզական աշխատանքի և ջանքերի արդյունքն էր: Սա ուժի առաջին լուրջ կազմակերպումն էր, հայրենի օջախի տնտեսության առաջին թալանը: Առգրավվել է ինքր՝ կինը, նրա երեխաները և մյուս հարազատները, նրանց ողջ նյութական և հոգևոր մշակութային ժառանգությունը:

Սրա հիման վրա բոլոր հասարակություններում նմանատիպ փուլում նկատում ենք, որ նախաքաղաքական շամանը, փորձառու շեյխը և ուժային կազմակերպություն ունեցող ուժեղ մարդը միանում են, ձեռք ձեռքի տալիս՝ ձևավորելու պատմության մեջ առաջին և ամենակարգափառ պատրիարքական հիերարխիկ (սուրբ կառավարման) իշխանությունը: Հասկանալի է, որ այս հիերարխիան որոշիչ դեր է խաղացել սոցիալական և տնտեսական կյանքում՝ իր ծնունդից մինչև դասակարգման, ուր-բանիզացիայի և պետականացման փուլերը:

բ- Քաղաքակրթական գործընթացում այն տնտեսական ձևավորումը, որը սկսվում է դասակարգ-քաղաք-պետության ձևավորմամբ և ուժի կենտրոնով, որը մենք կարող ենք անհատականացնել որպես քահանա-արքա-հրամանատար, կոչվում է պետություն: Որպես ինստիտուտներ՝ կրոնը-քաղաքականությունը-բանակը փոխկա-

պակցված կերպով իշխանություն են կազմում: Այս ուժային համակարգի ամենահիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այն կազմակերպում է սեփական տնտեսությունը պետական կոմունիզմի տեսքով: Կա մի տնտեսություն, որը ևս անվանում են «փարավոնական սոցիալիզմ»՝ առանց իմանալու, որ այն նախկինում օգտագործել է Մարս Կերկը: Մայրական տնտեսությունը՝ որպես նստվածք, շարունակում է գոյություն ունենալ նահապետաֆեոդալական ցեղային տնտեսության մեջ: Փարավոնական սոցիալիզմում մարդկանց պարզապես ստիպում են ստրուկ աշխատել: Նրանք իրավունքը մի աման ապուր խմել են՝ այնքան որ չմեռնեն: Այն փաստը, որ հազարավոր կավե ամաններ են հայտնաբերվել հին տաճարների և պալատական շենքերում, որտեղ դեռևս ավերակներ կան, հաստատում է այս հարաբերությունը:

Պետության տեսքով կազմակերպված ուժը դա համարում է իր իրավունքը՝ թալանել այն, ինչ գտնում է տնտեսական առումով, յուրաքանչյուր ոլորտում, որին հասնում է: Թալանը համարվում է ուժ կիրառողների իրավունքը: Ուժն աստվածային է և սուրբ: Ինչ էլ անի, ճիշտ է ու հալալ: Հատկապես միջինարևելյան, չինական և հնդկական քաղաքակրթություններում, որոնք կազմում են հիմնական կենտրոնը, քաղաքական վերնաշենքը կամ կաստան ենթակառուցվածքը համարում են որպես տնտեսության տեսակ և կարծում, որ ունեն ուժը՝ այն իրենց ուզածով կառավարելու համար: Ինչպես շուկան ու մրցակցությունը դեռ չէին ձևավորվել, այնպես էլ այսօրվա իմաստով տնտեսական հատված կոչվող հայեցակարգ չէր ձևավորվել: Չնայած առևտուր կա՝ բայց այս գործողությունը միջ-

պետական հիմնական գործառույթներից է: Առևտուրը հեռու է սեփականաշնորհումից: Պետական մենաշնորհի նաև առևտրի մենաշնորհ է: Շուկայական քաղաքները բացառապես աճում են նահանգների բուֆերային գոտիներում: Նրանք նույնպես կարճ ժամանակում վերածվում են քաղաք-պետությունների: Քանի որ այս շրջանում առևտուրն իրականացվում էր բարավաններով, «ուժեղ մարդու» կողոպուտը՝ հետագայում «քառասուն ավագակների», «ծովահենների» և «ավագակների» կողմից, առնվազն նույնքան վավեր էր, որքան պետական կողոպուտը:

գ-Մենք տեսնում ենք, որ հունա-հռոմեական քաղաքակրթության մեջ լայն տարածում են գտել ու ինտենսիվ դարձել ինքնավար քաղաքները, շուկաները և առևտուրը: Բաբելոնյան և ասորական դեսպոտիզմը, որը ժառանգել է Ուրուկի և Ուրի ժառանգությունը, նոր ներդրում է ունեցել տնտեսության և քաղաքակրթության մեջ՝ գուցե, առաջին անգամ բացելով առևտրային գործակալություններ (կա շուկա-շահույթ-շահ հասկացությունների մի տեսակ միահյուսում): Առանց այն էլ, առևտրային գաղութները վերադառնում են Ուրուկ և նույնիսկ ավելի վաղ շրջան: Փոփոխությունների աճը և շուկայի ձևավորումը նախապատրաստում են ասորական պետությանը պատմության բեմ դուրս գալուն՝ որպես առաջին հոյակապ կայսրություն: Կայսրությունները հիմնականում արձագանքում են տնտեսական կյանքի անվտանգության անհրաժեշտությանը: Քանի որ Ասորեստանի տնտեսության ողնաշարն առևտուրն էր, առևտուրը և նրա շահը պահանջում էին կայսրության ոճով քաղաքական կազմակերպություն: Պատմությունն Ասորական կայսրությունը հա-

մարում է կայսրության և դեսպոտիզմի ամենադաժան օրինակը, որի հիմքը կապիտալիզմն է իր նախագծային ձևով, որը մենք անվանում ենք առևտրի մենաշնորհ: Ասորական առևտրային-մենաշնորհային կապիտալիզմը վերնաշենքում բերեց ամենադաժան կայսերական կառավարումը:

Հունա-հռոմեական քաղաքական ուժին հաջողվեց ստեղծել տնտեսական ենթակառուցվածք ավելի զարգացած քաղաքական վերնակառուցվածքով՝ փյունիկեցիների քաղաքային առևտրային գաղութների ժառանգությունն ավելացնելով ասորական ժառանգությանը: Փոփոխությունները դարձել են համատարած, և ինքնավար քաղաքները, շուկաները, առևտուրն ու մրցակցությունը ի հայտ են եկել, թեև սահմանափակ չափով: Մենք ականատես ենք ուրբանիզացիայի, որը հավասարակշռում է գյուղական բնակավայրը: Գյուղական շրջաններն այժմ ավելի շատ ավելցուկային ապրանքներ են արտադրում քաղաքների համար՝ փոխանակման նպատակով: Զարգացել է տեքստիլի, սննդամթերքի և օգտակար հանածոների առևտուրը: Մասնավորապես, ճանապարհային ցանցեր են կառուցվել Չինաստանից դեպի Ատլանտյան օվկիանոս: Իրանում քաղաքական ուժը վերածվում է մշտական առևտրական կայսրության՝ Արևելք-Արևմուտք առևտրի շնորհիվ: Այն աստիճան, որ Հունաստանին և Հռոմին ստիպեց իր գերիշխանության տակ անցնել: Այն հիմնական պատճենն է դեպի արևմուտք չինական, հնդկական և միջինասիական ցեղերի և քաղաքական ուժերի ներխուժման շարժումների դեմ: Նույն պատճենը կշարունակի գործել որպես արգելք Արևմուտքից-Արևելք ներխուժման

դեմ: Ալեքսանդրը և նրա իրավահաջորդները կարողացան միայն կարճ ժամանակով (Ք.ա. 330-250) քանդել այս ամբարտակը և բացել դրա դարպասները:

Հունա-հռոմեական քաղաքակրթությունը ներկայացնում է նաև այն վայրը, որտեղ ամենից հաճախ հանդիպում ենք կապիտալիստական տնտեսության առաջին օրինակներին: Քաղաքների ինքնավարության աստիճանը, շուկայում փոխանակումն ու գնի որոշումը, խոշոր վաճառականների առկայությունը ցույց են տալիս, որ կապիտալիզմի շեմը հասել է: Ե՛վ գյուղական տարածքի իշխանությունը քաղաքի դեմ, և՛ կայսերական կազմակերպությունը (դրանք հիմնականում հիմնված են գյուղական տնտեսության վրա) թույլ չեն տալիս կապիտալիզմին դառնալ գերիշխող սոցիալական համակարգ: Կապիտալիստները մնում են առավելագույնը խոշոր վաճառականների մակարդակում: Նրանց միջամտությունն արտադրությանը և արդյունաբերությանը բավականին սահմանափակ է: Լուրջ խոչընդոտների են հանդիպում նաև քաղաքական իշխանության կողմից: Վարպետի հետ կապված ստրկությունը դեռ ուժեղ է, և աշխատուժի ազատ լինելու հնարավորությունը գրեթե բացակայում է: Կանայք գնվում և վաճառվում են՝ որպես հարձեր, իսկ տղամարդիկ՝ ամբողջ մարմնով որպես ստրուկներ: Անվիճելի է, որ ստրկատիրական տնտեսության միակ որոշիչ ուժը բռնությունն էր: Միայն ստրկությունը՝ որպես տնտեսական արժեք, ցույց է տալիս, որ բռնության և տնտեսության (ավելցուկային արտադրանքի օտարման վրա հիմնված տնտեսություն) միջև կա հարաբերություն, որն այնքան պարզ է, որ բանավեճի տեղ չի թողնում: Հին չինական և

հնդկական համակարգերում՝ սկսած քաղաքական և ռազմական կաստաների ստեղծումից մինչև կապիտալիստական գաղութատիրություն, նա իր ենթակայության տակ գտնվող ողջ հասարակությանը համարում էր մի տեսակ տնտեսական հատված և գտնում էր, որ իր հիմնական պարտականությունն ու բնական իրավունքն է այն կառավարելը: Ավելի ճիշտ՝ իր աստվածային իրավունքն էր համարում:

Տնտեսությունը բառացիորեն պատկանում է հին հունա-հելլենական աշխարհին: Թեև դրա մեկնաբանությունը որպես «բնտանեկան օրենք» արտահայտում է իր կապը կանանց հետ, այն նաև բացահայտում է ավանդական քաղաքական իշխանության դիրքը: Որպես քաղաքական մենաշնորհներ՝ նրանք տնտեսության վրա խաղում են նույն դերը, ինչ մենաշնորհները խաղում էին կապիտալիզմի դարաշրջանում: Պետք է շեշտեմ, որ քաղաքական մենաշնորհի և տնտեսական մենաշնորհի միջև սերտ հարաբերակցություն կա, և դրանք ընդհանրապես միմյանց կարիքն ունեն:

Քանի որ Աթենքի և Հռոմի քաղաքական հզորությունը շատ մեծ է, նրանք պարադոքսալ կերպով փակ են կապիտալիզմի համար: Մյուս կողմից, քանի որ դրանք շատ փոքր են գյուղական բնակավայրերի համեմատությամբ, նրանք չեն կարող իշխանությունը բերել քաղաքային տնտեսական ձևի: Այս շրջանում, թեև քաղաքակրթությունը ճանաչում է կապիտալիստներին, սակայն պայմանները դեռևս չեն նպաստում նրանց համակարգային զարգացմանը:

դ-Առևտուրը շատ կարևոր դեր է խաղացել միջնադարյան իսլամական քաղաքակրթության մեջ: Մուհամմեդ մարգարեն և իսլամը տնտեսապես շատ կապված են առևտրի հետ: Բյուզանդական և Սասանյան կայսրությունների միջև ճնշված արաբական արիստոկրատիայի առևտրի վրա հիմնված զարգացումը իսլամի առաջացման հիմնական սոցիալական և տնտեսական գործոնն էր: Հայտնի է, որ իսլամը իր ծնունդից ի վեր հիմնվել է սրի վրա: Հրեաների և Ասորեստանից մնացած ասորիների առևտրի և փողի վրա ունեցած գերակայությունն ակնհայտորեն բացահայտում է նրանց հակասությունները: Առանց այդ էլ, այս երկու քաղաքական մենաշնորհները Բյուզանդիային ու Սասանյաններին հանգիստ չեն տալիս: Սա տպավորիչ է դարձնում ուժի և տնտեսության միջև փոխհարաբերությունները պատմության այս փուլում և այս հնագույն վայրում: Միջնադարը որոշակի իմաստով իսլամական դար է: Որքան էլ առևտրի անվտանգությունը պահանջում է կայսերական ոճ, նույն պատճառով էլ այն խոչընդոտվում է: Առևտրային կապիտալի վերափոխումը կապիտալիստական արտադրության եղանակի անընդհատ կանխվում է: Գյուղական բնակավայրերում սոցիալական կառուցվածքը գտնվում է կրոնի և բարոյականության խիստ վերահսկողության ներքո: Կապիտալիզմի կարող քաղաքներում ձևեր բերած սահմանափակ ազատությունը վերածել քաղաքական իշխանության: Թեև կա քաղաք-շուկաների լայն տարածում ունեցող ցանց, և քաղաքները զգալիորեն լծվում են, այն այնքան ուժեղ չէ, որ գերազանցի իտալական քաղաքներին: Սրա փեղ չէ, որ գերազանցի իտալական քաղաքներին: Սրա պատճառը հաստատ ոչ թե տեխնոլոգիական, այլ կրոնա-

կան ու քաղաքական մենաշնորհի վրա հիմնված գործոններն են: Համակարգի պահանջով առևտրականները հաճախակի բռնազրավման են ենթարկվում: Անհրաժեշտ հարց է մտածել ի նպաստ այն փաստի, որ իսլամը չի ծնել կապիտալիզմը:

Փաստը, որ այն դեռևս կապիտալիզմի դեմ ամենալուրջ խոչընդոտի դերն է խաղում, եթե դրական գնահատվի (իսլամի ումմայի⁵ բմբռնումը, ցեղերի ինտերնացիոնալիզմը, հակադրությունը շահերին, օգնություն աղքատներին և այլն), կարող է նշանակալի ներդրում ունենալ սոցիալական ազատության նախագծերի ոլորտում: Այնուամենայնիվ, պետք է լավ նկատել, որ ներկայիս իսլամական արմատականությունն իր մեջ կրում է աջակողմյան և տնտեսական ազգայնականությամբ բեռնված նեոիսլամական կապիտալիզմ:

Հենց արաբներն ու բերբերները՝ Կորդովայի խալիֆայության գլխավորությամբ, մշակութային առումով Եվրոպա բերեցին իսլամական քաղաքակրթությունը: Տնտեսական-առևտրային տեսանկյունից դա փոխանցողները իտալական քաղաքային վաճառականներն են: Օսմանցիներն այն կրեցին միայն սահմանափակ չափով՝ քաղաքական մենաշնորհի իմաստով: Դրա հետևանքները հիմնականում այն ձևն էին, որ Եվրոպայի քաղաքական և կրոնական տերություններն ավելի շատ բնորոշվեցին կապիտալիզմը՝ օսմանցիների դեմ հաջողության հասնելու համար: Եթե օսմանցիները չլինեին, միգուցե, Եվրոպայի կրոնական և քաղաքական մենաշնորհներն այդքան պարտավորված չլինեին կապիտալիստական տնտեսական, քա-

ղաքական և ռազմական կազմակերպություններին: Կրկին տեսնում ենք, որ իշխանությունը ծնում է իշխանություն, որն իր հերթին արագացնում է տնտեսական ձևի որոնումը:

Եվրոպայում կապիտալիզմի առաջացման գործում Միջին Արևելքի վճռական ներդրումը կապված է քրիստոնեության հետ: Նշելով, որ հուսով եմ մանրամասնորեն գնահատել այս հարցը «Ազատության սոցիոլոգիա» վերնագրով պաշտպանական ճառիս մեջ՝ միայն կուզենայի հիշեցնել Մաքս Վեբերի աշխատությունը (Բողոքական էթիկան և կապիտալիզմի ոգին): Լրացուցիչ կետերը, որ կարելի է նշել, ներառում են այն, որ Միջին Արևելքն ավարտեց Եվրոպայի բարոյականության սահմանումը մինչև 10-րդ դարը, որ հիմնարար դեր է խաղացել (ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական) ֆեոդալական Եվրոպայի ծնվելու գործում, և որ Միջին Արևելքը կրկին տեղափոխվեց Եվրոպա՝ խաչակրաց արշավանքների հետ միասին: Այս բոլոր հարցերն անփոխարինելի և որոշիչ հատկանիշներ են:

Երբ այս շատ հակիրճ պատմա-սոցիալական ամփոփումը զուգակցվի 16-րդ դարի վերաբերյալ մեր գնահատականի հետ, ավելի լավ կհասկացվի Միջին Արևելքի ազդեցությունը քաղաքական իշխանության և կապիտալիզմի ծնունդների վրա: Հեշտությամբ կարելի է փաստել, որ երբեմն այն հանդես է գալիս որպես հետաձգող և արգելակող, իսկ երբեմն էլ՝ արագացնող և նույնիսկ խմորիչ դերակատար: Պետական մենաշնորհ=կապիտալիստական մենաշնորհ բանաձևն ամենամոտն է կապիտալիստական համակարգին:

⁵ Իսլամին հավատացող բոլոր մուսուլմաններն ումմայի անդամներ են

Օգտակար կլինի հակիրճ անդրադառնալ օրենքի և նոր համակարգի փոխհարաբերություններին մի քանի առումներով: Օրենքն ընդհանրապես ինստիտուտ է, որն իրեն պարտադրում է առևտրի՝ շուկայական և քաղաքային հարաբերությունների զարգացմանը գուզնթաց: Հասարակությունները, որտեղ օրենքը միջամտում է, այն հասարակություններն են, որտեղ բարոյականությունը բայրաչվում է, ուժի դերը մեծանում է և քառս է առաջացնում, և հավասարության խնդիրն ինտենսիվորեն զգացվում է: Քանի որ բարոյականության և հավասարության հետ կապված ամենամեծ խնդիրները ծագում են քաղաքների զարգացող դասակարգի և շուկայի շուրջ, իրավունքն անխուսափելի է դառնում պետական կարգավորման մեջ: Առանց օրենքի պետական կառավարումը դառնում է ոչ անհնար, բայց չափազանց դժվար: Ըստ սահմանման՝ օրենքը կարող է դիտարկվել որպես պետության քաղաքական ուժի գործողություն՝ մշտական, կանոնավոր և ինստիտուցիոնալ ձևով: Մի տեսակ սառած, հանգիստ, կայունացված է: Այն ինստիտուտ է, որն ամենաշատը կապ ունի պետության հետ: Առևտրի և պետության միջև կապը սկզբից մինչև կապիտալացման փուլը միշտ առաջադիմել և բարդացել է: Բաբելոնից մինչև Հռոմ շատ նահանգներում պատրաստվել են իրավական տեքստեր, որոնք կարող են իրավունք անվանել: Այս տեքստերը հիմնականում ներառում են գույքի անվտանգությունը և մարդկային կորուստների կանխարգելումը: Օրենքը ծառայում է քաղաքականության խնդիրները մեղմելուն, երբեմն էլ՝ մեծացնելուն: Հակառակ տարածված կարծիքի՝ նրա պարտականությունը ոչ թե յուրաքանչյուր քաղաքա-

ցու նկատմամբ հավասար մոտեցում կրաշխավորելն է, այլ փաստացի անհավասարությունները լեգիտիմացնելն ու դրանք ընդունելի մակարդակում ապահովելն ու քաղաքական իշխանությանն անձեռնմխելի դարձնելը: Մի խոսքով՝ օրենքը որպես քաղաքական իշխանության մենաշնորհի մշտական կարգավորում սահմանելը իրականությանն ավելի մոտ մեկնաբանություն կլիներ:

Ավելի կարևոր է իրավունքի և բարոյականության հարաբերությունը: Բարոյականությունը նման է հասարակության ցեմենտի: Չկա հասարակություն առանց բարոյականության: Բարոյականության հիմնական գործառույթը, որը մարդկային հասարակության առաջին կազմալերպչական սկզբունքն է, այն է, թե ինչպես կազմակերպել վերլուծական ինտելեկտը և հուզական բանականությունը հասարակության բարօրության համար և ինչպես դրանք վերածել սկզբունքների և վերաբերմունքի: Այն հավասարապես է վերաբերվում ողջ հասարակությանը, բայց հաշվի առնելով տարբերությունների դերն ու իրավունքները: Սկզբում այն ներկայացնում է հասարակության հավաքական խիղճը: Որպես պետություն՝ հիերարխիայի և քաղաքական իշխանության ինստիտուցիոնալացումն առաջին հարվածն է բարոյական հասարակությանը: Դասակարգային բաժանումը նաև հիմք է դնում բարոյական բաժանմանը: Ահա թե ինչպես է սկսվում բարոյական խնդիրը: Քաղաքական վերնախավը փորձում է այդ խնդիրը լուծել օրենքով, իսկ քահանաները՝ կրոնական մեթոդներով: Այս առումով և՛ օրենքը, և՛ կրոնը իրենց աղբյուրն են համարում բարոյականությունը: Ինչպես քաղաքականության և քաղաքական իշխանության մշտական, կանոնների վրա

հիմնված և ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները կազմում են օրենքը, կրոնական կոնստրուկտիվիստները ցանկանում են լուծել բարոյական ճգնաժամը՝ կատարելով նույն գործառույթը բարոյականության վրա հիմնված մեկ այլ մշտական, կանոնների վրա հիմնված և ինստիտուցիոնալ կառուցմամբ, այն է՝ կրոնը։ Նրանց տարբերությունն այն է, որ իրավունքն ունի սանկցիայի ուժ, մինչդեռ կրոնը, որը չունի այս հատկությունը, հիմնված է խղճի և Աստծո հանդեպ վախի վրա։

Բարոյականությունը սերտորեն կապված է ազատության հետ, քանի որ այն կապված է մարդու ընտրության կարողության հետ։ Բարոյականությունն ազատություն է, պահանջում։ Հասարակությունն էապես բացահայտում է իր ազատությունը իր բարոյականության միջոցով։ Հետևաբար, ազատություն չունեցող մարդը բարոյականություն չունի։ Հասարակության փլուզման ամենաարդյունավետ միջոցը բարոյականության հետ նրա կապը խզելն է։ Կրոնի ազդեցության թուլացումը չի հանգեցնում փլուզման այնքան, որքան բարոյականության թուլացումը։ Տարբեր գաղափարախոսություններ, քաղաքական փիլիսոփայություններ և տնտեսական փորձառություններ, որոնք դարձել են որոշակի իմաստով կրոն, կարող են լրացնել դրա դատարկությունը։ Բարոյականության լուծարման արդյունքում առաջացած դատարկությունը լցված է դատապարտմամբ և ազատության բացակայությամբ։ Իթիկան կամ բարոյականությունը՝ որպես բարոյականության տեսություն, պատասխանատու է բարոյականության գոյության քննության համար, որն ավելի ու ավելի այրվում է որպես հիմնարար փիլիսոփայական խնդիր

և այն իր հիմնական դերում վերականգնելու հարցում։ Բարոյականությունը, որի գործառույթը պետք է ճիշտ դրսևորվի, կպահպանի իր տեղը հասարակության մեջ՝ որպես խնդիր, որը չի կորցնում իր կարևորությունը, քանի դեռ չի դարձել կյանքի հիմնական սկզբունք։

Երբ խոսքը վերաբերում է կապիտալիստական տնտեսության ծննդին, օրենքը և բարոյականությունը մեծ նշանակություն ունեն քաղաքական իշխանության հետ կապված այս կարճ սահմանումների շրջանակներում։ Քանի դեռ կրոնը, բարոյականությունը և նույնիսկ ֆեոդալական օրենքը տեղ-տեղ քայքայված ու խախտված չեն, կապիտալիստական տնտեսության համար դժվար է կառչել հասարակությունից։ Այստեղ պետք չէ հասկանալ, որ մենք պաշտպանում ենք հին վերին դասի մոտեցումը կրոնի և բարոյականության նկատմամբ։ Այն, ինչ մենք պնդում ենք, հետևյալն է՝ մեծ կրոնների և բարոյական մեծ ուսմունքների ու սովորույթների համար շատ դժվար է գտնել իրենց սկզբունքներին համապատասխան համա-կարգ այնպիսի ռեժիմում, ինչպիսին կապիտալիզմն է։ Նույնիսկ քաղաքական ուժը սահմանափակ ազդեցություն ունի այս հարցերի վրա։ Կրոնի և բարոյականության ոչնչացումը բերում է նաև քաղաքական իշխանության վախճանին։

16-րդ դարում ռեֆորմացիայի, օրենքի և բարոյական փիլիսոփայության մասին այս քննարկումներն ակնհայտորեն կապված են կապիտալիզմի ծննդի հետ։ Քանի որ մենք հակիրճ սահմանել ենք քաղաքական հակամարտությունների իմաստը և իշխանության դիրքը, ես ձեռնպահ կմնամ դրանք կրկնելուց։

Բողոքական ռեֆորմացիան և դրա պատճառած մեծ բանավեճերի ու պատերազմների հետևանքներն ամենա-
հիմնական գործոններից են, որոնք որոշեցին ժամանա-
կակից Եվրոպայի ճակատագիրը: Ըստ իս՝ Մաքս Վեբերը,
բողոքական էթիկայի դերը գնահատելիս, անտեսել է ամե-
նակարևոր կետը. բողոքականությունը նպաստեց կապի-
տալիզմի առաջացմանը, բայց մեծ հարված հասցրեց կրո-
նին ու բարոյականությանն ընդհանրապես և կաթոլի-
կությանը՝ մասնավորապես: Բողոքականությունը ոչ պա-
կաս պատասխանատու է կապիտալիզմի բոլոր մեղքերի
համար: Ես սրանք չեմ ասում կրոնն ու կաթոլիկությունը
պաշտպանելու իմաստով, այլ պնդում եմ, որ բողոքակա-
նությունն ավելի անպաշտպան է թողնում հասարակույթ-
յանը: Որտեղ էլ որ զարգացավ բողոքականությունը, կա-
պիտալիզմը թռիչք կատարեց. այն մի տեսակ տրոյական
ձիու դեր խաղաց կապիտալիզմի համար:

Դարաշրջանի որոշ մտածողներ առաջին լուրջ նախազգուշացումներն արեցին բողոքական ռեֆորմացիայի և նրա ստեղծած նոր Լեիաթանի պատճառած բացասականության դեմ: Ավելի իրատեսական կլիներ Նիցշեին համարել որպես կապիտալիստական արդիականության դեմ դիրք բռնած առաջին ռահվիրա: Այս մտածողներն այսօր էլ շարունակում են կարևոր մնալ՝ որպես ազատ հասարակության և ազատ անհատի հակակապիտալիստական փնտրողներ:

Թոմաս Հոբսը և Հյուգո Գրոտիուսը, որոնք զվառացրում էին իրավական քննարկումները, վերաձևակերպեցին օրենքը՝ ճանապարհի հարթելու նոր Լեիաթանի (կապիտալիստական պետություն) համար: Բռնության ողջ

մենաշնորհը պետության ձեռքը հանձնելը նշանակում է զինաթափել հասարակությանը: Արդյունքն այն է, որ կենտրոնական ազգային պետության իշխանությունը, որն անհամեմատելիորեն աճել է պատմության որևէ այլ ժամանակաշրջանի հետ, վերածվել է ֆաշիզմի: Ինքնիշխանության անբաժանելիության կանոնը պետությունից բացի բոլոր հասարակական ուժերին զիջելու տեսությունն է: Այն պատմության մեջ աննախադեպ ձևով հասարակությանը զրկում է կապիտալիստական հրեշի դեմ ինքնապաշտպանության միջոցներից: Այս երկու մտածողները, մի խոսքով, մարդուն մարդու գալլ հռչակելով և, միևնույն ժամանակ, ավետելով միապետի մենաշնորհային ուժալի ղիրքը՝ ծառայեցին բոլոր ճակատներից կապիտալիստական մենաշնորհի համար ճանապարհի հարթելուն: Կրկնեմ՝ քաղաքական մենաշնորհ=տնտեսական մենաշնորհ: Մաքիավելին 16-րդ դարի ևս մեկ կարևոր մտածող է, որն առանց որևէ ծածկույթի տակ թաքնվելու անհրաժեշտություն զգալու թույլ է տվել հավատարիմ չմնալ որևէ բարոյական կանոնի, եթե դա անհրաժեշտ է քաղաքական հաջողության համար: Դարեր առաջ նա արտահայտել է այն սկզբունքը, որը բերելու էր ֆաշիզմի:

Որպեսզի սխալ չհասկացվի, չպետք է կարծել, թե ես մեղադրում կամ քննադատում եմ բարեփոխումների բոլոր ջանքերը: Ես պնդում եմ, որ կրոնի բարեփոխումը պետք է հաճախակի անել, ոչ թե մի քանի անգամ: Ես տարիներ շարունակ ասում եմ, որ քրիստոնեական բարեփոխումներից ավելի խորը և շարունակական իսլամական բարեփոխման շարժման կարիք կա: Ակնհայտ է, որ այս ջանքերը պահանջում են կարողություն և անհատակա-

նություն, բայց դա էական խնդիր է միջինարևելյան դեսպոտիզմը հաղթահարելու համար: Այս և նմանատիպ շատ ոլորտներ կփորձեն քննարկել իմ «Քաղաքակրթական ճգնաժամը և ժողովրդավարական քաղաքակրթական լուծումը Միջին Արևելքում» աշխատությունում, որը մտադիր եմ պատրաստել որպես առանձին հատոր:

Վերածննդի և լուսավորչական շարժումների բացառությունը այս աշխատությանը շատ հետաքրքրող խնդիր չէ, որովհետև սրանք տարբեր դարերի շարժումներ են: Ավելին՝ եթե նույնիսկ դրանք ասոցացվում են կապիտալիզմի հետ, այդ հարաբերությունները կարող են լինել միայն անուղղակի: Նորից, ընդհանրացնելը ճիշտ չի լինի: Նրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնք ցանկանում են կապիտալիզմի ճանապարհը փակել, և նույնքան նրանք, որոնք ուզում են ճանապարհի հարթել կապիտալիզմի համար: Հասկանալի է, որ կապիտալիստական տարրերն իրենց հակառակորդներին յուրացնում են փողի ուժով: Ճիշտ այնպես, ինչպես իշխանությունն է ցանկանում կապել իր հակառակորդներին: Բայց ի դեմս ազատության մեծ փիլիսոփաների, բարեփոխիչների (Բրունո, Էրազմուս), ուտոպիստների և կոմունարների, որոնք ընդդիմանում էին կապիտալիզմին մինչև այրվելու վտանգի աստիճան, այս ժամանակաշրջանները ծառայում են ողջ մարդկությանը:

Պետք է նա մեկ անգամ կրկնեմ, որ բոլոր քաղաքակրթությունները ոտքի են կանգնել Վերածննդի, Ռեֆորմացիայի և Լուսավորության դարաշրջանում: Նրանք հարություն առան, արտահայտվեցին, նկարագարվեցին, մեղեդիներ հորինեցին, դարձան աստվածներ, ստրուկներ, կովեցին և հաշտվեցին, հաղթեցին, պարտվեցին:

Բայց, ի վերջո, դարեր շարունակ հասարակության ճեղքերում և ծայրամասային անկյուններում թաքնված կապիտալիստական տարրերը հաղթանակով պսակեցին կապիտալիստական համակարգը՝ որպես այս ապոկալիպտիկ դարերի քաոսի ամենապատրաստ կազմակերպությունն ու նյութական ուժը՝ բռնությամբ, փողով և մտածելակերպով շահագործելով և յուրացնելով շրջակա միջավայրը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում բռնի կերպով նրանց հսկողության տակ վերցնելով: Նրանք այս հաղթարշավը շարունակում են մինչև այսօր:

Դ - Կապիտալիզմի տարածությունը

Հասարակության տարածական խնդիրը քննության արժանի խնդիր է: Այն ներառում է հասկանալ աշխարհագրությունը, որտեղ զարգանում է մարդկային հասարակությունը: Թեման ընդարձակ է: Տարածքի ձևավորումը կարելի է սկսել արեգակնային համակարգի ձևավորումից: Նույնիսկ դրանից դուրս Երկիր մոլորակի ձևավորման փուլերը, որն արևի շուրջ երրորդ օղակն է, մթնոլորտային շերտերը, ծովը, օվկիանոսը, առու-ջրային և անձրևային գոյացությունները, ժայռերի շերտերի առաջացումը, հողի շերտը, կենսամիջավայրը, օվկիանոսները և առաջին կենդանի բջիջները՝ սկսած ջրիմուռներից, բույսերի թագավորությունը, կենդանական թագավորությունը, որը սկսվել է առաջին բակտերիայից, կենդանու և բույսի փոխհարաբերությունները, ընդհանրապես բուսական և կենդանական աշխարհի էվոլյուցիան, որտեղ ձևավորվել է այն էվոլյուցիոն շղթայի օղակը, որը սկսվել է պրիմատ-

ներից, որոնք ենթադրվում են, որ առաջին հոմինիդն են մարդկային տեսակը, կարելի է ներառել աշխարհագրությունն առարկայի մեջ՝ հարցերի և պատասխանների շատ երկար ցուցակով:

Ակնհայտ է, որ մարդու և աշխարհագրության միջև կան սերտ հարաբերություններ՝ հաստ գծերով և պարուրաձև շրջանակներով: Օրինակ՝ եթե մթնոլորտը, բույսերը, կենդանիները, հողը, քաղցրահամ ջրային ռեսուրսները մի օր կտրվեին, մարդկային տեսակ չէր մնա: Իրականում, ասես, դա մի հոյակապ բանականության գործ լիներ. այս միջավայրերի նույնիսկ վայրկենական խաթարումը կարող է վերջ դնել մարդու կյանքին: Ուստի մարդ-աշխարհագրություն հարաբերություններն ընդհանրապես պահանջում են մշտական ուշադրություն: Առանց դրա սոցիոլոգիան չի կարող ուսումնասիրվել կամ հետազոտվել: Սակայն մինչև վերջին ժամանակները գիտությունը, փիլիսոփայությունը և կրոնն ուսումնասիրվում էին, և գրվում էին հազարավոր աշխատություններ, կարծես թե այդ հարաբերությունները հիշատակելու կարիք չունեին: Տարօրինակ կերպով այն դիցաբանությունները, որոնք մենք համարում ենք անիրատեսական, ավելի շատ հետաքրքրված են այն հարցերով, որոնք մենք կարող ենք անվանել աշխարհագրություն-մարդ հարաբերություններ: Գիտության անտարբերությունն այս հարցում պետք է լինի վերլուծական և էմոցիոնալ ինտելեկտի տարանջատման պատճառով:

Կլանի «երկարաժամկետ» փուլում, որը մարդկային համայնքների առաջին սոցիալական ձևն է, առավել ակնհայտ է տարածության, այսինքն՝ աշխարհագրական պայ-

մանների ազդեցությունը: Ավելի ճշգրիտ մեկնաբանությունն այն է, որ մինչև չորրորդ սառցադաշտային ժամանակաշրջանի վերջ կլանային հասարակության թռիչք չկատարելը վերագրելի է անբարենպաստ աշխարհագրական միջավայրին, այլ ոչ թե ներքին էվոլյուցիայի անբավարարությանը: Մի քանի միլիոն տարին, որ ենթադրաբար ապրել է կլանը, բավական ժամանակ էր ներքին էվոլյուցիայի համար: Մա նշանակում է, որ արտաքին միջավայրը զարգացման շանս չի տվել: Աշխարհագրագետները համակարծիք են, որ չորրորդ սառցադաշտային շրջանի վերջում (մ.թ.ա. 20000թ.-ից մինչև մեր օրեր) ձևավորվել է այս օրվան նման աշխարհագրական միջավայր: Մարդկային տեսակը մինչև այս ժամանակաշրջանն աշխարհագրության բազմաթիվ փուլեր անցնելուց հետո, որոնք հետագայում կոչվեցին Ասիա, Եվրոպա և Աֆրիկա (բացառությամբ Ամերիկայի և Օվկիանոսի կղզիների մեծ մասի), թևակոխեց *Homo Sapiens* (Մտածող մարդ) տեսակների գործունեության նոր դարաշրջան:

Բազմաթիվ մարդաբանական և հնագիտական ուսումնասիրություններ ցույց են տվել, որ մ.թ.ա. 20000 թվականից հետո ակնհայտ են դարձել երեք մշակութային խմբեր: Առաջին խումբը սեմականներն են՝ մոտ սևին, որը ձևավորվել է աֆրիկյան մայրցամաքի գաղթի վերջին ալիքից: Նրանք միտում են դրսևորել տարածվելու Հյուսիսաֆրիկյան Աֆրիկայում, Արաբիայում և տեղ-տեղ՝ Տավրոս-Չագլին Աֆրիկայում, Արաբիայում և տեղ-տեղ՝ Տավրոս-Չագլին լեռնային համակարգի նախալեռներում (շատ խիտ մինչև քաղաքակրթական փուլը, իսկ հետո՝ ավելի հզորաձևով): Երկրորդ խմբի մի ճյուղն անջատվել է Սիբիրյան նախալեռներից և հնարավորություն է գտել Բերինգի նե-

դուցով տարածվել դեպի Ամերիկա մայրցամաք, մյուս հիմնական ճյուղը՝ դեպի Խաղաղ օվկիանոսի արևմտյան ափեր և կղզիներ, ինչպես նաև՝ Կենտրոնական Ասիայի ներս և երբեմն՝ դեպի Արևելյան Եվրոպա (ֆինո-ույդուրական հատված): Նրանք նաև կոչվում են դեղին ռասա և բնիկ ամերիկացիներ: Այս խմբի ամենամեծ տարրերն են այսօրվա չինացիները, ճապոնացիները և թուրքերը: Միջանկյալ ավելի հարմար և լայն տարածքում կա սպիտակ տեսակը, որը մենք անվանում ենք հնդեվրոպական խումբ: Սա այն հիմնական խումբն է, որը սկսել է քաղաքակրթությունը և ավելի վաղ նախնական փուլը՝ նեոլիթյան գյուղատնտեսական դարաշրջանը: Թեև դեղին և սև խմբերն ավելի ուշացած անցում կատարեցին դեպի նեոլիթիզմ և քաղաքակրթություն հյուսիսում և հարավում, իմ կարծիքով, շատ դժվար է մտածել այդ անցումների մասին առանց միջին հատվածում սպիտակների տեղափոխությունների:

Բոլոր առաջատար մարդաբանների, հնագետների, երկրաբանների և կենսաբանների ընդհանուր կարծիքն է, որ Տավրոս-Ջազրոս նախալեռները՝ որպես հնդեվրոպական խմբում նեոլիթյան և ավելի ուշ քաղաքակրթության սկզբնավորող վայր, առաջարկում են առավել բարենպաստ պայմաններ այս անցման համար: Իր կենդանիների տեսակներով և բուսականությամբ, անձրևների և առվակների առատությամբ, կլիմայով և երկրաբանությամբ, որոնք հիմնական որոշիչ գործոններն են, այս վայրն առաջարկում է իդեալական դիրք՝ որպես հիմնական անցումային տարածք և հիմնական տեղակայման վայր Աֆրիկայի, Ասիայի և Եվրոպայի միջև: Որպես հնդեվրոպական

խմբի առաջատար կորիզ՝ արիական կոչվող խմբերը՝ պատմության մեջ քաղաքակրթության առաջին նախաձեռնողները (հավանաբար շումերներն առաջին մշակույթն էին, որ օգտագործեցին «արիական» բառը, որը կապված է բլուրների և դաշտային բույսերի մշակույթի հետ) այս վայրում ապրել են նեոլիթ-գյուղատնտեսության, իսկ հետագայում՝ քաղաքաշինության ժամանակաշրջանում: Քանի որ պաշտպանական ճառիս առաջին հատորը նվիրված է այս թեմային, չեմ կրկնի:

Մեր հիմնական թեման այս աշխարհագրության դերն ուսումնասիրելն է, հատկապես այն հարցում, թե ինչպես կապիտալիստական տնտեսությունը հաղթանակ տարավ այսօրվա Նիդեռլանդների և Անգլիայի կղզիներում, որոնց անունները նույնիսկ շատ չեն հիշատակվում պատմության մեջ:

Այսօրվա հասարակագետները փորձում են աշխարհագրության դերը մեկնաբանել՝ նեղացնելով այն «աշխարհաքաղաքականություն» և «աշխարհաստրատեգիա» անվանումներով և անտեսելով դրա իրական էությունը: Այնուամենայնիվ, պատմահասարակականության և աշխարհագրության հարաբերությունն ավելի հիմնարար է և առաջնահերթ դիտարկում է պահանջում: Հավանաբար, առաջնափուլում է գրադվել արմատներով, քան ճյուղավելի իմաստովից է զբաղվել արմատներով, քան ճյուղերով: Ընդհանրապես, դարերի և քաղաքակրթությունների աշխարհագրական քննությունն էական նշանակություն ունի մարդաբանության և պատմության իմաստովից իմացության համար: Չկա պատմություն առանց տեղի: Առանց այն էլ, տիեզերքի ժամանակ-տարածություն դիլեման միշտ ուշադրության կենտրոնում է՝ որպես նրա ա-

մենահիմնարար չափում: Նրանց ազդեցությունները միմյանց վրա՝ նույնիսկ փոխակերպվելու և համակցվելու ունակությունը, մշտապես քննարկվում և գնահատվում են գիտությունների կողմից:

Նորից վերադառնանք մեր «ուժեղ և խորամանկ տղամարդու» պատմությանը: Ի դեպ, ուզում եմ նշել, որ հավատում եմ պատմության և տեղեկության-գիտության միջև փոխհարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությանը: Համոզված չեմ, որ գիտությունն առանց պատմության լիարժեք իմաստ կստանա: Այդ տեսանկյունից «ուժեղ և խորամանկ մարդը», որի պատմությունը մենք պատմեցինք, այն հասկացություններից է, որը պետք է հիմնաքար դառնա հասարակական գիտությունների մեջ: Մա անհրաժեշտ է, որպեսզի ավելի լավ մեկնաբանենք սոցիալական շատ հարաբերություններ: Ավելին, այն ուրոտներում, որտեղ կան անթիվ իրադարձություններ և հարաբերություններ, պատմվածքը դեր է խաղում՝ որպես գիտության մեջ ամենաթանկ ներդրումը կատարող գործիք:

Քանի որ այն չի կարող բացահայտել այնպիսի իրադարձություններ և հարաբերություններ, որոնք անհնար է հաշվել և հայտնաբերել պոզիտիվիզմ կոչվող կրոնի անվան տակ, այն պետք է ավելի լավ միջոց լինի գիտությունը զարգացնելու համար՝ դիմելով կրոնին, բարոյականությանը և արվեստի այլ տեսակներին, ինչպիսին է պատմությունը: Այն սկսվում է ուժեղ և խորամանկ տղամարդուց գերիշխող մարդուն անցնելուց և գնում է երկար, լարիրինթոսային ու դավադրություններով ծանրաբեռնված ճանապարհով, մինչև որ հիմնվի այսօրվա գերիզոր կենտ-

րոններում: Կարևոր է հետաքննել այս տղամարդու կամ տղամարդկանց վայրերը, որտեղ նրանք երբեմն բացահայտ տեսանկյի են, երբեմն էլ թաքնվում են: Դրանց ձևավորումը որպես մշտական ռազմավարական ուժ՝ շարունակական սոցիալական շարժումներով (տնտեսական, քաղաքական, ռազմական) և մարտավարությամբ, մեզ ավելի է մոտեցնում դրանց իրականությունը հասկանալուն:

«Ուժեղ ու խորամանկ տղամարդը» գողի պես մտավ կնոջ: Նա միայն թալանով չէր բավարարվում. ավելի դաժան՝ կնոջը մշտական բռնաբարության տակ պահելով՝ նա սուրբ ընտանեկան օջախը վերածեց քառասուն ավագակների մահճակալի: Նա երբեք չհեռացավ դավաճանի տրամադրությունից, ով գիտեր, թե ինչ է անում: Առաջին կապիտալի կուտակումների սերմերը ցանվել են երկու տեղում. նախ կենցաղային տնտեսության հարազատներից տան բռնազրավում: Երկրորդ՝ քառասուն ավագակների հենակետային կենտրոններում կամ մերձակայքում տարածք պահելը՝ որպես մասնավոր մենաշնորհ՝ ընդդեմ պետության օրինականացված պաշտոնական մենաշնորհի: Քանի որ «ուժեղ և խորամանկ տղամարդը» վախենում էր հասարակության և պետության հսկողությունից, նա էր զրջում իր խաբեբա և դիմակավորված դեմքով: Նա դարանակալեց, իսկ երբ գտավ հնարավորությունը, դարձավ առյուծ և թռավ իր որսի վրա: Ինչպես քամելեոնը, նա հետ չմնաց գույներ ընդունել ցանկացած միջավայրի համաձայն: Մարգինալ կետերում առևտրի մասնագետ դարձավ: Նրա խիստ հսկողության ներքո են քաղաքակրթություններին անհասանելի քաղաքային ու գյուղական վայրերը: Նա այն կետերում բնակություն հաստատելու վար-

պետ է, որտեղ հասարակությունը բաժանվում է: Գիտի, թե ինչպես թալանել երկու կողմերին՝ խաղալով հավասարակշռության դեր: Քաջ գիտակցում է, որ կարճ առևտրից ավելի քիչ շահույթ կստանա, իսկ երկարաժամկետ առևտրից՝ առավելագույն շահույթ: Նրա մասնագիտության հիմնական կանոններից մեկն այն է, որ ճանաչում և շարժվում է դեպի եկամտաբեր ոլորտներ, կարծես դրանց հոտն է առնում: Ուսանելի է նրա արարքը դիտարկել որպես այս ուղիների ծովահենային ռազմավարություն: Երբ ուզում ենք այս իրողությունն արտաբերել, ասում ենք, որ «կապիտալը հայրենիք չունի»:

Թեև քաղաք-շուկա-առևտուր տարածքները նրա գոյության նախապայմաններն են, կարելի է հարցնել, թե ինչու կապիտալիստական այս տեսակը վաղ չհայտարարեց իր հաղթանակն այս վայրերում: Այստեղ պետք է շեշտեն, որ կապիտալիզմն ուղղակի կապ չունի առաջադեմ գիտության և տեխնիկայի հետ՝ որպես համակարգ: Ինչպես նա հաջողությամբ ծնվեց Ամստերդամ քաղաքում, այնպես էլ կարող էր ծնվել Ուրուկում: Կարելի է մտածել, որ ավելի լավ կլինեք, որ նա մնար կոռուպցիայի վաճառական կամ խանութի վաճառող և ֆերմայի սևփականատեր, այլ ոչ թե խաղար, ինչպես ամբողջ համակարգը: Բայց հիմնական պատճառը կարող է լինել այն, որ քահանան, քաղաքականությունն ու ռազմական մենաշնորհը նրան տիրելու տեղ չեն տալիս: Փորձարկված և լեգիտիմություն ձեռք բերած ուժային այս կենտրոնները, հնարավոր է, չորրորդ շեշտադրումն ընկալեին որպես չափից դուրս և, գուցե, որպես սպառնալիք իրենց գոյության համար՝ կապված դրա կառուցվածքի հետ:

Մենք տեսնում ենք, որ «ուժեղ ու խորամանկ տղամարդը» երբեմն փորձում է համակարգի համար խաղալ որպես չորրորդ մենաշնորհ, բայց միշտ պարտվում է: Իմ համոզմամբ՝ անսպասելի աշխարհագրություններում բազմաթիվ քաղաքների ավերակների վերածվելը հնարավոր դարձավ նման զարգացումների շնորհիվ: Այն, որ և՛ հին, և՛ միջնադարյան շատ հարուստ առևտրային քաղաքներ հանկարծակի վերածվեցին ավերակների՝ մինչև իսկ դրանք ջնջվելով պատմությունից, կարող է կապված լինել չորրորդ մենաշնորհի (պարզունակ կապիտալիզմի) քաղաքական և ռազմական դիմադրության հետ: Հնդկաստան-Պակիստան աշխարհագրության մեջ Հարապպա քաղաքը (շատ զարգացած, նույնիսկ գիր գործածող, պատշաճ ճարտարապետությամբ և շատ հարուստ քաղաք մ.թ.ա. 2500 թ.) քարտեզից շատ շուտ ջնջվել է, ինչը կարող է պայմանավորված լինել մրցակցությամբ և ապստամբությամբ՝ հարևան աշխարհագրության քահանատայնությամբ: Մեծ հավանականություն կա, որ Հարապպան ժաղեն: Մեծ հավանականություն կա, որ Հարապպան ժամանակին եղել է շումերական ծագում ունեցող քաղաքակրթության առևտրային գաղութ, սակայն հետագայում անկախության է ձգտել և ապստամբել: Եթե նա հաղթեր, կարող էր փորձել Ամստերդամի պես համակարգ ստեղծել (առաջին կապիտալիստական փորձը), քանի որ չունեի մրցակիցների պայմանների նման պայմաններ:

Ավելի վառ օրինակ է Կարթագենի պատմությունը: Փյունիկեցիների կողմից Միջերկրական ծովի ամենահեռավոր կետում մ.թ.ա. 8-րդ դարում կառուցված Կարթագենն ամբողջովին առևտրային քաղաք էր: Այն ի վիճակի

Արդյո՞ք Պալմիրան կկարողանա հասնել նրան, ինչին չկարողացավ հասնել Կարթագենը: Սա է խնդիրը, և պարզ է, որ Պալմիրան վտանգավոր ներուժ է ներկայացնում: Ասում են, որ հռոմեական կայսր Ավրելիոսը ցանկացել է հեռանալ քաղաքից, որը գրավել է երկար հակամարտություններից հետո այդ ժամանակաշրջանի հզոր թագուհու՝ Ջենուբեի հետ: Պալմիրան միացնելուց հետո նա այն թողեց Ջենուբե թագուհուն՝ որպես կախյալ նահանգ: Վերադարձի կեսին, երբ լսում է, որ քաղաքը նորից ապստամբել է և անկախություն է փնտրում, մեծ զայրույթով նորից արշավում է քաղաքի վրա: Նա վերադառնում է Հռոմ՝ թողնելով միայն Պալմիրայի ավերակները, որոնք երբևէ չեն վերականգնվի: Վերադառնում է Ջենուբեի հետ միասին, ով գերեվարվել էր Եփրատի ափին, երբ փորձում էր փախչել և ապաստանել Սասանյանների մոտ: Պատմությունից մեկ այլ դրվագ էլ այն է, որ Ջենուբեն իր ողջ հարստությամբ ենթարկվել է հռոմեական ժողովրդին՝ որպես բանտարկյալ:

Հռոմի կանացի լեզուն ինձ միշտ տպավորել է: Ջենուբեի պատմությունը հասկանալուց հետո, կարծես, հասկացա գաղտնիքը: Հռոմը ոչ միայն այն քաղաքն է, դեպի ուր տանում են բոլոր ճանապարհները, այլև այն քաղաքը, ուր հաստատվել են բոլոր տաղանդավոր, հզոր թագավորներն ու թագուհիները: Իհարկե, այն, ինչ կատարվեց ինձ հետ (իմ կես գվարճալի, կես ողբերգական ելքը դեպի Հռոմ) պետք է սերտորեն կապված լինի Հռոմի այս պատմության հետ: Ակնհայտ էր, որ եթե լավ յուրացնեի Սպարտակին, Մուրր Պողոսին և Բրունոյին, ավելի զգույշ կլի-

նեի: Ես նույնպես պետք է Գրամշին լավ կարդայի: Ահ, սոցիալիստներ:

Պալմիրան փրկելու միակ միջոցն Ամատերդամն էր կամ Լոնդոնը: Դիմադրեց, բայց չհաջողեց:

Կարող է նաև ուսանելի լինել հին Աթենքի օրինակը բերելը: Այս քաղաքը, որը ծովային առևտրի արդյունք է, մ.թ.ա. 500-350-ական թվականներին նման էր քաղաքակրթության աստղի: Կարելի է նկատել, որ դա քաղաք է, որտեղ առավել զարգացած է պարզունակ կապիտալիզմը: Խոշոր և մասնավոր (ոչ պետական մենաշնորհային) առևտրային մենաշնորհները բիզնեսը վարում են կիլոմետրերով հեռավորության վրա: Հարստությունները հոսում են դեպի Աթենք: Առևտրային ցանցերի միջոցով Աթենք են հոսում ավելցուկային ապրանքներ և փող ոչ միայն Արևելյան Միջերկրական ծովից մինչև Մարսել, Հյուսիսային Աֆրիկայից Մակեդոնիա ընկած հատվածներից, այլ նաև ողջ Անատոլիայից և Սև ծովից: Այն ստեղծեց փիլիսոփայություն և արհեստը հասցրեց գործարանի շեմին: Նավաշինական արհեստն իր գագաթնակետին է, փողը դեր է խաղում: Ամենուր գաղութներ ունի: Աթենք են գալիս մեծահարուստներ և փող ունեցող մարդիկ: Առաջին անգամ ձեռք է բերում կոսմոպոլիտ քաղաք լինելու հատկանիշ: Իմ անձնական կարծիքով՝ միակ թերությունն այն է, որ թերակղզում միասնության հասնելու անկարողությունը կապիտալիստական հաղթանակի միակ խոչընդոտն է: Աշխատուժի խնդիր էլ չի եղել: Շուկայում վաճառվող ստրուկները ջրից էլ էժան էին: Ստեղծված իրավիճակում Աթենքը կամ կհաղթահարեր ստրկության հին կառուցվածքը և կհայտնվեր որպես թերակղզու չափ ազգ-

պետություն և կիսանկախ Նիդերլանդների նման դիրքի, կամ կայարտվեր իր մրցակիցներին և կթողնվեր աննշան դիրքում: Սպարտայի թագավորությունը՝ որպես ցամաքային տերություն, և ծովից այն կողմ եկող Պարսկական կայսրությունը, ավելի քան մեկ դար անընդհատ ճնշում էին այս քաղաքին, բայց այն միշտ փորձում էր իր ղեկավարատիայի շնորհիվ մնալ ջրի երեսին: Մակեդոնիայի թագավորներ Ֆիլիպ Չոր և Ալեքսանդր որդու ճիրանները ռազմավարական պարտություն են պատճառել Աթենքին: Այն մեծ հնարավորություն չունեւ քայլ անելու մ.թ.ա. 300-ական թվականներից հետո վերելք ապրած Հռոմի և Անատոլիայի հելլենիստական թագավորությունների դեմ:

Կուպիտ կրկնություն կլինեւ այստեղ ներկայացնել միջնադարյան իսլամական քաղաքակրթության պրոտոկապիտալիզմի օրինակները և Հնդկական թերակղզու շուրջ հաստատված օրինակները: Այս ժամանակաշրջանի ամենավաղ օրինակներն են Իտալիայի թերակղզու հայտնի կապիտալիստական քաղաքները: Երբ Իսպանիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան, որոնք չհրաժարվեցին հին ոճի կայսրությունների նկատմամբ իրենց սիրուց, կոտրեցին և խլեցին այդ քաղաքների ինքնիշխանությունը, ինչպես նաև թերակղզու ամբողջականությունը, Վենետիկը, Ջենովան և Ֆլորենցիան կորցրին ավելի վաղ Ամստերդամ և Լոնդոն դառնալու հնարավորությունը:

Իտալական քաղաքները ստեղծել էին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր ժամանակակից կապիտալիզմին: Իտալական թերակղզին իր կապիտալի կուտակմամբ, բանկերով, բնակչություններով, վարկերով, օրինագծերով՝ որպես ֆինանսական գործիքներ, հեռավոր և մոտ առևտ-

րով, արտադրությամբ, բոլոր տեսակի արհեստավորներով և արվեստագետներով, ժամանակաշրջանի բոլոր արդյունաբերական արտադրանքներով, հանրապետության և կայսրության փորձով, կրոնով և բոլոր տեսակի աղանդներով, որ կային 1300-1600 թվականներին, ավելի ուշ ծնվելիք Եվրոպայի լարդաստորիան և նախատիպն էր:

Այն նաև Վերածննդի դարաշրջանի հայրենիքն է: Այս իրավիճակը, անկասկած, կապված է արևելյան աշխարհագրության հետ առաջնային հարավորությունների և Արևելքի պատմական ժառանգության հետ: Այս ժամանակաշրջանի Իտալիան նշանակում է իսլամի Միջին Արևելք, Չինաստան, Հնդկաստան և նույնիսկ նոր վերելք ապրող Ռուսաստան: Արևելյան աշխարհագրության կուտակումներն անհազ ախորժակով և քաղաքային առևտրային մենաշնորհներով տեղափոխվեցին թերակղզի՝ հատկապես Վենետիկ, Ֆլորենցիա և Ջենովա: Ավելի կարևոր է, որ պատմության մեջ առաջին անգամ ուրբանիզացիոն շարժումները, որոնք զարգացան ամբողջ Եվրոպայում՝ իտալական քաղաքների ղեկավարությամբ, խորքով իտալական քաղաքների ղեկավարությամբ, թիկունքում ստեղծեցին հսկայական տարածքներ կապիտալի կուտակման համար: Յուրաքանչյուր եվրոպական քաղաքում կարելի էր տեսնել իտալացի վաճառականի քաղաքում կարելի էր տեսնել իտալացի վաճառականի մատր: Առանց այդ էլ կաթոլիկ եկեղեցին արդեն հիմք էր դրել քաղաքակրթության համար: Վերածնունդն առաջնորդության համար վերջին հատակ բառն էր:

Միակ պատճառը, թե ինչու Իտալիան չէր կարող նմանվել Անգլիային ու Նիդերլանդներին, նրա աշխարհագրությունն էր: Պարադոքսալ կերպով, նույն աշխարհագրությունը նրան դարձրեց քաղաքային կապիտալիզմի

առաջամարտիկ, հասցրեց հաղթանակի շնմին ամբողջ թերակողում, բայց չկարողացավ կատարել վերջնական քայլը դեպի հաղթանակ: Երբ դա արեց, և փորձանք չմնաց, որ չգա գլխին: Պատճառը շատ պարզ է. Եթե Բտալիան լիներ վաղ շրջանի Անգլիան, ապա կկարողանար ոչնչացնել Իսպանիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի կայսրերի թագերը, ովքեր ցանկանում էին այն գրավել և կղաղնար Լրկրորդ համաշխարհային կայսրություն, ինչպես Հռոմը կայսրության առաջացման շրջանում, բայց կապիտալիստական սոցիալ-տնտեսական հիմքի վրա: Միանգամայն հասկանալի է, որ թագակիրները հավարվել են իտալական քաղաքներում: Բտալական քաղաքների միասնությունը նոր սոցիալ-տնտեսական հիմքի վրա կղաղնա կայսրությունների վերջը, և նրանց համար անխուսափելի կղաղնա ընդլայնման ժամանակաշրջանը, նախ Եվրոպայում, ապա ամբողջ աշխարհում: Այդ իսկ պատճառով նրանք իրենց ձևերի տակ ունեին ամեն ինչ, հատկապես կապիտալը: Չախողումը իսկապես նշանակում էր մեծ դժբախտություն և Լրկր տարվա ազգային հետամնացություն:

Կարծում եմ՝ Լրկրորդ Հռոմ դառնալն աշխարհագրական պատճառներով մի մագով չստացվեց: Առաջին Հռոմը նույնպես հազիվ է փրկվել Հաննիբալից, որը Լրկար երթից հետո հարձակվել էր հյուսիսից: Այս անգամ հյուսիսից գրոհողները ոչ թե մեկ, այլ քառասուն Հաննիբալների արժև ունեցող ուժեր էին: Այսպիսով, նա հնարավորություն չուներ: Դրան հասնելու միակ ճանապարհն արաբական իսլամի նման սրի կրոն դառնալն էր, որը տարածվեց ողջ Միջին Արևելքում: Եթե Հռոմում քրիստոնեության փոխարեն իսլամը լիներ, կամ Լրե կաթոլիկ քրիստոնեություն

իր կրոնական ու քաղաքական էքսպանսիան իրականացներ միասին ու սրով, համաշխարհային պատմության ընթացքը բոլորովին այլ կլիներ: Անկարելի է անցնել առանց հարցնելու՝ ինչպիսի՞ն կլիներ Հռոմի վախճանն առանց քրիստոնեության և ինչի՞ կհանգեցներ դա: Ավելի հետաքրքիր է, թե ի՞նչ հետևանքներ կլինեին, եթե Ֆաթիհ Մեհմեդ Սուլթանն (Մեհմեդ Նվաճողը) ընդուներ Պապի հրավերը և դառնար յուրատեսակ թրով քրիստոնյա: Պատմությունը շահարկումների դաշտ չէ, բայց անհերքելի իրողություն է, որ պատմական զարգացումը միշտ իր հետ բազմաթիվ այլընտրանքներ է կրում: Նրան, ինչին իտալական քաղաքները չկարողացան հասնել, Ամստերդամն ու Լոնդոնը հասան 16-րդ դարի վերջին: Դրա պատճառներն ու հետևանքները պատմաբանների կողմից ամենահետազոտվածն են և թեզերի առարկաներ են: Այն ամենահետազոտվածն են և թեզերի առարկաներ են: Այն ամենահետազոտվածն են և թեզերի առարկաներ են: Պատճառները համառոտ թվարկելու համար կարող ենք ասել հետևյալը.

Հին քաղաքակրթական տարածքներն ընդարձակվեցին՝ ընդգրկելով ամբողջ Ատլանտյան օվկիանոսը: Վերջին տեղը, որտեղ հասան, հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայի ծայրն էր: Այստեղ հասան ազդեցության առումով ամենաթույլ տեսքով:

1-Ֆրանսիայի, Ավստրիայի և Իսպանիայի թագավորությունները՝ Եվրոպայի Լրեք մեծ տերությունները, միմյանց դեմ ինքնիշխանության պատերազմ են մղում Եվրոպայի վրա:

2-Նրանք իտալական քաղաքների չափ վտանգավոր չեն և չեն կարող հարձակվել միացյալ ու բավարար ուժերով:

3-Նրանք Հյուսիսային Եվրոպայում ռեֆորմացիայի տարածման առաջնորդն են եղել:

4-Ատլանտյան օվկիանոսի ափին գտնվելը մեծ առավելություն է տալիս հեռավոր և մոտ առևտրի առումով:

5-Նրանք փոխանցեցին իտալական քաղաքների բոլոր նյութական և հոգևոր մշակույթները:

6-Դրանք այն ոլորտներից են, որտեղ ֆեոդալիզմը թույլ է թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր մշակույթի առումով:

7-Ոչ միայն չի եղել ուժեղ ֆեոդալիզմ, որը կկանխեր տրանսպորտի, գյուղատնտեսության և արդյունաբերության կապիտալիզացիան, այլ քաղաքակրթությունը կապիտալիստական ձևով զարգանում է, ևրևի թե առաջին անգամ շատ շրջաններում:

Այս պատճառահետևանքային ազդեցությունները, որոնց թիվը մենք կարող ենք էլ ավելի մեծացնել, սերտորեն կապված են աշխարհագրական դիրքի հետ: Աշխարհառազմավարությունն ու աշխարհաքաղաքականությունն իսկապես ամենանպաստավոր դիրքն են պահանջում: Այս դիրքի համադրումը սոցիալական պայմանների հետ հնարավոր դարձրեց հաջողությունը:

Եվրոպան, Ասիան և նույնիսկ Աֆրիկան երեք միասնական մայրցամաքներ են: Մարդաբանության կարևոր բացահայտումներից է, որ Աֆրիկան մինչև վերջին սառցադաշտային շրջանը եղել է մարդկային արկածախնդրության առաջամարտիկ: Առաջատար աշխարհագրությունը հետագայում փոխվեց՝ Տավրոս-Ջազրոս լեռների շատ գրավիչ ու բերրի նախալեռներում տեղի ունեցած նեոլիթյան հեղափոխությամբ: Մ.թ.ա. 15000 թվականից մինչև մ.թ.ա. 4000 թվականը այս նախալեռներն արտադ-

րում էին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր գործընթացի համար, որը հետագայում կզարգանա որպես քաղաքակրթություն՝ նյութական և հոգևոր մշակույթ: Նեոլիթյան հեղափոխությունը պատմության ամենամեծ հեղափոխությունն անվանելը տեղին դիտարկում է: Տիգրիսի և Եփրատի ջրերը ոչ միայն այս լեռներից և նրանց ստորոտներից դեպի ամենաբերրի հողերը՝ Ոսկե Եղջուրի դելտան են հոսել, այլ իրենց բոլոր մշակութային արժեքները կրեցին՝ առաջին նավերով և ծովագնացության արհեստներով: Երբ Էրիդու և Ուրուկ քաղաքները սկսեցին իրենց առաջին քաղաքակրթական արկածը, նրանք իրականում սինթեզեցին այս ցավալի ճանապարհորդության արժեքները: Աճը շարունակվում էր գետային հոսքի պես այնպես, ինչ՝ ճը շարունակվում էր գետային հոսքի պես այնպես, ինչպես սուրբ գետերի ափերից մինչև օվկիանոս թափվող ջրերը՝ անընդհատ և աճելով:

Ուրուկը սովորական մարդկային մշակույթ չէ, այն նոր հրաշքի սկիզբ է: Ուրուկի աստվածուհի Ինաննայի ձայնը մինչ օրս բոլոր էպոսների, բանաստեղծությունների և ժողովրդական երգերի հիմնական աղբյուրն է: Այդ ձայնն այս հոյակապ մշակույթի ձայնն է: Դա նաև այն կնոջ ձայնն է, որին տգեղ տղամարդը դեռ չի արատավորել: Ուրուկի մշակույթը ծաղկել է իր իսկ աշխարհագրության մեջ: Մեկը մյուսի հետևից կառուցված քաղաքները ձնահյուսի պես շատացան: Ձևավորվել է քաղաքային գոտի: Այս անգամ ուժեղ և խորամանկ տղամարդը խնայողությունների իրական աղբյուրը տեսավ քաղաքի աճող առևտրային հնարավորությունների մեջ: Մշակութային հնարավորությունների հակառակ ուղղությամբ: Սա հոսք սկսվեց նախալեռների հակառակ ուղղությամբ: Սա այն գործընթացն է, որով քաղաքը սկսեց կուլ տալ նեոլիթ-

յան աշխարհագրությունը: Իննանայի աստիճանաբար խոստովանող ձայնը հետզհետե կորցնող կնոջ ձայնն է: Ուժեղ ու խորամանկ տղամարդու ձայնն էլ արդեն բարձր էր: Շումներական լեզվի նախածանցները իզական են: Այս հարցը ցույց է տալիս կնոջ դերը լեզվի ձևավորման գործում:

Այստեղ կարիք չկա բացատրելու ուժի վրա հիմնված քաղաքակրթության աշխարհագրական արկածախնդրությունը: Բայց ավելի լավ կլիներ, որ գրվեր: Բայց միայն ասենք, որ այն հոսում է գլխավոր գետի պես՝ անցնելով հազարավոր կիլոմետրեր կազմող խորդուբորդ տեղանքով, իր հետևում թողնելով նոր մշակույթը և վերջապես խորհրդանշական կերպով հոսելով Ատլանտյան օվկիանոս՝ Ամստերդամի և Լոնդոնի ափեր:

Հասկանալի է, որ բոլոր դարերից ու աշխարհագրություններից վերցված նյութական ու հոգևոր մշակույթն այս երկու քաղաքների գլխավորությամբ պատմության թատերաբեմ է դուրս բերել ժամանակակից կապիտալիստական տնտեսությունն ու ազգը: Նույն այս շրջաններն այն շրջաններն էին, որոնք ամենաուշը վերցրին նեոլիթյան մշակույթը: Աշխարհագրության և մշակույթի միջև այսպիսի փոխհարաբերություններ միշտ ենք տեսնում: Շատ դժվար է նոր մշակույթ ձևավորել մի տարածքում, որտեղ հին մշակույթը խորը արմատներ ունի: Հին մշակույթը հեշտությամբ չի ընդունում նորը: Նա պաշտպանվում է, ինչը հասկանալի է: Միջին Արևելքի միակ հատվածը, որը բավականաչափ զբաղված չէր հին քաղաքակրթության մշակույթով, Արաբական թերակղզու ներքին շրջաններն էին: Այս աշխարհագրական բացը ստեղծեց իսլամի սո-

ցիալական աշխարհագրությունը: Առանց այս աշխարհագրության իսլամ չէր լինի:

Հյուսիսային Եվրոպան և երկու ծայրամասային երկրները՝ Անգլիան և Նիդեռլանդները (այս ժամանակաշրջանում նոր է ի հայտ գալիս երկիր հասկացությունն ազգային սահմանի իմաստով) հին քաղաքակրթությունների առումով գրեթե կուսական հողեր են: Այս հատկանիշների պատճառով դրանք այն տարածքներն են, որտեղ նոր սերմը կարող է լավագույնս ծաղկել, եթե այն ցանվի: Այն ունի խորը արմատներ գցելու և մշտական դառնալու մեծ հնարավորություն:

Կապիտալիստական տնտեսության այս սերմը ցանվել է և նպաստվոր վայր է գտել: Դա Ուրուկի մշակույթի վերջին ժառանգությունն է, որը տեղափոխվել է մի ափից մյուսը: Այս ժառանգության կրողները միշտ եղել են վաճառականները: Ասում են՝ առևտրականներն այն մարդիկ են, ովքեր լավ են պատկերացնում այն ոլորտները, որտեղ առատ շահույթ կա: Ուզում եմ ընդգծել, որ ուժային կենտրոնների հորիզոնում չգտնվող նրանց մարգինալ դիրքը և երկար ճանապարհների առավելությունները բերում են բախտի դրական դրսևորումների: Նրանք ամրապնդեցին առաջատար լինելու իրենց հնարավորությունները՝ ծովահենների տար լինելու իրենց հնարավորությունները՝ ծովահենների նման վայրէջք կատարելով իտալական քաղաքների բոլոր կապիտալիստական հայտնագործությունների և իսպանական և պորտուգալական արմաղանների կողմից հայտնական և աշխարհագրական երթուղիների վրա: Այն, ինչ նախորդված աշխարհագրական երթուղիների վրա: Այն, ինչ նախորդված, ասիմիլացիայի գործընթաց էր: Թեև Եվրոպայի քաղաքացիական պատերազմը մեծ տերությունների միջև դաքացիական պատերազմը մեծ տերությունների միջև կանխեց դրսից եկող վտանգը, ներքին նոր տնտեսության

բացարձակ արդյունավետությունը (եժան աշխատուժ և հումք) բավական էր, որպեսզի այս աշխարհագրության ծնունդը 16-րդ դարի վերջում հաջող և մշտական լիներ:

Այս երկու տերությունները, որոնք ունեն իրենց միջև միայն որոշ ֆորմալ տարբերություններ, կարողացել են ներկայացնել նոր տնտեսությունն ամբողջ աշխարհում իրենց ստեղծած դաշինքով: Տնտեսության նորամուծությունը հանգեցրեց նրան, որ պետությունը նորացավ և վերածվեց արդյունավետ և հաջողակ պետական ձևի: Տնտեսական գերակայությունը նպաստեց ռազմական և քաղաքական գերակայությանը: Առևտրական մենաշնորհներն առաջին անգամ ձեռք բերեցին կիսապաշտոնական իշխանություն՝ հաստատելով գործընկերային հարաբերություններ պետական մենաշնորհների հետ (օրինակ՝ Արևմտյան և Արևելյան Հնդկաստանի ընկերությունները): Քաղաքակրթությունը յուրացնողները, որոնք միշտ թաքնվում էին ծայրամասերում ու գավիթներում, առաջին անգամ դարձան տերեր, որոնց օրինականությունն անվիճելի էր: Նրանք կրում էին անցյալի բոլոր արիստոկրատական պիտակները՝ իրենց թագավորների և թագուհիների ձեռքերով: Ինչպես Ուրուկի առյուծը ժամանակին ուժ չունեի կանգնելու Գիլգամեշի առաջ, այնպես էլ թվում է, թե ուժ չունի կանգնելու իր վերջին ժառանգորդների՝ Ամստերդամի ու Լոնդոնի գիշատիչների դեմ (եկեք նրանց չանվանենք առյուծներ): Եթե մնան էլ, դժվար չէ խեղդել նրանց, ինչպես Գիլգամեշն, առյուծին ուսին պահելով, խեղդում է:

Էպոսը, որն արտահայտում է Ինաննա աստվածուհու ճակատամարտը, փորձում էր փրկել կանանց հորինած արվեստի 99 գործերն առաջին բռնակալ, Էրիդուն քաղա-

քի պաշտպան և խորամանկ արական աստծու (աստվածացված գերիշխող տղամարդ)՝ Էնկիի ձեռքից, իրականում առաջին և ամենաազդեցիկ էպոսն է: Անգլիայի և Նիդեռլանդների թագուհիները, որոնք համարվում են Ինաննայի ժառանգորդները, ձևավորվում են որպես կանանց մեջ արտացոլված բռնակալ և խորամանկ տղամարդու բոլոր այլանդակության խորհրդանշական կերպարներ, կարծես ամփոփում են ողջ քաղաքակրթական արկածը:

Ե - Պատմա-հասարակական քաղաքակրթությունները և կապիտալիզմը

Երբ մեկնաբանում ենք կապիտալիզմի դերը՝ որպես հասարակության ձևավորման ակտ, ավելի հստակ ենք մոտենում հասարակության ձևերի խնդրին: Փորձում եմ հետևյալ հարցին պատասխանել՝ արդյոք կապիտալիստակա տնտեսությունը և հասարակությունը ձևավորում են պատմա-հասարակական անհրաժեշտություն: Ի պատասխան՝ իմ պաշտպանության այս հատվածը ցույց է տալիս, որ պատմա-հասարակական անհրաժեշտություն չկա: Պատմական մատերիալիզմի մարքսիստական մեկնաբանության (կոպիտ մատերիալիզմի) հիմնական սխալն ու խեղաթյուրումն այն գաղափարն է, որ պատմա-հասարակական զարգացման անհրաժեշտություն կա:

Առավել վատն այն է, որ այն հասկանում է, որ սոցիալական ձևերը զարգանում են գծային հիմքի վրա և ներկայացնում է Հեգելի իդեալիզմը մատերիալիզմի անվան տակ: Սա այլ բան չի նշանակում, քան հեգելականության անսխալ լինելը: Այն, ինչ էմանուել Կանտը շատ հա-

մեստ կերպով փորձեց անել՝ մատնանշելն էր սուրբեկտի ուժը, հետևաբար բարոյականության դերը՝ որպես ազատության ընտրություն զարգացման այս տեսակի օբյեկտիվ ըմբռնման դեմ: Մարքսիզմը բարոյականության ազատության առումով հետ է մնում կանտականությունից: Ավելորդ է անգամ հիշատակել այլ աջ-ազատական ըմբռնումները: Նրանք կապիտալիզմի առաջացումը համարում են ոչ միայն որպես անհրաժեշտություն, այլ որպես պատմության վերջին խոսք:

Քանի դեռ կապիտալիզմի այս սահմանումների էությունը, որոնք ավելի վտանգավոր են, քան կրոնական ռեակցիոնիզմը, հիմնված են պոզիտիվիզմի վրա՝ որպես ամենապահպանողական կրոն, չբացատրվեն և չպարզվեն, ազատության ընտրությունը որևէ շանս չի կարող ունենալ: Իրականում սոցիալիզմի և ռեալ սոցիալիզմի երկու հարյուր տարվա պատմությունը ցույց է տալիս, որ այն չի կարողացել հաղթահարել կապիտալիզմին կողքից աջակցության խնդիրը: Խնդիրը շատ ավելին է, քան բացահայտելը, թե որտեղ է կատարվել սխալը: Պարադիգմն ինքնին սխալ է: Այն փաստը, որ կան մեկ կամ երկու տարբերակիչ սխալներ կամ ճշմարտություններ, պարադիգմատիկ առումով արդյունքն առանձնապես չի փոխում: Հասարակությանը մոտենում են զարգացման ուղիղ գծով, և յուրաքանչյուր ձև դիտվում է այնպես, կարծես գրված լինի Լեվիի Մահֆուգում (կանխորոշված է Աստծո կողմից): Այն իրականություն կդառնա, երբ գա դրա ժամանակը: Անգամ մասնակի և ամբողջական կամքի միջնադարյան քննարկումները գերազանցում են նման պոզիտիվիստական-մատերիալիստական մոտեցումներին: Հասարա-

կության նկատմամբ այս պարադիգմատիկ մոտեցումը վճռորոշ գործոնն է սոցիալիզմի համար մոլոր մեծ պայքարի պարտության հարցում:

Հասկանալի է, որ նախորդ բաժիններում տված սահմանումները լիովին դուրս են այս մոտեցումներից: Անկախ կապիտալիզմը որպես անհրաժեշտ սոցիալական բեմ տեսնելուց, այս մոտեցումն ինքնին գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար գտնվում է այս համակարգի ազդեցության տակ և դառնում է նրա բարոզչության գործիք: Նախապես ասեմ այն, ինչ կասեմ վերջում՝ կապիտալիզմը չի կարող հասարակության ձև լինել: Այն ուզում է ազդել հասարակության վրա, կարող է արդյունավետ լինել, բայց հասարակության ձև լինել չի կարող: Անշուշտ, կարելի է հարցնել մի թե կապիտալիզմը միակ ձևը չէ, որ չորս դար շարունակ իշխում է աշխարհում: Բայց մի բան է գերիշխող լինելը, մեկ այլ բան՝ ձև լինելը: Պատմությունը ճանաչում է հասարակության երեք ձև կամ ոճ՝ պարզունակ կլանային հասարակություն, դասակարգային պետություն կամ քաղաքակրթական հասարակություն, դեմոկրատական բազմակարծություն: Գծային առաջադեմ մոտեցումները, ինչպիսիք են պարզունակ, ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակությունը, չափազանց դոգմատիկ են: Այլ կերպ ասած՝ իդեալիստ ու ֆատալիստ: Ավելի կարևոր է, որ հասարակության երեք ձևերն էլ գծային ուղղությամբ չեն առաջադիմում: Այն ավելի մոտ է ցիկլային համակարգին, որը խորանում և ընդլայնվում է: Թեև ես ընդունում եմ դիալեկտիկական գործունեությունը, բայց պետք է հստակ ասեմ, որ ճիշտ չեմ համարում ծայրահեղությունների առաջընթացը մեկնաբանել միմյանց չեղ-

կորպուս՝ առասպելաբանական, կրոնական, փիլիսոփայական և գիտական մտքի կատեգորիաներում: Կարծում եմ, որ մենք չենք կարող հերքել այս կորպուսը: Ըստ Լուրժյան, բոլորն էլ ցանկանում էին պատասխանել ձևավորման հարցին: Այդ նպատակով ոմանք դիմեցին առասպելաբանական, որոշ կրոնական մեթոդների, սակայն դրանք բավարար չէին, և օգնության հասան փիլիսոփայության և գիտության կատեգորիաները: Նրանց ֆունկցիոնալությունը նույնն է, բայց նրանց պատասխանները տարբեր են: Ձևավորման ինչուն, ինչպեսը և նպատակները միշտ էլ հարցադրման տակ են եղել, և յուրաքանչյուր կատեգորիա փորձել է տալ պատասխաններ՝ ըստ իր դիսցիպլինայի: Գիտությունը՝ ամենահավակնոտ դիսցիպլինան, մեծ չափով լույս է սփռել ձևավորման եռակի դինամիկայի վրա:

Երբ նյութ-էներգիա, մասնիկ-ալիքային մեխանիկան տեղափոխվում է քվանտային մակարդակ (և՛ տեսական, և՛ փորձնական), երկընտրանքը միշտ հանգեցնում է ձևավորման, և հնարավոր է հետևել երկընտրանքի (նյութ-էներգիա, մասնիկ-ալիքային հոսանքներն ունիվերսալություն ունեն) արդյունքին, որն այս կազմավորումների արդյունքն է։ Այն ապացուցեց, որ դրանցից երկուսը տարբերվում են՝ երրորդում շարունակվելով, որ փոփոխությունը զարգացման կամ ընդհակառակը՝ հետընթացի ձևով է, և որ սա է գոյության դինամիզմի հիմնական բնութագիրը։ Սա նորից ապացուցելու կարիք չկա։

Ինքներս մեզ նայենք: Հոր և մոր զավակը մի էակ է, որը շատ նման է մորն ու հորը, շարունակում է նրանց երկուսի ժառանգությունը, բայց դա ներկայացնում է նոր ձևով՝ տարբերվելով (այս տարբերակումն ընթանում է

շատ դանդաղ: Տարբերակումն այսպիսին է բնության յուրաքանչյուր իրադարձության դեպքում): Այն կարող է մեկնաբանվել նաև որպես հավերժական գոյության մասնիկ: Միայն այս կերպ լինելով է գոյության պատերազմը փաստացի հաղթում/վաստակում ձևավորումը: Ի՞նչ է գոյության պատերազմը: Ինչպե՞ս է լինում գոյություն ունենալը: Գոյություն ունենալ նշանակում է շարունակել՝ փոխելով ինքդ քեզ: Ինչո՞ւ: Միգուցե, ապացուցելու համար, որ այն գոյություն ունի. փոխվելով խորհել գոյության աստվածության և շքեղության մասին:

Անհեթեթությունը սա է. ինչո՞ւ ենք մենք այդքան հե-
ռու կամ հեռացվել այս էական ճշմարտությունից, երբ
պետք է ամուր տրամաբանություն ունենայինք՝ դիտար-
կելով մեզ ամենամոտ իրադարձությունները:

Եթե լուսաբանենք այս անհեթեթությունը, կհասնենք բուն խնդրին: Խոսքս պատմողական ցանցերի, օրինաչափությունների և ծածկույթների մասին է, որոնք շրջապատում են սոցիալական երևույթի գործառնական բնույթը հենց սկզբից: Սոցիալականության ինչի՞ն էին պետք այս ծածկույթները: Ինչո՞ւ հետախուզությունը բաժանվեց էմոցիոնալ և վերլուծական հարթությունների՝ ի դեմս այս զարգացումների: Որո՞նք էին նրա գործառույթները: Ճիշտ պատասխաններով մենք կկարողանանք մեկնաբանել և փոխել մեր սոցիալականությունն այնպես, ինչպես կա կամ այնպես, ինչպես մենք ենք ուզում: Մարդը որպես սուբյեկտ, էակ է, որը կարողություն ունի ՄԵԿՆԱԲԱՆԵԼՈՒ և ՓՈՓՈԽԵԼՈՒ ԻՆՉՊԵՍ ՈՒԶՈՒՄ Է: Որքան շատ մեկնաբանությունն ու ցանկությունը (այլ կերպ ասած՝ մտածելն ու զգալը, ցանկանալը) համապատասխանում

են ձևավորման դինամիկությանը, այնքան մեծ է նոր ձևի զարգացման հնարավորությունը, որքան հեռու են լինում դրանից, այնքան ավելի շատ պահպանողականություն կամ հետընթաց է առաջանում հասարակության մեջ: Հուզական և վերլուծական ինտելեկտի զարգացումը տեղի է ունենում այս խնդիրների շուրջ:

Այստեղ մենք պետք է ամփոփենք այս բաժինը, որը բավականին փիլիսոփայական մեկնաբանությունների վերածվեց: Այս հարցերն ավելի շատ կփորձեն բացատրել պաշտպանական ճառիս «Ազատության սոցիոլոգիա» խորագրով հատորում:

Սոցիալականությունը, որը մենք անվանում ենք կլան, անկասկած ստատիկ էություն/գոյություն չէ: Այն, ինչը տարբերում է տեսակը այլ մարդանման պրիմատներից, կլանային հասարակության զարգացումն է: Հիմնական խնդիրը գոյություն ունենալն ու այդպես մնալն է: Ընդհանրապես հասարակության (հազարավոր համայնքների հասարակության) խնդիրն առաջին հերթին գոյատևելն ու ուրիշ մնալն է, իր գոյությունը պաշտպանելն է այն ուժերի դեմ, որոնք ցանկանում են իրեն հեռացնել հասարակություն լինելուց: Հասարակությունները միշտ և ամենուր այս խնդիրն ունեն: Իմ այս պաշտպանությունը երբեմն կենտրոնանում է իր գոյությունը պաշտպանելու նպատակի վրա՝ վտանգներից և ռիսկերից ինքնապաշտպանության տեսքով: Երբեմն լինում են բարենպաստ, սիմֆիոտիկ, շահավետ միջավայր և սուբյեկտներ, որոնք հնարավորություն են տալիս փոխադարձ զարգացման համար: Այդ ժամանակ նույն այդ վայրում դրական զարգացումը կարագանա: Տեսակը, տոհմը կամ հասարակությունը հարստա-

նում է նյութական և հոգևոր մշակույթով: Եթե փորձենք դա բացատրել «ես և մյուսը» երկընտրանքով, որը վերջին ժամանակների սոցիոլոգիական հասկացություն է, ապա պետք է ասենք, որ «ես սկսում եմ պաշտպանվել «մյուսներից», որոնք վտանգ և ռիսկ են ներկայացնում: Նրանք կամ հաղթում են մյուսին և շարունակում զարգանալ, կամ մնում են հավասարակշռության մեջ և պահպանում իրենց գոյությունը, բայց նրանց զարգացումը դանդաղում է, կամ բախվում են պարտության և մասամբ կամ ամբողջությամբ կորցնում են իրենց գոյությունը՝ կախված պարտության աստիճանից: Այնուհետև նրանք դադարում են գոյություն ունենալ որպես սուբյեկտներ և դառնում են մեկ այլ գոյության առարկա: Կամ ձուլված են ու շարունակում են գոյություն ունենալ որպես ուրիշ: Այս դեպքում ձևավորվում են կատեգորիաներ, որոնք կոչվում են աղավաղված կամ կոռումպացված գոյություններ:

Ավելի կոնկրետ՝ հասարակությունը, որը ցանկանում է պահպանել իր գոյությունը, գտնվում է ավելի պարզ ձևավորման մակարդակի վրա, նա միշտ պայքարում է ձևական պայմանների դեմ՝ գիշատիչների գոհը չդառնալու և մյուս կողմից կլիմայական պայմաններից, անբավարար սննդային միջավայրից և հիվանդություններից պաշտպանվելու համար: Մինչ նրա գոյությանը սպառնալու են վտանգներ, բարենպաստ պայմանները դրականում են զարգացումներ են ստեղծում: Այս արկածը, որը տեղի է ունեցել հիմնականում Աֆրիկայում և մոտավորապես վերջին միլիոն տարվա ընթացքում Ասիայում և Եվրոպայում, թեև սահմանափակ չափով, բայց լուսավորվել է իր հիմնական շրջանակներում:

Այս սոցիալական համայնքը դեռ չի զարգացրել խորհրդանշական լեզուն և ունի միմյանց նման հարյուրից պակաս թվային քանակություն, ձևավորվել և հավաքվել է մոր և կնոջ շուրջ՝ հիմնականում կենսաբանական բնութագրերի ազդեցությամբ, բայց համայնքային պրակտիկայի շնորհիվ: Առաջին լեզուների կանացի ածանցային կառուցվածքը նույնպես հաստատում է այս իրողությունը: Չի կարելի անտեսել հասարակության մայրական բնավորությունը: Կարևոր է մայր-կնոջը տեսնել որպես բնական «վարչական» ուժային կենտրոն՝ իր կենսափորձով և երեխային դաստիարակելու առաքելությամբ, այլ ոչ թե որպես ղեկավար կամ հեղինակություն: Առաջին տան հատակագծին նման բնակավայրերում նրա կիզակետային դիրքն ու գրավչությունն էլ ավելի է մեծանում:

Հայրություն հասկացությունը սոցիալական հարաբերություն է, որն առաջացել է շատ ավելի ուշ, և հասարակությունը երկար ժամանակ զրկված է եղել այդ հասկացությունից: Ժառանգության և գույքային կարգի ինստիտուտի առաջացումից հետո այն զարգացավ՝ կախված հայրիշխանությունից: Երեխաների պատկանելությունը և մորեղբայրությունն ավելի վաղ ի հայտ եկած հասկացություններ են: Սննդի հավաքումը և սահմանափակ չափով որսը նյութական կարիքները բավարարելու միջոցներ են: Կլանի անդամ լինելը կյանքի ամենակարևոր գրավականն է: Կլանային հասարակությունից դուրս մնալը կամ մեկուսացված լինելը, ամենայն հավանականությամբ, կհանգեցնի մահվան: Կլանին որպես հասարակության ամուր կորիզ դիտելը իրատեսական է: Դա հասարակության ամենաեական ձևն է:

Մենք հաճախ ենք նշել, որ զարգացման երկար փուլերից հետո բարենպաստ աշխարհագրության շնորհիվ հասել է նեոլիթյան հասարակության փուլը, և դա պայմանավորված է Տավրոս-Ջազրոս լեռնային համակարգի՝ որպես գլխավոր հունի բարենպաստ միջավայրով: Մենք հաճախ ենք հայտարարել, որ այս փուլը կարելի է համարել մայրական հասարակության զագաթնակետը, և որ առաջանում է ավելցուկային արտադրանքի հնարավորություն:

Այս կարգում, որը հասարակական գիտությունները հիմնականում անվանում են պարզունակ համայնքային կարգ, հին ու նոր քարի դար և վայրենի կարգեր, իմ կարծիքով, կան մի շարք փուլեր, որոնցում ավելի իմաստալից կլինի այն անվանել համայնքային մայրական հասարակություն: Սա մի փուլ է, որը կազմում է մարդկային հասարակության կյանքի բնդհանուր տեղության զրեթե իննսունինը տոկոսը: Չի կարելի թերագնահատել: Դժվար է գրավացնել, որ կոմունալ, մայրական հասարակության սրտում ավելցուկային արտադրանքի և այլ մշակության արժեքների կուտակման պայմաններում ուժեղ և խորամանկ տղամարդը, ով միշտ թափառում է և երբեմն ավելի ու ավելի մեծ ուժ է ստանում հաջող որսորդական արշավներով, դիմում է այս սոցիալական կարգի նկատմամբ զերիշխանության առաջին որոնմանը: Բազմաթիվ մարդաբանական նշաններ և հնագիտական գրառումներ, մարդաբանական համեմատություններ այս հնարավորությունն էլ ավելի են ամրապնդում:

Մենք հաճախ ենք խոսել հայրիշխանական հասարակության կառուցվածքի մասին, որը բաղկացած է շամանից, փորձառու շեյխից ու գորահրամանատարից: Ավելի

ճիշտ է այս զարգացման մեջ փնտրել հասարակության նոր ձևի նախատիպը: Նոր հասարակություն ասելով մենք հասկանում ենք, որ կլանը հիերարխիա է ձեռք բերում: Այն փաստը, որ հիերարխիան առաջացրել է մշտական դասակարգային ձևավորում և պետական ձևով կազմակերպվածություն, այս բաժանումը որոշակի է դարձնում: Դասակարգ ու պետություն ճանաչող հասարակությունն ակնհայտորեն փոխել է իր որակավորումը: Այս փոփոխության հիմնական դինամիկան այն է, որ ավելցուկային արտադրանքը դադարում է նվեր լինել և ապրանքափոխվում է, որպես փոխանակման ապրանք ու հասանելի դառնում շուկայում գնման համար: Որպես հասարակության մշտական տարր շուկա-քաղաք-առևտուր եռյակի հայտնվելով՝ ազգայնացումը և դասակարգերի ձևավորումն ավելի մեծ թափ են ստանում: Քանի որ ես հավորումն ավելի մեծ թափ են ստանում: Քանի որ ես հաճախ եմ անդրադարձել, թե ինչպես է այս զարգացումն առաջացել ժամանակի և տեղանքի պայմաններում, չեմ կրկնի:

Որպես տարբեր արտահայտություններ՝ տարբեր սոցիոլոգիաներ փորձել են արձագանքել այս նոր հասարակությանն այնպիսի հասկացություններով, ինչպիսիք են դասակարգային հասարակությունը, քաղաքային հասարակությունը, պետական հասարակությունը, ստրկատիրական, ֆեոդալական և կապիտալիստական հասարակությունները: Քանի որ դասակարգը, քաղաքաշինությունը և պետականությունն ավելի ակնհայտ և մշտական գծեր են, և քանի որ այդ գործընթացներին տրված է «քաղաքակրթություն» և «մշակույթ-ժողովրդավարություն» անվանումը, կարծում եմ, տեղին կլինի դրանք անվանել

«քաղաքակիրթ հասարակություն», կամ ավելի հակիրճ՝ քաղաքակրթություն՝ իր բովանդակությանը համապատասխան:

Այնուամենայնիվ, աննկատ չպետք է մնա, որ, քաղաքակրթություն ասելով, մենք անկումն ու ճնշումն ենք մեկնաբանում որպես հիմնական բնութագրիչ, այլ ոչ թե սոցիալական էթիկայի տեսանկյունից վերելքն ու զարգացումը: Քաղաքակիրթ հասարակություն նշանակում է մեծ մասնակցություն հիմնական մայրական արժեհամակարգային անկում հին կոմունալ, մայրական արժեհամակարգային դատողությունների, այսինքն՝ բարոյականության ըմբռնման համեմատ: Այս հարաբերությունը զարմանալիորեն արտահայտված է շումերերենում՝ մեզ հայտնի ամենահին լեզվով: «Ամարգի» բառը նշանակում է ն՝ ազատություն, և՝ «վերադարձ մորն ու բնությանը»: Մոր, ազատության և բնության միջև հաստատված այս ինքնությունն ապշեցուցիչ և ճշգրիտ ընկալում է: Շումերական հասարակությունը, որն առաջին անգամ ճանաչեց քաղաքակրթությունը, որն առաջին անգամ ճանաչեց քաղաքակիրթ հասարակությունը, «Ամարգի» բառով արտահայտում է իր կարոտը հին կամ համայնքային, մայրական հասարակության հանդեպ, որտեղից դեռ շատ հեռու չի գնացել: Շումերական բնագրում և՛ հնարավոր է, և՛ շատ ուշագրավ ու ուսանելի է դիտարկել սոցիալական այս ցնցումը:

Կին-տղամարդ հարաբերություններում հավասարակշռության վատթարացման արտացոլումները՝ ի վնաս կանանց, երևում են առաջին էպիկական փորձի մեջ, որը կազմակերպված է Ինաննայի (Ուրուկի պաշտպան աստվածուհի) և Էնկիի (Էրիդուի աստված) երկխոսություններով: Այն էպոս է Գիլգամեշի էպոսից առաջ: Արտա-

հայտում և կոիվը համայնքային մայրական կարգի կամ հասարակության և հիերարխիկ հայրապետական հասարակության (անցումային հասարակության) միջև: Հասկանալի է, որ գործընթացը եղել է շատ անարդար և դժվար: Պատմական տվյալները փաստում են, որ շումմերական հասարակությունն ապրեց մի գործընթաց, որը մենք կարող ենք անվանել պարզունակ ժողովրդավարություն իր առաջին փուլում: Ավագանին դեռ չի վերածվել հայրապետական կարգի: Շատ աշխույժ քննարկումները վկայում են մի տեսակ ժողովրդավարության մասին: Դեռևս չի ձևավորվել այնպիսի հասկացությունը, ինչպիսին է Աստծո պատվիրանը (միակողմանի ռազմադեպոտական կարգի սկզբունքը, որն իրականում ծագում է դիմակափոխված տեսակից, ինչպիսին է ուժեղ և խորամանկ տղամարդը): Իրականում Ինաննայի Լպոսում խոսակցության ոճը շատ աշխույժ է և պատմում է հասարակության մեջ կատարվողի, անարդարության, կանանց պատուհասած աղետների, նրանց խնայողությունների և երկխանների մասին: Եթե ավելի շատ փաստաթղթեր լինեին, մենք կարող էինք տեսնել և հասկանալ, որ մեծ հավանականությամբ գոյություն ունի դեպի ժողովրդավարություն անցումային փուլ, որը գերազանցում է արենական դեմոկրատիային (ստրկատիրական դասակարգային ժողովրդավարություն):

Տեսականորեն հնարավոր է կանխատեսել, որ դեպի քաղաքակիրթ հասարակություն անցումը տեղի է ունենում դեպի ժողովրդավարական հասարակություն անցման հետ փոխկապակցված: Առաջին ավագանիներում ընթացող կոշտ քննարկումները դեմոկրատական հասա-

րակության հետքերն ու առաջին արտացոլումն են: Բոլոր հասարակությունների դեպքում էլ այս փուլում ականատես ենք լինում նմանատիպ երկրնորանքի. խոսքը ժողովրդավարական հասարակություն-քաղաքակիրթ հասարակություն երկրնորանքի մասին է: Ավելի հասկանալի լինելու համար՝ պետություն-ժողովրդավարություն երկրնորանք: Որտեղ կա պետություն, այնտեղ կա ժողովրդավարության խնդիր: Յուրաքանչյուր բնագավառում, որտեղ գոյություն ունի ժողովրդավարություն, կա ազգայնացման վտանգ: Ինչպես ժողովրդավարությունը պետության ձև չէ, այնպես էլ պետությունը որպես ժողովրդավարություն հասկացություն դիտարկելը սխալ է: Պետք է շատ լավ ուշադրություն դարձնել երկուսի հարաբերությունների բնույթին:

Սա մի երկրնորանք է եղել, որի շուրջ դրսևորումներ են եղել պատմության ողջ ընթացքում: Մեծ բանավեճերի ու խեղաթյուրումների համար ուղի է հարթել հարցը՝ զարգացած ժողովրդավարություն է, թե՞ պետություն: Ժողովրդավարության և պետության միահյուսումը ցույց է տալիս, որ գործընթացը շատ հակասական, վիճահարույց և պատերազմական է եղել: Օրինակ, իսլամի օրինակում, որը մեզ քաջ հայտնի է, դեմոկրատիա-հանրապետության որը մեզ քաջ հայտնի է, դեմոկրատիա-հանրապետության հստակ են: Մուհամմեդի «Մեդինայի պայմանագիրը» նման է Ժ.Ժ.Ռուսոյի «Սոցիալական պայմանագրին»: Սակայն նրանց կողքին շատ հզորացած ցեղային ազնվականությունը, հատկապես Քուրեյշ ցեղի հիերարխիկ կարգը, բացահայտորեն լյուրանդական ու սասան-

յան օրինակին նման սուլթանության փնտրտութիւնքի մեջ
է: Այս կոիվը եղել է ղեռ Մուհամմեդի ժամանակ: Իրակա-
նում, Մեքքայի և Մեդինայի միջև կովի իմաստներից մեկը
պայքարն է, հարցի շուրջ, թե նոր կարգը լինելու է հանրա-
պետություն (որը արարերեն նշանակում է ժողովրդա-
կան ղեմկրատիա), թե՞ սուլթանություն (միապետական
կարգեր՝ հորից որդուն փոխանցված): Այս վիճելի գործըն-
թացը, որը սկսվել է Մուհամմեդի փախուստով Մեքքայից
(մ.թ. 610 թ.), շարունակվել է Քուֆայում մարգարե Ալիի
սպանությամբ՝ 661 թվականին, որտեղ նույն բռնության
նման հակամարտություն տեղի ունեցավ այսօր՝ սուլթա-
նամետ Մուավիայի խմբավորումը հաղթանակած դուրս
եկավ այս հիսուն տարվա կովից: Յեղային հիերարխիկ
համակարգը, որն այն ժամանակ շատ ուժեղ էր, հնարա-
վորություն չէր տալիս հանրապետությանը, ավելի ճիշտ՝
նույնիսկ պարզունակ ժողովրդավարությանը: Այս տե-
սանկյունից իսլամը իրական սոցիոլոգիական հետազո-
տության ենթարկելը շատ ապշեցուցիչ և հետաքրքիր
արդյունքներ կտա:

Պատմության մեկ այլ ցայտուն օրինակ է հանդիպում Իրանում Պարսկական կայսրության ստեղծման ժամանակ: Նրկար բանավեճից և կռիվից հետո պարսիկները կայսրության վերածեցին Մեդի Համադաշնության ժառանգությունը: Իրանում որոշիչ դեր է խաղացել Աքեմենյան դինաստիան: Բազմաթիվ փաստեր կան, որ Մեդիայի քահանաների առաջնորդությամբ զարգացած դիմադրությամբ մ.թ.ա. 560-ականներից մինչև 520-ական թվականները շատ դաժան ժամանակաշրջանի անցում է եղել:

Կեղծ Կամբիզի⁶ միջադեպն այս առումով ամենավատ օրինակն է:

Հերոդոտոսի պատմությունը հետաքրքիր բացատրություններ է տալիս այս թեմայի վերաբերյալ:

Աթենքի ժողովրդավարությունը ևս մեկ այլ հայտնի օրինակ է։ Պատերազմը, որը նա մղեց և՛ Սպարտայի թագավորության, և՛ պարսիկների ու մակեդոնացիների հետ, մեկ այլ իմաստով դեմոկրատիայի, կայսրության կամ թագավորության պատերազմ էր։ Նույնիսկ եթե այն պարզունակ է կամ դասակարգային, միշտ բանավեճ ու կռիվ է առկա ժողովրդավարական հասարակության կամ քաղաքակրթական հասարակության շուրջ։ Հանրապետության և կայսրության միջև կռիվը Հռոմում ցույց է տալիս, որ նույնիսկ ամենահայտնի մարդիկ, հատկապես Կեսարը, կարող էին սպանվել այդ կռիվներում, ուստի կար կատարողի, ռազմատենչ երկընտրանք։ Այս օրինակները կարելի է բազմապատկել։ Մենք կարող ենք նույնիսկ այս տեսանկյունից սահմանել ֆրանսիական և ռուսական մեծ հեղափոխությունները, որպեսզի բարձր պահենք մեր հետաքրքրությունը թեմայի նկատմամբ և բարելավենք մեր հասկացողությունը։

հասկացողությունը:
Ֆրանսիական հեղափոխությունը (1789 թվականին) մեկնարկեց բացարձակ միապետության դեմ: Դրա արդյունքում ստեղծվեց հանրապետություն (արմատական սոցիալ-դեմոկրատիա): Այն անցավ շատ կատաղի շրջան, այսինքն՝ հեղափոխական ահաբեկչության շրջան, իսկ ե-

⁶ 523 թվականին պարսից Կամբիզ կայսրը Բանակ ուղարկեց Եգիպտոսի արևմտյան առապատ: Ըստ լեգենդի ինչ-որ տեղ առապատի մեջտեղում ավազի փոթորկի մեջ հայտնված Բանակը կործանվել է. հիսուն հազար զինվոր կորել է:

ռապետության ժամանակաշրջանից հետո շարունակվեց Նապոլեոնյան կայսրությամբ: Տարբեր անցումային շրջաններից հետո այն մինչ օրս ճանաչել է հանրապետության հինգ հոչակագիր: Վեցերորդը քննարկվում է:

Ռուսական մեծ հեղափոխության ժամանակ (1917 թվական) վարագույրը բացվեց ավելի արմատական դեմոկրատիայով (սովետական, խորհրդի ժամանակաշրջան): Քաղաքացիական պատերազմում ճանաչվեց հեղափոխական դիկտատուրան: Ստալինյան ժամանակաշրջանում դիկտատուրան դարձավ մշտական: Այն վերադարձավ ժողովրդավարության 1989 թվականին՝ Ֆրանսիական հեղափոխության 200-ամյակին և դեռ ցանկանում է բարելավել իր ժողովրդավարությունը: Նմանատիպ հարյուրավոր օրինակներ գրեթե ամեն տարի տեղի են ունենում կապիտալիստական մոդեռնիզմի ժամանակաշրջանում:

Ես այս կարճ օրինակներով ներկայացրի պատմվածքը՝ արտացոլելու համար հարաբերությունների երկու կապոցների՝ քաղաքակրթության և ժողովրդավարության միջև հակասական, լարված և վիճելի միջավայրն ու դաշտը:

Մյուս կարևոր կետը, որը պետք է հաշվի առնել, այն է, որ երկու նոր հասարակություններն էլ փորձեցին գոյություն գտնել համայնքային հասարակության հիման վրա: Ինչպես սահմանեցինք, համայնքային հասարակությունը «մայր բջիջ» հասարակությունն է, որը դեռ շարունակվում է, շարունակում է գոյություն ունենալ նույնիսկ որպես նստվածք հասարակությունների բոլոր հյուսվածքներում, անփոխարինելի է և, անկասկած, կմնա մնայուն մինչև

մարդկային տեսակի վախճանը: Ճիշտ այնպես, ինչպես մայրական բջիջները մարմնի տարբեր հյուսվածքներում սնուցող և վերականգնող դեր են խաղում և անհրաժեշտության դեպքում վերականգնում են մարմինը, համայնքային մայրական հասարակությունը նույն ձևով շարունակում է իր գոյությունը բոլոր երկատված հասարակություններում: Կան կարևոր պատճառներ և հետևանքներ, թե ինչու էս հաճախ շեշտում եմ, որ համայնքային հասարակությունը չի վերանա իր ծնած ժողովրդավարական ու քաղաքակիրթ հասարակություններում՝ թեկուզ կոնֆլիկտային, լարված, կրքեմն է կոնսենսուսային: Ես կշարունակեմ հաճախակի ներկայացնել դա, երբ հարկ լինի:

Այն, որ էս միշտ խոսում եմ ժողովրդավարական և քաղաքակիրթ հասարակությունների միջև հակամարտության մասին, չի բացառում փոխզիջումների հնարավորությունը: Ընդհակառակը, փոխզիջումն այս երկու համայնքների միջև էական դեր ունի: Ավելի ճիշտ՝ էական պետք է լիներ: Դրա առաջնային պատճառն այն է, որ դիալեկտիկական ըմբռնման արդյունքում, որտեղ ծայրահեղությունները չեն ջնջում միմյանց, չկա ժողովրդավարական հասարակություն կամ քաղաքակրթական հասարակություն առանց մեկը մյուսի: Մեկի գոյությունը հնարավոր է միայն մյուսի հետ: Ինչպես շեշտեցի, ժողովրդավարությունն ու քաղաքակրթությունը ծագում են նույն համայնքային մայր հասարակությունից: Մինչ դեմոկրատիան հիմնված է հիմնականում ենթամեծամասնության և բազմությունների վրա, որոնք դավաճանվել, ճնշվել և շահագործվել են հիերարխիկ վերին խավի կողմից, քաղաքակրթությունը հիմնված է հիմնականում վերին խավի

վրա, որը պահպանում է ճնշումը, շահագործումը և գաղափարական հեղևմոնիան: Իհարկե, այս հատվածները չեն կտրվում միմյանցից և հիմնական համայնքային հասարակությունից այնպես, կարծես դանակով կտրված լինեն: Դրանք փոխկապակցված են, բայց նրանց տարբերությունները բարձր զարգացած կենտրոններ են:

Այս դեպքում անհրաժեշտ է վերանայել հասարակություն հասկացության ըմբռնումը որպես ամբողջություն՝ պայմանով, որ պետք է հաճախակի հիշել և գիտակցել դա: Հասարակությունները պետք է ընկալվեն որպես դասակարգման, յուրաքանչյուր դասի ներսում հազարավոր ենթախմբերի, միլիոնավոր ընտանիքների, չղասակարգված և դասակարգմանը դիմակայող բոլոր տեսակի համայնքների, տեղայնացված, ինչպես նաև զրոյալացված միավորների, կրոնների, լեզուների, քաղաքական գործիչների, տնտեսությունների, ցեղերի, ազգերի, միջազգայինների, լարված, հանդարտ, կոնֆլիկտային ու համերաշխ հազար ու մի տեսակ հարաբերություններով ու հակասություններով միահյուսված քառսի ու կարգի ամբողջություն՝ ոչ թե որպես եզակիություն, այլ որպես հազարավոր եզակիների ամբողջություն: Այս մեծ քառսի մեջ խաղաղությանը մոտ հասարակական կարգ է ձևավորվում այնքանով, որ ժողովրդավարությունն ու պետությունը հավասարակշռում են միմյանց: Լիակատար խաղաղության համար անհրաժեշտ է միայն անպետականության վիճակ, և եթե նույնիսկ դա դիտարկվի տեսականորեն, մենք դեռ գործնականում հեռու ենք դրանից:

Միայն երկարաժամկետ ժողովրդավարական կյանքը, որը ներառում է ողջ հասարակությունը, և նույնիսկ պետական հասարակությունը, կարող է հանգեցնել լիակատար խաղաղության: Մենք կարող ենք խոսել խաղաղության մասին որպես առանց հակամարտությունների գործընթացի, որը հիմնված է առկա պատմական պահին քննարկվող ուժերի (պետության և ժողովրդավարության ուժեր) հավասարակշռության վրա: Եթե ժողովրդավարությունը ցանկանում է ամբողջությամբ կուլ տալ պետությունը, ներկա պատմական պահին զերակշռող կլինեն քառսային հատկանիշները: Շատ երկրների փորձը դա է, ցույց տալիս: Եթե պետությունը մշտապես պարտադրում է ոչ ժողովրդավարություն, ապա առաջ են գալիս դեսպոտիկ բռնապետական համակարգեր, և ներկա պատմական պահին արդյունքը քառս է: Քաղաքակրթությունը, որը նաև կոչվում է պատմական գործընթաց, շարունակվում է մոտավորապես հինգ հազար տարի: Ժողովրդավարությունը գոյատևելու ավելի սահմանափակ հնարավորություն ունեցավ: Բայց հասարակությունը որպես ճնշող մեծամասնություն ու բազմություն, միշտ սպառնալիք է ժողովրդավարության՝ կռվել դրա համար: Միգուցե, նույնիսկ հազարավոր տարիներ անց պետություններն ու ժողովրդավարական երկրները շարունակեն ապրել փոխկապակցված որպես տեսակ, նույնիսկ եթե ոչ նույն ձևով:

Խնդիրը ոչ միայն պետությունն ու ժողովրդավարությունը տարանջատելն է, այլ նաև համակարգված կանոններով որոշելը, թե ինչպես նրանք կարող են արդյունաբերվել միասին կամ գոնե՝ առանց միմյանց հերքելու: Թերևս, անհրաժեշտ կլինի ստեղծել նոր տիպի սահմա-

նադրություններ: Պետության և ժողովրդավարության ներկայիս միահյուսումը կատարյալ խաբեություն է: Դա նման է խաղողի տերևների օրինակին, որոնք ծառայում են միմյանց թերությունները թաքցնելու և մերկ մարմնի ամոթալի մասերը ծածկելու համար: Առանց այս իրավիճակի հաղթահարման՝ պետության և ժողովրդավարության նույնիսկ համահունչ քննարկում չի կարող անցկացվել: Ֆրանսիական և ռուսական հեղափոխությունները ևրկու ամենաժամանակակից հեղափոխությունները (մի կողմ թողնենք առաջընթաց և հստակություն ստեղծելն այս հարցում) շփոթությունը ավելացրին: Քաղաքական տեսության խիստ անհրաժեշտություն կա՝ բովանդակության և ձևի առումով ճշգրիտ որոշելու գոնե այն պետությունը, որը բաց է ժողովրդավարության համար (այն պետությունը, որը չի հավակնում լինել ժողովրդավարական և չի արգելում ժողովրդավարությունը)

և այն ժողովրդավարությունը, որը չի միատույն պետությունը (արագորեն չի ազգայնացվում և միշտ չէ, որ պետությունը տեսնում է որպես խոչընդոտ, որը պետք է ոչնչացվի): Տեսությունն իսկապես անհրաժեշտ է, բայց այնպիսի տեսության կարիք կա, որն արձագանքում է գործնական միջավայրի բարդությանը: Հավատում եմ, որ պետության և ժողովրդավարության այն ձևերը, որոնք ավելի քիչ հակասական են և միմյանց ավելի արդյունավետ են դարձնում, և՛ անհրաժեշտ են, և՛ հնարավոր, և որ դրա հիման վրա պետք է զարգացնել անհրաժեշտ ամենաուժեղ քաղաքական հնարավորությունը: Գոյություն ունեցող պետություններն, ըստ էության, չեն ճանաչում ժողովրդավարությունը: Պետությունները շատ ծավալուն և

հսկայական են, իսկ ժողովրդավարությունները՝ շատ աղավաղված և անգործունակ, ինչպես պետական ծաղրանկարները: Կասկածից վեր է, որ սա քաղաքական փիլիսոփայության և պրակտիկայի ամենահիմնական խնդիրն է:

Նորից նշեմ՝ այս հարցերը, որոնք ներառում են բազմաթիվ նորամուծություններ, մանրամասն կքննարկեն «Ազատության սոցիոլոգիա» խորագրով պաշտպանությունում:

Ես գիտակցում եմ, որ ներկայացնում եմ հիմնական տեսական շրջանակ, պարադիգմ, որը տարբերվում է ավանդական լիբերալ և սոցիալիստական պարադիգմներից: Կփորձեմ ավելի շատ բովանդակություն ավելացնել: Այս կարճ շրջանակը գծեցի՝ պատասխանելու այն հարցին, թե որտեղ և ինչպե՞ս կարելի է տեղադրել կապիտալիզմը՝ որպես «հասարակության ձև»: Ակնհայտ է, որ ես կապիտալիզմը չեմ տեսնում որպես գուտ տնտեսական ձև, ոչ էլ մեկնաբանում եմ որպես հասարակության ձև:

Նախ փորձենք կապիտալիստական տնտեսություն կոչվող հարաբերությունը դիտարկել քաղաքակիրթ հասարակության ամբողջականության մեջ: Պետք է լավ հասկանալ և յուրացնել, որ կապիտալիստական տնտեսությունը հիմնված է մենաշնորհային շահույթի վրա, որը հաստատված է շուկայական հարաբերություններից և ապրանքայնացման մրցակցությունից վեր, որը կոչվում է ապրանքայնացման տնտեսություն, և, ըստ էության, հաստատվում է գների հետ խաղալով և տարբեր տարածքների միջև ձևավորված գնային առավելություններից օգտվելով: Այս բնորոշմամբ մենք պետք է հասկանանք, որ դա իրականում փոխանակային արժեք ստեղծող ոլորտ չէ: Դա

վերաբերում է ընդհանուր տնտեսական կյանքի շատ փոքր հատվածին: Բայց իր ռազմավարական դիրքի պատճառով սա չնչին մասն է, որն ապահովում է վճարկանություն: Դա շատ քչերի ձեռքում շատ մեծ չափով կուտակված փոխանակային արժեքի գումար է: Հետևաբար, այն ունի ռազմավարական առավելություն՝ խաղալու և առաջարկի, և պահանջարկի հետ: Չպետք է մոռանալ, որ այդ գերազանցությունը պետություններում մինչ այդ չկար: Հետաքրքիրն այս գերազանցության ծնունդն է և դա կիրառման ձևը: Քիչ թե շատ հասկանում ենք դրա ծագումը: Քանի որ դրա օգտագործումը հիմնված է կապիտալի մշտական աճի վրա, այն շատ ավելի տպավորիչ և խանգարող է հասարակության համար: Դրան հեղափոխական կոչելը հավասարագոր է հասարակությանը, հատկապես պատմա-դեմոկրատական հասարակությանը դավաճանելուն:

Ե՞րբ է քաղաքատնտեսագիտության գիտությունը խոստովանելու, որ կապիտալի մեծանալով օգտագործումն (շահույթի հայտնի օրենքը, որը հղկելու ներկայացրել են տնտեսության գերմարդիկ հանդիսացող տնտեսաքաղաքական գործիչները՝ օգտվելով օրենքի անվան սրբությունից) ինքն իրեն ընդլայնելու համար ամենանորբ և քողարկված թալանն է: Ինչո՞ւ ուժեղ ու խորամանկ տղամարդուն կապիտալիստ չեմ կոչում: Որովհետև բռնագրավումը հիմնված է բաց ուժի և պատերազմի վրա: Իհարկե, չենք մոռանում, որ պատերազմ նշանակում է ծուղակ: Կարիք չկա դա հարմարեցնել կամ բողարկել օրենքով, կրոնով: Այնուամենայնիվ, պետք է կապիտալիստական տնտեսության վարձքը գնահատել: Մինչ այդ պե-

տություն-տնտեսություն հարաբերությունները հիմնված էին ստիպողաբար բռնագրավման վրա: Հիերարխիայի սովորության իրավունքն ու ավանդույթը և այն կրոնի կանոնը, որին պատկանել է անհավատը՝ «Անհավատի ունեցվածքը հալալ է», թույլ է տվել բացահայտ յուրացումն ու ավարը որպես իրավունք պահանջել: Այսինքն՝ ուժեղ ու ավարը որպես իրավունք պահանջելը: Այսինքն՝ ուժեղ ու խորամանկ տղամարդը հիմա պետություն էր դառնում: Այսպիսով, կապիտալիստական տնտեսությունը տարբերվում է դասական պետությունից: Չեմ ասում հակասական է դառնում: Այս ոլորտն ավարտվում է, երբ քաղաքական է դառնում: Այս ոլորտն ավարտվում է, երբ քաղաքակիրթ հասարակության զարգացվածության մակարդակը կողոպուտն արդյունավետ չի դարձնում: Այս տարբերությունը բացահայտվում է նրանով, որ ստրկատիրական և յունք բացահայտվում է նրանով, որ ստրկատիրական և ֆեոդալական պետությունը խաղի մեջ է մտնում այն պահերին ու գործընթացներին, երբ սկսում է անարդյունավետ դառնալ (երբ փչացնելու իրավունքը, որը նշանակում է բացահայտ յուրացում և թալան, դառնում է անարդյունավետ, չորացնում է հասարակության ծուծը և այն հասցնում է այն սահմաններին, որտեղ չի կարող արտադրել անում է այն սահմաններին, որտեղ չի կարող արտադրել անվելցուկային արտադրանք): Այն իրեն հնարավորություն է տալիս պիտակավորվել որպես նոր տնտեսական կարգ:

Ստրկատիրական պետական մենաշնորհը հին ժամանակներում շատ արդյունավետ էր: Այս իրավիճակն անհայտորեն դրսևորվում է, երբ նայում ենք փարավոնական հայտորեն դրսևորվում է, երբ նայում ենք փարավոնների բուրգ-դամբարաններին և հունահռոմեական քանդակների ավերակներին: Կապիտալիստական հատվածն իրեն ավերակներին: Կապիտալիստական հատվածն այս շրջանում էլ կա, բայց շատ սահմանափակ է: Պետական մենաշնորհի արդյունավետությունը դրան կամ այդ ոլորտին զարգանալու հնարավորություն չի տալիս, կամ

էլ շատ քիչ է տալիս: Մենք գիտենք, որ երբ ստրկատիրական կարգը դարձավ անարդյունավետ, ֆեոդալական աշխատակարգը լայն տարածում գտավ: Մեր թեման վերլուծելը չէ, թե ինչու է ստրկատիրական քաղաքակրթությունը դարձել անարդյունավետ: Բավարարվենք միայն ասելով, որ այս քաղաքակրթությունը հաղթահարվեց աշխատելու և ապրելու երկարատև ըմբռնմամբ (մ.թ.ա. 4000 - մ.թ. 500), լայն տարածքներում տարածվածությամբ, հսկայական ծախսատար կառուցվածքով, ուժով ավելի շատ հող և ստրուկ ձեռք բերելու սահմանների սպառմամբ, ներքին ու արտաքին դիմադրություններով, դեմոկրատական ու ազատատենչ բնույթ ունեցող ապստամբություններով:

Քաղաքակրթական հասարակությունը, որը կառուցվել և ներկայացված էր հիմնականում իսլամական Միջին Արևելքի և Եվրոպական քրիստոնեության կողմից, հիմնված էր լեգիտիմության և շահագործման այլ ոճի վրա՝ համեմատած հունահռոմեական ժառանգության հետ, որից այն ժառանգել է, և՛ շումերական, և՛ եգիպտական քաղաքակրթությունը: Քաղաքակիրթ հասարակությունը, որին ուժեղ օրինականություն էին տալիս երկու կրոնները, կարողացավ ինքնաթաքմացվել, քանի որ ստրուկներ այլևս չկային, բայց գյուղացին ճորտ էր: Անկասկած, քրիստոնեությունը, որը երեք հարյուր տարի շարունակ եղել է աղքատների խիղճը և հավասարության ու ազատության համար պայքարը, հետևաբար՝ ժողովրդավարական հասարակության ջանքերն ու ձգտումները, որ շարունակվել են իսլամի տարբեր աղանդների բողի տակ, խաղում է առաջատար դեր ինչպես քաղաքակրթության՝ ինքն իրեն նորացնելու, այնպես էլ այն ավելի շարժական դարձնելու

գործում: Ինչպես պնդում են քաղաքակրթական գաղափարախոսները, այս իրավիճակը չի բխում քաղաքակրթության վեհությունից և պատվաբեր զարգացումից: Թեև այն որոշակի ձեռքբերումներ ունեցավ, բայց այս փուլին հասավ հազարավոր դիմադրությունների և ապստամբությունների՝ հին համայնքային հասարակության մնացորդների, ցեղերի, ցեղախմբերի, փախած ստրուկների և աղքատների հետ:

Քաղաքակիրթ հասարակության մեջ ճնշումների և շահագործման նորացումը լեգիտիմության նոր միջոցներով հանգեցրեց նաև նրա հիմնական գործիքների՝ դասակարգի, քաղաքի և պետության նորացմանը: Կապիտալիստական տարրերի զարգացումն ավելի դյուրին դարձավ ճորտատիրական, քաղաք-շուկա, պետություն-ծառայող հարաբերությունների նոր միջավայրում: Շուկայի շուրջ զարգացող քաղաքները՝ Չինաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, բերեցին ապրանքների արտադրության արագացման և փոփոխության: Շուկաների միջև գնեթի տարբերությունը թույլ տվեց մոնոպոլիստ վաճառարի կանների շահույթը հասցնել աննախադեպ մակարդակի: Քաղաքների համար առաջին անգամ հնարավոր դարձավ հավասարակշռություն ձեռք բերել գյուղական տարածքի նկատմամբ: Իսլամական քաղաքակրթությունը մի տեսակ առևտրային քաղաքակրթություն էր շեռավոր Արևելքի և Եվրոպայի միջև: Այն առաջարկում էր այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր Եվրոպային կոմերցիոն տեսանկյունից՝ որպես թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր մշակույթ: Քաղաքակրթության այլ հիմնական գործիքներն արդեն ներկայացվել են դեռևս հին ժամանակներից: Քաղաքի, դասի և պե-

տության փոխանցումն ավարտվում է իսլամով: Դրանում, անկասկած, առաջատար դեր են խաղացել արաբներն ու հրեաները: Հին ժամանակներում արաբ և հրեա գիտնականները, արհեստավորներն ու վաճառականներն ավարտում էին հունահռոմեացիների կիսատ թողած աշխատանքը:

Միջինարևելյան քաղաքակրթության միակ կարևոր թերությունն այն էր, որ կապիտալիստական հատվածը չկարողացավ գերազանցել քաղաքներին և առաջատար դեր խաղալ երկրի տարածքում, չկարողացավ հասնել նրան, ինչին հասան Ամստերդամն ու Լոնդոնը: Դրանում գլխավոր դերը խաղաց կենտրոնական բռնապետական իշխանությունը, որն ավելի ճնշող էր, քան Եվրոպայի բացարձակ վարչակարգերը: Չինաստանի և Հնդկաստանի քաղաքական կառույցներն ունեին ճնշող գերազանցություն, որն ավելի կենտրոնացված և ասիմետրիկ էր, քան Միջին Արևելքի սուլթանությունները: Ճապոնիան մասամբ մնաց Եվրոպական ոճի ֆեոդալական քաղաքական կառույցում:

16-րդ դարում հին ասիական քաղաքակրթություններն այլևս ուժ չունեին նոր քայլեր անելու համար: Չինգիզի և Թեմուրի արշավանքները, նախկին թուրքական ցեղերի գաղթերն ու ասպատակությունները ոչ մի այլ դեր չեն խաղացել, քան երկարացնելն այս քաղաքակրթությունների կյանքը, որոնց նրանք նոր արյուն են տվել: Ինչ էլ որ տեղի ունենար, տեղի էր ունենալու Եվրոպայում, որը մի տեսակ նման է Ասիայի արևմտյան ծայրամասում գտնվող թերակղզուն: Դա նոր քաղաքակրթության լարդատորիան էր:

Երբ քաղաքակրթության հետ մեկտեղ առևտուրն ու կապիտալիստական հատվածը տեղափոխվեցին Եվրոպա, նրանց առջև ձևավորվեցին կուսական հողեր, նոր քաղաքային կառույցներ և միամիտ, դեռահաս Եվրոպական ֆեոդալիզմը: Նրանց նույնիսկ քաղաքակրթություն անվանել չէր կարելի: Այն, ինչին հասավ քրիստոնեությունը մինչև տասներորդ դարի վերջը, հոգևոր բարոյական ներարկումն էր: Եթե Եվրոպայում ձևավորվեք միջինարևելյան ոճի հնագույն քաղաքակրթություն, կապիտալիստական քաղաքակրթության զարգացման շանսերը չափազանց կասկածելի կլինեին: Նոր քաղաքակրթություններ են ձևավորվում կուսական տարածքներում: Քաղաքակրթությունների առումով ուսանելի է դիտարկել նաև այս ասպեկտը: Երբ նայում ենք Եվրոպայում քաղաքակրթության խմորումներին, հետաքրքիր բաց է ինքն իրեն զգացնել տալիս: Հինը պահպանելու դժվարությունները և նորի անհասությունը (ֆեոդալիզմ) երրորդին հնարավորություն են տալիս արանքը ճեղքել: Օրինակ, եթե արաբները Իսպանիայից, օսմանցիները Բալկաններից, ցեղերը, որոնք հարձակվում են Սիբիրի հարավից և վերջին շրջանում մոնղոլական արշավանքների մի ճյուղը Եվրոպայում հիմնեին հին ոճի կայսրություն, պատմությունն արդյոք ի՞նչ ընթացք կունենար: Սա նշանակում է, Եվրոպայի համար շանսը նույնպես կարևոր գործոն է եղել:

Քաղաքակրթության մասին այս բոլոր շահարկումներն անում ենք՝ պարզաբանելու կապիտալիստական հատվածի առաջացումը և դրա՝ հեգեմոն բնույթ ստանալը: Տեսնում ենք, որ քաղաքակրթական զարգացման անխուսափելի օղակն անգամ բացառվում է: Հազար ու մի

գուգադիպությունների արդյունքում և հին քաղաքակրթությունների ճեղքերում ու ծայրամասային տարածքներում մի խումբ սպեկուլյանտներ և խոշոր վաճառականներ, որոնք ունեին իրենց արդար բաժինը գաղութատիրական թալանի և հեռավոր առևտրական ուղիների շնորհիվ, նախ Եվրոպայի ամենաանհավակնոտ քաղաքների միջոցով Եվրոպայում, այնուհետև ամբողջ աշխարհի վրա գերիշխանություն հաստատելու հնարավորություն են ձեռք բերել ու դա հոյակապ կերպով գործադրել:

Բոլոր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սպեկուլյանտների այս խումբը չափազանց պահպանողական է և չունի ստեղծագործ գաղափարներ կամ գյուտեր: Այն, ինչ այս խումբն անում է լավագույնս, գումար վաստակելն է: Կրկին, սովից և պատերազմի վարձավճարներից գումար վաստակելը և ամբողջ աշխարհում գների տարբերություններից ավելի շատ գումար աշխատելը միակ սոցիալական տարածքն է, որտեղ այն հմուտ է: 16-րդ դարի սկզբի Եվրոպայի մեկ այլ հետաքրքիր առանձնահատկությունն այն էր, որ փողը հասել էր մի ուժի, որը գերիշխում էր ամեն ինչում: Իսկական տիրակալն ու հրամանատարը փողն էր: Ով փող ուներ, իշխանություն ուներ: Անկասկած, ահռելի ապրանքայնացումը, շուկայականացումը և ուրբանիզացումը դրա հիմնական գործոններն են:

Հին ասիական ոչ մի ուժ, սուլթան կամ կայսր, կամ նույնիսկ որևէ հռոմեական կայսր փողի, ապրանքափոխության արդյունքի կամ փողի միջոցով իշխանությունը գործադրելու խնդիր չուներ: Եթե նույնիսկ դա կար, ապա շատ սահմանափակ էր: Եթե կան աշխարհիկ գանձեր, ա-

պա դրանք արդեն տեղափոխվել են իրենց պալատներ: Քանի որ կապիտալիստական հատվածը հաջողությունների էր հասնում հաջողության հետևից, եվրոպացի արքաները վարկեր էին խնդրում: Խոսքը վերաբերում էր փող-իշխանության բոլորովին այլ փուլի: Առաջին անգամ քաղաքական իշխանությունը կարող էր ծնկի գալ փողի առաջ: Այս իրողությունը նաև ապացույցն է այն բանի, որ փողը բավականին ուժեղ է դարձել հրամանատարական իշխանությունը ստանձնելու համար: Երբ Նապոլեոնը իշխանությունը ստանձնելու համար: Երբ Նապոլեոնը բանակի մասին ասել էր՝ Փող!, Փող!, Փող!, նա սրա մասին էլ բարձրաձայնում էր:

Համաշխարհային քաղաքակրթության (ոչ թե հակաքաղաքակրթական աշխարհի պատմության) պատմության մեջ փողի գործոնի գերակշռությունը բերում է քաղաքակրթության նորամուծության: Բայց դա հիմնարար բնույթի որևէ արմատական փոփոխություն չի առաջացնում: Ավելին, քաղաքակրթությունը չգիտի փող, շուկաներ, քաղաքներ, առևտուր, նույնիսկ բանկեր ու թղթադրամներ: Սրանք բոլորը հազարավոր տարիներ առաջ հորինված գործիքներ են:

Մյուս կարևոր խնդիրն այն է, որ կապիտալիստական հատվածն ի սկզբանե կապ չի ունեցել արտադրության հետ: Իրականում այն ոչ մի կապ չունի նաև մանր առևտրի հետ: Տնտեսության հիմնարար հարաբերություններում ի հետ: Տնտեսության հիմնարար հարաբերություններում չկա. ապրանքային ազդեցություն կամ նորամուծություն չկա. ապրանքի և փոփոխության ստեղծագործ ուժն էլ չկա: Ապրանքափոխությունն ու փոփոխությունը շարունակվում էին հազարավոր տարիներ: Եթե անպայման պետք է խոսենք կապիտալիստական ոլորտի տաղանդի մասին, ապա դա

այն է, որ վերջինը շատ լավ է կարողանում բացահայտել փողի ուժը, օգտագործել այն, փողը կապիտալ դարձնել, այսինքն՝ տիրապետել փողից փող աշխատելու արվեստին: Անվիճելի է վարպետությունը՝ հետևելու քաղաքների ու երկրների, ճանապարհների ու շուկաներին, որտեղ հնարավոր է փող աշխատել: Այս ոլորտում ներգրավվածները փողի և ապրանքների շրջանառության ցանցերի փորձագետներ էին: 16-րդ դարասկզբին փողի հրամանատարության տակ Եվրոպայի հայտնվելը այս խմբի վարպետությանը վերագրելը ճշմարտության սահմանները հատել կլինի: Մեր նշած բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ այս խմբի դերը քաղաքակրթական զարգացման գործում չափազանց մարզինալ է: Փողի ու շուկայի համար կապիտալիստական տնտեսական ոլորտի առաջացումն անհրաժեշտություն չէ: Ասիական քաղաքակրթությունները եվրոպականից շատ ավելի բարձր փողի և շուկայական հզորություն ունեին: Եթե դա ուղղակիորեն կապված լիներ սրանց հետ, առաջին հերթին այնտեղ կծնվեր: Ընդհանրապես ընդունված տեսակետ է, որ կապիտալիզմի ծնունդը չի կարող կապվել գիտության, արվեստի, կրոնի և փիլիսոփայության հետ, ընդհակառակը, այս գիտակարգերը բարոյական սկզբունքների առումով միշտ կասկածանքով և հակադրությամբ են դիտարկել այս առաջացումը:

Սա մի թեմա է, որը ես միշտ փորձում եմ հիշեցնել ինչո՞ւ կնոջ իշխանությունն այդքան թշվառ դարձավ ոչ այնքան արդյունավետ և ոչ այնքան ստեղծագործ տղամարդու ձեռքում, և արդյոք նա դատապարտվեց տղամարդու ձեռքին: Պատասխանը, իհարկե, ուժի դերն է: Երբ

նրանից խլում են տնտեսությունը, կանանց համար սարսափելի գերությունը դառնում է անխուսափելի: Արու զավակի հետ էլ նրան ստիպեցին 40 տարի համաձայնել լի՛նել կին, որն, ի դեպ, շատ ստոր մասնագիտություն է, և նա ստիպված եղավ դադարեցնել ինքն իր նման լինել: Բացի այդ, հզոր տղամարդու կին լինելն ավելի սարսափելի է:

Կարծում եմ՝ շատ ուսանելի է այս օրինակով համեմատել այն ուժը, որ փողը որպես կապիտալ ունի հասարակության վրա: Այն, որ փողը ձեռք է բերել հրամանատարական ուժ, իրականում խոստովանություն է, որ այն դադարել է լինել տնտեսական երևույթ: Վարպետ պատմաբան Ֆերնան Բրոդելը շատ բովանդակալից ճշմարտություն է արտահայտում, երբ ասում է՝ «կապիտալիզմը հակաշուկայական է, հետևաբար՝ հակատնտեսական և նույնիսկ ոչ տնտեսական»: Այս դատողությունը մեծ արևոյնիսկ ոչ տնտեսական: Այս դատողությունը սկսել է փոփոխվել ունի, բանի որ այն տնտեսությունը սկսել է փոփոխության և շուկայի երևույթով: Սա այն կարծիքն է, որ ես խության և շուկայի երևույթով: Սա այն կարծիքն է, որ ես միշտ ուզում էի արտահայտել կապիտալիզմը, որը խեղդում է ամեն ինչ տնտեսագիտության մեջ, տնտեսության հետ կապ չունի և իրականում նրա մահացու թշնամին է: Ես պնդում եմ՝ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ, ԵՍ ԿՆՈՒՄ ԵՄ՝ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԹՇՆԱՄԻՆ Է: Այս հարցը համակողմանիորեն կքննարկեմ հաջորդ գլուխներում: Արդյոք ֆինանսները տնտեսությունն են: Արդյոք համաշխարհային նախասները տնտեսությունն են: Էկոլոգիական աղետը ֆինանսները տնտեսությունն են: Գործազրկությունը տնտեսական տնտեսությունն է: Գործազրկությունը տնտեսական տնտեսությունն է: Արդյոք բանկերը, մուրհակները, փոխարժեքն ու խնդիր է: Արդյոք բանկերը, մուրհակները, փոխարժեքն ու տոկոսը տնտեսությունն են: Արդյոք տնտեսությունն է ապրանքներ արտադրելը հանուն շահույթի, որն աճում է

նության, հետևաբար՝ գիտակցության: Ես կփորձեմ ավարտին հասցնել իմ գնահատման վերջին մասը՝ «Տնտեսության մահացու թշնամի կապիտալիզմը» խորագրի ներքո: Իմ հաջորդ աշխատանքը նվիրված է լինելու ժողովրդավարական, ազատ և հավասարագոր հասարակության վերլուծությանը՝ «Ազատության սոցիոլոգիա» վերնագրով:

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է, ՈՉ ԹԵ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Անդիմակ Աստվածը, մերկ արքան ու
հրամանատար փողն իրենց պալատում

Ժողովրդական ասացվածք է՝ երբ ուզում ես հավաստի լուր ստանալ, «լուրն իմացիր Երեխայից»: Պետք է ես մեկ անգամ վերախմաստավորեմ մանկությանս պատկերները՝ և՛ բոլոր Երեխաների հանդեպ հարգանքից ելնելով, և՛ իրական լուրերի աղբյուրին հասնելու համար:

Երբ լսեցի, որ հարևան ընտանիքի գավակ Էմինը սկսել է կարդալ «Կատեխիզմ» գիրքը, իսլամի և մզկիթի հանդեպ հետաքրքրությունս մեծացավ: Մի քանի աղոթք անգիր անելու դիմաց ես կարողացա գաղտագողի մտնել շարքերի մեջ և աղոթելու համար կանգնել հենց Իմամ Մուսլիմի հետևում: Երբեք չմոռացա Մուսլիմի խոսքերը, որոնք հետո լսեցի. «Եթե Արդուլլահն այս արագությամբ գնա, կթոչի»: Փաստորեն, ճիշտ էի մուտք գործել: Այսօրվա պես դեռ հիշում եմ՝ գրկելով ձիթենու կոճոր՝ տարրական դպրոցի ընկերոջս՝ Ազիզի հետ (հետագայում լսեցի, որ նա անհասկանալի, շարքային կադաստրային ինժեներ և հողային ռեգիստրի կառավարիչ էր դարձել) քննարկում էի, թե ինչպիսին կարող են լինել դպրոցն ու ուսուցիչը: Երբ խոսվում էր դպրոցի մասին, իմ մտքում ավելի շատ ձևափոխվում էր դպրոցի մասին, իմ մտքում ավելի շատ ձևավորվում էր հրեշի (ժամանակակից Լեիաթանի) կերպարը: Ես դրանում էլ չէի սխալվում, որովհետև դպրոցն այն էս դրանում էլ, որտեղ անգիր էին սովորում նոր Աստծուն՝ ազգավայրն էր, որտեղ անգիր էին սովորում նոր Աստծուն՝ ազգավետությանը: Շատ ավելի ուշ, երբ կարդացի Հեգելի փիլի-

սովիայության մեջ, որ նոր Աստվածը երկիր է. իջել որպես ազգ-պետություն և քայլում է Նապոլեոնի կերպարանքով, և երբ ևս սկսեցի մեկնաբանել, որ դպրոցում դա երեխաներին ի սկզբանե սովորեցնում էին քահանա-ուսուցիչները, հասկացա, որ մանկությունիցս յուրը ճիշտ եմ ստացել: Մինչ տարրական դպրոց հաճախելով՝ Մուսուլմանի «մզկիթի աստվածը» խամրում էր, Չորումի ուսուցիչ Մեհմեդի տարրական դպրոցի աստվածությունը սկսեց վերելք ապրել: Եվ երբ հարևան Արզրլ գյուղից բռնատարի վարորդ Հայդարի մեքենայի յուսարձակների յույսը տարին մի քանի անգամ դիպավ աչքերիս, երբ կիսաբուն էի արշալույսի վրա, մեքենայի՝ որպես կիսաստվածի հմայքը խորապես արմատավորվեց երևակայությանս մեջ: Խոսքը վերաբերում էր նոր Աստծո մեքենային: Շատ ավելի ուշ, երբ սկսեցի մեկնաբանել ինդուստրիալիզմը որպես նոր Լեիաթանի ամենաուժեղ սյուներից կամ ատրիբուտներից մեկը, հավատացի, որ ևս մեկ անգամ ճշգրիտ տեղեկատվություն եմ ստացել իմ մանկության երազանքներից:

Այստեղ պետք է նշեմ, որ ոչ մի աստվածություն այնքան հրեշավոր չի դարձել, որքան ինդուստրիալիզմը: Մեր գյուղը մոտ հիստոն կիլոմետր հեռու էր Միրիայի սահմանից: Միշտ փորձում եմ որպես մանկության երրորդ նորություն հիշել, որ երբ սահմանի յուսային պրոյեկտորների յույսերը կայծակի պես արտացոլվում էին աչքերիս մեջ, գլխումս պետություն-Աստված խառնուրդով պատկերն է ձևավորվում:

Թուրքիայի Հանրապետությունը կիսազաղութային երկրներում զարգացող կապիտալիստական արդիակա-

նության առաջին օրինակներից է, որը վերածվել է ազգ-պետության: Թուրքիայի Հանրապետությունն իր հիմնադրման ժամանակ կրել է Ֆրանսիայի Հանրապետության հետքերը: Սկզբում տեղի է ունենում ժողովրդավարության և պետության միահյուսում, ինչպես Ֆրանսիայում: Ճիշտ այնպես, ինչպես Իրանի Բալամական Հանրապետությունը, Մեդինայի առաջին Բալամական Հանրապետությունը և նույնիսկ ԽՍՀՄ-ի սկիզբը: Ընթացքում ժողովրդավարական տարրերի էտմամբ այս հանրապետությունները վերածվեցին մաքուր ազգ-պետությունների՝ որպես կապիտալիստական իշխանության ձև: Այս հարցերը կփորձեմ ավելի բնորոշել վերլուծել ու քննարկել համապատասխան բաժիններում: Թուրքիայի Հանրապետությունն այս օրինակներից, թերևս, առաջիններից է: Անդրանիկ օրինակները միշտ պահանջում են զգույշ մեկնաբանություն: Առանձին, երկար պատմվածք-վիպական ռճով կուզենայի պատմել իմ պատկերացումները հանրապետության վերաբերյալ: Սակայն մեկ նախադասությամբ ասեմ, որ ամենանշանավոր հանրապետական դպրոցի քաղաքական գիտությունների ֆակուլտետն (Մուլկիյե-կառավարական դպրոց) ավարտելու տարում ես մի մարդ հար էր, որը ոչինչ չէր կարող զգալ կամ հասկանալ, և ում նոր Լեիաթանը վերածել էր թիթեղյա անհատականության: Ավելի ուշ պետք է հասկանայի, որ դարձել էի տգետ և ստիպված էի կրկնել նրա ձայնը:

Երկար տարիներ անց կարողացա կոտրել գյուղում հին կրոնի ազդեցությունը, հատկապես ռեալ-սոցիալիզմի աղանդավորական դպրոցում անգիր սովորածով: Ընդգ-

ծեմ նաև, որ այդ տարիների ընթացքում ևս բնկա սարսափելի սեպտիկ իրավիճակի մեջ: Որքան շատ էի մտածում այդ մասին, այնքան ավելի էի զգում, որ խեղդվում եմ: Շատ ավելի ուշ սկսեցի մի փոքր ուշքի գալ, երբ հասկացա, որ ժամանակակից Լեիաթանն է, ինքն իրեն պարտադրել թե՛ Թուրքիայի Հանրապետության, թե՛ խորհրդային ռեալ սոցիալիզմի դիմակով: Ես դեմ հանդիման կանգնած էի ժամանակակից կրոնի Աստծու դիմաց (ինձ շրջապատում էին նրա անհամար պատկերներն ու կոտրերը), որն ավելի սարսափելի էր, քան բոլոր կրոնների աստվածները: Երբ հասկացա, թե ինչպես է այն ծնվել և դարձել գերիշխող, հասկացա, որ այդ կրոնն ու դրա Աստվածն ինձ համար չեն: Սկսեցի զգալ և հասկանալ, որ իմ ազատ կյանքի տարբերակները կարող են բարելավվել այնքանով, որքանով ևս կկարողանամ չշեղվել այս կրոնի պատճառով կամ դրա թակարդն ընկնել: Էմոցիոնալ և վերլուծական մտքերս առաջին անգամ միացան և ինձ մոտեցրին ինքս ինձ: Ես փորձում եմ այս տողերով մեկնաբանել այս շրջանը:

Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը իրենց սեփական սոցիոլոգիան, այսինքն՝ «Գիտական սոցիալիզմը» մեկնաբանելիս՝ ասում են. «անգլիական քաղաքական տնտեսությունից, գերմանական փիլիսոփայությունից և ֆրանսիական սոցիալիզմից սինթեզ ենք ստեղծել»: Այս երեք դպրոցները փորձում են զարգացնել արդիականության տեսական վերլուծություններ, որոնք փորձում են տիրել եվրոպական ամբողջ կյանքին: Մինչ անգլիական տնտեսա-քաղաքական դպրոցը փորձում է ապացուցել, որ այն, ինչ տեղի է ունենում, նոր տնտեսության հաղթանակն է (կամ համո-

զել, որ դա նոր կրոն է), գերմանական փիլիսոփայությունն ասում է, որ գլխավոր դերակատարը (աստված-արքայի նոր ձևը) պետք է լինի ազգ-պետությունը: Մյուս կողմից, ֆրանսիական սոցիալիզմը (որպես քաղաքակրթության և ժողովրդավարության միասնություն) ունի մեկ նպատակ՝ աշխարհիկ-պոզիտիվիզմը (համակարգի նոր կրոնը) դարձնել տեսություն ու դա անում է ամբողջ հասարակության անունից:

16-րդ դարից ի վեր Եվրոպայում զարգացած ինտելեկտուալ հեղափոխության հիմքում բնկած է կապիտալիստական մենաշնորհի ահռելի խանգարիչ ազդեցությունը: Մտքի այս հեղափոխությունը սահմանելիս՝ անհրաժեշտ է հաճախակի դիտարկել մի քանի նմանատիպ պատմական օրինակներ: Մեր առաջին օրինակն այն է, որ շումերական քահանայական պետությունը ձևավորվել է տաճարի ընդերքում: Մտքի հեղափոխության հետ միասին գնահատվում են նաև հավելյալ արտադրանքի վրա պետական ձևի կազմակերպման պայմանները: Հսկելու ինչ տական ձևի կազմակերպման պայմանները: Հսկելու ինչ տարրով կարելի է անջատել ավելցուկային արտադրանքը: Ինչպե՞ս պետք է մշակվեն և կազմակերպվեն լեզվատիմացման հիմնական գործիքները (որպեսզի հասարակությունը հավատա նոր կարգին): Գտնված յուրմուր պետական կազմակերպումն ու նոր աստվածների կառուցումն է, որոնք քաղաքակրթական բոլոր կրոնների առաջին օրինակն են: Շատ արմատական պատասխան է ստեղծվել: Պետությունն առաջին անգամ կազմակերպվել է որպես քահանա-արքա: Տնտեսությունն առաջին անգամ կազմակերպվում և վերահսկվում է պետության ներսում՝ որպես պետական սոցիալիզմ: Ավանդական հիերարխիկ ուժերը

կառուցված և ղիմակավորված են որպես երկնքի, երկրի, օդի, ջրի և քաղաքների նոր աստվածներ: Մարդու առաջին ստրկությունը խորհրդանշվում է արարչագործության և պոսում՝ «մարդը ստեղծվել է աստվածների արտաթորանքից»: Բոլոր այս գյուտերի տեղը գիկկուրատն է: Զիկկուրատի վերին հարկը՝ որպես տաճար, պանթեոնն է (աստվածների միություն, հիերարխիկ վերին մակարդակի իշխանություններ), իսկ դրա ներքևում բրմապետ-արքայի (համակարգի ստեղծող, առաջին իշխող հեգեմոն) տեղն է: Ներքևի հարկը նախատեսված է ստրուկների և արհեստավորների համար, որոնք արտադրում են հավելյալ արժեքով ապրանքներ: Երբ ասում ենք, որ տաճարն առաջին նախատիպն է, քաղաքի, պետության և դասակարգերի հիմքը, մենք նաև որոշում ենք ողջ քաղաքակրթական սիստեմատիկ բանաձևը: Բոլոր քաղաքակրթությունները՝ ընդհուպ մինչև եվրոպական վերջին մոդելը, կրում են այս օրինակի հետքերը: Ուստի, ես պնդում եմ, որ ճիշտ է շումերական օրինակը հոյակապ սկզբնաղբյուր անվանելը: Ես ասում եմ, որ ոչ մի տարրերակ չի կարող լինել այնքան զրավիչ և տպավորիչ, որքան ածանցյալ բնօրինակը:

Հոնիական-հունական տարրերակը երրորդն է: Շումերների երկրորդ տարրերակը Վերին Միջագետքից ծագած հուրիներն են և նրանց հետ միահյուսված խեթական քաղաքակրթությունը: Հույների տարրերությունն այն է, որ նրանք դուրս են եկել դասական դիցաբանական դիսկուրսից և կառուցել փիլիսոփայական ոճը: Բնության և հասարակության փիլիսոփայությունը կառուցելու հիմնական պատճառը ձևավորվող և ավելի զարգացած քաղաք-պե-

տությունները դիցաբանությամբ բացատրելու համոզիչ արժևրի թուլացումն էր: Թեև առասպելաբանական պատմվածքի լեգիտիմացնող ուժը շարունակվում է ստորին շերտերում, ավելի համոզիչ դիսկուրս ունենալը դառնում է ավելի հրատապ անհրաժեշտություն նրանց համար, ովքեր պայքարում են կոնկրետ կառավարման խնդիրների դեմ: Հասարակական կյանքի փորձը պահանջում է փիլիսոփայական բացատրություն՝ կապված քաղաքների առաջացրած խնդիրների հետ: Բայց Օլիմպոսի պանթեոնը, որը սկսել է Զևսը, դեռ շատ արդյունավետ է: Մինչ Սոկրատեսը իր սկզբնական թերահավատ մոտեցման համար իր կյանքով վճարեց, նրա ուսանողներին հաջողվեց նրա դասավանդման նախագիծը վերածել փիլիսոփայության հիմնական աղբյուրի: Միայն չի լինի, եթե հատկապես Պլատոնին և Արիստոտելին անվանենք փիլիսոփայության հայրեր:

Երբայեցիներին կարելի է սահմանել որպես այն ցեղը, որն առաջին անգամ ընդունել է միաստվածական կրոնական պատմությունը շումերական և եգիպտական դիցաբանությունից: Բազմաթիվ կողմնակի ճյուղեր ավելացնելով՝ (զրադաշտականություն, մասնավորապես հունական փիլիսոփայություն) նրանք ստեղծում են հրեական, քրիստոնեական և մուսուլմանական ածանցյալներ:

16-րդ դարում Եվրոպայում մեծ թափ ստացած նյութական և հոգևոր մշակութային նոր կուտակումները հիմնականում հիմնված են այս պատմական ակունքների և նախնիների վրա: Պատմությունն առանց դրանց պատկերացնելը և Եվրոպայով սկսելը հնարավոր է միայն նոր դիցաբանություն և կրոն հորինելով, որոնք, ակնհայտ-

րեն, ի սկզբանե հավատալու չեն: Թեև պոզիտիվիզմի, աշխարհիկության, լիբերալիզմի և նույնիսկ սոցիալիզմի անվան տակ իրականացվող մտահոգիզոնական գործունեությունը նորարարական էր, սակայն դրանք ստեղծվել են պատմական հիմնական աղբյուրի խորը ազդեցության ներքո: Հայեցակարգերը և բովանդակությունը ճնշող մեծամասնությամբ մշակվել են նախորդ տարբերակներում: Հնարավոր չի բացատրել Եվրոպական վերածնունդը, ռեֆորմացիայի և լուսավորության շրջանը՝ առանց հենվելու ոչ միայն հունահռոմեական փիլիսոփայության, գիտության, արվեստի և իրավունքի, այլև եգիպտական և շումերական ժառանգության վրա:

Եվրոպան, անկասկած, իր ներդրումն ունի: Այն սկսում է պտուղ տալ 16-րդ դարում: Գիտնականների և փիլիսոփաների, հատկապես Ֆլենսիս Բեկոնի, Մոնտենի, Մաքսիմելիի և Կոպեռնիկոսի գիտության, փիլիսոփայության և կրոնի արտահայտությունների խառնուրդը որոշում է նոր տարբերակը: Բաղաքակրթությունն առաջարկում էր ոչ միայն քաղաքներ, պետություններ, դասակարգեր, վաճառականներ, փող և շուկաներ: Այն ներկայացրել է նաև փիլիսոփայություն, կրոն, գիտություն և արվեստ:

Եվրոպան ապացուցել է, որ ունի հնագույն պատմության նյութական և հոգևոր մշակույթի առավելագույն մասը կլանելու և լաբորատոր նրբությամբ սեփական կարասի մեջ այն ուսումնասիրելու և սինթեզելու ունակությունը: Հնդկական և չինական քաղաքակրթությունները չկարողացան հասնել դրան: Միջինարևելյան քաղաքակրթությունը նույնպես չկարողացավ ուժ ցույց տալ իր վերջնա-

կան քայլն անելու համար: Ես հաճախ եմ անդրադարձել սրա պատճառներին:

Երբ ասում ենք, որ դա Եվրոպայի քաղաքակրթության պատմության երրորդ հիմնական տարբերակն է, ուսանելի է համառոտ հիշել այդ պատմական փաստերը:

Անտոնի Գիդենսը Եվրոպայի ներդրումները պատկերացնում է որպես «ընդհատումներ»: Սրանով նա փորձում է որոշել ծագումը: Անկասկած, կան Եվրոպական քաղաքակրթության բնօրինակներ: Բայց Գիդենսի այս ընդհատումները (կապիտալիզմ, ազգ-պետություն և ինդուստրիալիզմ) մասամբ աջակցող են: Ես կփորձեմ հաջորդ լույսնետրում գնահատել Գիդենսի սոցիոլոգիան, որը նշանակում է փրկել այսօրվա կապիտալիզմը: Այնուամենայնիվ, նրա բացատրած երեք հիմնական խնդիրները պահանջում են խորը վերլուծություն: Ահա թե ինչու կապ ստեղծելը կարևոր է:

Վերադառնանք մարքսիզմի երեք կարևոր աղբյուրներին: Այս երեք տարբերակումները Եվրոպայի ինտելեկտուալ ռեսուրսների հավաքագրման առումով իմաստալից են: Բայց Գիդենսը չկարողացավ ֆիքսել նմանությունը երեքի միջև: Որովհետև եթե գտներ, ինքն իրեն կմատներ: Լուսավորչական գաղափարախոսությունն է, որը միավորում է բրիտանական քաղաքական տնտեսությունը, գերմանական փիլիսոփայությունը և ֆրանսիական սոցիալիզմը՝ ներառյալ մարքսիզմը: Այն, ինչն իրականում վերլուծության կարիք ունի, այս գաղափարախոսությունն է: Հենց այս գաղափարախոսությունն է դեռ շատ ազդեցիկ ու գերիշխող աշխարհում: Թեև սոցիոլոգիան ներկայացվում է որպես գիտություն, սակայն այն նույն գաղափարախո-

սության շրջանակներից դուրս որևէ նորամուծություն չի պարունակում: Եթե չեմ սխալվում, այսօրվա ամերիկացի հայտնի սոցիոլոգ Ի. Վալլերշտայնը, մեկնաբանելով եվրոպական միտքը, այդ թվում՝ մարքսիզմը, նման խոստովանություն է անում. «Մինչ մենք խոսում և քննարկում ենք ազատությունն ու սոցիալիզմը, վախենամ աստվածների զայրության արժանանանք, որովհետև բոլորս խմել ենք նույն թունավոր աղբյուրից»: Խոսքը գնում է Լուսավորչական գաղափարախոսության մասին: Ֆրանկֆուրտի փիլիսոփայության դպրոցի ազդեցիկ ներկայացուցիչ Ադորնոյի հայտնի խոստովանությունն էր՝ «Միայն կյանքը չի կարելի ճիշտ ապրել»:

Նիցշեն և նրա հաջորդները շատ ավելի բաց են քննադատում լուսավորչական գաղափարախոսությունը: Նիցշեն ասում է՝ «Լուսավորության բոլոր հասկացությունները վերցված են կրոնից»: Կարլ Շմիտը լուսաբանեց քաղաքական փիլիսոփայության բոլոր հասկացությունների և ենթադրությունների կրոնական արմատները: Եվրոպայի սևփական մտածելակերպի հանդեպ խորացող կասկածի վերաբերյալ հարուստ գրականություն և օրինակելի անհատականությունների ցանկ կա:

Եվրոպայում քաղաքակրթության վիճակը շատ բարդ է և սարսափելի: Այն հասել է պատմության որևէ այլ ժամանակաշրջանի հետ անհամեմատելի մեծությունների ոչ միայն իր սարսափելի գաղութատիրական, իմպերիալիստական կրոնի և ազգային պատերազմներով, այլև տնտեսությունը, նրա հզորությունն ու ազգայնացումը վերահսկելու և ղեկավարելու առումով: Այս կետում շատ «ընդհատումներ» չեն կարող հերքվել: Իրականում կապի-

տալիզմը, ինդուստրիալիզմը և ազգ-պետությունն, անկասկած, որոշ առումներով ներկայացնում են շատ կարևոր «ընդհատումներ»:

Սակայն այս բոլոր բացատրությունները, հատկապես լուսավորչական գաղափարախոսությունը, չեն կարող բացատրել եվրոպական քաղաքակրթության «ընդհատվածությունը»: Պատմողները նույն դիրքում են, թեկուզ ոչ գիտակցաբար, այն ընդունելով որպես կրոն և ներկայացնելով իրենց նվիրվածությունը դրան, ինչպես կրոնի յուրաքանչյուր անդամ պետք է անի իր կրոնական քարոզչությունը: Ուզում եմ հիշեցնել, որ բացառությունների միշտ հնարավոր լինելը ոչ թե խեղաթյուրում է ընդհանուր դատողությունը, այլ հաստատում այն: Երբեք չպետք է անտեսել եվրոպական մտածելակերպի կրոնական մետաֆիզիկական բնույթը, որը ձևավորվել է շատ բարդ նյութական քաղաքակրթական միջավայրում՝ իր ուրույն ակունքներով և պատմական արմատներով, անցել է մի քանի վարկածներով: Ինչպես արվում է յուրաքանչյուր կրոնում, այն պարտավոր է պաշտպանել և հավերժացնել իր արտահայտած նյութական մշակութային պայմանները: Նրա ռազմավարական պարտքն է այն տարածել աշխարհում մեկ: Այն նվաճել է ողջ հասարակությանը զլոբալ տեղական և հատկապես ազգային մասշտաբներով սկսած իր առաջին քահանաներից մինչև բոլոր պետական համալսարանները՝ իր դպրոցներով և ակադեմիաներով, տարրական դպրոցներից մինչև գործառնոցներ, գործարան-ներից մինչև խոշոր առևտրի կենտրոններ, լրատվամիջոցներից մինչև թանգարաններ և հին կրոնների ավերակներ, հիվանդանոցներից մինչև բանտեր ու դամբարան-

ներ, իր ուժային տեխնիկայով և ռազմական ուժով դրանց գրահի պես շրջապատել է՝ ինչպես մենթալիտետի, այնպես էլ քաղաքական առումներով: Ամբողջ հասարակությունը փակված է երկաթե վանդակում:

Կրոններն ու դրանց հետքերը կրող գաղափարները դառնում են պաշտոնական, հետևաբար՝ գաղափարական: Գաղափարախոսությունները, մյուս կողմից, ծրագրային սկզբունքներ են, որոնք կոնկրետ պաշտպանում են մարդկային խմբերին ու նրանց շահերը: Ամբողջ աշխարհում պաշտոնական դարձած եվրոպական միտքը կամ կրոնն այժմ գաղափարախոսություն է: Որպես քաղաքակրթություն՝ նա պետք է ամբողջ ուժով պաշտպանի, հավերժացնի և տիրի իր վերին շերտին: Նաև, որպեսզի սխալ չհասկանանք, պետք է նշել, որ այդ քննադատությունները միայն եվրոպացիների հասցեին չեն: Դա արվում է ողջ նվաճված մարդկության, այդ թվում՝ իմ, իմ տարածաշրջանի և իմ աշխարհի նկատմամբ:

Ճիշտ հարցադրում է, թե ինչո՞ւ է լուսավորչական գաղափարախոսությունը այդքան արդյունավետ: Այս գաղափարախոսությունը ամենազարգացած կոսմոպոլիտ կրոնն է: Նա դիմում է իրեն նախորդող բոլոր կրոնական ներկայացուցիչներին: Այն ազգային է. ազգությունն ու հասարակությունը, որոնք չեն պաշտում ազգ-պետությունը, գրեթե անհավանական են դարձել: Ազգ-պետություն չունեցող մարդը դարձել է առանց կրոնի մարդ: Ազգ-պետություն գաղափարախոսությունն ամենաթույլ կրոնն է: Ուստի, այս գաղափարախոսությունն ընդունելն այնքան էլ դժվար չէ, որքան հին կրոններն ընդունելը: Այն անընդհատ սնվում է գիտականությամբ: Նյութական ապրելա-

կերպը դարձել է մի տեսակ կրոնական ծես: Հոգևոր մշակույթի գործիքները, հատկապես լրատվամիջոցները, անընդհատ քարոզչություն են անում: Քաղաքական և տնտեսական կյանքը լիովին վերահսկվում է: Այն դարձել է զուրալիզացված:

Այս ընդհանրացումներն անելիս՝ ես տևողակ եմ, որ ստեղծում եմ աշխարհի անելանելի պատկերը: Անմիջապես պետք է ավելացնեմ, որ քաղաքակրթությունը, որն իրեն այդպես է ներկայացնում, նման է Հռոմեական կայսրությանը, որն իր վերջին շրջանում ինքնավատահոություն չուներ: Որքան էլ վեհ ու հզոր թվա, իր դեմ վաղուց են պայքարում նրա ավերած ողջ հասարակության բազմությունը և էկոլոգիապես պաշտպանական վիճակում գտնվող միջավայրը: Ժողովրդավարության համադաշնությունը շարունակվում է, ինչպես և քաղաքակրթության իմպերիալիզացիան:

Ա – Կապիտալիզմը իշխանություն է,
ոչ թե տնտեսություն

Պնդելը, որ կապիտալիզմը տնտեսություն չէ, գաղափար է, որը պետք է ունենա առնվազն այնքան հետևանքներ, որքան Մարքսի «Կապիտալ» գիրքը: Նախապես պետք է նշեմ, որ գաղափարը, որը փորձում եմ բացատրել այստեղ, կապ չունի իշխանության կրճատման հետ: Ավելայտեղ, կապ չունի իշխանության կրճատման հետ: Ավելի, չեմ ընդունի, որ ինձ քննադատեն այն գաղափարի, համար, որը կապում է կապիտալիզմը պետության հետ՝ որպես տնտեսություն: Ես խոսում եմ կոնցեպտուալ այնպիսի երևույթների մասին, ինչպիսիք են կապիտալիզմը,

կապիտալիստական տնտեսությունը, տնտեսությունը վերահսկող քաղաքական ուժը, խոնտայի ձևավորումը: Այս իշխանությունն առաջին անգամ ուժի մեջ է մտել Եվրոպայում 16-րդ դարում և այս անուններով դարձել Նիդեռլանդների և Անգլիայի գլխավոր քաղաքական կառավարիչը: Տնտեսությունից օգտվելը չի նշանակում, որ այն տնտեսական է: Կարելի է ասել, որ Ֆերնան Բրոդելն արժեքավոր սոցիոլոգ-պատմաբան է, ով առաջինն է գիտակցել այս փաստը: Սակայն նա չկարողացավ համակարգել իր միտքը և, թեև գիտակցում էր, թե որքան է խախտվել ողջ եվրոպական մտքի հավատը, այդպես էլ չարտահայտվեց դրա մասին: Գուցե, նա չկարողացավ զարգացնել այս գաղափարը: Նա հստակ նշում է, որ կապիտալիզմը հակաշուկայական, մենաշնորհային թալան և արտաքին պարտադրանք է: Հետո պետք է հարցնել՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում արտաքինից պարտադրված, հակաշուկայականն ու ոչ տնտեսականը: Այս հարցի պատասխանը շատ անհամարժեք է, անբավարար: Արդյոք դա քաղաքական ուժ է՞, կրո՞ն, թե՞ մտքի դպրոց:

Գործնական զարգացումների ուսումնասիրությունը փոխհարաբերությունների ոլորտներում, որտեղ տեսական միտքը բաժանված է, կարող է ավելի ուսանելի արդյունքներ տալ: Սկսենք Վենետիկի օրինակի վերլուծությունից: 13-րդ դարում Վենետիկում կար խոշոր վաճառականների մի խումբ: Բայց այս խումբը գերիշխում էր նաև քաղաքի վարչակազմում, պայքարում էր իր մրցակիցների դեմ: Այն ունի նաև արմաղա: Այսինքն, կա նաև ռազմական հզորությամբ Վենետիկ: Այն նաև հովանավորում է Վերածննդի դարաշրջանը, ուժեղ վերահսկողություն ունի

տնտեսության և հասարակության վրա: Հեշտությամբ կարելի է փաստել, որ այս բոլոր հարաբերությունները փոխկապակցված են, և փողը դրանում սոսնձի դեր ունի: Այդ դեպքում ո՞ր հայեցակարգը կարող է արձագանքել հարաբերությունների այս ամբողջությանը: Որպես բացատրություն կարելի է ասել, որ Վենետիկը տնտեսությունը վերահսկում է խոշոր վաճառականներ կոչվող խմբի հետ և արդյունահանում հավելյալ արժեքի զգալի մասը: Այդ իսկ պատճառով կամ պահում է, կամ վերահսկում է քաղաքական իշխանությունը: Երբ անհրաժեշտ է ուժ կիրառել, նա կարող է օգտագործել բանակի ուժը:

Եթե ուշադրություն դարձնեք, քիչ թե շատ նույն խմբի ամբողջական շարժում կա: Թեև դրա ներսում որոշ անուններ փոխվում են, կա առնվազն մեկ խումբ, որը վճռորոշ դիրքում է ողջ Վենետիկում: Կրկին բնութագրենք այս խմբին. Դա վաճառականի մենաշնորհն է, պետությունը, բանակը, բյուրոկրատիան: Դա նշանավոր եկեղեցու և արվեստի համայնքի հովանավորն է: Խիստ մեկնաբանություն կլինի այս խմբին անվանել իշխանության կենտրոնացում կամ նույնիսկ հենց իշխանություն, որը դուրս է գալիս պետության սահմաններից, որն իրեն պարտադրում է ինքնակառավարմանը՝ որպես դրսից մենաշնորհ, բայց որը տնտեսությանը՝ որպես դրսից մենաշնորհ, բայց որը տնտեսություն չէ, և որը հասարակությանը պարտադրում է հեղեմոնիա, որը դուրս է պետական լինելու սահմաններից: Եթե այս խումբը ազդեցիկ լիներ ողջ Իտալիայում, մենք այն կանվանեինք ազգային իշխանություն: Եթե այն տարածվեր հասարակության բոլոր շերտերի վրա, այն կանվանեինք ազգային պետություն: Եթե նա իր ձեռքը վերցնեք երկրի տնտեսությունը, մենք դա կանվանեինք

տնտեսական հզորություն: Եթե այն տարածեր իր դիրքերը ողջ Եվրոպայի վրա, իսկ այնտեղից աշխարհի վրա, կանվանեինք Եվրոպական և համաշխարհային կայսրություն:

Ելնելով այս ենթադրություններից՝ անդրադառնանք 16-րդ դարի Նիդեռլանդների և Անգլիայի աշխարհագրությանը: Որոշիչ իրադարձությունն այն է, որ այս երկու երկրները մշտապես ճնշումների են ենթարկվում Ֆրանսիայի և Իսպանիայի թագավորությունների կողմից: Այս թագավորությունները ցանկանում են իրենց հռչակել որպես կայսրություններ և Անգլիան ու Նիդեռլանդները դարձնել իրենց գավառները: Սակայն այս երկու երկրների թագավորներն ու իշխանները ցանկանում են պահպանել ու զարգացնել իրենց քաղաքական անկախությունը: Այդ պատճառով նրանց համար իշխանությունը խիստ անհրաժեշտ է: Հակառակ դեպքում՝ նրանց կույ տալիս ժամանակի հարց է: Պահանջվող իշխանությունը քաղաքական, ռազմական, դրամական և մտավոր է: Նրանք հրավիրում են մտածողների և արվեստագետների: Այնտեղ են Դեկարտը, Սպինոզան, Էրազմը: Հրեա դրամափոխները հավաքվում են այնտեղ, քանի որ փող ունեն: Նոր բանակի հիմքն է դրվում. սա բանակ է՝ նոր մասնագիտական պատրաստվածությամբ, կարգապահությամբ և տեխնիկայով: Նրանք սոցիալական համերաշխության և աջակցության համար կարևորում են ազատությունը, լուծում են ներքաղաքական հակամարտությունները: Ամենակարևորը՝ ապահովում են զգալի տնտեսական արտադրողականություն ողջ Եվրոպայում: Երբ այս բոլոր գործոնները միասին դիտարկենք, կարելի է հասկանալ, որ Հոլան-

դիան և Անգլիան իրենց մրցակիցներից ամուր պաշտպանվեցին: Նրանք նույնիսկ հնարավորություն ստացան դարավերջին հեղևոն դառնալ: Թեմայի վերաբերյալ որոշակի գիտելիքներ ունեցող յուրաքանչյուր ոք կընդունի, որ դա գործնականում զարգացումների հիմնական գիծն է:

Այդ դեպքում նորից տանք մեր հարցերը: Ինչպե՞ս և կոչենք այս միահյուսված և փոխկապակցված հարաբերությունների ցանցերը: Ինչպիսի՞ համակարգ պետք է սահմանենք: Արդյո՞ք տնտեսապես ստեղծագործող նոր խա՞վը բերեց այս բոլոր զարգացումներին: Կա տնտեսություն, որն արդյունավետ է դարձել. ովքե՞ր են սրա ստեղծողները: Հազարավոր տեսակի արհեստավորներ, ֆերմերներ, բանվորներ, մանր առևտրականներ, խանութպաններ, շուկաներ և փողեր ու թղթադրամներ, որոնք արագացնում են շրջանառությունը: Ամենակարևորը՝ այս տնտեսական արդյունավետությունը ավելացնում է հավելյալ արժեքը: Ու՞մ է հասնում առյուծի բաժինը. հավանաբար նրանց, ովքեր փողով ու քաղաքական-ռազմական ուժով վերահսկում են տնտեսությունը: Որովհետև, եթե փող չի վերահսկում են տնտեսությունը: Առանց դրա արտադրողականության, վաճառք էլ չի լինի: Առանց դրա արտադրողականության, յունը դադարում է: Եթե բանակ ու քաղաքական ուժ չլինի, երկիրը կօկուպացվի, արտադրողականությունը ու կնվազի: Այնպես որ, թեև փողը և դրա ածանցյալներն ունեն որոշիչ ազդեցություն, նրանք պահպանում են այդ վե-

րահսկողությունը միայն տնտեսությունը վերահսկողությամբ մակարդակի հասցնելով և դրա դիմաց յուրացնում ա-

վանականությունը, որ արքայագնն ու թագավորը եղել են բանակի ղեկավարները, նրանք փողի խիստ կարիք ունեին, հետևաբար նրանք կամ նույն խմբի մեջ են եղել, կամ ինտենսիվ հարաբերություններ են ունեցել հավելյալ արժեք հավաքողների հետ: Մինչդեռ նրանք լավ հարաբերություններ են պահպանում նաև արվեստի և ինտելեկտուալ շարժումների հետ: Նրանց համար ձեռնտու էր Եվրոպայում ճանաչվել որպես թագավորներ և արքայագններ, ովքեր մտածում են ազատության մասին: Նրանք չեն խուսափում նաև հակառակորդ երկրներում ընդդիմադիր շարժումներին աջակցելուց: Եվս մեկ անգամ հարցնենք. ինչպե՞ս կարող ենք հայեցակարգել այս ամբողջական շարժումը: Եթե ասում ենք՝ տնտեսական է, իրական տնտեսությամբ զբաղվող գեթ մեկ մարդ չկա: Նրանք պարզապես գրավում են հավելյալ արժեքը: Ովքե՞ր են նրանք. նրանք, որոնք իրենց դրսից պարտադրում են տնտեսությանը, նրանք, որոնք փողն ավելացնում են՝ շրջանառության մեջ դրա արժեքն արագացնելով, նրանք, որոնք որպես վարկ փոխանցում են պետությանը և դրա դիմաց, գուցե, դառնում են պետության գործընկեր:

Տեսնում ենք, որ այն տարրերը, որոնք մենք անվանում ենք կապիտալիզմ, կապիտալիստական և կապիտալիստական տնտեսություն, այն տարրերն են, որոնք անուղղակիորեն վերահսկում են տնտեսությունը, բայց էապես ներգրավված չեն դրանում: Որո՞նք են դրանց հիմնական զբաղմունքները: Խոսքը գնում է իշխանության մենաշնորհի մասին: Նրանք համատեղում են իրենց տնտեսական մենաշնորհները իրենց իշխանության մենաշնորհների հետ: Կովում են, և երբ հաղթում են պատերազմում, երկ-

րում մեծանում է նրանց իշխանությունը: Սա նշանակում է ավելի շատ հավելյալ արժեք: Երբ նրանք հաղթում են արտաքին պատերազմներում, դա նշանակում է գաղութային ձեռքբերում և հեգեմոնիա: Իսկ այս զարգացումը նշանակում է մենաշնորհային թալան:

Երբ Անգլիայի և Նիդեռլանդների օրինակը տարածում ենք ժամանակի և տարածության վրա, զարգացումներն ավելի կոնկրետ են դառնում: Նրանք իրենց միջև եղած դաշինքն առաջին հերթին օգտագործում են Եվրոպայում իրենց հեգեմոնիայի համար: 16-րդ դարի վերջում Իսպանական կայսրության լուծը կոտրվեց, և ամբողջ Եվրոպայում կայսերական հավակնությունները մահացու հարված ստացան: 17-րդ դարի վերջում ֆրանսիական միաված ստացան: Աջակցելով Պրուսական Գերմանիային Ավստրիայի դեմ՝ նրանք մահացու հարված հասցրին Հաբսբուրգների դինաստիայի՝ Եվրոպայում կայսրին շարքորդների դինաստիայի՝ Եվրոպայում պատերազմները ստեղծելու երազանքներին: Կրոնական պատերազմների դարաշրջանն ավարտվեց՝ Վերջին երեսնամյա պատերազմով, և նրանք 1649 թվականին Վեստֆալիայի պայմանագրով դրեցին ազգային պետությունների հավաքյալմանագրով դրեցին ազգային պետությունների հավասարակշռության վրա հիմնված համակարգի հիմքերը՝ իսկ ուղղվածությամբ: Դրան արձագանքը Ֆրանսիայի 1789 թվականի հեղափոխությամբ հանգեցրեց ռազմարական հեգեմոնիայի կորստի՝ ի դեմս Նապոլեոնի: Նույն ժամանակաշրջանում գաղութների պատերազմը հաղթեցին և 19-րդ դարը սկսվեց արդյունաբերական հեղափոխությամբ: Արդյունաբերական հեղափոխությունը

հաստատեց բրիտանական հեգեմոնիան և ճանապարհ հարթեց դեպի համաշխարհային կայսրություն: Գերմանական հսկան, որն ուշ արթնացավ՝ ի դեմս Պրուսիայի, եվրոպական և համաշխարհային հեգեմոն դառնալու ցանկություն ուներ, բայց երկու համաշխարհային պատերազմներում երկու անգամ ծանր պարտություն կրեց՝ 1870 թվականին Ֆրանսիայի դեմ տարած հաղթանակից հետո: Որպես երկրորդ Անգլիան՝ ԱՄՆ-ն երկու համաշխարհային պատերազմներից էլ շահած դուրս եկավ և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո դարձավ նոր աշխարհի հեգեմոն ուժը: Խորհրդային ռուսական կայսրությունը, որը ցանկանում էր կրկնել Գերմանիայի դերը, պարտություն կրեց հեգեմոնիայի պատերազմում: Հիմա կա ԱՄՆ, որը խաղում է համաշխարհային կայսրության դերը և փորձում է իր կյանքը երկարացնել որոշակի պաշտպանական պատերազմով, որպեսզի թույլ չտա նոր փլուզում:

Սա է իշխանության հիմնական ուղղությունը: Ուժի գետը, որը սկիզբ է առնում Ուրուկի տեղանքից, իր հոսքին ավելացնում է հազարավոր կողային ճյուղեր և այժմ անհետանում է օվկիանոսի ջրերում՝ ԱՄՆ-ի Նյու Յորք քաղաքի մոտակայքում: Ենթադրվում է, որ Չինաստանի օվկիանոսի ափերը ճանապարհորդելու ևս մեկ ափ են, բայց առայժմ սա ընդամենը ենթադրություն է: Այնտեղ հասնելու հնարավորությունները ավելի քիչ են, քան այնտեղ չհասնելու հնարավորությունները: Ավելի հավանական է քաղաքակրթական հասարակության քայքայումը: Սոցիալական և բնապահպանական խնդիրները, որոնք հսկայական չափերի են հասել ամբողջ աշխարհում, դար-

ձել են ժողովրդավարական հասարակությունների առաջնային հնարավորություններից մեկը՝ ներխուժելու և սեփական քաղաքակրթությունները կառուցելու համար: Հին պետական համակարգերից ժառանգած կայսերական պաշտամունքի փոխարեն, դեմոկրատների համադաշնային միությունն ավելի մեծ հնարավորություններ ունի զլուրավ խնդիրներով զբաղվելու:

Այս ենթադրություններն արվում են կապիտալիզմի տեղը որոշելու համար: Դա նման է հորիզոնային շրջագայության: Քաղաքակրթության մայր գետը շարունակում է իր ճանապարհը Անգլիայի և Նիդեռլանդների կանգալից՝ խորը հորձանուտ ստեղծելուց հետո՝ նոր արագություն և գույն ձեռք բերելով: Կարելի է հստակ ասել, որ հորձանուտով մայր գետին միացող ընդհատումները նոր երանգ ու թափ են հաղորդում քաղաքակրթության հետադադարին: Ազգ-պետությունը, ավանդական պետության նոր տարբերակը և նրա արդյունաբերությունը՝ որպես նեոլիթյան հեղափոխությունից հետո ամենամեծ տնտեսական հեղափոխություն, երկու շատ հզոր հոսքեր են: Այս երկու գործոնները արագացնում և գունավորում են ավանդական քաղաքակրթությունը:

Կրկին, այն հարցը, որը ես միշտ տալիս եմ, մտնում է խաղի մեջ: Որտեղ է կապիտալիզմը: Կապիտալիզմն ազգ-պետության և արդյունաբերության ո՞ր մասում է: Այս հարցերը տալիս եմ տնտեսական բովանդակության առումով: Թեև շատ եմ փնտրել պատասխանը, բայց կրկնում եմ, որ տնտեսագիտության մեջ չեմ գտնում:

Գուցե, տարօրինակ թվա, բայց, ըստ իս, տնտեսության իրական տերը կանայք են՝ չնայած գավթման և գաղութացման բոլոր ջանքերին: Եթե մենք ուզում ենք տնտեսությունը ենթարկել սոցիոլոգիապես իմաստալից գնահատման, ապա ամենաճշգրիտ մոտեցումն այն է, որ բնությունն է, որ կանայք ամենահիմնական ուժն են, քանի որ կանայք երեխային արգանդում կրելուց մինչև դժվար ծննդաբերություն կերակրում ու ոտքի և կանգնեցնում նրան, միննույն ժամանակ կինը տան կերակրող արհեստավորն է: Իմ պատասխանը իրականության նկատմամբ ավելի հարգալից սոցիոլոգիական պատասխան է՝ նկատի ունենալով դրա կապը կենսաբանության հետ: Ավելին, կանայք իրենց դերակատարմամբ գյուղատնտեսական հեղափոխության և բույսերի հավաքման մեջ միլիոնավոր տարիների ընթացքում դեռևս հիմնական ուժն են, որը պտտեցնում է անիվը ոչ միայն տանը, այլև տնտեսական կյանքի շատ ոլորտներում: Այն փաստը, որ հին հույները, ովքեր գիտության հիմքերը դնելու պատիվն են ունեցել, տնտեսությունն անվանել են «տնային օրենք, կանանց օրենք», ցույց է տալիս, որ նրանք այդ փաստը հայտնաբերել են հազարավոր տարիներ առաջ:

Երկրորդ տեղում, անկասկած, ստրուկների, ճորտերի և բանվորների կատեգորիայում տեղ գտնողներն են, որոնց քաղաքակրթության ուժերը մշտական և անխիղճ մեթոդներով օգտագործում են հավելյալ արտադրանքին ու հավելյալ արժեքին տիրանալու համար, որը համարվում է նրանց հիմնական արվեստը: Երրորդ տեղում են բոլոր տեսակի արհեստավորները, մանր առևտրականները, խանութպանները և փոքր հողատեր ֆերմերները, ո-

րոնք մի փոքր ավելի ազատ են: Եթե ներառենք նաև արհեստավորներին, ճարտարապետներին, ինժեներներին, բժիշկներին և այլոց, ապա պատկերը քիչ թե շատ ամբողջական կլինի: Անվիճելի է, որ սրանք այն սոցիալական խմբերն են կամ խավերը, որոնք պատմության ընթացքում շրջել են տնտեսական անիվը: Դարձյալ, նրանց մեջ չկա կապիտալիստ, տեր, ադա կամ էֆենդի: Հասկանալի է, որ դրանք ոչ թե տնտեսական ուժեր են, այլ գավթող, շահագործող, գաղութատիրական և ուժացնող ուժեր, որոնք մենաշնորհային կերպով դրսից պարտադրում են ամեն տեսակի շահագործում, օկուպացիա, գաղութատիրություն ու ձուլում: Միայն կապիտալիստը չէ, որ արտաքինից պարտադրող է և ոչ տնտեսական: Բացի կապիտալիստից՝ որպես խոշոր վաճառական, արդյունաբերող և բանկիր, նաև տերը, վարպետը, քաղաքական գործիչը, զինվորը և քաղաքակրթական մտավորականը նույնպես ոչ տնտեսական ուժեր են, որոնք իրենք իրենց դրսից պարտադրում են տնտեսությանը:

Բ-Կապիտալիզմի՝ տնտեսություն չլինելը հավաստող տվյալներ

Առկա տվյալներն ապշեցուցիչ են այն առումով, որ ցույց են տալիս՝ կապիտալիզմը ոչ միայն տնտեսություն է: չէ, այլ ավելի կարևոր է այն, որ այն հակատնտեսություն է:

1-Առաջնային տվյալները տնտեսական ճգնաժամներն են: «Պոզիտիվիստ-գիտնական» քահանաների թիմը ջանում է ապացուցել, որ կապիտալիզմը տնտեսական համակարգ է: Այն նաև սխալ է ընկալում ճգնաժամների խնդի-

րը և դարձնում սխալ ընկալելի: Տնտեսական ճգնաժամերը միայն մեկ բացատրություն ունեն, և դա կապիտալիզմի՝ որպես տնտեսության նմանախի և հակադիր ինքնության մեջ է: Երբեմն այն ճգնաժամերը սահմանվում են որպես գերարտադրության արդյունքում առաջացած ճգնաժամեր: Մի կողմից աշխարհի մեծ մասը սովամահ է լինում, իսկ մյուս կողմից արտադրության ավելցուկ կա: Կապիտալիզմի հակադրությունը տնտեսությանն առավել ակնհայտ է նման գիտակցաբար ստեղծված ճգնաժամերում: Պատճառը պարզ է, մենաշնորհային շահույթ: Այսպես կոչված ճգնաժամեր են առաջանում, երբ ցածր գնով արտադրող աշխատուժին թողած բաժնետոմսերը չեն բավարարում նրանց գնողունակությանը: Ավելի ճիշտ՝ հորինվում է: Ո՞ր կեղծ քահանան, ավելի ճիշտ, այսպես կոչված, տնտեսագետն է օգնության հասնում այս իրավիճակում: Ջոն Մեյնարդ Բեյնս! Ի՞նչ է նա ասում, պետությունը պետք է, ավելացնի ծախսերը, ինչպե՞ս. աշխատողների գնողունակության բարձրացմամբ: Ինչպե՞ս է խաղը ջրի երես դուրս գալիս իր ողջ նողկալիությամբ: Մի կողմից կդատարկես մի գրպանդ, մյուս կողմից կլցնես մյուսդ: Սա բանվորներին և ամբողջ քաղաքակրթությունից դուրս հասարակությանը համախոհ դարձնելու քաղաքականությունն է՝ մահը մեղրի պես ցույց տալով: Ակնհայտ է, որ այստեղ մենք քաղաքական հարաբերություններին դեմ հանդիման ենք: Երբ «քաղաքակրթության» դեմ դեմոկրատական ուժերի գործողությունները ցանկանում են ճնշել, այդ ուժերին նախ սովի են մատնում: Հետո նրանց ստիպում են մուրալ, որպեսզի կուշտ լինեն: Մենք կանգնած ենք պատերազմի ամենահին մարտավարության դիմաց:

Եթե ցանկանում եք տիրանալ ժողովրդին, քաղաքին, նախ պետք է շրջափակեք և սովի մատնեք նրանց: Այնուհետև կկերակրեք՝ հանձնվելու դիմաց:

Ես կարող եմ հարյուրավոր օրինակներով ապացուցել, որ սա է կապիտալիզմի կեղծ ճգնաժամային տեսության իրական լուրջունը: Եթե միայն վերլուծենք 1930 թվականի հայտնի ճգնաժամը, ապա ջրի երես կհանենք ողջ տրամաբանությունը: Ի՞նչ է կատարվել այդ ընթացքում: Խորհրդային Միությունը, որը չի ընդունում Բրիտանիայի հեգեմոնիան, դառնում է մշտական և հաջողակ ռեժիմ՝ այդպիսով սպառնալով այսպես կոչված կապիտալիստական աշխարհին: Գերմանացիներն ու նրանց դաշնակիցները, որոնց հանձնվելու պայմանագիրը պարտադրվել էր Եվրոպայի ներսում դաժան պայմաններում, դիմադրության մեջ են իրենց աջ և ձախ ուժերով: Մաոն գլխավորում է Չինաստանում գյուղացիական խոշոր ապստամբությունը: Գաղութային և կիսագաղութային երկրները, հատկապես Անատոլիան, ապստամբում են բրիտանական հեգեմոնիզմի դեմ ամբողջ աշխարհում՝ ազգային հարության համար պայքարով: Բրիտանական համաշխարհային հեգեմոնիզմի պատասխանը 1929-30թթ. գիտակցված ճգնաժամն էր: Մի կողմից՝ սարերի պես կուտակված ապրանքները, իսկ մյուս կողմից՝ սովահար մարդիկ ու բանվորները: Անգլիացի Բեյնսի ղեղամիջոցը բացահայտում է ամեն ինչ. աշխարհի աշխատավորներին և մարդկանց փշրանքներով զոյատնելու հնարավորություն տալ: Այսպես կոչված սոցիալական պետական քաղաքականություն: Ո՞րոնք էին այս «կապիտալիստական սոցիալական պետական քաղաքականության» արդյունքները. համաշ-

խարհային ժողովրդավարական հասարակության աստիճանական հետընթացը, ադավադումը և ձուլումը՝ սկսած Հոկտեմբերյան խորհրդային հեղափոխությունից քաղաքակրթության նոր հեգեմոն ուժի դեմ, Խորհրդային համակարգի պաշտոնական վերացման մասին հայտարարությունը 1990-ականներին՝ վաղուց սկսված ներքին փլուզման քաղաքականությամբ (Ստալինի հակաժողովրդավարական քաղաքականությունը, այսինքն՝ նրա դիկտատուրան 1930-ականներին. ինչո՞ւ վերացնել 1929-30-ականների ճգնաժամի ազդեցությունը: Ո՞վ է վերացվել: Ստալինը և նրա թիմը, խորհրդային տնտեսությունը): Իրենց ազգային-ազատագրական պայքարում հաջողության հասած պետությունները դատարկվում են իրենց սոցիալական (դեմոկրատական հեղափոխություն և հասարակություն) բովանդակությունից և ինտեգրվում հեգեմոն կապիտալիստական համակարգին: Սա է եղել բոլոր ճգնաժամերի հիմնական նպատակը, այդ նպատակին հասել են գիտակից պետական քաղաքականության միջոցով հեգեմոն համակարգի գոյությունը պահպանելով և նրանով, որ առնվազն կրիտիկական փուլ հետևում է մնացել:

2-Մենք կարող ենք նաև գնահատել սովի վրա հիմնված ճգնաժամերը նույն կատեգորիայի մեջ, գիտակցաբար հրաժարվել ապրանքների արտադրությունից կամ հենվել մարդկանց հիվանդությունների և աղետների առաջ անօգնականության վրա: Եթե գործող տեխնիկան և սարքավորումները գործի դրվեն, յուրջ սովը և զանգվածային հիվանդություններն անհնար է պատկերացնել: Երբ նպատակ է դրված պահպանել հեգեմոն համակարգի գոյությունը,

ապա նմանատիպ արհեստական ճգնաժամի են դիմում և որպես լծակ օգտագործվում են հիվանդություններն ու աղետները: Եվս մեկ անգամ կարող ենք հստակ տեսնել և մեկնաբանել «կապիտալիստական տնտեսություն և հասարակություն» կոչվող ապարատի և պաշտոնական հեգեմոն քաղաքակրթական իշխանության միջև առկա կապը: Մեթոդը նույնն է՝ սովամահ դարձրու, օգտագործիր հիվանդությունն ու աղետը: Ընդ որում, ապացուցած կլինես, որ դու փրկիչ հրեշտակ ես և նույնիսկ Աստված: Թող ձեր ծառաները շատ շնորհակալ լինեն ձեզ:

3-Անհրաժեշտ է լավ հասկանալ, որ կապիտալիզմը ոչ միայն հակատնտեսություն է, այլև հակահասարակություն: Ռոզա Լյուքսեմբուրգը շատ վաղուց փորձել է տեսականորեն ապացուցել, որ հասարակությունն ամբողջությամբ չի կարող կապիտալիստ դառնալ, և որ դա անհնար է: Կարծում եմ՝ դրա համար մանրակրկիտ տեսություններ չի կարիք չկա: Եթե բոլորը և բոլոր հասարակությունները բաժանվեին բանվորների և կապիտալիստների, դուք չկիք կարողանա ապրանք արտադրել, որպեսզի վաճառեք շահույթի համար: Բերենք կոպիտ օրինակ. Ենթադրենք մի գործարան, որտեղ հարյուր աշխատող կա: Թող նրանք հարյուր ավտոմեքենա արտադրեն: Թող հասարակությունն էլ բաղկացած լինի 100+1 հոգուց՝ մեկ կապիտալիստ ավել (որովհետև հասարակությունը բաղկացած է միայն բանվորներից և կապիտալիստներից: Սա այն է, ինչ կոչվում է մաքուր կապիտալիստական հասարակություն: Իհարկե, սա առնվազն մարքսիստների մի մասի մեծ սխալն է): Հարյուր ավտոմեքենա պետք է օտարել, որ շահույթ

ստացվի: Ասենք՝ հարյուր աշխատող իր իսկ աշխատավարձով գնել է ավտոմեքենաները: Ի՞նչ է մնում շեֆին՝ ոչինչ: Այսպիսով, համակարգի իմ վերլուծությամբ, որը մշտապես կապիտալացված չէ, «հակաքաղաքակրթական դեմոկրատական հասարակությունը» պետք է միշտ գոյություն ունենա, որպեսզի «քաղաքակրթական հասարակությունը» կարողանա պահպանվել: Որպես նոր հեզեմոն ուժ՝ «կապիտալիստական քաղաքակրթությունը», ինչպես մյուս քաղաքակրթությունները, կարող է գոյություն ունենալ միայն հակաժողովրդավարական հասարակության հիման վրա, որն էլ ավելի կատաղի է դառնում հակամարտությունների ժամանակ՝ կա՛մ պատերազմների, կա՛մ խաղաղության միջոցով: Ինչպես ամբողջ քաղաքակրթության պատմության մեջ, այնպես էլ կապիտալիստական քաղաքակրթության պատմության մեջ կան անհամար իրադարձություններ և պատերազմներ, որոնք հաստատում են այս միտքը:

4-Գործազրկությունը ևս մեկ տվյալ է, որը ցույց է տալիս, որ կապիտալիզմը տնտեսություն չէ: Կապիտալիզմը որպես համակարգ, միշտ պետք է ակտիվ պահի գործազուրկների պահեստային բանակը կամ նույնիսկ ստեղծի այն, եթե այն չկա, որպեսզի շահույթի տոկոսադրույքը բարձր պահի հավելյալ արժեքից: Գործազրկությունը գիտակցաբար ստեղծված գործընթաց է: Մինչ ամենասովորական ողջ կենդանիներն ու բույսերը օգտակար են, ինչպե՞ս կարող է մարդու նման էակն անպիտան դառնալ մնալով անգործ: Օրինակ՝ կարող է գործազուրկ մրջյուն լինել: Եթե նույնիսկ մրջյունը չի կարող գործազուրկ լինել, ինչպե՞ս կարող է մարդու նման զարգացած էակը գործա-

զուրկ լինել: Գործազրկություն հասկացության համար տիեզերքում տեղ չկա: Այնուամենայնիվ, որպես վերլուծական բանականության այլասերված արդյունք՝ գործազրկությունն արհեստականորեն ստեղծվում և կենդանի է պահվում՝ որպես սոցիալական կյանքի ամենադաժան ակտ: Ոչ մի իրադարձություն չի կարող բացահայտել կապիտալիստական համակարգի ամենադաժան թշնամանքը տնտեսական կյանքի նկատմամբ, որքան «գործազրկությունը»: Անգամ փարավոնի ռեժիմում, որին մենք ամենախիստ կերպով քննադատում ենք, «գործազուրկ ստրուկ» հասկացությունը տեղ չունի: Ինչպես որ գործազուրկ փարավոն չկա, այնպես էլ գործազուրկ ստրուկը չի կարելի նույնիսկ որպես հասկացություն համարել: Ստրուկը միշտ արժեք ու աշխատանք է ունեցել: Միայն կապիտալիզմում կա գործազրկություն, այսինքն՝ անողորմ թշնամանք տնտեսության նկատմամբ:

5-Կապիտալիզմը նաև տնտեսական տեխնիկայի թշնամին է: Գիտության և տեխնոլոգիայի ներկայիս մակարդակը զարգացել է այնպես, որ ցանկացած հասարակություն՝ անկախ նրանից մենք այն կոչենք «բարեկեցության հասարակություն», թե «հասարակություն դրախտում», կարող է հեշտությամբ շարունակել իր գոյությունը՝ որպես ժողովրդավարական հասարակություն, որպես քաղաքական համակարգ և լուծել իր տնտեսական խնդիրները: Կապիտալիստական համակարգի «շահույթի խռչումները» խոչընդոտում է այս գիտական և տեխնիկական օրենքը՝ խոչընդոտում է այս գիտական և տեխնիկական մակարդակի օպտիմալ կիրառմանը մարդկային կարիքների համար: Եթե չլինի շահույթի օրենքը, գիտության և տեխնոլոգիայի ներկայիս մակարդակը կարող է գտնել

ցանկացած լուծում, որն անհրաժեշտ է տնտեսության համար, հարմարեցված է բացառապես մարդու սննդային կարիքներին: Այս կարողությունը երբեք ամբողջությամբ չի օգտագործվում: Ընդհակառակը, ցանկություն կա պահպանել կապիտալիստական բաղադրությունը՝ ստեղծելով մշտական ճգնաժամեր, գործազրկություն և սոցիալական այտուց: Սա նշանակում է, որ կապիտալիզմը ոչ միայն տնտեսության թշնամին է, այլ նաև գիտության և տեխնիկայի թշնամին, որը կարող է տնտեսությունը իրականացնել օպտիմալ մակարդակով:

6-Կապիտալիզմը նաև տնտեսության ամենահիմնական սկզբունքների՝ բարոյականության և բարոյական արժեքների թշնամին է: Մարդկությունը կարող է միայն բարոյական սկզբունքներով կարգավորել իր տնտեսական կարիքները: Հակառակ դեպքում այն կարող է բազմաձև մրջյունների պես, ինչի համար նույնիսկ Երկրի նման տասր մոլորակը բավարար չի լինի: Առանց բարոյականության հասարակությունը կարող է վերածվել «առյուծների հասարակության», և ոչ մի եղջերավոր ու անասուն չի մնա ուտելու: Այդ դեպքում առյուծին էլ աշխարհ չի մնա: Այլ կերպ ասած՝ եթե կապիտալիզմը չկարողանա սահմանափակվել և կասեցնել, նա կամ հասարակությանը կվերածի «մրջյունների հասարակության» (օրինակ՝ Չինաստանի և Ճապոնիայի իրավիճակը) և կհասցնի կործանման եզրին, կամ այն կվերածի «առյուծների հասարակության» (օրինակ՝ ԱՄՆ հասարակությունը): Եթե յուրաքանչյուր հասարակություն նմանվի ԱՄՆ-ին, Չինաստանին և Ճապոնիային, ապա պարզ է, որ մարդկային հասարակության շարունակականության շանսերն աս-

տիճանաբար կնվազեն: Այստեղ կապիտալիզմն էապես զոհաբերել է բարոյական սկզբունքն այսպես կոչված «կապիտալիստական տնտեսությանը»: Ժամանակին երեխաներին, այդ թվում՝ աղջիկներին, զոհաբերում էին, քանի որ նրանք ավելորդ էին: Եթե կա այդպիսի բարոյականություն, հասարակությունը կարող է պահպանվել միայն մարդկային զոհաբերությամբ: Փաստորեն, եթե կապիտալիստական նշանավորմամբ բոլոր պատերազմները դիտարկենք որպես «մարդ զոհաբերելու ծեսեր», ավելի լավ կհասկանանք, թե ինչպիսի «կապիտալիստական տնտեսական սկզբունքի» կամ անբարոյականության հետ ենք բախվում: Այս անբարոյականությունը միայն հասարակության ներքին սոցիալական կառուցվածքը չի քայքայում: Առաջին անգամ իր վերահսկողության տակ վերցնելով շրջակա միջավայրն ու բնությունը՝ այն նաև իրականացնում է մեծ ջարդ՝ հասնելով մի մակարդակի, որ սպառնում է ոչ միայն մարդու կյանքին, այլև բոլոր կենդանի արարածներին: Սրանից ավելի մեծ անբարոյականություն և թշնամանք կարող է լինել կենդանի կակների նկատմամբ:

7-Կապիտալիզմը նաև տնտեսության գլխավոր ուժի՝ դրա ստեղծող կանանց թշնամին է: Մեր ամբողջ վերլուծությունը վկայում է, որ կնոջ տեղը հասարակական կյանքում և նրա տնտեսական արժեքն առաջնային են և բարձր: Բաղադրություն ողջ պատմության ընթացքում կյանքից դուրս մնացած և կապիտալիստական բաղադրություն փուլում իր ամենադաժան շրջանն ապրած «տնտեսությունից զրկված կնոջ» իրականությունը դարձել է ամենավատ ու խորը սոցիալական հակասու-

յունք: Կին բնակչությունը ճնշող մեծամասնությամբ գործազուրկ է: Թեև տնային աշխատանքն ամենադժվար գործն է, բայց դա մի լուրձա չարժե: Թեև երեխա ունենալն ու մեծացնելը կյանքի ամենադժվար գործն է, այն ոչ միայն անարժեք է համարվում, այլ գնալով ավելի ու ավելի է գլխացավանքի վերածվում ու անհանգստացնում: Կանայք և՛ լժան աշխատողներ են, և՛ գործազուրկներ, և՛ երեխաներ ծնելու և մեծ ջանքերով մեծացնելու մերենաներ, և՛ չվարձատրվող ու նույնիսկ մեղավորներ: Քաղաքակրթության ողջ պատմության ընթացքում կանայք տեղավորվել են հասարակության առաջին հարկում: Բայց ոչ մի սոցիալական համակարգ ուժ չի ունեցել զարգացնելու ու շատ համակարգված դարձնելու կանանց շահագործումը, ինչպես կապիտալիզմը: Այս անգամ կանայք անհավասարության, անազատության և ոչ ժողովրդավարության առարկա են ոչ միայն առաջին հարկում, այլև բոլոր հարկերում: Նույնիսկ ավելի վատ՝ կապիտալիստական համակարգը զարգացնում է սեքսիստական սոցիալական իշխանություն, որն անհամեմատելի է պատմության որևէ այլ ժամանակաշրջանի հետ, ընդլայնում և բազմապատկում է այդ ուժի մինչև մարդու ամենաինտիմ օրգանները, կանանց վերածում է սեքս-ինդուստրիայի, խոշտանգում է տարածում հասարակության բոլոր շերտերի վրա և առավելագույնի է հասցնում արական սեռի գերիշխանությունը քաղաքակրթության այս շրջանում, ապացուցում է իր թշնամությունը կանանց և տնտեսության նկատմամբ ամենուր և բոլոր ժամանակներում, կարծես, վրեժ է լուծում «էկոնոմուսից» տնտեսությունը ստեղծողից:

8-Կապիտալիզմն ապացուցում է իր թշնամությունն ու անտարբերությունը իրական տնտեսության նկատմամբ՝ տնտեսությունը վերածելով դրամաթղթախաղի, որը կոչվում է «ֆոնդային շուկա, փոխարժեք և տոկոսներ», որը նա հասցրեց իր գազաթնակետին իր վերջին համաշխարհային փուլում, և դա արեց բացահայտ կերպով՝ ամբողջ հասարակության առաջ: Պատմության մեջ երբեք տնտեսությունը չի վերածվել նման թղթախաղի կամ վիրտուալ համակարգի: Տնտեսությունը համարվել է հասարակությունների ամենագլխավորն հյուսվածքը և միշտ գնահատվել է այն մակարդակով, որին վերագրվել է սրբությունը (սրբություն բառի աղբյուրը վերադառնում է շումերական հասարակություն և ասոցացվում է սնունդ-կատա հասկացության հետ): Սնվելը դիտվում էր որպես առաջնահերթ խնդիր, և ջանքեր էին գործադրվում այդ խնդիրը լուծելու համար: Բոլոր կրոններն ունեն բացատրական կողմ՝ հիմնված տնտեսական անվտանգության վրա: Տոներն անցկացվում են ի հիշատակ տնտեսական բարգավաճման կամ գոնե ճգնաժամից դուրս գալու ժամանակաշրջանների: Մարքսն իրավացի է մի կետում. տնտեսությունը, որն այնքան կարևոր է, որ այն հատկանիշների ամբողջական արտահայտությունն է, որը կազդի հասարակության բոլոր ոլորտների վրա, այլևս հուզական և վերլուծական մտքի կենտրոնացման տարածք չէ և կապված է փողի ու թղթախաղի հետ, իսկ վերլուծական-սպեկուլյատիվ մտածելակերպն ամենաանպատասխանատուն է: Այն իրական կյանքից կտրված դաշտի վերածելը բացահայտում է կապիտալիստական տնտեսության իրական էությունը: Միլիարդավոր դոլարներ (համաշ-

խարհային արժույթ) զլորալ մակարդակով ամեն անցնող ժամ ձեռք են փոխում՝ խաղալով փոխարժեքների, տոկոսադրույքների և հաշիվների գների հետ՝ առանց որևէ ջանքի: Մինչ մարդկության կեսը սավառնում է սովի և աղքատության կզրին, դժվար է պատկերացնել մի համակարգ, որը կարտացոլի այնքան հակասություն տնտեսության նկատմամբ, որքան արժևրային փոխանցումները: Կապիտալիզմն իր վերջին փուլում, որը կոչվում է նաև ֆինանսական դար, շատ լավ ապացուցում է, թե ինչ անհարկի, ոչ տնտեսական և թշնամական համակարգ է, նույնիսկ միայն այս առումով:

9-Կապիտալիզմը վերահսկում է արտադրությունը և սպառումը, որոնք տնտեսության երկու ամենահիմնական ոլորտներն են՝ կենտրոնանալով այն քաղաքականությունների վրա, որոնք կապ չունեն հասարակությունների իրական սննդի, հագուստի, ապաստանի և շրջանառության կարիքների հետ: Միակ նպատակը շահույթն առավելազույնի հասցնելն է: Ինչպես նախորդիվ նշեցինք, արտադրական և սպառողական ճգնաժամերը ստեղծում և արմատապես խաթարում են դրանց կառուցվածքը: Սարսափելի մասշտաբի սպառազինությունը, հատկապես միջուկային զենքը, որը ոչ մի կապ կամ առաջնահերթություն չունի մարդկային աշխատուժի իրական արտադրության և սպառման կառուցվածքների հետ, ընդհակառակը՝ ունի մեծ թերություններ, ենթադրում է ներդրումներ ածխածնի վրա հիմնված էներգիայի աղբյուրներում, որոնք աղետ են բերում շրջակա միջավայրին, բայց դա բերում է մեծ շահույթ: Գենետիկորեն ձևափոխված գյուղատնտեսությունը, տիեզերական տեխնոլոգիաները, հո-

դատարածքները, ծովային և օդային փոխադրումների գծերում կատարված մեծ ներդրումները, չնայած դրանց շատ թանկ լինելուն և պատճառած աղտոտվածությանը, և անհաշվելի ներդրումները, որոնք արվել են նույն ապրանքատեսակների հարյուրավոր տարբերակների համար, որոնք նորաձևության խելագարության արդյունք են, ընդամենը մի բանի օրինակներ են, որոնք կարելի է ներկայացնել այս առումով: Մի կողմից խելագար ու անհարկի վայրերում սարերի պես կուտակված ապրանքները շուկա չգտնելու պատճառով կորցնում են սպառման որակը և փտում, մյուս կողմից՝ սովից և հիվանդություններից մահեր են լինում, քանի որ սպառելու ուժ չունեն, և գործազրկության բանակներ կան: Տնտեսական ձևը, որը կոչվում է կապիտալիզմ, իրականացնում է այն չարիքն ու թշնամանքը, որ պատմության մեջ ոչ մի պատերազմ կամ բնական աղետ չի արել մարդկային հասարակության նկատմամբ՝ ճնշելով, սեղմելով ու կտրելով տնտեսության զարկերակը և արհեստականորեն դրանաբյուռատար անոթներ ավելացնելով:

Այս 9 թեմաները, որոնք մենք թվարկեցինք, վերաբերում են կապիտալիզմին որպես քաղաքակրթության փուլ, անկասկած, պահանջում են մեծ ծավալներով հիմնավորված վերլուծություններ: Քանի որ այն, ինչ ես փորձում եմ անել, պաշտպանական մակարդակում թեզի սահմանում է, այդ իսկ պատճառով նախընտրեցի նման կարճ բացատրություններ:

Եզրակացության բաժնի հետ մեկտեղ, հաջորդ երկու խորագրերի ներքո բացատրությունս կշարունակվի այլ ասպեկտներով:

Գ - Կապիտալիզմը սոցիալական և քաղաքակրթական իրականության ո՞ր հատվածում և ժամանակում է գտնվում

Ի վերջո, հասարակական-քաղաքակրթական իրականության ո՞ր հատվածում և ժամանակում կարող ենք գրազետ իմաստի և մեկնաբանության հասնել՝ տեղադրելով և՛ ոչ տնտեսական, և՛ ակնհայտորեն հակատնտեսական այս համակարգը:

Այնուամենայնիվ, կապիտալիզմի մասին կարելի է իմաստալից եզրակացության գալ մի կողմից վերլուծելով քաղաքակրթական ուժերի և համակարգերի գործողություններն ու հակամարտությունները պատմության ընթացքում իրենց ներսում և միմյանց միջև, մյուս կողմից հակաքաղաքակրթական ուժերի հետ հակամարտություններն ու պատերազմները:

Գիտակցում եմ, որ չափից շատ եմ շեշտադրում թեման և չափազանց կրկնվող եմ: Ներողություն հայցելով ևս մեկ անգամ պետք է ընդգծված և ամբողջական ձևով ներկայացնեմ այս շատ հետաքրքիր և աչք բացող էքսկուրսը:

1-Նախնադարյան համայնքային դարաշրջան

(նախնադարյան մարդուց մինչև չորրորդ սառցադաշտի շրջանի վերջ, 20000 տարի առաջ):

Տնտեսական մշակույթի հիմքը դրված է պարզունակ կոմունալ կարգի մեջ: Կեր փնտրելու և որսի միջոցով հայթայթված սնունդը սպառվում է անմիջապես, օգտագործ-

վում են կենդանիների մորթը և բուսական մանրաթելերը: Կլանի կարգավորող իշխանությունը հիմնականում մայրկինն է: Դա որոշակի իմաստով առաջին մայրական հեգեմոնիան է: Կլանային հասարակության հիմնական հարաբերությունն ու հակասությունը շրջակա միջավայրի բնական պայմանների՝ վտանգ ներկայացնող ամեն ինչից պաշտպանվելն է և օգուտ քաղելն այն ամենից, ինչն առաջարկում է հարմարավետություն և սնուցում: Այս պայմաններում կլանային ինքնությունը կենսական և անփոխարինելի է: Ամուսին և կին հասկացությունը զարգացած չէ: Ծննդաբերող մայրը հայտնի է, բայց նրա տղամարդ գուզրնները չափազանց աննշան է, որպեսզի ճանաչվի: Մարդկային հասարակությունը մինչ այժմ այսպես է ապրել իր կյանքի 98,5 տոկոսը: Դա հասարակության ամենաերկարատև ձևն է: Քանի որ թեթև փշոված քարերը օգտագործման առաջին հիմնական գործիքներն էին, այս շրջանը կոչվում է նաև քարի դարաշրջան: Այն երբեմն անվանում են պարզունակ վայրենության ժամանակաշրջան: Սոցիոլոգիապես ընդունված անվանումը պարզունակ համայնքային կարգն է: Օգտագործվում է ժեստերի լեզուն: Նրանք ապրում են քարանձավներում և խրճիթներում՝ առվակների ու լճերի ափերին կույտերի վրա: Եներթադրվում է, որ միայն Աֆրիկայում մոտ երկու միլիոն տարի, իսկ Ասիայում ու Եվրոպայում՝ մոտ մեկ միլիոն տարի այդպես են ապրել: Հայրենիք, սահման, սեփականություն հասկացությունները դեռ չեն զարգացել: Պատկանելությունը ճանաչվում է միայն կլանով: Երբ կլանը խորհրդանշվում է, այն ներկայացվում է առարկայով՝ տոտեմով: Թեև դրա ներսում կան փուլեր և քիչ թե շատ զար-

գացման մակարդակներ, մարդկությունն այս կարգի ներքո անցում է կատարում դեպի նեոլիթյան շրջան՝ չորրորդ սառցադաշտային շրջանի վերջում:

2-Նեոլիթյան դարաշրջան (մոտ մ.թ.ա. 15000-4000 թվականներ)

Չորրորդ սառցադաշտի ավարտից հետո՝ մոտավորապես 17 հազար տարի առաջ կարճ մետոլիթ (միջին քարի դար) ժամանակաշրջանից հետո, այն առաջին անգամ որպես հիմնական ճյուղ հայտնաբերվեց Տավրոս-Ջազրոս լեռնային համակարգի ստորոտում. լավ հղկված քարերի և օբսիդիանի օգտագործման շնորհիվ թեւակոխում ենք պատմական մեծ նշանակություն ունեցող մի փուլ, որը կոչվում է նեոլիթ (նոր քարի դար), որի հիմքը, սակայն, գյուղատնտեսությունն ու գյուղական հեղափոխությունն են: Մոտավորապես տասը հազար տարվա վաղեմություն ունեցող այս հասարակությունը, որի գոյությունը ապացուցված է հնեաբանորեն, հսկայական թռիչք է կատարում համապատասխան լեռնային համակարգի կլիմայի և նրա շրջակա միջավայրի միջոցով, որը լեցուն է բույսերով և օգտակար կենդանիներով: Սնվելու հնարավորությունները մեծանում են: Կատարվում է ջուլիակություն: Քարանձավից անցնում ենք գյուղական կյանքին: Բույսերն ու կենդանիները տեղափոխվում են գյուղատնտեսական մշակույթի և ընտելացման դաշտ: Մոտավորապես մ.թ.ա. 6000 թվականից հիմք է դրվում կավագործությանը: Հատկապես այս տարածաշրջանում, որը կիսալուսին է պատկերում Արևելյան Միջերկրական ծովի ստորոտից դեպի

Ջազրոս, մուտք է գործում մշակութային նոր շրջան (Թել Հալաֆի մշակույթ), որը կապված է շատ ուժեղ և խիտ ցանցերով:

Ուշադրության հիմնական կենտրոնը Վերին Միջագետքն է: Հասարակությունը նոր գյուտերի ու արտադրության միջոցների վերելք է ապրում: Որոշակի իմաստով ընթանում է նեոլիթյան արդյունաբերական շրջան: Մայր կինն այս մշակույթում բարձրացված է մայր-աստվածուհու կարգավիճակի: Ամենայն հավանականությամբ, նրա դերը նոր հասարակության ձևավորման գործում որոշիչ է: Մայրական կարգն իր հետքն է թողնում կլանային հասարակության վրա: Տղամարդկանց հետ կոնֆլիկտը նոր-նոր սկսում ի հայտ գալ: Անցում է կատարվում խորհրդանշական լեզվի: Հարավից սևամորթ խմբերի, որոնք հայտնի են որպես սեմիտներ, հիմնական գծի տարածաշրջանով դեպի Ասիա և Եվրոպա գաղթը նախկինի պես հեշտ չէ: Այս գործոնը պետք է որ կարևոր դեր խաղա սեմական մշակույթի ձևավորման գործում: Հյուսիսից եկած խմբերը՝ հիմնականում դեղին ռասան և նրանք, որոնց մենք կարող ենք անվանել հնդկացիներ, չեն կարող հեշտությամբ անցնել տարածաշրջան: Մինչ այդ խմբերի մի ճյուղը շարժվում է դեպի ամերիկյան մայրցամաք (Բերինգի նեղուցից, մոտավոր մ.թ.ա. 12000-7000 թվականներ), մյուսները կենտրոնացած են Չինաստանում, Կենտրոնական Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայում: Կլիմայական և սննդային պայմաններով պայմանավորված՝ սպիտակամորթ հնդեվրոպական խումբը գերիշխող դեր է խաղում: Հատկապես Բաբելոն Մահիկում գտնվող

խումբը հեգեմոն խումբ է: Այն դեռ երկար կապահպանի այս կոչումը՝ մինչև քաղաքակրթական փուլ:

Բարեբեր Մահիկի մշակույթը, որը պատմության մեջ առաջին անգամ ապացուցված և մշտական է, մոտավորապես մ.թ.ա. 6000-ական թվականներին տարածվում է Ստորին Միջագետքում, 5000-ական թվականներին Եգիպտոս-Նեղոսի հովտում, Բալկաններում, Իրանում և հյուսիսային սևծովյան տափաստաններում, իսկ 4000-ական թվականներին՝ ամբողջ Եվրոպայում և Չինաստանում: Թեև խոսվում է չինական նեոլիթի զարգացման մասին իր ներքին դինամիկայով, իմ ենթադրությունն այն է, որ չինական նեոլիթը հիմնականում հիմնված է գերաճած մշակույթի վրա: Անասնապահության և օբսիդիանի օգտագործման ընդլայնումն ամրապնդում է այս թեզը: Բնականաբար, քանի որ ընդգրկված են երկար ժամանակաշրջաններ, յուրաքանչյուր խոշոր տարածաշրջան հնարավորություն ունի զարգացնելու իր նեոլիթը: Բայց բոլոր ակնհայտ նշանները ցույց են տալիս, որ սկզբնական մշակութային կայծի հիմնական կենտրոնը Բարեբեր Մահիկն է: Գաղութատիրության կամ էքսպանսիոն օկուպացիայի մասին խոսք չկա: Դատարկ տարածքների ընդարձակությունը թույլ չի տալիս նման հարաբերություններ ունենալ: Ընդհանրապես ընդունված պատմական տեսակետ և սոցիոլոգիական գիտելիք է, որ առաջին խոշոր գլոբալ շարժումը, որը մշտական հետք է թողել աշխարհում և դեռ պահպանում է իր ազդեցությունը, զարգացել է այս հիմքի վրա:

3-Շումմերական քաղաքակրթության դար (մ.թ.ա. 4000-2000 թվականներ)

Ք.ա. 5500-ական թվականներին զարգացել է Ստորին Միջագետքում: Մինչև մ.թ.ա. 3800-ական թվականները տևած նոր փուլը, որ կոչվում է Էլ Ուբեյդի մշակույթ, արդյունավետ փուլ է: Չնայած այն հիմնված է Բարեբեր Մահիկի մշակույթի վրա (հատկապես Թել Հալաֆի մշակույթը)՝ այս ժամանակաշրջանը և նրա մշակույթը ձեռք են բերում պատմական նշանակություն՝ տանելու դեպի անցում նահապետական հասարակությանը, խեցեգործության տեխնիկայի զարգացմանը և առևտրի նշանավոր զարգացմանը և սկիզբ դնելու առաջին ինվազիվ արշավախմբերի և գաղութացման դարաշրջանին: Այն կարելի է անվանել նաև պրոտոուրուկյան մշակույթ: Նահապետական հասարակության առաջացումը հատկապես կարևոր է, քանի որ դա նշանակում է նախաքաղաքակրթություն: Մայր-Աստված մշակույթը սկսում է կորցնել իր կարևորությունը: Կանայք ստիպված են ճանաչել տղամարդությունը: Կանայք բացարձակ գերակայությունը: Հիերարխիկ կառուցվածքն աստիճանաբար փլուզվում է մեծ առաջընթաց: Ավանդական քաղաքակրթության կառավարման եռակողմ կառուցվածքն իր նախագծային ձևով առաջին անգամ իրեն արդյունավետորեն զգացնել է տալիս այս մշակույթում: Այս ժամանակահատվածում, շամանի՝ որոշակի իմաստով քահանայի, շեյխի, փորձառու համայնքի ղեկավարի և զինվորական պետի՝ որպես ֆիզիկական ուժ ունեցող անձնավորության, ազդեցությունն էլ ավելի կավելանա: Միջին Արևելքի կրոնը, քաղաքականությունը և ռազմա-

ված բնակչության գրավչության կենտրոն: Քանի որ տարբեր պատճառներով ցեղից և դինաստիայից դուրս մնացած անձինք կկազմեն այն խումբը, որը կառավարվում և աշխատում է քաղաքում հաստատված վարչակազմի ներքո, դասակարգային ձևավորման առաջացումը դառնում է անխուսափելի: Սոցիոլոգիական հարաբերություն, այսինքն՝ դասակարգային լինելը, Ուրուկի մշակույթի կարևոր տարր է: Պետությունը կծնվի որպես քաղաքային հարաբերությունների այս բոլոր ցանցերի բնական ընդլայնում: Քաղաքային իշխանությունը թույլ չի տալիս ո՛չ ցեղային, ո՛չ տոհմական իշխանություն: Այն պահանջում է պրոֆեսիոնալ կառավարում, որը դուրս է արյունակցական կապերից: Բացի այդ, օրինականության համար պարտադրվում է համոզելու անհրաժեշտությունը: Օգնության է հասնում քահանան, որը, հավանաբար, ստեղծել է պետության առաջին նախագիծը, և տաճարը, որը քաղաքի մի տեսակ առաջին մոդելն է: Քաղաքը, պետությունը և դասը որպես ինստիտուտներ գաղափարապես կառուցելու աշխատանքը դիցաբանական և կրոնական արտադրության աշխատանք է: Ուրուկի մշակույթում աչքի է ընկնում նյութական մշակույթի ազդեցությունը հոգևոր մշակույթի վրա: Շատ արդյունավետ է նաև հակառակը: Գրեթե անհնար է հասկանալ նյութական մշակույթը հոգևոր մշակույթի ծանր ազդեցության տակ. նյութական մշակույթն անտեսանելի է դարձել գաղափարական մեծ կառուցման շնորհիվ: Պետական նոր գաղափարախոսության հիմնական խնդիրն է նյութական պայմաններն անտեսանելի դարձնել՝ հազարամյակներ շարունակվող լեզվական և բովանդակային առումով այդ կառուցումը

մտքում դնել: Շումմերական հասարակության մեջ այս ֆունկցիան իրեն շատ ցայտուն կերպով բացահայտում է: Մինչ պետությունը մեկնաբանվում է որպես աստվածային հաստատություն, բանվոր դասակարգը արտացոլվում է որպես Աստծո կողմից ստեղծված ծառաներ: Պետության և կառավարվողների միջև միջնորդն արտացոլված է հրեշտակների միջոցով: Մինչ ամենամեծ ադմինիստրատիվ իշխանությունը արտացոլվում է որպես զլխավոր աստված, նրա օգնականները ներկայացնում են պանթեոնը, այսինքն՝ բարձր մակարդակի պետական կառավարումը և հանդիպման կարգը՝ որպես երկրորդական աստվածներ: Աստվածուհիների հին սերունդը դեռ իրեն հիշեցնում է որպես նախաքաղաքային շրջանի կանացի գործունեության արտացոլման ուժ: Բոլոր սոցիալական հարաբերությունները թարգմանվում են կիսաառասպելական, կիսակրոնական լեզվով՝ այդպիսով օրինականացնելով իրենց տեղը միավոր բնակչության մեջ բոլորովին այլ մետաֆիզիկական աշխարհում: Քաղաք-պետություն-դասը գաղափարապես վերստեղծվում է:

Գաղափարական վերստեղծումը որպես մեծ գործառույթ ունեցող հոգևոր մշակույթ, լինելու է ամեն տեսակ նյութական զարգացման, նույնիսկ բնության մեկնաբանությունը: Դրա և հատկապես արտացոլող լեզվի հիման վրա իմաստներ առաջ կքաշվեն, մարդիկ կհամոզվեն, և կյանքը սրբացված կապրի այս նոր օրինական աշխարհում: Նույնիսկ այն հարցը, թե գոյությունն ունի՞ իրական նյութական ծնունդ՝ ընդդեմ գաղափարական վերածննդի, կորեթե կորցնում է իր իմաստը այս զարգացումների դիմաց, և, եթե նույնիսկ բովանդակալից դիտվի, այլ կերպ

կապատկերացվի: Ուրուկի հեղափոխությունը առաջին քաղաքային հեղափոխությունն է, նույնքան կարևոր, որքան գյուղատնտեսական հեղափոխությունը: Այն գլխավոր գետի աղբյուրի ելքն է: Հաջորդ հավելումները փակ աղբյուրներն են առուների և լճակների մակարդակով, ավելին՝ դրանք հնարավոր է ակտիվացնել միայն հիմնական գետի շնորհիվ: Ճիշտ է՝ Չինաստանում էլ է քաղաքային հեղափոխություն: Այն առկա է նաև Կենտրոնական Ամերիկայում: Բայց սրանք տեղական մշակույթներ են, որոնք հիմնական գետ չեն կազմում և կա՛մ չորանում են այնտեղ, որտեղ ծնվել են, կա՛մ հիշեցնում են լիճ, որից քչերն են օգտվում: Քաղաքակրթություն լինելու համար գլխավոր գետ լինելը կամ դրան միանալը պետք է դիտարկել որպես կարևոր պայման: Չկա մաքուր քաղաքակրթություն:

Ավելին, Ուրուկի մշակույթի հետևում թաքնված է 10-հազարամյա նեոլիթյան ժառանգություն: Զեմբիլը երկնքից անապատ չի ընկել: Այս նոր մշակույթը կոչվում է նաև քաղաքակրթություն: Դա կարելի է թարգմանել որպես քաղաքաշինություն, ինչը ճիշտ է: Երբ մենք այս կերպ ենք սահմանում դրա նյութական և հոգևոր կառուցվածքը և արտացոլումը, մենք իրականում որոշակի իմաստով սահմանում ենք ողջ քաղաքակրթությունը:

Իր բնույթով Ուրուկի մշակույթը էքսպանսիոնիստական էր: Քանի որ քաղաքն ամեն առումով մեծանում է արտադրողականության աճով, և նրա բնակչությունը որոշ չափով ընդլայնվում է, դա հանգեցնում է հարևան քաղաքների ծննդին՝ մեկը մյուսի հետևից: Բարեբեր մահիկի գյուղացիական մշակույթը նույնպես բազմապատկվեց այս կերպ՝ տանելով դեպի շղթայական գյուղական հաստա-

տություններ: Որպես առաջին գյուղական գոտիներ՝ Նեո-
ւալա Չորիից (Ուրֆա-Միվերեքում, Եփրատի ափին)
մինչև Չայոնու (Դիարբեքիր-Էրզանիում, Տիգրիսի ճյուղի
ափին), այնտեղից մինչև Չեմե Խալան (Բաթման Չայի մո-
տակայքում) և այլն, ձևահյուսի պես տարածվեցին մինչև
Քիրքուկ (մոտավորապես մ.թ.ա. 10 հազարական թվա-
կաններին): Սա այն է, ինչ մենք անվանում ենք մշակույթ-
ների ծաղկում:

Ուրուկի մշակութայնացումը նմանատիպ ընթացք է ունեցել: Քաղաքների շատացումը նշանակում է մրցակցության աճ: Քանի որ քաղաքը նշանակում է նաև շուկա, նոր մշակույթն իր հետ կրում է մրցակցության տարրը: Առևտուրն արդեն դարձել է սիրելի մասնագիտություն: Արդեն ի հայտ է եկել գյուղատնտեսության և տրանսպորտի ոլորտում արհեստավորների կողմից ղեկավարվող արդյունաբերություն: Քաղաքների միջև կոիվը, բնականարար, առաջ է բերելու հեգեմոնիայի հարցը: Հետագայում ինքն իրեն կապարտադրվի քաղաք-պետությունից պարզունակ կայսրության անցնելու գործընթացը (սա նշանակում է, որ բոլոր գոյություն ունեցող քաղաքները վերցվում են նույն անձի կամ տոհմի իշխանության տակ):

Ուրուկի առևտրի կարիքը նեոլիթյան շրջանին տա-
րավ դեպի վաղ քաղաքակրթական և գաղութացման գոր-
ծընթաց։ Բազմաթիվ հասանելի տվյալներ ապացուցում
են ավելի զարգացած Ուրուկի ընդարձակման տարածքի
և գաղութատիրական գործունեության առկայությունը, ո-
րը հետևում է գաղութային շերտերին՝ հիմնված Ալ-Ու-
բայդի մշակույթի վրա։ Շատ զարգացած Ուրուկի գաղութ-
ներ են հայտնաբերվել հատկապես Եփրատի ավերին։

Առկա հնագիտական գտածոները նաև ապացուցում են մի միտումի առկայությունը, որն արտացոլում է Վերին Միջագետքի մշակույթի և՛ ապստամբությունը, և՛ փոխադարձ փոխանակումը, որը չի դադարեցրել իր աճի օղակները Թել Նալաֆի մշակույթից ի վեր՝ ընդդեմ Ուրուկի գաղութացման շարժման, որը զարգացել է մ.թ.ա. 3500-ականներից: Տարածաշրջանի ներքին շատ ուժեղ դինամիկայով պայմանավորված՝ ուրբանիզացիան սկսվել է մ.թ.ա. 3000-ական թվականներին, որն ապացուցված է բազմաթիվ հողաբնակների վրա կատարված պեղումներով: Աճող բացահայտումները ցույց են տալիս, որ քաղաքային մշակույթը Ստորին Միջագետք և տեղափոխվել հիմնական աղբյուրի շրջանից՝ ճիշտ այնպես, ինչպես այն տեղափոխվել է Եգիպտոս, Լիվան և Հարապա: Հատկապես վերջին պեղումները Ուրֆայի մոտ գտնվող Գյոբեկլիթեփե բնակավայրում (ապացուցված է, որ սկսվել են մ.թ.ա. մոտ 10000 թվականին) հանգեցրել են գտածոների, որոնք կփոխեն առկա տեսակետները: Մինչև գյուղացման ժամանակաշրջանը հայտնաբերվել է մշակութային կոթող, որը կարող էր հսկա համարվել իր ժամանակաշրջանի համար և, հավանաբար, տաճար էր: Թեև գոյություն ունեցող օրելիսկների իմաստը լիովին հասկանալի չէ, սակայն հստակ է, որ դրանք արտացոլում են շատ զարգացած մշակույթ: Նոր հետազոտությունները կարող են տեղաշարժեր առաջացնել մշակութային կենտրոնում:

Այս պարբերությունը բացեցի՝ նշելու, որ միայն ուժեղ մշակույթը կարող է արձագանքել Ուրուկի ընդլայնմանը: Դիմադրություն կա նաև տարածաշրջանում ավելի վաղ սկիզբ առած մշակույթի տարածման դեմ (հավանաբար Էլ

Ուբեյդի մշակույթը, որը սկիզբ է առել մ.թ.ա. 5500 թվականից): Կա նաև պնդում սեփական մշակույթի պահպանման հարցում: Իրականում հարավից և հյուսիսից գաղթի ալիքների դեմ ողջ մեսոլիթ և նեոլիթյան ժամանակաշրջաններում մշտական դիմադրության վիճակի առկայությունը հասկացվում է տարածաշրջանում մշակութային կառուցվածքի մշտականությունից:

Այս իրողությունը՝ Ուրուկի մշակույթի ձուլումը տեղական մշակույթի մեջ, ցույց է տալիս հակամշակույթի ուժը: Սա իրականում մի գործընթաց է, որը շարունակվում է մինչ օրս: Ուրուկի գերազանցությունը պայմանավորված է արտադրության մեջ նրա հզորությամբ և բնակչության վրա հիմնված պետական հզորությամբ: Կարծես, Նիդեռլանդների և Անգլիայի օրինակի առաջին նախատիպի առաջ ենք կանգնած:

Իմ անձնական մեկնաբանությամբ Եգիպտոսի, Լիվանի (այսօրվա Իրանի հարավ-արևմուտք) և Վերին Միջագետքի մշակույթները հաջողությամբ արձագանքեցին վաղ Ալ-Ուբեյդի և Ուրուկի ընդարձակմանը և ստեղծեցին իրենց քաղաքային մշակույթները: Ըստ էության, օրեցօր ավելանում են հնագիտական տվյալները, որոնք ապացուցում են, որ, մ.թ.ա. 3000 թվականից սկսած, այս երեք պատմական կենտրոններում քաղաքաշինությունն արագացել է և իր վտակները թափել քաղաքակրթության գետը:

Ավելի կարևոր է այն, ինչ կատարվում էր Ուրուկին հարակից քաղաքներում և գյուղական վայրերում: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ Ուրուկի մշակութային դարաշրջանը մ.թ.ա. 3000 թվականին ավարտվել է, և նոր դարաշրջան է սկսվել Ուրի առաջին դինաստիայի հետ: Այս

զարգացումը, հավանաբար, քաղաքային ինտենսիվ հա-
կամարտության արդյունք է: Այս զարգացումները հստակ
ընկալելի են. «Ռեքվիեմ Նիփուրի համար», իսկ «Ազադայի
աննժքը» մեղեդիներն այրված և ավերված քաղաքների
հետնանքների մասին են: Որքան նման է այն ամենին,
ինչ այսօր կատարվում է Բաղդադում և նրա շրջակայ-
քում: Առաջին և երկրորդ Ուրի ժամանակաշրջանները
թվագրվում են մինչև մ.թ.ա. 2350-ական թվականներ:
Մ.թ.ա. 2350-2150 թվականներին նշանավոր Սարգոնի իշ-
խանության ներքո սկսվում է տոհմական շրջան: Սարգո-
նը, որին կարելի է բնութագրել նաև որպես առաջին
կայսր, պարծենում է նրանով, որ վավերացրել է իր իշխա-
նությունը, այսինքն՝ իր կայսրությունն ամբողջ Բարեբեր
մահիկում՝ շատ արյունալի պատերազմների հետևանքով:
Մեծ վայրագությունները բնութագրվում են որպես փա-
ռահեղ և պատվի բարձրացման գործողություններ: Սրան
կարելի է հետևել զրավոր աղբյուրներում: Արձանագրված
և, որ նա Ազադեն դարձրեց իր մայրաքաղաքը, և որ նա
ծագումով ամորիացի էր (անունը, որը շումերները տվել
են այդ ժամանակաշրջանի Արաբական անապատից
հարձակված ցեղերին, նշանակում է «փոշոտ, կեղտոտ
մարդիկ»): Մ.թ.ա. 2150-ական թվականներին զագրոսա-
կան ծագում ունեցող մարդիկ Գուդեայի գլխավորությամբ
ոչնչացնում են Ազադեն և հիմնում նոր դինաստիա: Մո-
տավորապես մ.թ.ա. 2050-ականներին այս դինաստիան
նույնպես ընկնում է: Ուրի երրորդ դինաստիան, որը հա-
ջորդեց նրան, գոյատևեց ընդամենը հարյուր տարի:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա 1950-ական
թվականներին սկսվել է բարեկյան փառահեղ դարաշր-
ջանը: Այս քաղաքային կոիվներում մի շատ հետաքրքիր
երկրնտրանք է առաջանում. շումերները քաղաքակր-
թություն ստեղծած հիմնական հասարակությունն են:
Հիմնական ասելով՝ նկատի ունեմ աղբյուրը: Այն ենթադ-
րում է մի ժողովուրդ, մի հասարակություն, որի ծագումը,
հավանաբար, վաղուց եկել է Բարեբեր մահիկի մշակույ-
թից, բայց այժմ դարձել է բնակություն: Նրանց լեզուն
տարբերվում է երկու մերձավոր հարևանների՝ ամորիա-
ցիների և գուտացիների լեզվից: Կան նաև բառեր, որոնք
շատ միահյուսված են: Այն հատկապես ավելի մոտ է ա-
րիական լեզվախմբին: Նրանք ակնհայտորեն տարբեր-
վում են սեմական ծագում ունեցողներից: Մեմիտ-ամորա-
կան ցեղերի հարձակումները ինտենսիվ են: Ըստ էության,
Ազադն քաղաքի տոհմը և Սարգոնը սեմական-ամորա-
կան ծագում ունեն: Իրականում հավանական է, որ Սար-
գոնը շումերական քաղաքային պալատներում մեծացած
հրամանատար էր և մասնակցում էր կառավարմանը:
Էպոսները դա են արտացոլում: Գուտացիները շումերնե-
րին ավելի շատ մոտենում են որպես դաշնակիցների:
Նրանց ակունքները Զագրոսից են և արիական են: Ամե-
նահետաքրքիրն այն է, որ շատ նման իրավիճակ է տի-
րում այսօրվա Իրաքում:

Արդյունքում մինչև մ.թ.ա. 2000-ականների սկիզբը
քաղաքակրթության համակարգի ծնունդն ու զարգացումը
շատ արյունալի էր, շահագործող, քաղաքներ կառուցող ու
ոչնչացնող՝ դաշինքներով, զաղութներով և հեզմունիկ
կերպով: Գյուղատնտեսության առաջընթացի հետ մեկ-

տեղ առաջացող բերրի ու խոնավ տարածքներում, որտեղ ստրուկներն աշխատում էին իրենց ապրուստը վաստակելու համար, հարևան քաղաքների և նեոլիթյան շրջանների հետ առնտուրն ու զարգացող արհեստագործությունը արտադրում են մեծ ավելցուկային արտադրանք: Մինչ այս արտադրության վրա կառուցված քաղաքակրթական համակարգը, այսինքն՝ նյութական մշակույթը, աստվածացնում է իր իշխող խմբերին՝ կառուցելով հոյակապ հոգևոր մշակույթ, այն նաև ստորացնում է իր համար աշխատող ստրուկներին՝ նրանց սահմանելով որպես աստվածների արտաթորանքից գոյացած կակներ:

Պետք է լավ հասկանալ, որ նյութական կյանքի նման արտացոլումը շատ պարզ է ստեղծման լեգենդներում: Ստեղծող մայր-աստվածուհին ստեղծված է տղամարդու աջ կողոսկրից: Լեգենդները բավականին հետաքրքիր են, դրանք ապշեցուցիչ կերպով արտացոլում են մայր կնոջ որոշակի կախվածությունը: Այդուհետ կյանքը կհասկացվի և կմեկնաբանվի այս լեգենդների լեզվով:

Իսկ իրական նյութական կյանքն էլ մինչ օրս չի կարողացել ստեղծել իր սեփական լեզուն և մեկնաբանությունը, բայց երբեմն ուզում է հին ճշմարտությունների մասին խոսել «Եզոպոսյան լեզվով», բայց քանի որ ոչ ոք չի հասկանում այդ լեզուն, այն համրության զգացում և իմաստի կորուստ է ունենում: Չմոռանանք, որ իրականության լեզվական ու արտահայտչական կարողությունը դեռ չի ստեղծվել:

4-Բաբելոնյան և ասորական քաղաքակրթության դարաշրջան (մ.թ.ա. 2000-300 թթ.)

Չնայած ժամանակի և վայրի առումով դրանց միջև առկա տարբերություններին՝ այս երկու քաղաքակրթական դարերի արդիականությունն ու մշակութային նմանությունն ավելի ակնհայտ են: Դրանք Լեզվի տարբերությունն են ստեղծում պատմության բևեռում իրենց ի հայտ գալու և շումերական դինաստիաներից որպես իշխանություն անջատվելու տեսակետից: Շատ հավանական է, որ դրանք ամորիթ-սեմական ծագում ունեն և ընդհանուր քաղաքակրթություն ունեն Աքքադական դինաստիայի հետ: Լեզվական և մշակութային նմանությունները, ինչպես նաև գրավոր առատ աղբյուրները հաստատում են այս փաստը:

Շումերների վերջին փառահեղ դարաշրջանը Նիպպուր մշակութային քաղաքում էր: Կարելի է նշել, որ այն քաղաք է, որտեղ առաջին ակադեմիական կրթությունն է: Այն բանից հետո, երբ քաղաքն ավերվել է արքադական դինաստիաների կողմից, ամենայն հավանականությամբ Բաբելոն քաղաքի վերելքը, որը կրում էր մոտակայքում արքադերեն լեզվի և մշակույթի ծանրությունը, կարելի է համարել որպես նոր քաղաքակրթական դարաշրջանի սկիզբ: Փաստորեն, վերջին շումերական դինաստիանի Ուրի ժամանակաշրջանից հետո՝ մ.թ.ա. 2000-ականների սկզբից, Բաբելոնի գլխավորությամբ նոր դինաստիաները մեկը մյուսի հետևից գրավեցին քաղաքի ինքնիշխանությունը՝ պարզ դարձնելով նոր իրավիճակը: Աքքադերենը կարևորվում է որպես նոր քաղաքակրթության լեզու: Այն

իրեն զգացնել է տալիս բոլոր քաղաքակրթական տարածաշրջաններում՝ որպես քաղաքական ինքնիշխանության և առևտրի լեզու: Հետագայում արամեերենի անվան տակ այն խաղաց այսօրվա անգլերենի նման դեր՝ որպես բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների ըմբռնման ընդհանուր միջոց: Արքադական մշակույթը քաղաքակրթական բովանդակությամբ ժառանգում է շումմերական մշակույթը: Առասպելաբանորեն նրա կերպարանափոխությունն արտահայտվում է Մարդուկ Աստծո վերելքով: Էնումա Էլիշի Լպոսն այս ժամանակաշրջանի ամենակարևոր Լպոսն է: Մարդուկը խաղում է մշակույթի գլխավոր աստծո դերը, որտեղ մայր աստվածուհին մի լավ վատարանվում է, իսկ արական գերիշխող մշակույթը խորհրդանշվում և աստվածացվում է: Ջեսը հունական մշակույթում, Յուպիտերը հռոմեական մշակույթում, արիական ծագում ունեցող Գուդեան հնդեվրոպական մշակույթում (գերմանական գոթերը և Գոթ Աստվածը՝ *Xwedē*-ը, դեռ օգտագործվում է քրդերենում, ունեն նույն ծագումը), Ալլահը արաբական մշակույթում, Բրահման հնդիկների մոտ, չինական մշակույթում Տաոն ներկայացնում են նույն աստվածային սերունդը:

Ընդհանուր քաղաքակրթական փուլը և մշակութային նմանություններն առավել ակնհայտ են աստվածների անվանման մեջ, որոնք ներկայացնում են հասարակությունը որպես այդ ժամանակաշրջանի հիմնական խորհրդանիշ: Նույնիսկ որպես անուն դրանց բոլորի մոտավորապես մ.թ.ա. 2000-ականներին ի հայտ գալը պատահական չէ: Դա բխում է իր հիմքում ընկած խորը և ընդհանուր մշակույթից: Իր խորհրդանշական տեսքով աստվա-

ծացվում է արական գերիշխող մշակույթը (բռնակալ ու խորամանկ տղամարդու կողմից մայր-կնոջ և նրա կենցաղային տնտեսության յուրացումը): Մինչ մայր աստվածուհին, որի անունն Արիենա աստղ է, շումմերերեն Ինաննա, իսկերեն Կիբելե, սեմերեն Իշտար, հնդկերեն Կալի, գնալով խամրում է, իսկ արական աստվածները փառաբանվում են: Կանանց սոցիալական առաջին հարկ իջեցնելը՝ նվաստացումը, մ.թ.ա. 2000-ականների արտացոլումն է լեզվական և մշակութային առումով զգալի պարտություն և նվաստացում: Իզական ստրկության մեջ, որը քաղաքակրթության նյութական և հոգևոր մշակույթում տղամարդու և տոհմային ստրկությանը նախորդող սևոն է, կանայք իսկապես պարտված են, նվաստացած, ձայնազրկված, անիծված և մահացու կարգավիճակում՝ որպես ամենախորր հատակի ստրուկ: Ամուսին լինելը վերելք է ապրում կնության և նրա նկատմամբ անսահմանափակ իշխանություն ունենալու մշակութային հիմքի վրա: Կանանց շարունակական կարգավիճակը արարական և միջինարևելյան հասարակություններում, որոնք ունեն նույն մշակութային նախադրյալները, հաստատում է այս գնահատականը: Պատվո սպանություններն այս մշակույթի չնչին տարրն են:

Բաբելոնյան դարաշրջանն ավելի առաջնահերթ է, քան ասորականը: Դրանում կարևոր դեր է խաղում աստիճանաբար նահանջը դեպի Հյուսիսային Միջագետք՝ որպես աշխարհագրական դիրք: Մինչ Բաբելոնը ներկայիս Բաղդադից ավելի հարավ էր, նույն Աստծո անունով ասորական քաղաքը գտնվում էր ներկայիս Մոսուլի մոտ: Հետագայում այն հասավ Նինվե:

Հայտնի է, որ Բաբելոն քաղաքը պատմության մեջ ուշադրություն է գրավել իր որոշ առանձնահատկություններով: Այն նախ կլանեց շումերական վերջին մշակութային քաղաքի՝ Նիպուրի ողջ մշակույթը: Հասկանալի է, որ կայսերական այս փուլում ժամանակակից հասարակությունների մշակութային ձեռքբերումներով տոհմի նշանավոր անդամները տեղափոխվեցին Բաբելոն: Հայտնի Բաբելոնյան աշտարակը և դրա «յոթանասուներկու լեզուներով խոսող» վայր լինելը պետք է որ փաստ լինի, այլ ոչ թե լեգենդ. ավելի ճիշտ՝ դա իրականության լեզունդացում է: Մ.թ.ա. 1900-1600 թվականները Բաբելոնյան քաղաքակրթության դարաշրջանի ամենահիասքանչ շրջանն են: Այն իր իշխանությունն իրականացնում է որպես կայսերական ուժ՝ բոլոր քաղաքակիրթ շրջաններում: Ամենահայտնի կայսր Համուրաբին պատմության մեջ Սարգոնից հետո երկրորդ հայտնի կայսրն է: Թեև «Համուրաբիի օրենքներ», որոնք նա հայտարարեց իր անունով, օրինականացման նախկին ավանդույթի շարունակությունն են, դրանք առաջնային նշանակություն ունեն արդյունավետության և պատմության մեջ հետք թողնելու առումով: Կասկած չկա, որ և՛ «Աստծո օրինականությունը», և՛ «օրենքի օրինականությունը» քաղաքակրթության մշակույթում կրում են Համուրաբիի ժամանակաշրջանի հետքերը: Նա արյունալի պատերազմներից հետո տիրապետում էր ժամանակաշրջանի բոլոր քաղաքներին: Հասկանալի է նաև, որ այն անողոր տիրապետություն է պարտադրում իր սահմաններում գտնվող հարևաններին և ցեղային մշակույթներին: Տարածաշրջանի պատմության մեջ, մինչ եգիպտական աստված-արքաները կոչվում էին «փարավոն», հիմնակա-

նում Բաբելոնի և Ասորեստանի աստված-արքաները կոչվում էին նիմրոդ:

Հին կտակարանում նկարագրված Աբրահամի Ուր (Այսորվա Ուրֆա) քաղաքից ելքը կամ փախուստը սերտորեն կապված է բաբելոնյան նիմրոդների ճնշումների հետ: Պատմությունը փաստում է, որ Համուրաբիի թագավորության շրջանը եղել է մ.թ.ա. մոտ 1700-1650 թվականները: Նկատի ունենալով, որ Աբրահամի գաղթը տեղի է ունեցել նույն ժամանակաշրջանում՝ Աբրահամ-Նիմրոդ

հակամարտությունը լավ հասկանալի է: Աբրահամը ցեղի գլուխ է: Նրա ցեղն Ուրֆայի շրջակայքի բազմաթիվ ցեղերից մեկն է, որոնք իրենց ապրուստն ապահովում են գյուղատնտեսությամբ, անասնապահությամբ և առևտրով: Ինչպես այսօր, տարածաշրջանում նույնպես առատ էին արիական և սեմական ծագման երկու մշակույթների ազդեցության տակ գտնվող անցումային հասարակությունները:

Հայտնի է, Աբրահամի և նրա ցեղի կիսակրոնական, կիսադիցաբանական պատմության խորհրդանշական արժեքը: Այն փաստը, որ Աբրահամը համարվում է երեք միաստվածային կրոնների նախահայրը, և որ նա աշխարհում գրեթե ոչ մի կրոն անձեռնմխելի չի թողել, բացահայտում է նրա կարևորությունը: Կարելի է ակնկալել, որ շատ ցեղեր և քաղաքներ կղիմադրեն Բաբելոնյան նիմրոդներին (դրանք ներառում են Բաբելոնյան բյուրոկրատիայի նիմրոդ կենտրոնական և շրջանային ղեկավարներին: Նիմրոդը պետք է լինի առաջատար քաղաքի ղեկավարի և շրջանային կառավարչի տիտղոսը, անունը), ովքեր իրենց ամենաավտորիտար շրջանն ապրել են Համուրաբիի հետ:

Ակնհայտ է, որ ցեղերը, նույնիսկ գյուղերն ու քաղաքները, որոնք դեռևս գտնվում են ուժեղ համայնքային կարգի ազդեցության տակ, կղիմադրեն և կփորձեն ապստամբել կայսերական պարտադրանքների դեմ՝ անկախ նրանից, թե ինչ աստվածային անունով (Ալլահի անունով) այն կարվի: Այն հասարակությունները, որոնք չեն ճանաչում ստրկությունը, դժվարությամբ են դառնում ստրուկներ: Նրբամեջ նրանք նույնիսկ կարող են աչքի տակ առնել լիակատար ոչնչացումը, բայց ստրուկ չդառնալ: Պատմության մեջ դրա անթիվ օրինակներ գիտենք:

Արրահամյան կրոնը կամ նրա պատմությունները իրականում ներկայացնում են այս ընդհանուր հականիմբողյան դիմադրության մշակույթը: Այս մշակույթի առաջնային աղբյուրը Բաբելոնյան կայսրության նախապատմությունն ու ժամանակն է՝ մ.թ.ա. 1700-ական թվականներին: Երկրորդ աղբյուրը և ճյուղը մ.թ.ա. 1300-ականների վերջից Մովսեսի ու Եզրայտոսի փարավոններին նրա ընդդիմանալու վերաբերյալ պատմություններ են: Այլ կերպ ասած՝ դա այն համայնքների դիմադրողական մշակույթն է, որոնք գտնվում են արրահամյան ավանդույթի ներքո, որոնք կիսաստրուկներ են նույն կամ նմանատիպ արահետով, բայց ցանկանում են ազատվել դրանից՝ ընդդեմ եզրայտական փարավոնի հեղինակությունը ներկայացնող մշակույթի: Այս մշակույթի հանրագումարը կազմում է աստվածաշնչյան ավանդույթը: Այս երկարատև ավանդույթը, որն աստիճանաբար ձևավորվեց որպես նոր մշակույթ, հակադրվում էր նիմրոդին և փարավոններին՝ ժամանակաշրջանի երկու հզոր կառավարիչներին, որոնք իրենց խորհրդանշում էին որպես աստված-արքաներ:

Մովսեսից հետո այն հիմնականում ներկայացվեց հզոր քահանաներով (օրինակ Մովսեսի եղբայր Ահարոնից սկսած՝ մինչև Սամուել I և Սամուել II, Եսայի և շատ մարգարեններ), իսկ հետո Դավիթը և Սողոմոնը մ.թ.ա. 1020-900 թվականներին հզոր թագավորություն հաստատեցին այսօրվա Իսրայել-Պաղեստինյան հողերի վրա։ Մենք չենք կարող հասկանալ կամ վերլուծել քաղաքակրթության պատմությունը և դրա դեմ բոլոր տեսակի դիմադրություններն ու ապստամբությունները՝ առանց ուշադիր մեկնաբանելու այս ավանդույթի և եբրայական ցեղի երթը և ազդեցությունը պատմության մեջ։ (Բոլոր տեսակներ ասելով՝ նկատի ունեմ բոլոր գաղափարական, դիցաբանական, փիլիսոփայական, կրոնական, քաղաքական, ֆիզիկական, տնտեսական, իրավական, ցեղային և ազգային շարժումները)։

Առաջին բաբելոնյան շրջանն ավարտվել է մ.թ.ա. 1596 թվականին՝ խեթական և հուրրիական ծագում ունեցող քասիթներ կոչված ուժերի կողմից: Այստեղ առավել հետաքրքիր և կարևոր է այն դաշինքը, որը նրանք հաստատեցին իրենց և խեթական ու քասիթական ինքնությունների միջև: Այս թեման, որը շատ չի քննարկվում պատմաբանների կողմից, կարևոր է տարածաշրջանի ժողովուրդների պատմությունն իմանալու առումով: Հավանաբար, հեշտ չէ հաղթել այնպիսի հզոր մշակութային, քաղաքական և ռազմական ավանդույթին, ինչպիսին Բաբելոնն է, և դա պահանջում է շատ ուժեղ հակամշակույթ: Փաստորեն, այն, ինչ անում է աբրահամյան ավանդույթը, մշտական գաղթն է, ավելի ճիշտ՝ փախուստը: Այն կարող է քաղա-

քական իշխանություն դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ տեղ ու առիթ գտնի:

Ուրուկի և Ուրի ժամանակաշրջաններում եղել են Զագրոսի ցեղային դաշնություններ, որոնց վերջին օրինակը թվագրվում է մ.թ.ա. 2150 թվականին: Կարևոր է վերլուծել Տավրոս-Զագրոս տարածաշրջանում ձևավորված ավանդույթը, որը ներկայացնում է հայտնի թագավոր Գուդեան (հետաքրքիր է, որ նա ունի նույն անունը, ինչ արիացիների մեծագույն աստվածը: Թվում է, թե մուտք է գործվել մի տեսակ հակաքաղաքակրթական շրջան), որը վերջ դրեց Աքքադական դինաստային: Թեև հետաքրքիր է, որ պատմությունը քիչ է խոսում կամ ոչինչ չի նշում այս ավանդույթների մասին, բայց դա կարևոր ոլորտ է, հետազոտության ոլորտ, որը շեշտադրում է պահանջում:

Այն ստեղծեց շատ ավելի մշտական գյուղատնտեսական մշակույթ ինչպես Ալ-Ուբեյդի մշակութային գաղութների, այնպես էլ Ուրուկի և Ուրի քաղաքական և առևտրային գաղութատիրության դեմ, ստեղծեց բավականին խիտ գյուղական ցանց, եկավ ուրբանիզացիայի եզրին, գուցե՝ արդեն ուրբանիզացված (Ուրֆա-Գյոբեկլի Թեփեի տաճարների մեծ բլուրների գտածոները մեզ հիշեցնում են, որ դա հնարավոր է: Նրանք, ովքեր ստեղծել են այս մշակույթը մ.թ.ա. 10 հազարականներին, հեշտությամբ կարող էին ստեղծել քաղաքային մշակույթ՝ Ուրուկի և Ուրիի մշակույթներից շատ անդին: Նրա ճարտարապետությունն ու դիցաբանությունը ստիպում են ձեզ զգալ դա) և օգտագործեց շատ մեծ տարածք՝ լեռնային նախալեռների և հարթավայրերի տարածքը միասին: Ամենաուժեղ հնարավորությունն այն է, որ ցանցի ներսում ցեղային

համայնքները դիմադրեն և դաշնակցեն ընդդեմ ընդհանուր վտանգի, այնուհետև ստեղծեն ավելի մշտական քաղաքական միավորումներ:

Այս համայնքները, որոնց շումերները մ.թ.ա. 3000-ականներին ընդհանուր առմամբ կոչում էին հուրիներ, 1650-ական թվականներին գտնվում էին ավելի հյուսիսում, որտեղ խեթերը կենտրոնացած էին Կանիշի և Հաթուշաշի շուրջ, իսկ միտանիները կենտրոնացած էին Վաշուկանիի շուրջ: Երևում է, որ հիմնել են երկու ուժեղ քաղաքական միավորումներ՝ Միտաննի անվան ներքո: Բազմաթիվ փաստաթղթերով ապացուցված է, որ Քիրքուկ-Զագրոսից մինչև Թել Ալալ և Ամանոս նրանք մ.թ.ա. 1400-ական թվականներին Եգիպտոսի և խեթերի հետ միասին եղել են երրորդ ամենամեծ քաղաքական և մշակութային ուժը: Նրանք խեթերի հետ ունեն ընդհանուր մշակույթ և լեզու: Արյունակցական ամուր կապեր ունեն և ամուսնանում են քաղաքական մակարդակով (խեթերի կայսր Սուպիլուլիուման ասում է Միտաննիի արքայազն Մաթիգավային. «Ես քեզ տվեցի իմ աղջկան, արի միասին տղամարդու պես կառավարենք տարածաշրջանը»): Միտանիների ուժն արտացոլված է եգիպտական հիերոգլիֆներում: Պալատում շատ միտանի հարսներ կան: Հայտնի Նեֆերտիտին նրանցից մեկն է:

Խեթերի հայտնի կին աստվածուհի Պուդոհեպան նույնպես հուրիական ծագում ունի: Նա նման է ալանների մշակույթում կանացի նշանի վերջին ներկայացուցչին: Նախկինում գութիններն ու քասիթները, միտանիները՝ որպես նոր քաղաքական կազմավորում, արտացոլում էին հուրիների ենթաճյուղերը: Հուրիի բառը ստուգաբանո-

րեն շումերերեն նշանակում է «լեռնցիներ», որը ժամանակ առ ժամանակ գործածվող անուն է մինչև այսօր: Ավելի կարևոր է, որ բոլոր ուժեղ ցուցիչները ցույց են տալիս, որ խեթական պետության բոլոր թագավորներն ու իշխանները կրում էին հուրրիական անուններ, իսկ կանայք, որոնց հետ նրանք ամուսնանում էին, միշտ եղել են հուրրիական արքայադուստրեր: Իմ անձնական մեկնաբանությամբ մինչ Միտաննին քաղաքական միություն կամ կոնֆեդերացիայի նման կազմավորում է, որը ստեղծվել է հիմնականում Բաբելոն մահիկի՝ Տավրոս-Ջագրոս լեռնաշղթայի կոր հարավային ստորոտների վրա, հուրրիների երկրորդ ճյուղը, որը կոչվում է խեթեր, կազմակերպվել է հյուսիսից մինչև Սև ծովի լեռներ և ամբողջ Հյուսիսային Տավրոսում և ավելի ուժեղ է ներկայացված՝ որպես պետություն կամ նույնիսկ պարզունակ կայսրություն: Որպես դա հաստատող գործոններ կարելի է ընդգծել մշակութային հիմքը, ազգակցական կապը, դիվանագիտական հարաբերությունները, և որ ամենակարևորն է՝ խեթ-քասիթական դաշինքը:

Հեշտությամբ կարելի է փաստել, որ այս մշակութային դիմադրությունը հյուսիսում և քաղաքական միասնությունը, որն ի վերջո ձևավորվեց, վերջ դրեց առաջին Բաբելոնյան ժամանակաշրջանին: Իր երկրորդ շրջանում (մ.թ.ա. 1600-1300 թթ.) Բաբելոնը կամ գտնվում էր այս քաղաքական միության տիրապետության տակ կամ քաղաք էր, որը կառավարվում էր նրա հետ մի տեսակ փոխզիջման մեջ և ավելի շուտ շարունակում էր իր կենցաղը՝ որպես ժամանակաշրջանի ամենամեծ մշակութային և առևտրա-

յին կենտրոն: Որոշակի իմաստով այն այսօրվա Փարիզն էր:

Բաբելոնյան մշակույթը խորապես ազդել է բոլոր երեք Սուրբ գրքերի վրա: Այն բազմաթիվ հետքեր է թողել: Այն կարելի է բնութագրել նաև որպես կոմերցիոն պահեստ, տարածաշրջանային շուկա և համալսարանական քաղաք: Հեշտությամբ կարելի է փաստել, որ այն ստանձնել է ժամանակաշրջանի քաղաքակրթության միջազգային (ավելի ճիշտ՝ միջցեղային և աղանդավորական) կենտրոն լինելու դերը: Բոլոր քաղաքական, առևտրային և հետախուզական խաղերը մշակված են Բաբելոնում: Նրա՝ որպես դավադրության կենտրոնի դերը չի կարելի անտեսել: Աստվածաշնչի նկարագրությունները շատ տպավորիչ են: Մի խոսքով՝ այն իր դերը՝ որպես քաղաքակրթության կենտրոն, ամբողջությամբ կատարում է: Այս առումով այն շատ նման է այսօրվա Լոնդոնին:

Երրորդ Բաբելոնյան շրջանը (մ.թ.ա. 610-330թթ.) սկսվում է 612 թվականին քարտեզից Նինվեի անհետացմամբ, որը հիմնված է մարերի հետ դաշինքի վրա (շատ նման է այսօրվա շիա-քրդական դաշինքին), և ավարտվում է մ.թ.ա. 330-ականթ Վականներին Ալեքսանդրի կողմից տարածաշրջանի գրավմամբ: Այն կապված է հայտնի Նարուգոդոնտորի կայսրության հետ: Դա Միջագետքի վերջին մեծ կայսրությունն է: Դրանից հետո Միջագետքն աստիճանաբար կորցնում է գլխավոր կենտրոնի իր դերը: Տիգրիս-Եփրատի հովիտներում, վտակներում, նախալեռներում և հարթավայրերում, որոնք պատմության գլխավոր կենտրոնն են, մոտ 15 հազար տարի մարդկային մշակույթը հունցելուց և այն բոլոր մայրցամաքներում տարա-

ծելուց հետո, այսօր այն պատրաստվում է նոր դարաշրջանի շատ հոգնած, բայց հույսով լի:

Ասորեստանի դարաշրջանը նույնպես կարելի է բաժանել երեք ժամանակաշրջանի: Այն հին պատմության ամենահզոր քաղաքական, ռազմական և առևտրային տերություններից է: Այն կատարում է միջանկյալ կապի դեր շումերական քաղաքակրթության և հունահռոմեական քաղաքակրթության միջև: Քաղաքակրթության մեջ այն հիշվում է արյունահեղություններով, բռնակալությամբ և առևտրային հնարամտությամբ: Նրա փլուզումը որպես տոն նշվում է Միջին Արևելքում բոլորի (այդ թվում՝ սեփական ժողովրդի) կողմից: Այս տոնակատարության մեջ որոշիչ դեր է խաղում նեմրոդի և փարավոնի նման դեսպոտիզմի ավարտը:

Առաջին շրջանը (մ.թ.ա. 2000-1600 թթ.) առևտրական արիստոկրատիայի վերելքի շրջանն է: Ամենագարմանալին այն է, որ առևտրական և քաղաքական իշխանությունը՝ որպես մենաշնորհ, հաճախ ներկայացված են նույն անձի մեջ: Կարելի է փաստել, որ քաղաքական և առևտրային իշխանության մենաշնորհն առաջին անգամ հաստատվել է ասորական համայնքների կողմից: Նրանք հայտարարեցին, որ հիմնված են պատմական լայն ժառանգության վրա, օգտագործել են Ալ Ուբեյդ-Ուրուկ-Ուր-Բաբելոնի առևտրային գիտելիքները և հետևել նրանց: Հանգիստ կարող ենք փաստել, որ մ.թ.ա. 2000-ականներից զարգացրել են առևտուրը բոլոր քաղաքակրթական տարածքներում և հարևան նեոլիթյան գյուղերի և քոչվոր համայնքների հետ, հիմնել են առևտրային գաղութներ խոշոր կենտրոններում, առաջին անգամ աշխատել են որ-

պես անկախ կապիտուլյացիոնիստներ, ունեն շատ մեծ քարավանային ցանցեր, ամենաբարձր առևտրային գիտակցությունն ունեցող քաղաքակրթությունն են, ու այս ռազմավարական հարաբերություններն ապահովագրելու համար շատ դաժան ուժ են կիրառում: Նինվեն լի է հարստությամբ, ոսկով և արծաթով, ինչպես Նիդեռլանդների Ամստերդամը: Ամենաբարձր որակի գործվածքների կենտրոնն ու ամենահայտնի պալատներն այժմ հավաքված են Նինվեում և մոտակա քաղաքներում: Ինչպես Ամստերդամի մրցակիցը Փարիզն է, այնպես էլ Նինվեի (Ասորեստան) մրցակիցը Բաբելոնն է: Նրանք մեծ ջանքեր են գործադրում միմյանց վրա ազդելու և տիրելու համար: Տնտեսական, առևտրային, քաղաքական և ռազմական հակամարտությունները մշտական են՝ պայմանավորված փոխադարձ շահերով: Եթե անգամ նրանք ժամանակավոր գերակայություն ձեռք բերեն միմյանց նկատմամբ, չեն կարող վերջնական գերակայություն հաստատել:

Երկրորդ շրջանը (մ.թ.ա. 1600-1300 թթ.) անցել է միտանիների և բաբելոնացիների դաշինքի տիրապետության տակ: Նրանք շարունակում են իրենց կոմերցիոն դերերը:

Երրորդ շրջանը (մ.թ.ա. 1300-600 թթ.) այն ժամանակաշրջանն էր, երբ նրանք կերտեցին իրենց իրական ռազմաքաղաքական իշխանությունը և դարձան ժամանակի ամենասարսափեցնող ուժը: Նրանք, բացի ուրարտացիներից, չզավթած ու չհպատակեցրած տեղ չեն թողնում՝ Եգիպտոսը ներառյալ: Ապրեցին մի շրջան, որտեղ ամենից շատ տուժեցին ժողովուրդներն ու ցեղերը: Կարելի է ասել, որ դա քաղաքակրթության ամենաարյունոտ դեմքն

Է: Նրանք գտվում և խոսում են այն մասին, թե ինչպես են գլուխներից պարիսպներ ու ամրոցներ կառուցել որպես իրենց մեծության չափանիշ: Բացի ստրկացվածներից, մնացած բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերը կոտորվում են: Նույնիսկ Եգիպտոսի նման քաղաքակրթությունը չէր կարող խուսափել Ասորեստանի կողմից զավթվելուց (մ.թ.ա. 670թ.): Երուսաղեմի թագավորությունը կործանվում է: Ասորեստանը համաշխարհային տերություն է, որը նման է այսօրվա ԱՄՆ-ին: Յուրաքանչյուր կայսրություն ապրում է էգոիզմի նմանատիպ ձև՝ իր ամենագարգացած ձևով: Այն չի ճանաչում խաղաղ համակեցության և փոխգիշումների մշակույթը: Նրա դերը կայսերական ավանդույթի ստեղծման գործում չի կարելի թերագնահատել:

Ասորեստանի փլուզման գործում որոշիչ դերը կրկին խաղացին հուրրիական ծագում ունեցողները: Մենք գիտենք, որ միտանիները երկար ժամանակ չեն հանդուրժել ասորիներին (Ք.ա. 1600-1300 թթ.): Միտանիներին ոչնչացնելով՝ հուրրիների դիմադրությունը չի ավարտվում: Նաիրի անունով հայտնի ցեղային համայնքները (ասորերեն նշանակում է «ջրի ժողովուրդ») երկար ժամանակ դիմադրում էին ասորիներին՝ Բոթանի ցեղային համադաշնությանը նման միություններով (մ.թ.ա. 1200-900 թթ.): Այդ ժամանակվանից հետո գործում է ուրարտացիներ կոչվող քաղաքական միավորումը: Ասորեստանի դեմ նրանց դիմադրությունը սկսվել է մ.թ.ա. 870-ական թվականներին ու շարունակվել մինչև փլուզումը (մ.թ.ա. 610 թ.): Շուրջ 300 տարվա այս դիմադրությունը վերածվեց շատ հզոր կենտրոնական քաղաքական կազմավորման՝ կենտրոնացած այսօրվա Վանում, և պատմության մեջ իր հետքը թո-

դեց: Հավանաբար, քաղաքական խառը վերնախավ կա: Սկզբում գերիշխող է ասորերենի ազդեցությունը: Ենթադրվում է, որ օգտագործվել են խառը լեզուներ՝ հուր-րիերենի, հայերենի և կովկասյան լեզվական ազդեցությու-ններով: Լեզվական այս կառուցվածքը նույնպես ար-տացոլում է դիմադրության խճանկարը: Հասկանալի է, որ տարածքում խառը կերպով ապրող այս մարդիկ հա-մախմբվել են ընդհանուր վտանգի դեմ և պաշտպանել ի-րենց գոյությունը՝ հզոր քաղաքական կազմավորմամբ: Դա նաև այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ակտիվորեն սկսեցին դերակատարություն ունենալ կովկասյան ծագում ունե-ցող սկյութները: Հայտնի է, որ ուրարտացիները դարբ-նության վարպետներ են եղել և բրոնզից մշակել են բազ-մաթիվ զենքեր և սպասք: Դրանց կարևորությունն ավելի-լավ է ըմբռնվում, երբ հաշվի է առնվում դրանց գերազան-ցությունը ճարտարապետության, հատկապես ամրոցա-շինության և ռազմական ոլորտում, ինչպես նաև Ասորես-տանի հաճախակի պարտությունները: Թեև այն չկարո-ղացավ վերջնականապես հաղթել ասորիներին, սակայն նրանց քայքայման մեջ ամենամեծ բաժինն ընկավ Ուրար-տու պետությանը: Նրանք քաղաքակրթության պատմութ-յան մեջ հետք են թողել, որը դժվար է ջնջել:

Ասորեստանի վերջնական պարտությունը գրանցվեց մ.թ.ա. 612 թվականին, Բաբելոնի երկարատև դիվանագիտության և մոգ (Maḡi) կոչվող մեղ քահանաների երկարատև ջանքերից հետո՝ Մեղ համադաշնության ու Բաբելոնյան քաղաք-պետության դաշինքով։ Տարածաշրջանում սկսվում է Մեղ և Երրորդ Բաբելոնյան շրջանը։

Ամենակարևոր եզրակացությունը, որը կարելի է անել ասորական քաղաքակրթական պրակտիկայից, առևտրային և քաղաքական մենաշնորհի միահյուսումն է և նրանց հարաբերությունները պատերազմների հետ: Ասորեստանը քաղաքակրթության պատմության մեջ քաղաքական և առևտրային մենաշնորհի կարևորագույն փուլն է: Կարելի է ասել, որ մինչ Պարսկական կայսրության ձևավորումը, ասորական առևտրային մենաշնորհներն առաջնային կենտրոնական կապն էին ստեղծում Եգիպտոսի, Չինաստանի և հնդկական քաղաքակրթության միջև: Նրանք ստեղծել են կոմերցիոն աշխարհ: Կա ժամանակաշրջանի որոշակի իմաստով գլոբալիզացիա: Դարձյալ պարզ է դառնում, որ առևտրային մենաշնորհը տնտեսական չէ, այն հազվագյուտ ահաբեկչական ռեժիմով դրսից պարտադրված է և յուրացնում է այն խնայողությունները, որոնք ժողովուրդներն ու ցեղերը հավաքել ու ստեղծել են մեծ ջանքերով: Հասկանալի է, որ առևտրային մենաշնորհը չի կարող գործել առանց պետության: Մինչ նախորդ քաղաքական մենաշնորհներն ամբողջությամբ կապված էին գյուղատնտեսության ստրկական ոճի հետ, այս շրջանում առևտուրն առաջին անգամ ձեռք բերեց կարևորություն, որը համընկավ գյուղատնտեսության հետ: Եթե մենք առևտրային մենաշնորհը սահմանում ենք որպես կապիտալիզմ, ապա այն քաղաքակրթության մեջ իր տեղն է գրավում որպես ավելի արդյունավետ շահագործող ուժ, քան քաղաքական մենաշնորհի կողմից գյուղատնտեսության մեջ ավելցուկային արտադրանքի յուրացումը: Կայսրությունը կառավարման ձև է, որին ավելի շատ հրահրում է առևտուրը, քան գյուղատնտեսությունը: Ճա-

նապարհային անվտանգությունը երկարատև առևտրի բնական կարիքն է: Միայն կայսրությունը կարող է դա ապահովել: Ակնհայտ է, որ բռնության ինտենսիվությունը զարգանում և աճում է տնտեսական նոր պարտադրանքների հասարակության դիմադրության հետ միահյուսված և քննարկում չի պահանջում:

Հասկանալի է նաև, որ գյուղատնտեսությունը, շուկան, փոքր առևտուրը, արհեստագործությունը և բազմաթիվ անկախ մասնավոր հատվածներ կարող են շահավետ լինել տնտեսության համար: Այս բոլոր ոլորտներում մարդկային աշխատուժն ապացուցել է իր արտադրողականությունը բարձրացնելու արժեքը: Դժվար չէ որոշել, որ քաղաքական, ռազմական, առևտրատնտեսական մենաշնորհի պետք չէ: Եթե Ասորեստանը չլիներ, տնտեսությունը կկանգնէր: Ընդհակառակը, հասկանալի է, որ խաղաղ կկանգնէր: Ընդհակառակը, հակառակի դրական տնտեսական միջավայրը հնարավոր կդարձնի դրական տնտեսական կյանքը: Պետությունը որպես հակաժողովրդավարական իշխանություն, ոչ միայն ավելորդ է, այլ դա իշխանություն է, որը կործանում է տնտեսությունն ու հասարակությանը՝ իր ստեղծած բյուրոկրատիայով, իր պատճառած պատերազմներով և յուրացումներով: Այստեղ էս չեն քննարկում քաղաքը և շերտավորման կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Ես կասկածի տակ եմ դնում քաղաքակրթության և բռնակալ ուժի հարաբերությունը, որը պարտված է աստվածային գաղափարական ծածկույթով և իր շուրջն ամուր ռազմաքաղաքական պատ է կառուցում: Եթե նույնիսկ քաղաքակրթություն կա ուրբանիզացիայի դրական կողմերի առումով, էս կրկնում եմ, թե ինչպես է այն աղետով և բացասական դառնում հսկայական ռեգրեսիվ

և պահպանողական խոչընդոտով: Կառավարման համակարգումն այլ բան է, բռնակալական և յուրացնող մենաշնորհները՝ այլ:

Շեշտադրում եմ, որ քաղաքական, առևտրային և տնտեսական մենաշնորհների միահյուսումը հատուկ չէ կապիտալիզմին, որ այն քաղաքակրթության սկզբից ձևավորել է նույն բնութագրերն ուրբանիզացիայի և դինաստիայի հետ, և որ այս երեք մենաշնորհները շարունակել են իրենց գոյությունը մինչև այսօր՝ որպես անկոտրուկ շղթա՝ ջախջախելով ժողովրդավարական գործունեությունը քաղաքակրթության դրական կողմերով: Շարունակենք ճանաչել շղթայի օղակները:

5-Եզիպտական, հնդկական, չինական, խեթական և փյունիկյան քաղաքակրթությունները

Մեծ աշխատանք է պահանջվում՝ պարզելու Եզիպտոսի, Հնդկաստանի և Չինաստանի ներդրումը քաղաքակրթության մայր գետում: Մա դրա տեղը չէ: Այնուամենայնիվ, հակիրճ հարցադրումը ուսանելի կլինի, թե ինչո՞ւ են հիմնականում գյուղատնտեսության մեջ եղել, ինչո՞ւ չեն կարողացել կամք և ուժ դրսևորել սեփական շրջաններից անդին անցնելու համար: Այն կարծիքին եմ, որ նրանք բավականին զարգացած են իրենց ներսում և իրենց երկրաժամկետ գոյատևման համար պարտական են այն բանին, որ չեն դիմում տնտեսական մենաշնորհին, հատկապես հեռավոր առևտրային մենաշնորհին: Երեքն էլ, կարծես, արտաքին առևտուր չունեն: Գյուղատնտեսության և առևտրի ներքին կառուցվածքում մենաշնորհներին, կար-

ծես թե, մեծ շանս ու տեղ չի տրվում: Ներկայիս քաղաքական մենաշնորհը տնական է: այնքան ժամանակ, քանի դեռ հեռու է տնտեսական մենաշնորհից: Արտաքին վտանգները և ներքին բառար կանխելու առումով քաղաքական և ռազմական ուժն ավելի քիչ առարկություններ են առաջացնում: Հետևաբար, նրանց կյանքի ժամկետը երկարացվում է: Ի վերջո, դրանք տնտեսական մենաշնորհային ունենալ են: Բայց հասկանալի է, նաև, որ նրանք մինչև կոկորդը թաղված չեն տնտեսական մենաշնորհի մեջ:

Եզիպտոսը որքան ազդեց հունահռոմեական մշակույթի վրա, նույնքան նպաստեց եվրոպական մշակույթին և քաղաքակրթությանը: Այն մնացել է որպես Աֆրիկայի համար գոյություն չունեցող մշակույթ: Այն առևտրին ձեռք չի նետել: Այն նաև մեկուսացել է Միջին Արևելքից: Թերևս, դա պետականորեն ղեկավարվող սոցիալիզմի առաջին օրինակներից է: Նմանատիպ օրինակներից ոչ մեկն այնքան տպավորիչ չէ, որքան Եզիպտոսը: Եզիպտոսը, Հնդկաստանը և Չինաստանը մասամբ միացան միջոնադարյան քաղաքակրթությանը Միջին Արևելքի միջոցով: Իսլամը հիմնարար դեր խաղաց նրանց բոլորին իր լողավազանի մեջ լցնելու և Եվրոպային ներկայացնելու գործում:

Պետք չէ խեթերի համար առանձին վերնագիր առանձնացնել: Որպես Հուրի-Միտաննիի դաշնակից՝ նրանք քաղաքակրթությունը տարածեցին Անատոլիայում: Լեզկյան ծովի ափերի վրա իրենց ազդեցությամբ նպաստեցին Հունական թերակղզու քաղաքակրթական նոր զարգացմանը առնվազն նույնքան, որքան Եզիպտոս-

ցիներն ու փյունիկեցիները: Դադարեցրեցին Եզիպտոսի և Սիրիայի շուրջ Լքսպանսիան: Արդյունավետ էին Ասորեստանի և ավելի վաղ Բաբելոնի ընդարձակումը կասեցնելու համար:

Արևելյան Միջերկրական ծովում հաստատված փյունիկեցիները Երկար Ճանապարհի առևտուր իրականացրեցին, որը Եգիպտոսը չկարողացավ իրականացնել և դատարկ թողեց: Ամբողջ Միջերկրական ծովում առաջին առևտրային գաղութների ստեղծման հաջողությունը պատկանում է փյունիկեցիներին: Նրանք առաջինն էին, որ միջինարևելյան և Եգիպտական մշակույթը տարածեցին Եվրոպայում: Այբուրենն ու նավաշինական արվեստը քաղաքակրթական առումով ազդեցիկ են ու տպավորիչ: Նրանք հույներին սովորեցրել են այբուրենը և հիմնել առաջին նավահանգիստները: Կարևոր է նաև նրանց դերը հոգևոր մշակույթի փոխանցման գործում: Դա առնվազն նույնքան տպավորիչ հետք է քաղաքակրթության պատմության մեջ, որքան ուրարտացիների թողած հետքը:

Իսրայելի Թագավորության ազդեցությունն ավելի շատ հոգևոր դաշտում է։ Ավելի կարևոր է, որ երրայական ավանդույթը միաստվածական կրոններ է առաջացրել։ Կարծես թե, պատմական հիմնավորում ունեին, ինչպես օրինակ՝ Նգիպտոսի և Շումերի նյութական պետությանը հոգևոր պետությամբ հակադրելը։ Երրայական ավանդույթին պետք չէ նայել հրեական նեղ տեսանկյունից։ Մինչ հրեա վաճառականները մեծ մասամբ վեր են խոյանում այս ավանդույթի նյութական-դրամական ճյուղում, հոգևոր ճյուղում կան մարգարեներ, գրողներ և մտավորականներ։ Նրանց ազդեցությունը երկու ճյուղերում էլ խո-

քապես ազդել է համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության վրա: Քաղաքակրթությունը լիարժեք հասկանալու համար պետք է վերլուծել շումմերական, եգիպտական և երբայական ավանդույթներն իրենց բոլոր շերտերով: Այս առումով ասել, թե Եվրոպան բացառապես միջնադարյան և մասամբ հին հունահռոմեական մշակույթի վրա է հիմնված, ապարդյուն պատմողական ոճ կլինի: Սա շատ թերի ու սխալ ոճ է: Ավելի ուշ ես կփորձեմ վերլուծել, թե ինչ սարսափելի հետևանքների են հանգեցնում այս թերությունները:

6-Մարա-պարսկական դարաշրջանը
(մ.թ.ա. 700-330 թթ.)

Մարերն ունեն քաղաքակրթական մի ազդեցություն, որը ղեռ ջրի երես դուրս չի եկել: Նրանց հայտնի ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ Ջագրոսում բնակվող հուրիական ծագում ունեցող ցեղ են, պարսիկների հետ ազգակցական կապ ունեն և արիական ցեղերի տեսքով մի ճյուղ են կազմել: Նրանք դիմադրողական ինքնություն ձեռք բերեցին Ասորեստանի բուռն ճնշման ներքո: Մոգեր (*Magi*) կոչված քահանաները նրանց հիմնական ուսուցանողը և կազմակերպիչն են: Կարելի է ասել, որ քահանաները կառավարման գործում երկար ժամանակ ղեկավարում են ունեցել: Հաստատ է, որ մ.թ.ա. 700-ականներին նրանք համադաշնային միություն են կազմել և ապրել են այսօրվա Արևմտյան Իրանում, որը կոչվում է Աեդիա և այն տարածքում, որտեղ միանում են Իրանի, Իրաքի և Թուրքիայի սահմանները: Նրանք երբեմն բնկեր-

ներ են, երբեմն և կոնֆլիկտի մեջ Կովկասից սերած սկյութների հետ: 612 թվականին ասորիների պարտությունը մեծացրեց նրանց համալսելը և ճանապարհի հարթեց նրանց համար: Հայտնի է, որ նրանք մ.թ.ա. 585 թվականին Քրդըլըրմակի ափին ջախջախել են փոյուզիացիներին: Այդ ընթացքում մոզերից դուրս է գալիս Զրադաշտ անունով մի ազդեցիկ իմաստուն: Առաջանում է բարոյական ուղղվածություն ունեցող կրոնականություն: Զրադաշտականությունը ոչ ամբողջական կրոն է, ոչ էլ ամբողջական փիլիսոփայություն: Չնայած արքահամյան ավանդույթներից տարբերվող է՝ բայց նրանց փոխազդեցությունը ինտենսիվ էր: Զրադաշտականության և հատկապես բարեյոնյան կայսր Նարուզդոնոսորի ազդեցությունը իսրայելացիների վրա այն ժամանակաշրջանում էր, երբ մ.թ.ա. 595 թվականին նա գերեվարեց իսրայելցիներին և տարավ Բաբելոն: Հունական քաղաքակրթությունը պարսիկներից ավելի կարևոր և գերակա է համարում մարերին: Նրանք Հերոդոտոսի պատմության մեջ ամենաշատ հիշատակվածն են: Մ.թ.ա. 559 թվականին ներքին դավաճանության հետևանքով պարսից Արեմենյան դինաստիան գլխավորում է Մեդ քաղաքական կազմավորումը: Դրա հիմնադիրը՝ Կյուրոսը, մեծացել է Մեդի պալատներում: Պարսիկներն ու մարերը կայսրության ընդհանուր հիմնադիր տարրերն են: Այն պարզապես Պարսկական կայսրություն անվանելը կլինի թերագնահատում:

Մոտ երեք հարյուր տարվա ընթացքում պարսկա-մեդական կայսրությունը ապահովել է այդ ժամանակաշրջանի ամենալայն քաղաքական միասնությունը Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան (նվաճվել է մ.թ.ա. 515 թվականին),

Չինաստանի սահմանից մինչև Հունաստանի թերակղզու շրջաններում: Այն բաժանվեց քսաներկու գավառների և վերածվեց մի տեսակ կիսապետության: Նրանց ներդրումը քաղաքակրթության մեջ եղել է բյուրոկրատիայի ստեղծումը, ճանապարհային և փոստային լավ համակարգը և այդ ժամանակաշրջանի ամենահայտնի բանակային ուժերը: Այն կարևորել է բարոյական ավանդույթը:

Հունական քաղաքակրթությունը մարերից և պարսիկներից բազմաթիվ մշակութային տարրեր է վերցրել: Հենց այդ ընթացքում ակնհայտ դարձավ Արենկը-Արեմուտը բաժանումը: Նրանց միջև ինտենսիվ փոխազդեցություն կա: Շատ հույներ ծառայում էին պարսկական պալատներում, հազարավոր մարդիկ դարձան վարձկաններ: Այն փաստը, որ նրանք մեծ հարստություն կուտակեցին և երկու դար շարունակ գերիշխեցին Էգեյան ծովում, հանգեցրեց հույների մեջ պարսիկների դեմ կրքոտ հակահոսանքի զարգացմանը: Համազգային նպատակ է դարձել թե՛ պարսիկների ճնշումը կոտրելը, թե՛ նրանց հարստությունը խլելը: Պատահական չէ, որ Ալեքսանդրը հայտնվեց որպես նոր Հերկուլես: Ալեքսանդրը, որն իր բաժինն ուներ այս մթնոլորտից, անցել է Արիստոտելի հատուկ կրթության միջով: Նույնիսկ հունական փիլիսոփայությունը կրում է ճնշումների դեմ հակազդելու, այս խնդիրների դեմ պայքարելու ազդեցությունը: Իրականում դիցաբանական կալվածքները շատ ավելի մեծ են: Ստեղծվել է դիազդեցությունները շատ ավելի մեծ են: Մտեղծվել է դիադրության որոշակի մշակույթ: Մարերի՝ ասորիների դեմ կիրառածի նման մի բան հույները կիրառեցին պարսիկների դեմ: Մակեդոնացի, բայց հունական մշակույթի զավակ Ալեքսանդրի հետևում գտնվող իշխանությունը, ո-

րը քանդում է Պարսկական կայսրությունը, կարծես, թղթե ամրոց է, արտահայտում է հարյուրավոր տարիների դիմադրության մշակույթի, հատկապես փիլիսոփայական յուսավորության և մակեդոնական ազատ ցեղային ոգու սինթեզը:

7-Հունահռոմեական մշակույթը և քաղաքակրթությունը

Հունահռոմեական մշակույթն ու քաղաքակրթությունը սխալ կերպով մեկնաբանվում են որպես արևմտյան մշակույթի սկիզբ: Այդպիսի մշակույթ ու քաղաքակրթություն չի ծնվել Արևմուտքում, այսինքն՝ Եվրոպայում, որպեսզի այն կոչվի արևմտյան մշակույթ ու քաղաքակրթություն: Եվրոպայում մշակութային զարգացումները ներառյալ միջնադարի բրիտանությունը, հանգեցրին Միջին Արևելքից (Միջագետք և Եգիպտոս) ծագող մշակույթների և քաղաքակրթությունների առաջացմանը, որը զգալի ուշացմամբ այստեղ է տեղափոխվել մինչև 15-րդ դարը: Մենք փորձում ենք բացատրել, թե ինչպես շրթայական օղակների տեսքով մշակույթը, որը ձևավորվել է 15 հազար տարվա «երկար ժամանակաշրջանի» ընթացքում և ծագել «որոշակի տեղանքից», հոսել է դեպի Եվրոպա որպես մայր գետ:

Հունահռոմեական քաղաքակրթության օղակը թեև ձևավորվել է Եվրոպական աշխարհագրության մեջ, այն ամեն ինչ վերցրել է այս ժառանգությունից, որից կախված է: Նյութական և հոգևոր մշակույթի առումով 16-րդ դարից հետո յուրջ նորամուծություն կամ «անջատում» տեղի չի

ունեցել: Փիլիսոփայական առաջացումը, որը մենք կարող ենք նորամուծություն համարել, անհնար է պատկերացնել առանց Բաբելոնից, Եգիպտոսից, խեթերից, Ուրարտուից, մարերից և պարսիկներից վերցված մշակույթի: Պլատոնը մ.թ.ա. 600-ականներից ի վեր խոստովանում է, որ հույն իմաստունները, հատկապես Սոկրատեսը, Պյութագորասը և Թալեսը, տարիներ շարունակ շրջել են իմաստության արևելյան կենտրոններով, հատկապես Բաբելոնով և ձևավորել են իրենց փիլիսոփայական հայացքները: Մյուս կողմից, հունական և հռոմեական դիցաբանությունը՝ բացառությամբ անվանումների, ըստ էության, շումերական և մասամբ եգիպտական դիցաբանության չորրորդ և հինգերորդ տարբերակներն են (շումերական+բաբելոնական+հուրիական-խեթական-միտանիական+հունական+հռոմեական): Առանց այն էլ նեոլիթյան նյութական մշակույթը մ.թ.ա. 4000-ական թվականներին, իսկ շումերական և եգիպտական մշակույթը՝ մ.թ.ա. 2000-1000-ական թվականներին հասել են Եվրոպայի բոլոր բնակելի տարածքներ: Հունական թերակղզում մ.թ.ա. 2000-ականներին սկիզբ առած սինթեզը միայն մ.թ.ա. 1600-1200 թթ. առաջին փորձերից հետո է սկսել իր պտուղները տալ հին ժամանակներում՝ սկսած մ.թ.ա. 1000-ական թվականներից: Դրա առաջին պտուղներն էին Հոմերոսը և Հեսիոդոսը: Իտալական թերակղզում մ.թ.ա. 1000 թվականին սկսված էտրուսկների խմորման արդյունքում մ.թ.ա. 754 թ. թագավորությունը, իսկ մ.թ.ա. 510 թ. հանրապետությունը ստեղծվեց:

Մ.թ.ա. 500 - մ.թ. 500-ականների արանքում ընկած հազարամյա շրջանը կարևոր յուրահատկություններ է

հրամցնում: Այն կազմեց քաղաքների օղակ, որն արժանի էր Ուրուկից հետո երկրորդը կոչվելուն: Հունահռոմեական ուրբանիզացիան, անկասկած, բարձր գեղագիտական արժեք ունեցող փուլ է: Դասակարգման և կառավարման ոճերը, թեև նույն հաստիքությունը չունեն, բայց փորձառվել են հազարավոր տարիներ առաջ՝ իրենց բազմաթիվ հատկանիշներով: Հազարամյակներ առաջ ձևավորվել են նաև նյութական և հոգևոր մշակութային տարրեր, ինչպիսիք են առևտուրը, շուկան, փողը, այբուբենը, գիտությունը, փիլիսոփայությունը (իմաստությունը), բարոյականությունը և դիցաբանությունը: Կարելի է ասել, որ այս ամենը ստեղծել է շատ կարևոր երկրորդ տարրերակ: Սակայն առանց վերոհիշյալ ժառանգության ճիշտ չէ, այս երկու թերակղզիներից բաղկ. Եվրոպայի նյութական և հոգևոր մշակույթը, ինչպես գետնից ծաղկած խոտը:

Արևմտյան պատմության մեջ արմատների հարցի մոտեցումը վաղուց յուրջ թերություններ ու սխալներ է պարունակում: Ավելի ճշգրիտ մեկնաբանություններ են զարգանում հետմոդեռնության շրջանում:

Հունահռոմեական մշակույթի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ այն ապրել է պետական վարչակարգեր, ինչպիսիք են թագավորությունը, հանրապետությունը, ժողովրդավարությունը և կայսրությունը, մեկը մյուսի հետևից և մեկը մյուսի հետ փոխկապակցված: Մկգբում դեմոկրատիան և թագավորությունները, իսկ վերջին ժամանակաշրջաններում հանրապետությունն ու կայսրությունը միահյուսվել են, և կայսրությունը մինչև լուծարումը կարևորություն է ձեռք բերել՝ որպես ձևավորման վերջին ձև: Ինչ-որ կերպ այն կազմում էր ստրկատիր-

րական համակարգի վերջին և ամենաընդգրկուն մշակույթն ու քաղաքակրթական համակարգը: Այս հատկանիշը կարևոր է: Այն կա՛մ կփյուզվի, կա՛մ կվերափոխվի: Ի դեպ, Հռոմեական կայսրությունը փյուզվեց և վերափոխվեց: Հունահռոմեական քաղաքակրթությունը, որն անցավ պատմության երկարաժամկետ փուլերից մեկը, իր ամենահասուն շրջանն ապրելուց հետո մտավ խորը ճգնաժամի մեջ: Գյուղում գյուղատնտեսության վրա հիմնված արտադրությունը և քաղաքում արհեստագործությունը հանգեցնում են զգալի ավելցուկային արտադրանքի:

Պետական կազմակերպման հիմքում ավելցուկային արտադրանքի առատությունն է: Ավելցուկային արտադրանքը, ըստ էության, կապված է աշխատուժի հետ, որն աշխատում է հաց վաստակելու և հմտություններ ձեռք բերելու համար: Աշխատանքի գերակշռող տեսակը ստրկատիրական ձևն է: Այս տեսակի աշխատանքի վրա է հաստատված պետական մենաշնորհը՝ բաղկացած գաղափարական, քաղաքական և ռազմական եռյակից: Ուրբանիզացիայի հետ միահյուսված զարգացող այս համակարգը արհեստագործությանը զուգահեռ զարգացնում է աշխատանքի բաժանումը և ապահովում ապրանքայնացում-շուկա-փող շղթայի ձևավորումը: Այս շրջագծում գործում է առևտրի մենաշնորհը և հնարավորություն է ստանում խլել ավելցուկային արտադրանքի մի մասը: Պետության ներսում կամ պետությունների միջև ձևավորվում են երկու մենաշնորհներ, որոնք մրցակցում են և վելի ու ավելի են հակամարտում գյուղատնտեսության և արհեստագործության ոլորտում առաջացած ավելցուկային արտադրանքի բռնագրավման շուրջ: Թեև դրանց միջև

չկա կտրուկ տարբերություն, երկու մենաշնորհների հայեցակարգը առանցքային դեր է խաղում նրանց ապրած քաղաքական և ռազմական հարաբերություններից ու հակամարտություններից շատերի լուծման գործում:

Սոցիալական համակարգը կարող ենք սահմանել որպես քաղաքակրթություն, որը բաղկացած է նյութական և հոգևոր մշակութային ամբողջություններից, որոնց առանցքը ձևավորվում է այն ուժերի կողմից, որոնք մենք կարող ենք մոտավորապես պատկերացնել որպես գյուղատնտեսական և առևտրային մենաշնորհային խմբավորումներ և քաղաքի շուրջ կենտրոնացած գաղափարական, քաղաքական և ռազմական ապարատ: Քանի որ աշխատանքի գերիշխող ձևը ստրկատիրական ձևն է, իմաստալի կլինի այս համակարգերն անվանել «ստրկատիրական քաղաքակրթություններ»: Մենք կարող ենք տարբերակել, որ մրցակցությունը և հակամարտությունը քաղաքակրթության պատմության ընթացքում իրականացվել են երկու ուղիներով. նախ հենց քաղաքակրթության ներսում՝ ընդհանրապես մենաշնորհների և մասնավորապես գյուղատնտեսական և առևտրային մենաշնորհների միջև: Երկրորդ՝ քաղաքակրթական համակարգերի և հասարակության այն բոլոր ուժերի միջև (ճնշված դասակարգ, ցեղ, ժողովուրդ, արհեստավորներ), որոնց հետ նրանք հակասության մեջ են: Ինչպես պատերազմների բնույթը սնվում է այս երկու ուղիներով, այնպես էլ այդ նույն պատճառներով է, որ նյութական և հոգևոր մշակույթները հաղթելու նպատակով մշտապես զարգանում են ինտենսիվ մրցակցության և հակամարտությունների միջավայրում: Քաղա-

քակրթության պատմության մեջ սկսվում է այն, ինչ մենք անվանում ենք շղթայական ռեակցիաներ:

Այս շղթայական ռեակցիայի գործընթացը, որը համառոտ ամփոփեցինք մինչև հունահռոմեական ժամանակաշրջանը, ճգնաժամային ընթացք է: Գյուղատնտեսության և առևտրի թուլացումն ու փլուզումը որոշ ոլորտներում տարբեր պատճառներով առաջացած ճգնաժամերը միշտ արդիական է պահում: Ճգնաժամի հիմնական պատճառներն են կլիմայական պայմանները, գերարտադրությունը, ներքին և արտաքին հակամարտությունները, ներքին և արտաքին միգրացիաները, արտադրության արդյունավետ ոճերը, ռազմական, քաղաքական և գաղափարական ոլորտներում ավելի զարգացած համակարգերը (փիլիսոփայությունը) և կազմակերպությունները: Նրանք, ովքեր չեն ցանկանում անհետանալ մենաշնորհային խմբավորումներից, և ովքեր պնդում են իրենց բաժնետոմսերի ավելացումը, հակամարտություններն ու պատերազմները օգտագործում են որպես արտադրության միջոց: Դա այդպես է, քանի որ նրանք տնտեսության վրա հիմնված մենաշնորհ են: Հատկապես այն պետություններն ու քաղաքակրթությունները, որոնք ավելի շատ առևտրային հիմք ունեն, առևտրային ճգնաժամերի հաճախականության պատճառով ավելի շատ պատերազմների են հանգեցնում: Այն փաստը, որ այն քաղաքակրթությունները, որոնք ավելի բարենպաստ կլիմա ունեն, և որոնցում գերիշխում են կանոնավոր ոռոգման պայմաններով գյուղատնտեսական մենաշնորհները, ավելի կանոնավոր գյուղատնտեսական մենաշնորհները, խոչընդոտում են և ապրում են խաղաղ պայմաններում, խոչընդոտում է ճգնաժամերի հաճախակի առաջացմանը: Երբ այս

տեսանկյունից ենթ նայում, ավելի հասկանալի է, թե ինչու Եզիպտոսը, Հնդկաստանը և Չինաստանը շատ քիչ կովեցին, բացառությամբ որոշ քաղաքային, տարածաշրջանային և ստրուկների ապստամբությունների: Հասկանալի է, որ միջագետքյան քաղաքակրթությունների Լքսպանսիոնիստական և մշտական ռազմական բնույթը պայմանավորված է առևտրից նրանց չափազանց մեծ կախվածությամբ: Այն փաստը, որ Էլ Ուբեյդը, Ուրուկը, Ուրը, Բաբելոնական, ասորական և պարսկական քաղաքակրթությունները ապրել են մշտական գաղութացման, ընդարձակման և պատերազմի միջավայրում, սերտորեն կապված է արտադրության գործընթացում առևտրի անփոխարինելի դերի հետ:

Այն փաստը, որ հունահռոմեական քաղաքակրթությունը ծովում և ցամաքում մշտական արշավի և պատերազմի մեջ է եղել ինչպես Աթենքի, այնպես և Հռոմի դեկլարության ժամանակաշրջանում, կապված է միջերկրածովյան աշխարհում առևտրի անփոխարինելի կարևորության հետ: Քաղաքակրթության հիմնադրումից ի վեր Միջագետքը եղել է գյուղատնտեսության և առևտրի բնօրրանը: Մ.թ.ա. 600-ականներից սկսած՝ հիմնականում նույն պատճառներով է, որ Արևելքում պարսիկները և Արևմուտքում հույներն ու հռոմեացիները «հազարամյա պատերազմներ» մղեցին Միջագետքի դեմ՝ թե՛ իրենց հիմնական արտադրական և առևտրային շրջաններում և թե՛ Միջագետքի առևտրին և գյուղատնտեսությանը իրենց կապվածության պատճառով:

Չկա քաղաքակրթություն առանց առևտրի ընդհանրապես և, մասնավորապես, առանց Միջագետքի առևտ-

րի: Կա՛մ երկուսն էլ, կա՛մ մեկը կընկնի, կա՛մ կհավասարակշռեն միմյանց: Հաղթողները եղել են պարտվողները: Հավասարակշռության մեջ մնալու ժամանակաշրջանները, որտեղ կողմերից ոչ մեկը չկարողացավ հաղթել, ավելի երկար տևեցին: Եթե դարձյալ օրինակ բերենք, ապա Էլ Ուբեյդն ու Ուրուկը միմյանց հետ հակասության ու հավասարակշռության մեջ էին: Նախկինում երկուսն էլ Վե՛լասարակշռության մեջ էին: Սարսափելի հակամարտություններ են տեղի ունեցել Ուր և Աքքադական դինաստիաների միջև, բայց նրանց միջև եղել է նաև հավասարակշռություն: Հետագայում երկուսն էլ ջնջվեցին պատմությունից: Աքքադներն ու գուտացիները վերապրեցին մուրթունից: Աքքադներն ու գուտացիները վերածությունների, ավերածությունների և հավասարակշռության վրա հիմնված գործընթացներ: Բաբելոնն ու Ասորեստանը հավասարակշռված էին և հակասական: Ընդհանուր առմամբ, սարսափելի պատերազմներ և հավասարակշռության ժամանակաշրջաններ տեղի ունեցան հուրիների (ներառյալ խեթերը, միտանիները, քասիթները, մարերը, Ուրարտուն) և Բաբելոնացիների ու ասորիների միջև: Հավասարակշռության և պատերազմի ժամանակաշրջանները շարունակվեցին խեթերի և եզիպտացիների միջև: Վերջապես տեղի ունեցան «հազարամյա» (մ.թ.ա. 550-մ.թ. 650 թթ) հռոմեա-պարսկական պատերազմները: Այսպիսին են քաղաքակրթությունների հակամարտությունն ու խաղաղությունն իրենց ներքին խմբավորումների և միմյանց միջև:

Բացի այդ, ժողովուրդների, ցեղերի, ստրուկների և քաղաքների (արհեստավորների) դիմադրությունն ու

ապստամբությունները, որոնց ցանկանում են բռնի կերպով կապել քաղաքակրթությանը, այսինքն՝ ստրկությանը և առևտրային յուրացմանը, մեկ այլ հիմնական կատեգորիա է, որն անվերջ է։ Քաղաքակրթությունը արյունոտ, տանջալից և շահագործող ստրկատիրական համակարգ է, որի վրա հիմնված է ոչ միայն կապիտալիզմի (կապիտալի) հավելյալ արժեքը, այլև հինգ-վեց հազար տարվա հավելյալ արդյունքը (կապիտալը)։

8-Իսլամը և քրիստոնեությունը

Իսլամը և քրիստոնեությունն, անկասկած, մեկական քաղաքակրթություն են։ Երկուսի տարբերություններն ու նմանությունները հետաքրքիր են և կարևոր։ Չնայած քաղաքակրթության պատմության մեջ դրանց տեղի ու ազդեցության մասին շատ է խոսվել ու գրվել՝ գիտական մեկնաբանությունները քիչ են։ Դրանում էական դեր է խաղում նրանց ազդեցության տակ գտնվող անհատականության ձևավորումը։ Քրիստոնեությունից և իսլամից դուրս պարադիզմայի զարգացումը կարող է խնդիր լինել, որն ապագայում պետք է իրականացվի։ Աշխարհիկ պոզիտիվիստական մեկնաբանությունները ամենակոպիտ կրոնն են, ինչը նման է կռապաշտության և չունի այն բովանդակությունը, որը կարող է վերլուծել և գերազանցել կրոններին առհասարակ և մասնավորապես հուդայականությանը, քրիստոնեությանը և իսլամին։

Ռեֆորմացիան և Լուսավորությունը ներկայացնում են քրիստոնեության հարմարեցումը կապիտալիզմին։ Հայտնի է, որ Վերածնունդը հակասության մեջ չի մտել

քրիստոնեության հետ։ Լուսավորության հակադրությունը կրոնին և քրիստոնեությանը ոչ միայն գուրկ է այն «գերազանցելու» կարողությունից, այլև հեռու է կրոնի հետևողական քննադատությունից և մեկնաբանությունից։

Ինչ վերաբերում է իսլամին, ապա այն, սեփական անդամների կողմից քննադատվելուց անդին, կարծրացում ապրեց վաղ սկսված աղանդավորական հակամարտությունների պատճառով։ Այն չի ենթարկվել այնքան փիլիսոփայական մեկնաբանության, որքան քրիստոնեությունը և երբևէ չի ապրել իր սեփական վերածնունդը, ռեֆորմացիան ու լուսավորությունը։ «Նոր իսլամիստական» շարժումները, որոնք արձագանքի և սադրիչ շարժումներ են, այլ իմաստ չեն պարունակում, քան կապիտալիզմի պայմաններում ազգայնականության և ֆաշիստական իշխանության ըմբռնումը։

Իսլամը և քրիստոնեությունը կարող ենք մեկնաբանել որպես քաղաքակրթության պատմության երկրորդ փուլ։ Ճգնաժամը, որի մեջ Հռոմեական կայսրությունը մտավ 4-5-րդ դարերում, ընդհանուր առմամբ քաղաքակրթական ճգնաժամ էր։ Մոտ 4000-ամյա ստրկատիրական քաղաքակրթության քայքայումն այս դարերում արագանում է։ Այս երկու դարերը պատմաբանները համարում են «մութ դարեր»։ Ապրելով քաղաքակիրթ հասարակության լծի տակ՝ մարդկությունը խորին կարիք ունի ազատագրման և դրա մտավոր ու նյութական կառուցվածքային գործիքների։ Ամենուր նպատակների ու միջոցների որոնում կա։ Խոսքը վերաբերում է մի հոգեվիճակի, որը պատրաստվում է արթնանալ մղձավանջից։ Լույսը կբացվի, բայց թե վում է արթնանալ մղձավանջից։ Լույսը կբացվի, բայց թե ինչպիսին կլինի օրը՝ հայտնի չէ։ Հին հավատալիքներն ու

կուտքերի խորհրդանիշներն այլևս ոչ մի լումա չարժեն շուկաներում: Նույնիսկ հոռմեական կայսրերը դադարեցին այցելել Յուպիտերի տաճար: Հասկանալի է, որ քրիստոնեությունը, մանիքությունը և իսլամը ծնվել են այս ժամանակաշրջանի ոգուն համապատասխան, երբ մտքի կենտրոնացումը և հավատի փնտրտուքի խորությունն իրենց զգացնել տվեցին:

Շատ ավելի հրատապ ու կարևոր հարց է, թե ինչո՞ւ էին քրիստոնեությունը և իսլամը համառորեն ներկայա-
նում որպես «աստվածային», «աստվածաբանական» շար-
ժումներ, այսինքն՝ կրոն, այնինչ երկուսն էլ խիստ բաղա-
քական շարժումներ էին։ Ուսուցողական կարող է լինել
այս կարևոր հարցի պատասխանը փնտրել այդ շրջանի
ազատագրական և մտավոր որոնողական ոճերում, ինչ-
պես նաև մեր նշած միջավայրի առանձնահատկություն-
ների մեջ։ Մտքերը, քննարկումները, ծրագրերը և կազմա-
կերպչական ըմբռնումները պետք է հետևեն նախկինում
ձևավորված օրինակներին։

Դրանում դեր խաղացած ամենակարևոր ավանդույթը աբրահամյան մարգարեական ավանդույթն է: Փրկության մասին առաջինը կասեն մարգարեները: Ոչ որ չէր հետևի մի ռազմատենչի կամ մտավորականի, ով ասում է «ես ազատագրող եմ»՝ առանց մարգարե լինելու: Քանի որ դա շատ խորը արմատավորված ավանդույթ է, մեկ այլ տարբերակ չի կարող մեծ հնարավորություն ունենալ: Փաստորեն, մանիքեիզմը ցանկանում էր մի փոքր այլ ավանդույթ փորձել: Թեև դրա բովանդակությունն ավելի լուսավոր էր, սակայն հին ավանդույթների պատճառով այն լիովին հաջողակ չէր: Այն փաստը, որ միջինարևելյան ծագման շար-

Ժուճները դեռևս ներկայանում են կրոնական քողի տակ,
կապված է այս պատմական ավանդույթի հետ:

Այսպիսով, իսլամն ու քրիստոնեությունը մեկնաբանելիս՝ պետք է հասկանալ, որ երկուսն էլ զուտ քաղաքական շարժումներ են՝ կրոնական հագուստ հագած: Անկասկած, կա նաև գաղափարական մաս: Ինչպես ներկայացրինք այս հակիրճ գնահատման մեջ, արբահամական կրոնական ավանդույթի գերակշռող մասը, որի արմատները գալիս են հին ժամանակներից, հատկապես շումմերական և եգիպտական քահանայական տաճարների կողմից կազմակերպված դիցաբանա-կրոնական պատկերներից, աստվածաբանական է: Դա կապված է Աստված կոնցեպտի և ծեսերի հետ: Նրանք մեծ ջանքեր գործադրեցին եգիպտական և շումմերական աստվածներից և ծեսերից տարբեր մեկնաբանություն մշակելու համար: Շատ հայտնի մարգարեներին վերագրվող «մեկնաբանական ներդրումները» միշտ զարգացել են: Այս տեսակին են պատկանում Մովսեսը, Մամուելը, Դավիթը, Սողոմոնը, Էզեկիելը, Եսային և շատ ուրիշներ: Սակայն մենք գիտենք, որ այս անհատները մեծ ազատագրական առաքելություններ են ստանձնել՝ ազատվելու ժամանակաշրջանի բռնապետական վարչակարգերից:

Մանիքեության հետքերն անհետացել են այն պատճառով, որ այն իր առջևում ու հետևում չի ունեցել այդքան ամուր ապանդույթ: Այնուամենայնիվ, թեև աբրահամյան ավանդույթն ունի մոտավորապես 1500 տարվա պատմություն, այն սահմանափակ հաջողությունների է հասել մինչև Հիսուս Քրիստոսի ժամանակները: Այն չկարողացավ հաղթել Եգիպտոսից ու Միջագետքից ծագող քաղա-

քակրթություններից և ոչ մեկին: Երուսաղեմի փոքրիկ թագավորությունը, որը նա ստեղծեց, երկարակյաց և շատ արդյունավետ չէր: Նրա ամենակարևոր հաջողությունն այն է, որ միշտ գիտի հույսի ձայն լինել ճնշված մարդկանց և փրկություն փնտրողների համար: Այն դարձավ բոլոր ճնշվածների, աղքատների, նեմրողներից ու փարավոններից (բոլոր բռնակալ կառավարություններից) տառապողների խիղճն ու գրավչության կենտրոնը, ինչպես նաև նրանց, ովքեր ցանկանում էին իդեալներ հետապնդել:

Մենք կարող ենք ավելի լավ հասկանալ Հիսուս Քրիստոսի պատմությունը, եթե այն դնենք այս շրջանակում: Հռոմեական կայսրությունը երկար ժամանակ է, ինչ նվաճել էր Երուսաղեմի թագավորությունը: Երբ համագործակցող քահանաները հռոմեական կառավարիչների հետ էին, միջավայրը հարմար էր նոր մարգարեի համար: Բացի այդ, «գործազուրկ ստրուկների» և պրուլետարների զանգվածը առաջացավ միջինարևելյան համայնքներից, որոնք լուծարվել էին հռոմեական ստրկության պատճառով: Բազմաթիվ աղանդներ և մարգարեններ են առաջանում: Հիսուս Քրիստոսը, հավանաբար, նրանցից մեկն է, ով խաչվեց: Իրականում նրանցից շատերը դատապարտվել են նմանատիպ մահվան: Մեսիան (փրկիչը) ընդամենը խորհրդանշական անուն է: Այն դառնում է ընդհանուր աղքատ ժողովրդական շարժման միասնական, խորհրդանշական անվանումը: Քրիստոնեական շարժումը կարելի է գնահատել որպես պարզունակ սոցիալիստական շարժում: Սկզբում դա հաստատ աղքատների ու փախած ստրուկների շարժում էր: Հիսուս կոչվող անձի վերջին շարժումը Երուսաղեմը նվաճելու երթն է: Նա փնտրում է

նոր թագավորություն՝ աղքատների թագավորություն: Դա մի տեսակ նման է հռոմեական Սպարտակին, բայց առանց պատերազմի: Շարժումը զանգվածային է դառնում 12 առաքյալներից հետո, հատկապես Աստվածաշնչի առաջին նախագծերից (գաղափարական նյութեր) և խմբավորումներից հետո:

Սուրբ Պողոսը և որոշ առաքյալներ շատ ակտիվ են: Նրանք հետևում են Հռոմեական և Մասսանյան կայսրություններին: Ժողովրդական երեք հիմնական խմբերը՝ հույները՝ Կենտրոնական և Արևմտյան Անատոլիայում, ասորիները՝ արևելքում՝ Մասսանյան շրջաններում և հայերը՝ Հյուսիսարևելյան Անատոլիայում, զանգվածային մասնակցություն են ցուցաբերում: Սուրբ Պողոսի գլխավորությամբ հրեա մտավորականները նույնպես շատ ակտիվ են: Դրանք սասանում են Հռոմեական և Մասսանյան կայսրությունների սոցիալական հիմքերը, դառնում են լիարժեք քաղաքական շարժում: Հռոմեական կայսրության կողմից քրիստոնեությունը որպես պաշտոնական կրոն ընդունելուն հաջորդում է կայսրության բաժանումը և Բյուզանդական կայսրության (Կոստանդնուպոլիս) առաջացումը: Հռոմի դեմ հակադրության հիման վրա առաջացած դոկտրինը դարձավ Հռոմի պաշտոնական կրոնն ու գաղափարախոսությունը: Այս իրավիճակը և՛ արագացնում է քայքայումը, և՛ փոխակերպում է կայսրությունը՝ երկարացնելով նրա կյանքը:

Ակնհայտ է, որ այս ընթացքում մեծ բանավեճեր ու պառակտումներ են տեղի ունենում քրիստոնյա առաջատար կառավարիչների միջև: Շատ աղանդներ են ծնվում: Բանավեճն իբր աստվածաբանական է, բայց, ըստ էության՝

յան, այն ամբողջովին քաղաքական է: Մինչ աղանդներից մի քանիսը կրկին անցնում են ընդհատակ, նրանց մի զգալի մասը դառնում է երկու հոռմների (Արևելյան և Արևմտյան) քաղաքական և տնտեսական ամենահզոր գործընկերը: Գաղափարախոսության դիմակից քաղաքականությունն ու տնտեսությունն են հորդում: Քրիստոնեությունը դադարում է կրոն լինելուց և վերածվում է քաղաքակրթության: Եվրոպայի՝ կրոնի քողի տակ անցումը դեպի քաղաքակրթություն պատմության մեջ առաջին անգամ քրիստոնեության աստվածաբանական և քաղաքական գործողության արդյունքն է, որը մենք հակիրճ ամփոփեցինք:

Քրիստոնեությունը, 10-րդ դարում Հյուսիսային և Հյուսիսարևելյան Եվրոպա տեղափոխվելով, իսկապես հաջողությամբ ավարտում է իր առաջին պատմական առաքելությունը: Հետագայում այն կսկսի նոր համաշխարհային քայլ՝ հատկապես «կապիտալիզացիա» կոչվող գործընթացով: Անատոլիայի և Միջագետքի քրիստոնյաները, այսինքն՝ հույն, հայ և ասորի ժողովուրդները, կմտնեն քաղաքակրթական գործընթացի մեջ՝ նախ բյուզանդական քաղաքակրթության հիման վրա, իսկ հետո անկախ եկեղեցիների շուրջ՝ ավելի շատ հոգևոր ասպեկտով: «Քրիստոնեական ժողովուրդներ» լինելը ռազմավարական առումով ազդել է նրանց ճակատագրի վրա: Հատկապես իսլամի թիրախ դառնալը շատ ողբերգական հետևանքների է հանգեցրել:

Իսլամական քաղաքակրթության ծնունդը սկսվում է նմանատիպ ավանդույթով: Մեքքան, ըստ էության, գտնվում է Կարմիր ծով-Ոսկե եղջյուր, Եմեն, Հաբեշնիա--

Դամասկոս հիմնական առևտրային ուղիների խաչմերուկում: Ստեղծվել է Քուրեյշ արաբական ցեղի հիերարխիկ ազնվական վարչակազմը: Քուրեյշ ցեղը ամբողջովին վաճառական ցեղ է՝ հեթանոս: Ձևավորվել է որոշակի կոմերցիոն կապիտալ: Բացի հուդայականությունից, զրադաշտականությունից և քրիստոնեությունից շրջապատում կան բազմաթիվ այլ հավատալիքներ: Զամգամի ջրհորի շուրջ՝ այն վայրում, ուր գաղթել է Հագարից ծնված Աբրահամի որդին՝ Իսմայելը (գլխավոր եբրայական ցեղից պոկվածները), խրճիթ է կառուցվում: Սա Մեքքայի առաջին տաճարն է: Սակայն հետագայում կուրքեր են տեղադրվում ներսում: Մուհամմեդի օրոք կային երեք կարևոր կուրքեր՝ Լաաթ, Մենաաթ և Ուզա: Մուհամմեդը ծնվել է քուրեյշ ցեղի աղքատ ընտանիքում:

Այն երկրներում, որոնք հավակնում են լինել մահմեդական, խուսափում են առհասարակ իսլամը և մասնավորապես Մուհամմեդ մարգարեի կյանքը սոցիոլոգիական հետազոտության ենթարկել: Կարծես, մի բան կա, որից վախենում են: Ճշմարիտ լուսավորությունը չի կարող զարգանալ, եթե կրոնն ի՞նչ որպես մտածողության և հասարակական կյանքի ձև, սոցիոլոգիական քննության չի ենթարկվում: Եթե դա չարվի, ապա Միջին Արևելքը չի կարող խուսափել ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների համար փորձադաշտ լինելուց: Կրկին՝ Մուհամմեդին հասկանալու լավագույն միջոցը սոցիոլոգիական հետազոտությունն է: Այս վերաբերմունքից հասարակությունը ոչինչ չի կորցնի: Եվրոպան ապրեց լուսավորություն, քանի որ դրա հիմքում ընկած էր քրիստոնեության նկատմամբ այս վերաբերմունքը: Միջին Արևելքը չի կարող մտքի հեղափո-

խորթուն անել, քանի դեռ չի հասել իր լուսավորությանը: Մուհամմեդին վերլուծելը կարող է լինել ինտելեկտուալ հեղափոխության առաջին քայլերից մեկը: Նրա ապրած ժամանակաշրջանը, անհատականությունը, գործողությունը դա անելու համար շատ հարմար են: Նա Աբդուլմենաֆ-Հաշիմի ցեղից է, հայրը Աբդուլլահն է: Նա կազմակերպում է արշավանք դեպի Դամասկոս՝ կին վաճառական Հադիջեի քարավաններում բաժին ստանալու դիմաց: Կրում է ասորի քահանաների ազդեցությունը: Հրեաները մեծ դեր են խաղում առևտրի մեջ: Սկզբում հրեաների հետ հակասություններ կան:

Մուհամմեդի ամուսնությունը Հադիջեի հետ նոր իրավիճակ է ստեղծում: Կրկին շրջանառվում է «Վերջի մարգարե» հասկացությունը: Նա նաև շատ հայցվորներ ունի, նույնիսկ կին հայցվորներ: Կարծում եմ՝ Մուհամմեդը շատ բան է սովորում Հադիջեից, որովհետև հարուստ և վաճառական կին լինելը կոմպետենտություն է պահանջում: Շատ հավանական է, որ հենց նա է առաջինը շնչացել մարգարեի բամբասանքը նրա ականջին: Երկուսի միջև միասնությունը հենց դրա հիմքում իշխանության որոնումն է: Քուրեյշը իր ռեակցիոն ավանդույթների (կռապաշտության) պատճառով չի կարողանում պետություն դառնալ: Հրեաներն ու քրիստոնյաները անարդյունավետ են և ընդունված չեն: Բացի այդ, նրանց միջև կա նյութական հակասություն: Հազար-Իսմայիլ պատմությունը արաբական պատմություն է, որը ոգեշնչում է նրան: Նա գիտի իրեն շրջապատող հավատալիքներն ու աղանդները: Գիտակցում է, որ դրանցից ոչ մեկը չի կարող հասնել իր նպատակին, այն է՝ քաղաքական միավորում ստեղծել Ա-

րաբիայի շրջանակներում: Հաղիջեի քաջալերանքով նա դառնում է այս դերի թեկնածուն: Որպես գաղափարական ավանդույթ՝ աբրահամական ավանդույթի արարական ճյուղն արդեն իսկ իր կողքին է: Մնացածը դժվար չէ սովորել տաղանդավոր ասորի քահանաներից:

Առաջին հայտնությունը, որ նա մարգարե է եղել, ի հայտ է եկել 610 թվականին: Սա Բյուզանդիա-Մասանյան Պարսկաստան հակամարտության ամենաթեժ շրջանն է: Այս իրավիճակը շանս է համարվում Արաբական թերակղզու համար: Նրա առջև կանգնած երկու խոչընդոտները քուրեյշական և հրեական գաղութներն են: Մարգարեություն ի սկզբանե նշանակում է նաև քաղաքական անորոշություն: Այլ կերպ հնարավոր չէ: Նրանց բոլոր ուղերձները հատուկ են պետական այրերին: Դա Միջին Արևելքի ձևավորվող կայսրությունն է: Արաբների դեկավարությամբ այն բաց դարձնելով բոլոր ժողովուրդների համար՝ հաղթահարվում է շատ նորացված և թարմացված հրեական գաղափարախոսության նեղմտությունը: Նոր ապրելակերպը խորհրդանշվում է պաշտամունքով: Լավ տարկել որպես առաջին համապարփակ միջազգային շարժում: Մի խոսքով՝ այն առաջ է գնալու՝ պատմության մեջ իր հետքը թողնելով որպես օրինակելի քաղաքակրթական քաղաքական շարժում՝ իր գաղափարախոսությամբ, քաղաքական ծրագրով, առաջնորդությամբ, ռազմավարությամբ ու մարտավարությամբ:

Հետաքրքրական է, որ իսկամ նշանակում է խաղա-
ղություն: Մուհամմեդը, հավանաբար, առաջնահերթությ-

յունը տալիս է խաղաղությանը, քանի որ շատ հակասական գործընթաց է կանխատեսում: Այն պետք է կենտրոնանա երեք հիմնական թիրախի՝ Բյուզանդական և Սասանյան կայսրությունների, ինչպես նաև և Քուրեյշ արիստոկրատիայի վրա: Մերքայում նրա առաջին նպատակալին թիրախավորումը (622 թ.) հանգեցնում է արսորի (հիջրա): Մեդինայում պատրաստում է առաջին սոցիալական պայմանագիրը: Նոր պայմանագրից շահավետ է ցեղերի ճնշող մեծամասնությունը՝ բացառությամբ շատ փոքր թվով ցեղերի և ցեղային արիստոկրատների: Ավետյաց դրախտը բյուզանդական և սասանյան տիրույթն է, իսկ դժոխքը՝ հին ապրելակերպը: Առանց այդ և՛ անապատային կյանքը մեզ հաճախ դժոխքի մասին է հիշեցնում: Քուրեյշների (Բադր, Ուհուդ, Խանդեկ) առաջին հարձակումները հետ մղելուց հետո արդյունքը պարզ է դառնում: Ժամանակի հարց է, երբ կծնվի առաջին Արաբական Հանրապետությունը (ժողովրդավարությունը): Քննարկումներն ու հանդիպումները (մզկիթը հավաքատեղին է) ինտենսիվ են: Հակառակ տարածված կարծիքի՝ առաջին մզկիթները ոչ թե պաշտամունքի, այլ հանդիպման և քննարկման վայրեր են եղել:

Մակայն արխատոկրատիան և նրա առաջնորդ Մուավիան, որը կարճ ժամանակով կորցրեց իշխանությունը Մուհամմեդի մահից հետո (632 թ.) քայլ առ քայլ նոր մանևրներով շատ հմուտ կերպով վերականգնեց իր իշխանությունը: Հավատարիմ ու սկզբունքային մարդ Ալիի սպանությունը Մուավիայի և նրա դինաստիայի համար ճանապարհ կհարթի դեպի սուլթանություն (թագավորություն): Մարգարեի ընտանիքը կորցնում է իր քաղա-

քական նշանակությունը՝ Բարբալայում Հուսեյնի ողբերգական մահով: Բայց մի նոր արարական վաճառականներին խմբավորումը հավակնում էր ոչ միայն թերակղզուն, այլև բյուզանդական և սասանյան ողջ ունեցվածքին: Մեծ նվաճողական շարժումը մեկը մյուսի հետևից հաղթանակներ է տանում: Առաջինը պարտվելու են թերակղզու հրեաներն ու քրիստոնյաները: 650-ական թվականներին գրավվեցին Սասանյան բոլոր հողերը, Բյուզանդիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի մեծ մասը, գրավվեցին Կոստանդնուպոլսի դարպասները:

նուպղսի դարպասները:
Այս արագ նվաճման ոճը կարող ենք համեմատել Ալեքսանդրի կայծակնային նվաճումների հետ՝ համատեղելով մակեդոնական ցեղային ոգին և հունական փիլիսոփայությունը և դրա պատճառած նյութական և հոգևոր մշակութային հետևանքները: Արաբական ցեղերի խիզախությունը սինթեզելով խորը արմատացած ժառանգությամբ, ինքնավար կրոնական հավատքի ոգու հետ՝ լայն վրա հիմնված նոր կրոնական հավատքի ոգու հետ՝ Ալեքսանդրի նման նվաճողական պատերազմները ձեռք են բերվում հսկայական նվաճման ուժով: Այն կազմում է երկրորդ փուլի քաղաքակրթության կարևորագույն ճյուղը: Հաջողվում է Արևելքի մշակութային-քաղաքակրթական վերջին մեծ քայլը:

Իսլամի պատմության մեջ հետաքրքրականը, նրա տարբերությունը քրիստոնեությունից, որն իշխանության եկավ իր ծննդից ընդամենը երեք հարյուր տարի անց, այն է, որ այն միահյուսվեց իշխանության հետ իր հռչակմամբ ու տարածմամբ և ծնվեց որպես իշխանություն: Ճնշվածները, աղքատները և նրանք, ովքեր իրական ջանքեր են գործադրել իսլամի զարգացման համար, արագ կհետաք-

վեն իշխանությունից: Երկնային պալատների ու մզկիթների շուրջ ցեղերի ապստամբ, թարմ ու սոված հոգիներից կազմավորված հզոր պետությունով նոր քաղաքակրթություն կկառուցվի: Չափազանց ուսանելի կլինեն քաղաքական, ինչպես նաև կրոնական առումներով սոցիոլոգիապես վերլուծել, թե ինչպես փոքր քաղաքի վաճառական կլանը շատ կարճ ժամանակում (640-650թթ) վերածվեց կայսրության:

Ըստ իմ անձնական մեկնարանության՝ Արաբիայի ներսում իշխանության երկարաժամկետ վակուումը, սոցիալական քաոսը (ցեղային հակամարտությունները) Բյուզանդական և Սասանյան կայսրությունների քաղաքակրթության առաջին փուլի բնութագրերը կրելը և Մուհամմեդի անհատականության գծերը կարող են բացատրել այս արագ իշխանության պատմությունը: Ինչպես նաև, նվաճելով Միջին Արևելքի բոլոր ավանդական քաղաքակրթական տարածքները, այն նվաճեց նաև Հնդկաստանի կեսը, Կենտրոնական Ասիան, Կովկասի ներքին տարածքը, Հարավարևելյան Ասիայի ծայրերը (Ինդոնեզիա, Մալայզիա), Հարավարևմտյան և Հարավարևելյան Եվրոպայի երկու կարևորագույն թերակղզիներից Պիրենեյան թերակղզին ու Բալկաններից այն կողմ ընկած հատվածը:

Թեև դա այդքան մեծ ռազմական և քաղաքական շարժում է, իսլամի նման կրոնական բառը այնքան էլ լավ չի բացատրում այս շարժումը: Այն ավելի շատ ճշմարտությունը քողարկելու գործում է: Ղեր խաղում: Իսլամը խորհրդանշական անուն է: Աստված և մարգարե հասկացությունները վաղուց մշակվել են երբայեցիների կողմից: Կար-

ծում էմ՝ Մեդինայի հրեաների քննադատությունը՝ «դուք գողանում եք մեր կրոնը մեզանից և օգտագործում այն մեր դեմ», շատ է զայրացրել Մուհամմեդ մարգարեին: Թագավորի և նրա օգնականների փառաբանումը կարելի է գտնել շումմերական և եգիպտական դիցարանության մեջ: Սակայն բովանդակությունը, որը Մուհամմեդը հրամցրեց «ալլահ» հասկացության համար, բոլորովին այլ է: Աստված տիեզերքի էներգիայի նման մի բան է: Դա առաջադեմ հասկացություն է: Այնուամենայնիվ, իսլամական գիտնականների կողմից այս թեմայի վերաբերյալ ոչ մի սոցիոլոգիական մեկնաբանություն չի մշակվել: Բայլամի հավատքի պայմանները որոշակիորեն տեսական սկզբունքներ են: Երկրպագությունը պրակտիկայի միջոցով հավատարմությունը կենդանի պահելն է: Դրանց մեծ մասը պետք է բավարարեն այդ ժամանակաշրջանի բարոյական և իրավական կարիքները: Առևտրի և գյուղատնտեսության ոլորտում արդյունավետություն էր նախատեսվում, և դրա համար մշակվել էին իրավական կարգավորումներ (Fiqh)⁷: Կոշտ միջամտության ենթարկվեց ստրկատիրական քաղաքակրթության առաջին փուլից ժառանգած գաղափարական ապրելակերպը: Անհավատը «ուրիշն» է, որը պետք է ոչնչացվի: Գաղափարախոսական բազմակարծությունը որպես իրավունք է ճանաչվում միայն աբրահամական ավանդույթի համար:

Իսլամն ավելի բաց է աշխարհիկության համար, քան քրիստոնեությունը: Օբյեկտիվորեն դա այդպես է: Մական հին ապրելակերպի դեմ արմատական պատերազմն իր

⁷ Մուսուլմանական դոկտրին վարքուկանոնի մասին, ինչպես նաև հասարակական նորմերի համալիր:

հետ բերեց խիստ բացասական հետևանքներ: Ժողովուրդների պատմական մշակույթները կա՛մ ոչնչացվել են, կա՛մ ձուլվել (քրիստոնեության հետ մեկտեղ)՝ որպես պատրվակ օգտագործելով հավատքները: Օրինակ՝ զրադաշտականությունը, մանիքեությունը: Պարզ է, որ նրա բերած նոր ապրելակերպը հանգեցրեց ֆեոդալական ազնվականության: Աստված-ստվերային սուլթան երկրնտրանքը փոխարինել է Աստված-թագավորին: Արդյունքում բոնապետական սուլթանությունները դարձան անխուսափելի:

Իսլամը՝ որպես կրոն, չունի բոնապետությունը կանխելու կարողություն: Քրիստոնեության համար ավելին կարելի է ասել: Բացի միապետության համար բաց լինելուց, այն նաև քահանայությունը դարձրեց իշխանության ավելի առաջադեմ գործընկեր: Երկու կրոններն էլ՝ որպես պետություններ, հոգացել են ոչ քաղաքակիրթ հատվածներին ճորտատիրության և ստրկության մակարդակի վրա պահելը, ինչը դասական ստրկության համեմատ մեղմացված էր, բայց որոշ առումներով ավելի բացասական ստրկություն էր, քան հինը: Կրոններից ոչ մեկը լիովին դեմ չէ ստրկությանը: Նրանք ունեն և՛ հիերարխիան, և՛ պետական իշխանությունն ավելի ուժեղ պաշտպանելու հատկանիշ: Երկու կրոններն էլ խրախուսում են ցեղային զարգացումը:

Թեև երկու կրոններն էլ (ներառյալ հուդայականությունը) ժամանակի և վայրի առումով միացան քաղաքակրթության զլխավոր զետիև որպես երկրորդ փուլ, այնուամենայնիվ, չկարողացան լուծում լինել ո՛չ գերիշխող մենաշնորհային խմբավորումների միջև, ո՛չ ժողովրդավա-

րական սոցիալական ազատության և արդարության, ո՛չ էլ քաղաքակրթության կողմից բացառված ուժերի խնդիրների նկատմամբ: Ընդհակառակը, երկրորդ փուլի պատերազմն ավելի ծանրացրեց ազատության և արդարության խնդիրները:

ա-Մենաշնորհային ուժային կենտրոններին նորերն ավելացվեցին, բայց արհեստագործության և գյուղատնտեսության արտադրողականությունը որակական զարգացում չցուցաբերեց: Ավելցուկային ապրանքների համար պայքարողների թիվն էլ ավելացել: Էմիրները (իշխանները) դարձել են նույնքան մենաշնորհային տարրեր, որքան սուլթանները (միապետները): Դինաստիաները բազմացան: Բաժնեմաս ցանկացողները զգալիորեն ավելացել են նախորդ փուլի համեմատ: Ինչպես միջին խավը, նրանք անընդհատ պատերազմներ էին սկսում, երբ չէին կարողանում բավարար բաժնեմասեր ստանալ: Գերիշխանական պատերազմները շատ ինտենսիվ էին Եվրոպայում և Ռուսաստանում: Միապետները շատացնելով բյուրոկրատիան՝ էլ ավելի էին սրել իրենց եկամուտների խնդիրները:

բ-Նրանք, ովքեր մտան երկու նոր կրոններ՝ փրկության, ազատության և արդարության նպատակով, չգտան իրենց ակնկալածը և տարբեր աղանդների կերպով մշտական դիմադրություն ցուցաբերեցին:

գ-Հոգևոր մշակույթում էլ զարգացում չի եղել, մինչդեռ հին մշակույթը, որը կոչվում էր «միջնադարյան խավար», ոչնչացվեց, նորը չզարգացավ, փոխարենը աստվածաբանական ու աղանդավորական անվերջ քննարկումներով մտավոր կերպով անջատվեցին աշխարհից և պատմութ-

յունից (պատմությունը վերածվեց կրոնական պատմությունների), և կամքը գրեթե անտեսվեց, մարդիկ վերածվեցին ստվերային կականների: Մարդիկ, որոնք գրավված են դրախտի և դժոխքի պատկերներով, հայտնվեցին մի իրավիճակում, երբ աշխարհը տեսնում էին որպես անտարբեր և անարժան ապրելու համար: Մենաշնորհային խմբավորումները գերծ չլին մնում իրենց համար դրախտային ամբողջներ ու պալատներ կառուցելուց: Քաղաքային մշակույթն ու փիլիսոփայությունը հետ են մնացել նախկինից:

Դ-Ամենադժգոհն այն է, որ «մեկ աստված երկնքում, մեկ սուլթան երկրի վրա» կարգախոսով երկրի վրա իրենց իշխանությունը տարածելուն միտված պատերազմը, ինչպիսին է «աշխարհի նվաճումը», գերազանցել է հին ժամանակների պատերազմներին: Աստծո անունով պատերազմն ավելի կործանարար էր, քան աստվածների պատերազմը: Ընդարձակումն ու գաղութացումը շատ անգամ ավելի են զարգացել, քան առաջին փուլում: Ումմայյի պատերազմները ձեռք են բերել ավելի համակարգվածություն և շարունակականություն՝ համեմատած հնագույն պատերազմների հետ: Աղանդավորական հակամարտությունները դարձել են անելանելի:

Դ-Եվրոպայի իրավիճակը կապիտալիզմի առաջացման ժամանակ

Ո՛չ քրիստոնեությունը, ո՛չ էլ իսլամը չեն կարողացել լուծում տալ վերջնական ճգնաժամին, որը խորացավ ստրկատիրական փուլում Հռոմեական կայսրության փլուզմամբ: Նրանց մշակած համակարգը, որը կոչվում է

«Ֆեոդալական կարգ» կամ «միջնադարյան քաղաքակրթություն», չէր կարող ավելի հեռուն գնալ, քան հասարակությանը դնել այսպես կոչված «միջնադարյան խավարի» մեջ՝ թե՛ քաղաքական ծրագրային, թե՛ գործողությունների առումով շումերական և եգիպտական քահանայական հրամաններից շատ չտարբերվող ու դժվար հասկանալի մետաֆիզիկական հրամաններից: Հին ժամանակներում գոյություն ունեցած շատ մշակութային արժեքներ անհետացել են: Հռոմի ճգնաժամն ավելի խորացավ նրա ժառանգների կողմից: Քաղաքակրթության դաշտում հասարակությունները վերածվել են իրենց հերթին սպասող «դրախտի և դժոխքի խմբերի» պատկերների, որոնք այդ նպատակով մարտական գծերին համահունչ են բայում և գրեթե դուրս են մղվել մոլորակի կենդանի կյանքից:

Ըստ հիմնական կետերով տեսականորեն մեր ներկայացրած աղյուսակի՝ ի՞նչ ենք տեսնում կոնկրետ իրավիճակում:

ա-Հույները, հայերը և ասորիները, որոնք քրիստոնեություն ընդունած առաջին ժողովուրդներն էին, իսլամական նվաճումների պատճառով կորցրեցին իրենց պատմամշակութային տարածքների մեծ մասը: Մինչ նրանք ցանկանում էին հավերժացնել և ամրապնդել ինչնրանք ցանկանում էին հավերժացնել և ամրապնդել ինչպես հունական ինքնությունը Հռոմի դեմ, այնպես էլ հայկական և ասորա-սիրիական ինքնությունը ընդդեմ Բյուզանդիայի և Սասանյանների, այս ժողովուրդները կորցրան իրենց ունեցածի մեծ մասը իսլամի նվաճման ալիքի դեմ ու հայտնվեցին ամենաողբերգական իրավիճակում՝ կորցնելով նյութական և հոգևոր մշակույթի տարիների վաստակը: Որպես ժողովուրդ՝ նրանք, ովքեր ամենաշա-

տր շահեցին այս գործընթացից և մեծ ընդլայնում ապրեցին, թուրքերն ու արաբներն էին: Քրդերն ու պարսիկները կարող էին միայն պահպանել իրենց գոյությունը: Մյուս կողմից, ռուսները դարձան այն ժողովուրդը, որն ամենաշատը շահեց քրիստոնեության շնորհիվ: Թուրքերը, թաթարները, մոնղոլները, նույնիսկ չինացիները ռուսների դեմ պարտված էին:

Բ-Եվրոպական ցեղերը քրիստոնեության միջոցով հավասարակշռում էին իրենց ձեռքբերումներն ու վատակր: Մինչ ընդհանուր համոզմունքի պատճառով ցեղային ինքնության մասնակի զարգացումներ եղան, քահանայական արխիտոկրատիան և հետագայում ֆեոդալական իշխանություններն ազդեցին նախկին մշակութային կենսունակության զգալի մասի կորստի վրա: Նեոլիթի բարձրագույն հրամաններին ենթարկվեցին, և պարտադրվեց ձուլումը: Բայց պատմական փաստ է, որ ազգային առաջին տարրերը մշտապես ի հայտ են եկել հենց այս ժամանակաշրջանում:

Գ-Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ավստրալիայի բնիկները չկարողացան պահպանել իրենց հայրենի մշակույթը և կորցրին իրենց ինքնությունը՝ ի դեմս քրիստոնեության և մասամբ իսլամի: Հնդկական մշակույթը եղել է պարտվող կողմում: Չինաստանը չէր համարձակվում տարածվել այս կրոնների դեմ:

Քանի որ միջնադարյան քաղաքակրթությունը, ինչպես էս եմ անվանում՝ երկրորդ քաղաքակրթական փուլը, ավելի շուտ հանգեցրեց ճգնաժամի խորացմանը, քան ճգնաժամի լուծմանը, դրա հետևանքով Եվրոպայում իրավիճակը ձեռք է բերել ռազմավարական բնույթ: Եթե Եվրո-

պան պարտվի քաղաքակրթական պատերազմում, նա լիովին կպարտվի, իսկ եթե հաղթի, նրա ռազմավարական առավելությունը կապահովվի: Քաղաքակրթական պատերազմը, անկասկած, պատերազմ է միջնադարի երկու ռազմավարական տերությունների՝ քրիստոնեության և իսլամի պատերազմը Եվրոպայում և նրա դեմ: Իրավիճակն ավելի բարդ է, քան թվում է:

15-րդ դարում քրիստոնեությունն ավարտեց իր տարածումը ողջ Եվրոպայում և ապրում էր սուրբ թագավորության և ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան: Հռոմեա-գերմանական կայսրությունը հավակնում էր շարունակել Հռոմի ժառանգությունը: Բայց կան ընդդիմախոսներ, ովքեր դեմ են դրան: Դրանցից մեկն էլ Ֆրանսիայի թագավորությունն էր: Ավստրիական Հաբսբուրգների դինաստիան վերելք է ապրում՝ որպես նոր ուժ և ունի նմանատիպ հավակնություններ: Ցարական Ռուսաստանը վաղուց իրեն վակնություններ: Ցարական Ռուսաստանը վաղուց իրեն հաստանի Թագավորությունը՝ որպես նորագույն քրիստոնեական մշակույթ, այնքան ակնառու է, որ չի ցանկանում կորցնել իր սրբությունը որևէ մեկի առաջ: Անգլիան և Ֆրանսիան դարի պատերազմի մեջ են: Իսպանիան և բալկանյան քրիստոնյաները գտնվում են պաշտպանական դիրքում: Իտալական քաղաքները դառնում են կապիտալիստական, իսկ մյուս կողմից՝ գլխավորում են Վերածննդի դարաշրջանը: Չի ակնկալվում, որ Հռոմի նման քաղաքը վերելք կապրի ու կապահովի իտալական միասնությունն ու օրինակ կձառայի Եվրոպայի համար: Իտալական քաղաքները մինչև կոկորդ միմյանց հետ առևտրային մրցակցության մեջ են թաթախված: Նրանց միջև առկա

հակամարտությունը կատաղի է: Միակ ներդրումը, որ ունեցել են, վերջին երկու դարերում Եվրոպան ուրբանիզացիայի մեջ առաջնորդելն է ռազմավարական հնարավորությունն ստեղծելը՝ տարածելով առևտրական կապիտալիզմը ողջ Եվրոպայում: Ամենայն հավանականությամբ, այս ռազմավարական հնարավորությունը կլինի Եվրոպայի ամենակարևոր հնարավորությունը: 16-րդ դարը կհաստատի դա: Խաչակրաց արշավանքները չավարտվեցին այնպես, ինչպես սպասվում էր: Եվրոպայի ճակատագիրն անորոշ է:

Այդ ընթացքում մահմեդական արաբները դեռ շարունակում են ռազմավարական վտանգ ներկայացնել Իսպանիայի միջոցով: Նրանք մեկ անգամ մտել են Ֆրանսիա և դուրս են մղվել: Եթե այդ ճակատը կորի, ապա քրիստոնյա Եվրոպան կգաղութացվի ու կվերանա: Բալկաններով Օսմանյան կայսրերը կայծակնային արագությամբ հասան Ավստրո-Հունգարիա և Լեհաստանի դարպասներ: Եթե չկանգնեցվեն, Եվրոպայի քաղաքական և մշակութային գոյությունը, ինչպես Հռոմը, կարող է ավարտվել: Օսմանյան թուրքերն ու անդալուսցի արաբները նույնպես գիտեն, որ եթե չկարողանան վերջնական հաղթանակ տանել Եվրոպայի նկատմամբ, անպայման կմտնեն անընդմեջ կորուստների շրջան: Որպես Հյուսիսային Սև ծովով մոնղոլների շարունակություն՝ Ոսկե Հորդայի պետությունը կարող էր ցանկացած պահի հարձակվել Եվրոպայի վրա:

Եվրոպան ունի մի քանի ավելի խորքային բնութագրեր: Ցեղային դեմոկրատիաների ավանդույթները դեռ թարմ են: Մարդիկ խորությամբ չեն զգացել քաղաքակիրթ

ստրկատիրական համակարգը: Նրանց ընկալումը քրիստոնեության մասին չափազանց մակերեսային է: Նրանց միտքը լիովին չի նվաճվել: Հատկապես հյուսիսային գիծն այսպիսին է: Նրանց հարաբերությունները բնական կյանքի հետ ամուր են: Ապրում են ուրբանիզացիայի ամենաարագ և ամենաթարմ շրջանը: Քանի որ քաղաքները շատ բան չգիտեն թագավորությունների և կայսրությունների մասին, դրանց դեմոկրատական կողմերը գերակշռում են: Նրանք բոլորն ունեն կիսադեմոկրատական կառավարություններ, և այդ կառավարությունների միջև ստեղծվելություններ: Նրանք հեշտությամբ չեն ճանաչում այլ գերիշխանություններ, որոնք հակառակ են իրենց կամքին: Բոլոր հաստատված թագավորություններն ֆեոդալական կարգերը թարմ են: Եվրոպան ներկայացուցիչ նրանց կարողությունն ու փորձը սակավ են: Դրանց մեծ մասը խաչակրաց արշավանքների ժամանակ վերափոխվել է:

Մյուս կողմից՝ իսլամական քաղաքակրթությունը փորձառու է: Դրա հետևում ընկած է հին քաղաքակրթության աշխարհը: Ավելի լավ գիտի իշխանության խնդիրները: Ունի բարձր ինքնավստահություն և հավատ: Ավելի դոգմատիկ է, քան ներկայացնում է գերագույն կրոնն ու մարգարեն: Այն ոչ միայն չկորցրեց առաջին խաչակրաց արշավանքների պատճառով, այլև առևտրային ուղիները դեռևս նրա վերահսկողության տակ են: Առևտրի մեջ դեռ գերազանց է:

Երբ դիտարկենք այս իրողությունների տեսանկյունից, հեշտությամբ կարելի է տեսնել, որ Եվրոպան ապրում է ամենախորթ քաղաքակրթական ճգնաժամը: Իսլա-

մի, հետևաբար՝ թուրքերի ու արաբների հարձակման վտանգը օրեցօր մեծանում է: Կոստանդնուպոլիսը կորավ: Մեհմեդ Նվաճողը (Մեհմեդ II) գորքեր բերեց Իտալիայի հարավում գտնվող Օսրանտո: Իսլամը՝ որպես կրոն, և ցեղերը, որոնց այն ուղղորդում է, մղձավանջ են Եվրոպայի համար: Քրիստոնեությունը քաղաքակրթության ձև չէ, որը կարող է հաղթահարել այս մղձավանջը: Այն առանց այդ էլ արդեն անընդհատ պարտվում է: Վիեննան մնաց որպես միակ մարտական գիծ: Եթե այն ընկնի, շատ դժվար կլինի կանգնեցնել իսլամին ու թուրքերին:

Այս դեպքում ավելի իմաստավից է, որ իտալական քաղաքներն արտասովոր կերպով փարվեցին առևտրային կապիտալիզմին և մեջտեղից հանեցին Վերածննդի դարաշրջանը: Երկու շարժումներն էլ առնչվում են Եվրոպայի գոյության ու չգոյության խնդրին: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Իտալիայի թերակղզում, այս առումով ճակատագրական է:

Քրիստոնեությունը և իսլամը՝ երկու ճգնաժամ լուծող ուժեր, որոնք առաջացել են մարդկությանը Հռոմի փլուզման խավարից դուրս բերելու և նրանց փրկության ու լուսավորության հասցնելու գաղափարով, խորացրել են ճգնաժամը թե՛ իրենց մեջ, թե՛ միմյանց դեմ և նորից հանգեցրել փրկության և լուսավորության խնդիրների: Եվրոպան կա՛մ կլուծի այն ճգնաժամը, որը զարգացրին քաղաքակրթության երկրորդ փուլի երկու ներկայացուցչական ուժերը, կա՛մ ի.լ. ավելի խորը կխորտակվի, ինչպես Հռոմը:

Այս կետում է, որ իր ողջ լրջությամբ առաջին պլան է մղվում այն հարցը, թե արդյոք «կապիտալիզմը», որի ծնունդը 16-րդ դարում հարցականի տակ ենք դնում, կա-

րո՞ղ է լուծում լինել: Կապիտալիզմի բնածին առանձնա-
հատկությունները, հավանաբար, հնարավորություն են
տալիս լուծելու իսլամից և քրիստոնեությունից բխող ուշ
միջնադարի (14-15 դդ.) ճգնաժամերը: Իսկապես, 16-րդ
դարի Նիդեռլանդների և Անգլիայի փորձը լույս է սփռում
լուծման հնարավորության վրա: Բայց երբ ուշադիր ու-
սումնասիրենք այս հատկանիշները, կտեսնենք, որ այս
անգամ քաղաքակրթության երրորդ փուլի ճգնաժամը ոչ
պակաս խորանալու, աշխարհով տարածվելու մեկ
վտանգ ունի, քան առաջին երկու փուլերի ճգնաժամը:
Կապիտալիզմի գոյությունը՝ որպես պատերազմ, քաղա-
քականություն և տնտեսական մենաշնորհ, քաղաքակր-
թության ողջ պատմության հիմնարար ճգնաժամային
գործոնն է: Դա և՛ ճգնաժամի արդյունքն է, և՛ դրա արտադ-
րողը: Այն կարող է ճգնաժամերը տարածել տարածության
և ժամանակի վրա, բայց դա լուծում չի կարող լինել: 16-րդ
դարից մինչև 21-րդ դարի սկիզբը տեղի ունեցածը լիովին
հաստատում է այն, ինչ նկատի ունեմ:

Հաջորդ երկու հիմնական թեմաները կլինեն Ազգ-պետությունը և ինդուստրիալիզմը: Կասկածի տակ կդնեն այս գործիքները, որոնք կապիտալիզմն առաջին անգամ կիրառել է պատմության մեջ՝ որպես սոցիալական խնդիրների լուծման հիմնական հիմնասյուներ, և վերջում կներկայացնեն իմ քննարկումներն ու դատողությունները կապիտալիզմի մասին՝ որպես ճգնաժամային ռեժիմ և քաղաքակրթություն:

Երկիր իջած Աստծո վիճակը

Տնտեսական դաշտում կապիտալիզմ փնտրող Կարլ Մարքսի կողմից կատարված բոլոր մեթոդաբանական, փիլիսոփայական, պատմական և սոցիոլոգիական նախապատրաստությունները, որոնք բնութագրվում են ինտենսիվ ճգնաժամային համակարգով, մատնանշում են կապիտալիզմի մենաշնորհային կառուցվածքը: Տնտեսության վրա գերիշխող լինել չի նշանակում տնտեսական լինել: Տնտեսության վրա կառույց պարտադրելը նույնպես տնտեսագիտություն չէ: Սոցիոլոգիապես հնարավոր չէ

Ես գիտեմ Կ. Մարքսին առանց համապարփակ վերլուծության մեջ մտնելու էժանագին ու մակերեսային թեզերով քննադատելու անպատեհությունները: Հատկապես որ մարքսիստ ձևացողների դոգմատիկ-դրական մոտեցումները պաշտամունքային աշակերտությունից այն կողմ չեն անցնում, նրանց մտքերի հոգնեցուցիչ կրկնությունը քննարկումներ չի զարգացնում: Այնուամենայնիվ, հարյուր հիսուն տարվա տեսական-գործնական փորձի ընթացքում հարյուրավոր անգամներ հաստատվել է, որ «կապիտալը» ծառայում է որպես նոր տոտեմ, և որ այն այդքան էլ ի շահ բանվորների չէ: Սրա հիմնական պատճառը ես կապում եմ տնտեսության ոլորտում կապիտալիզմը փնտրելու սխալի հետ, իսկ տնտեսություն չհամարվողին՝ տնտեսական հիմնարար թեմաներով մոտենալու հետ: Կարծում եմ՝ հակառակ իր բոլոր ոչ տնտեսական հատկանիշներին՝ մենաշնորհային պետական քաղաքականությունը տնտեսության առաջնագծում դնելը որպես «լուսավորչական» շեղում, որն աներևակայելի շփոթեցնող է, ծածկում է կապիտալիզմի բացասական կողմերը և

քաղաքական ու գաղափարական առումով հանգեցնում է ողբերգական հետևանքների:

Ես Հեգելի և Մարքսի մասնագետ չեմ, այդքան էլ շատ չեմ կարդացել: Նրանց մասին, բացի հիմնական գաղափարից, այլ բան չգիտեմ: Կարծում եմ, որ դա այդքան էլ անհրաժեշտ չէ: Բայց կարևորում եմ և համոզված եմ, որ մեկնաբանելու իրավունքը ազատության պարտականությունն է: Մեկնաբանության իրավունքը ես կապում եմ ազատության և հավասարության պարտականության հետ, գուցե, այն պատճառով, որ դրանք ամենաշատն են ազդել կապիտալիստական արդիականության հասարակության վրա: Երբ Մարքսը և Էնգելսը գերմանական փիլիսոփայությունը ներկայացրեցին որպես գիտական սոցիալիզմի աղբյուրներից մեկը, նրանք, հավանաբար, հաշվի առան Հեգելին, ումից ամենաշատն են ազդվել: Դա կարելի է ենթադրել նրանց քննադատություններից:

Գաղափարական առումով Հեգելը մետաֆիզիկայի գազաթնակետն է և դիալեկտիկայի ամենամեծ ժամանակակից ներկայացուցիչը: Նա իսկական գերմանացի փիլիսոփա է: Մա ասելով՝ նկատի ունեմ գերմանական ազգայնականության հիմնադիր հայրությունը: Մարքսն ու Էնգելսը լավ ուղու վրա են, երբ փորձում են վերլուծել գերմանական կապիտալիզմի հետամնաց մակարդակի գերմանական բուրժուազիան և գերմանական փիլիսոփայության մեջ բուրժուազիայի դիրքը: Հեգելի իրավունքի փիլիսոփայության վերաբերյալ նրանց սկզբնական քննադատությունները նույնպես արտացոլում են այս վերաբերմունքը: Հետագայում Կոմունիստական լիգայի և Կոմունիստական մանիֆեստի ստեղծմանն ուղղված նրանց

ջանքերը գործնականում ամրապնդեցին նրանց դիրքերը: Ըստ իս 1848-ի հեղափոխություններից իրենց ակնկալածը չստանալը հանգեցրեց նրանց արմատական բեկումներից մեկին, և դեպի Էկոնոմիզմ նրանց շեղման առաջին նշանները երևացին այս շրջանից հետո: Չեմ վիճում, որ տնտեսությանը պետք է առաջնահերթություն տալ: Չեմ ասում, որ պետք չէ տնտեսագիտություն սովորել: Չեմ քննադատում «Կապիտալ» հետազոտությունն այն հիմնավորմամբ, թե այն սխալ է: Հիմնական կետը, որը քննադատում եմ, հենց այն կետն է, որտեղ նրանք քննադատում են Հեգելին: Դա էլ այն է, որ Հեգելը առաջնահերթություն է տալիս պետությանն ու իրավունքին: Կարծում եմ՝ Հեգելն իր միտքը զարգացնում է ամենաանհրաժեշտ կետից, սկսում է այնտեղից, որտեղից պետք է սկսել: Մարքսն ու Էնգելսն իրենք են, որ պատմական սխալներ են թույլ տալիս, այսինքն՝ ընկնում են Էկոնոմիզմի ծուղակը: Այս շեղումն է հիմնական պատճառը, որ հարյուր հիսունամյա պայքարը հանուն սոցիալիզմի, այսինքն՝ հանուն հավասարության և ազատության, հետևաբար՝ հանուն ժողովրդավարական հասարակության, չհասավ սպասված հաջողությանը:

Երբ ասում եմ, որ Հեգելը ճիշտ է վարվել, նկատի չունեմ, որ որդեգրում եմ նրա տեսական-գործնական գիծը: Ճիշտ լինել ասելով՝ ես նկատի ունեմ այն, թե որտեղից պետք է սկսել: Կրկնում եմ, որ թյուրբմբոնում չլինի:

Եվրոպայում խնդիրն ընդհանուր է: Դա կապված է պետականացող Եվրոպայի հզորանալու խնդիրների հետ: Ինչպե՞ս է ձևավորվելու ժամանակակից Լեիաթանը: Այն, ինչ որոշեցին Թոմաս Հոբսը և Հյուգո Գրոտիուսը, պե-

տության բացարձակ անհրաժեշտությունն ու կենտրոնականությունն է: Նրանց արածը արսույուտիզմ տեսությունն է:

Նրանք ժամանակակից արսույուտիզմը ֆեոդալական դարաշրջանից կապիտալիստական դարաշրջան անցման ժամանակ տեսնում են որպես պետական մոդել, հիմնական էլքի և լուծման գործիք: Բայց լուծման այս գործիքը լիովին չի լուծում ճգնաժամը: Պետական խնդիրն իր ողջ լրջությամբ շարունակվում է: Նիդեռլանդներում և Անգլիայում կապիտալիզմի գերիշխող դերը և հեգեմոնիզմի զարգացումն ազդում է Ֆրանսիայի և Գերմանիայի վրա: Ֆրանսիան հեգեմոնիայի համար պայքարում հաջորդաբար պարտվեց: Գերմանիան, այսպես կոչված, «ագգային միասնության» դատը դեռ չի հաղթել: Առանց այն էլ Եվրոպայում «հաջողության» սպասող իշխանության մնացած բոլոր թեկնածուները զբաղված են էտատիզմի խնդիրներով: Թագավորությունն ու արսույուտիզմը չեն կարող լիովին լուծել այս խնդիրները: Ֆրանսիական օրինակն ակնհայտ է: «Արև արքա» Լյուդովիկոս XIV-րդի արսույուտիզմը չի կարող հաջողության հասնել հոլանդականցիական դաշինքի դեմ, և պետության ներքին խնդիրները անընդհատ աճում են: Ի՞նչ կարող են անել մյուսները: Նրանց նյութա-բարոյական մշակութային վիճակը և շահերի բախումը թույլ չեն տալիս հետևել հոլանդա-անգլիական պետական մոդելին:

Ֆրանսիական հեղափոխություն կոչվող իրադարձությունը բռնկվեց այս միջավայրի ու խնդիրների ֆոնին, և արդյունքը եղավ այն, որ պետական խնդրին ավելացան հեղափոխության խնդիրները: Լենինը իզուր չի ասում «-

Պետություն և հեղափոխություն»: Իշխանության խնդիրը ճգնաժամային վիճակում է: Կապիտալիստական հեգեմոնիան, որը զարգացավ ֆեոդալական ճգնաժամը լուծելու նպատակով, էլ ավելի խորացրեց և ընդհանրացրեց ճգնաժամը: Փլուզվում է արսույուտիզմը, հռչակվում է հանրապետություն, սկսվում է ահաբեկչության մեծ շրջանը, իսկ հետո խելագար կայսեր նախագիծն ու կայսրությունը ցնցում են ողջ Եվրոպան՝ ասես երկնքից են իջել: Ֆրանսիացիներն անսպասելիորեն շուրջբոլորը հեղեղում են սիացիներն անսպասելիորեն շուրջբոլորը հեղեղում են խոսքերով ու գործերով կամ, ավելի քաղաքավարի ասած, տեսությամբ ու պատերազմով: Գիյոտինն էլ ի՞նչի է պետք:

Հեգելի մեկնաբանությունը հրաշալի է: Նա ի դեմս Նապոլեոնի՝ պետության հետ կապված հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Երկիր իջած Աստծո վիճակը»: Նա նաև նշում է, որ Նապոլեոնը «երկրի վրա քայլող աստվածն էր»: Սա բացատրության այն ոճն է, որով ես ամենավատը հմայվել և շահել եմ իմ կյանքում: Դժվար է գտնել մի շատը հմայվել և շահել եմ իմ կյանքում: Դժվար է գտնել մի նախադասություն, որը սրանից ավելի կատարյալ բացատրի թե՛ հին, թե՛ նոր պետությունը: Նա ունեցել է իմաստություն մեկ նախադասությամբ ասել այն, ինչ ումաստություն մեկ նախադասությամբ ասել այն, ինչ ուզում էին ասել հազարավոր սուրբ ու աշխարհիկ գրքեր: Նա իսկապես փիլիսոփայությամբ էր զբաղվում: Կարելի է ասել, որ բրիտանացիները՝ տնտեսության, ֆրանսիացիները՝ սոցիոլոգիայի, գերմանացիները՝ փիլիսոփայության հարցում շնորհալի են: Բայց ես նաև ընդգծում եմ, որ դրանք սինթեզելը կարող է շատ վտանգավոր լինել:

Նապոլեոնն իր շուրջը գտնվող Եվրոպական արսույուտիզմը ոչնչացնելու համար, կարծում եմ, 1802 թվականին

ներմուծեց այն մոդելը, որը մենք կարող ենք անվանել «ազգ-պետություն»: Նա ցանկանում է, որ ֆրանսիացիներն ամբողջովին դառնան պետություն ու ոտքի կանգնեն ու ծնկի բերեն Եվրոպան: Եվ դա նրան հաջողվում է: Նա պոլեոնը ֆեոդալական քաղաքակրթության կողմնակից չէր: Նա առանց այդ էլ ուզում էր հեղափոխության ֆոնին այն հորձանքի մեջ խեղդել: Նա ցանկանում էր ընդօրինակել հռոմեական կայսրերին՝ Կեսարին և Ալեքսանդրին: Բայց ժամանակաշրջանը դա թույլ չէր տալիս: Այդպիսի կայսր լինելու համար չկա նյութական կամ հոգևոր մշակութային միջավայր: Մյուս կողմից, Անգլիան վարպետորեն իրականացնում է ավելի նենգ, բայց նուրբ «տնտեսություն-քաղաքականություն»՝ հարիր հեղեմոնիզմի արվեստին: Նապոլեոնը, կարծես, խելագարվում է: Նա Էլբա կղզի արքայությունից որևէ դաս չքաղեց: Եթե նույնիսկ քաղի, ապա ավելի գորեղ Նապոլեոն է: Նա փայլուն է պայքարել, բայց Վաթերլոյի ճակատամարտում պարտվել է և շատ թշվառ է: Երբ Ատլանտյան օվկիանոսի մեջտեղում գտնվող Սուրբ Հեղինե կղզում հինգ տարվա արքայից հետո նա մահացավ (1821), նրա վերջին խոսքերն էին «Ֆրանսիա, բանակ, Ժողովին»: Սրանք բառեր են, որոնք հիանալի կերպով ամփոփում են ազգ-պետության ակտիվիստին:

Գերմանացիները սկսեցին տեսությունը, իսկ Հեգելը դա արեց նրանց անունից: Ձևավորվում է գաղափարական հսկայական կորպուս: Իզուր գերմանական գաղափարախոսություն չեն անվանում: Գործնականում Պրուսական պետությունը կառուցվեց քայլ առ քայլ: Այն վերելք է ապրում: Անգլիան, որը ցանկանում էր նսեմացնել

ֆրանսիական և ավստրիական պետություններին (հատկապես նրանց կայսրությունները), աջակցում է Պրուսիային: 1870 թվականին Սեդանի ճակատամարտում հաղթանակ տանելուց և 1871 թվականին գերմանական միության ստեղծումից հետո Պրուսիան հայտնվեց որպես երկրորդ հեգեմոն ուժ Անգլիայի դեմ: Նրան անհանգստացնում է աշխարհի անարդար բաշխումը, նա էլ իր բաժինն է ուզում: Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմներով, ինչպես և Ֆրանսիան, Գերմանիան պարտություն կրեց և կորցրեց իր հեգեմոն գաղափարը:

Ապացուցված է, թե որքան խորն (ոչ ցիկլային, այլ շարունակական) է եղել կապիտալիզմի ճգնաժամը Ֆրանսիական հեղափոխությունից մինչև 1945 թվականը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի գերմանական ֆյուրերը (առաջնորդը) Հիտլերն էր: Նացիզմը ներկայացված է սվաստիկայով: Կատարվել են ֆաշիզմի բազմաթիվ վերլուծություններ: Դրանք բոլորը՝ ներառյալ մարքսիստների, լիբերալների, պահպանողականների և անարխիստների վերլուծությունները, խորապես ապակողմնորոշիչ են: Նրանցից ոչ մեկն ուժ կամ մտադրություն չունի ազնվորեն և զոհացուցիչ բացատրելու տեղի ունեցողը: Այս խաբեության առաջնագծում են նաև Հոլոքոստի զոհ հրեա մեծ մտավորականները: Որովհետև Հիտլերը նրանց բոլորի ընդհանուր ինտելեկտուալ կեղտն է, նրանց քաղաքական պրակտիկայի ընդհանուր «փսխումը»: Ինչպես ասում են «Ազոավի աչքին իր ճուտը փյունիկ է թվում»: Որևէ մեկը կասի՝ գաղափարապես և գործնականում «կեղտ փսխեցի»:

Շատ իմաստալից եմ համարում հրեական ծագում ունեցող գերմանացի փիլիսոփա Ադոլֆ Հիտլերի դատողությունը, որը նախապես նշել եմ ու մոտավորապես հետևյալն է նշանակում է. «Միայն կյանքը չի կարելի ճիշտ ապրել»: Սա կապիտալիստական արդիականության վերաբերյալ խորիմաստ արտահայտություն է: Մյուս կողմից, անդրադառնալով ցեղասպանության ճամբարներին և վերծանելով դրանց իմաստը, նա հետևյալն է ասել. «Բոլոր աստվածությունների և սրբությունների անունից մարդկության խոսելու իրավունքն ավարտված է»: Գուցե, սխալվում եմ, բայց ես այդ մտքի էությունը մեկնաբանում եմ այսպես. ցեղասպանությունները բացատրելի չեն: Մեր քաղաքակրթության դիմակն ընկել է, խոսքի իրավունք այլևս չկա: Ֆրանկֆուրտի փիլիսոփայության դպրոցը ճշմարտության հետքերով է գնում, բայց ոճրագործության մեջ ներգրավված լինելու նվաստացումն ու խոստովանություններն այս դպրոցին պատկանող մտավորականների համար խոր վշտի ու վրդովմունքի պատճառ դարձան: Կարևոր է հասկանալ և խոստովանել (վրդովմունք, մելամաղձություն) հրեական գաղափարախոսության մասնաբաժինը դրանում, որը մենք տեսնում ենք Վալտեր Բենիամինի և Թեոդոր Ադոլֆ Հիտլերի մոտ: Եվրամիությունը (ԵՄ) իր ներկայիս տեսքով այս կեղտը քողարկելու ակտ է: Չեմ կարծում, որ այն մաքրել է բարուրը: Խորը ճգնաժամը շարունակվում է:

Գլոբալիզացիայի երրորդ հիմնական քայլը (ֆինանսական դարաշրջանի գլոբալիզմ) ճգնաժամը վերահսկելու պրակտիկան է՝ այն խորապես տարածելով ժամանակի և տարածության վրա: 1989 թվականին նրա պաշտո-

նական լուծարմամբ ճանաչվեցին խորհրդային համակարգի և՛ ազգ-պետություն բնույթը, և՛ նրա դերը մշտական ճգնաժամում: 1945-ին հաջորդող շրջանի նոր հեղեմն ուժը՝ ԱՄՆ-ը՝ որպես Սառը պատերազմը հաղթական ուժ, Միջին Արևելքը հայտարարեց ռազմավարական պատերազմական գոտի որպես և համակարգի երկարաժամկետ հիմնական ճգնաժամային տարածք: Ի՞նչ է խորհրդանշականորեն նշանակում Միջին Արևելքում ազգ-պետության Լյուդովիկոս XVI-ը համարվող Իրաքի նախագահ Սադամ Հուսեյնի մահապատիժը: Սա լայնածավալ քննարկում է պահանջում:

Ա - Ազգի զարգացումը, ազգի ֆենոմենը

Հասարակությունների բաժանումը պարզունակ համայնքային հասարակության, պետություն-հասարակության և դեմոկրատական հասարակության, կապված է դասակարգման և կառավարման խնդիրների հետ: Ազգային իրականության վրա հիմնված բաժանումները հիմնականում պայմանավորված են լեզվով, մշակույթով, իրավունքով և քաղաքական զարգացումներով: Ավելի իմաստալից է խոսել տարբեր տեսակների, այլ ոչ թե մեկ տեսակի ազգի մասին: Կարելի է խոսել ոչ թե նույն, այլ շատ տարբեր հիմքերի վրա կառուցված ազգերի մասին:

Ազգ կատեգորիան իմաստավորելիս՝ ուսանելի կլինի անընդհատ աչքի տակ ունենալ ընդհանուր սոցիալական երևույթը: Բոլոր համայնքները, հատկապես կլանները, ունեն իրենց խնդիրները: Ես ինչպիսի՞ հասարակություն կամ համայնք եմ: Սա որոշակի իմաստով ինքնության

հարցաքննության տեսակ է: Ինչպես յուրաքանչյուր մարդուն հանուն և ինքնություն, այնպես էլ յուրաքանչյուր համայնքի համար պարտավորություն է խոսել անվան և ինքնության անհրաժեշտության մասին: Եթե կան բազմաթիվ սոցիալական երևույթներ, որոնք բաղկացած են ակնհայտ տարբեր որակավորումներից, բնական է, որ դրանք ունենան ինքնության արտահայտում: Հակառակ իրավիճակը կնշանակի, որ ընտանիքի անդամները հարաբերություններ են հաստատում առանց միմյանց անունն ու ինքնությունը նշելու, ինչը նույնիսկ կլանային հասարակության մեջ անհնար է պատկերացնել: Նույնիսկ, երբ ինչոր մեկը պարզապես ասում է «արի», դա հնարավոր չէ առանց անվան: Ավելին, անհեթեթ է հասարակություններին իմաստավորել, շփվել, գիտությամբ զբաղվել, սոցիալական գործողություններ ձեռնարկել և խոսել զարգացման մասին՝ առանց հասարակություններին հատուկ հարավոր յուրահատկություններն անվանակոչելու և դրանց ածականներ տալու: Այս պարագայում մարդու մտքին համար հասարակությունն է գալիս, ինչը հնարավոր չէ նույնիսկ կենդանական աշխարհում: Նույնիսկ նրանք ունեն ժեստերի լեզու: Բազմալեզվությունը, բազմամշակութայնությունը, բազմաքաղաքականությունը և բազմօրինականությունը հնարավոր են: Բայց հարաբերությունների այս ամբողջ ցանցում անունն ու ինքնությունը նորից կարևոր են: Կարող է լինել երկլեզու, երկմշակութային, երկքաղաքական և երկիրավական ազգ, բայց դա չի վերացնում անվան ու ինքնության անհրաժեշտությունը: Բազմաթիվ ինքնություններ ունենալը և տարբերությունների հետ միասին ապրելը պահանջում է մեթոդների

ճիշտ ընտրություն: Իրականում հասարակություններն այլ կերպ չեն կարող ձևավորվել ու կառավարվել:

Հետևաբար, այն փաստը, որ կլանը արտահայտում է իր պատկանելությունը իր տոտեմում, ապացուցում է, թե որքան հին է այս ճշմարտությունը: Տոտեմը ամենապարզունակ բացատրությամբ նշանակում է կլանի ինքնություն: Այս հարաբերությունները հնարավոր է դիտարկել դեռևս գործող որոշ տոհմերում և կլաններում:

Շումմերական հասարակության՝ իր ինքնությունը տաճարային ինքնության մեջ արտահայտելն արտացոլում է անվանման և հավատքի միջև կապը: Տաճարը երևակայական հարաբերությունների ցանց է: Հասարակության ինքնաիմաստավորումը ձևով է բերել ավելի վերլուծական մակարդակ: Տաճարում բնդհանուր հարաբերություններին, այսինքն՝ ինքնությանը նայելը նշանակում է էականորեն ճանաչել այդ հասարակությանը: Այսօրվա նման շատ վերացական խորհրդանշական անուն-ազգանունը շատ ավելի բնորոշում է և մեծ չափով արտացոլում է հասարակության գոյությունը: Քաղաքի տաճարը, քաղաքի աստվածն ու աստվածուհին նաև հուշում են, թե ինչ հասկացություններ և ուժ ունի հասարակությունը: Պատճառը, թե ինչու են սուրբ վայրերը դեռևս արժևորվում, այն ինքնության արժեքներն են, որոնք դրանք կրում են: Ահավասիկ, այսպես են գտնում իրենք իրենց: Մա այն է, ինչ մենք անվանում ենք ինքնագիտակցություն: Ինքնությունը գիտակցության հարց է: Սեփական գոյության մասին գիտակցության ամենաարդյունավետ հայեցակարգը իրադարձությունն է:

Միաստվածային կրոններում հասարակության ինքնությունը կրոնն է և Աստվածը։ Հասարակության պատկերը կրոնից գատ, կրոնը հասարակությունից անկախ պատկերացնել հնարավոր չէ։ Այս հարաբերությունների արդյունքում կրոնը և նրա Աստվածը կարող են սահմանվել նաև որպես հասարակության իրազեկում սեփական գոյության մասին։ Իսլամական հասարակություններին ճանաչելը մեծ մասամբ գտնվում է կրոնական գիտակցության շրջանակում, որը նրանք կլանել են։ Կան նաև այլ պատկանելություններ։ Օրինակ՝ սևռական ինքնություն, քաղաքական ինքնություն, ցեղային ինքնություն, դասակարգային ինքնություն, ինտելեկտուալ ինքնություն։ Բայց այս բոլորը կրում են կրոնական ինքնության դրոշմը՝ որպես ընդհանուր ինքնություն։

Աթենքն ու Հռոմն ինքնին ինքնություններ են: Խոսքս հնության մասին է: Աթենքի և Հռոմի քաղաքացիությունն ամենանշանավոր ինքնությունն է: Այն հեշտությամբ չի տրվում բոլորին: Դա ցույց է տալիս, թե ինչ անհատակա-
նություն և պատիվ ունի քաղաքը: Հունական և խտայա-
կան ինքնությունը դեռ շատ աղոտ է:

Ցեղակրոնությունը ծաղկում է ապրել միջնադարում։ Կրոններն այս առումով կարևոր գործառույթ են կատարում։ Օրինակ՝ իսլամը նաև արաբականության գիտակցությունն ու վեհությունն է։ Հուդայականությունը նույնական է հրեականության հետ։ Քրիստոնեությունը նաև շատ կարևոր ցեղային ինքնություն է։ Անրկայացնում վաղ շրջանում քրիստոնյա դարձած հայերի, ասորիների և հույների համար։ Նրանք փոխադարձաբար սնուցում են միմյանց։ Միաստվածային կրոնների կարևորագույն գոր-

ծառույթներից մեկը ցեղային և կլանային ինքնության գե-
րազանցումն է: Տեղային գիտակցությունը, թեև ոչ այնքան,
որքան ազգային գիտակցությունն ու ինքնությունը, սո-
ցիոլոգիական ձևավորում է, որը մեծապես ազդեցիկ է ե-
ղև միջնադարում Միջին Արևելքում միաստվածական
կրոնների զարգացման գործում: Տեղակրոնության հետ
կապելով՝ կրոնները կարելի է անվանել նախաազգայնա-
կանություն: Թուրքերի համար կրոնը ինքնության շատ
կարևոր գործիք է: Եթե չլինեի իսլամը, թուրքական և ա-
րաբական ցեղակրոնությունը Միջին Արևելքում, հավա-
նարար, ավելի թույլ կլիներ: Օրինակ, այս փաստը հնա-
րավոր է դիտարկել հրեաների, թուրքերի և քրիստոնյա ա-
րաբների դեպքում: Յուրաքանչյուր ժողովրդի և ցեղի հա-
մար կրոնը տարբեր դեր է խաղացել:

Միջնադարում Եվրոպայում բրիստոնեության տարածումը մեծապես միահյուսված էր ցեղային զարգացման հետ։ Նախորդ ցեղային համայնքներում ընդհանուր ցեղային գիտակցությունը շատ թույլ էր, ինչպես նկատվում էր արաբական և թուրք ցեղերի մոտ։ Բրիստոնեությունը էր արաբական և թուրք ցեղերի մոտ։ Բրիստոնեությունը էր արաբական և թուրք ցեղերի մոտ։ Բրիստոնեությունը էր արաբական և թուրք ցեղերի մոտ։

կրոնից, ազգ դառնալու վերջին մեծ քայլն էր: Այս իրավիճակը բնորոշ է Ֆրանսիային:

Շուկայի զարգացման հետ ավելացող սոցիալական հարաբերությունների շնորհիվ արդեն կարելի է խոսել ազգի ծնունդի մասին: Եվրոպայում սկզբնական ազգերի ծնունդն այս մոդելով էր: Այս դեպքում ազգը սոցիալական երևույթ է կամ հարաբերությունների հավաքածու, որը զարգանում է ցեղային գիտակցության, կրոնական գիտակցության, ընդհանուր քաղաքական հեղինակության ու շուկայի շուրջ: Սա ազգային հասարակություն անվանելը ավելի իմաստալից կարող է լինել: Ազգ դառնալը նույնը չէ, ինչ պետություն դառնալը: Օրինակ, եթե նույնիսկ Ֆրանսիական թագավորությունը փլուզվի, ֆրանսիական ազգը կշարունակի գոյություն ունենալ: Ուսանելի կլինի ազգերին ընդհանուր ձևով որպես լեզվի և մշակույթի միավորներ սահմանելը: Բայց ասել, որ միայն լեզուն ու մշակույթն են որոշում ազգին, շատ նեղ ու թերի մոտեցում է: Կան բազմաթիվ ռեսուրսներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ազգին ազգ դառնալ: Ազգայնացման գործում դեր են խաղում այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են քաղաքականությունը, իրավունքը, հեղափոխությունը, արվեստը, հատկապես գրականությունը, երաժշտությունը, տնտեսական շուկան: Ազգերը ուղղակի կապ չունեն տնտեսական և քաղաքական համակարգերի հետ: Նրանք կարող են փոխադարձաբար ազդեցիկ լինել:

Ազգ հասկացությունը չափազանց երկխմաստ է: Շատ կարևոր է դրա նկատմամբ լինել շատ զգայուն և հավասարակշռված:

Այսօրվա հասարակությունները հիմնականում ազգայնացված հասարակություններ են: Չնայած կան մարգինալ ոչ ազգային խմբեր՝ ճնշող մեծամասնությունն ազգային հասարակություն է: Առանց ազգի անհատ գրեթե չկա: Ազգային լինելը պետք է դիտարկել որպես հասարակության բնական վիճակ: Բաղաքակրթությունների պատմության ընթացքում ազգը մեծ նշանակություն է ձեռք բերել միայն որպես ճգնաժամ կապիտալիստական համակարգում: Ավելի ճիշտ՝ ազգի անունից մշակված սարսափելի շահարկումները մեծ աղետներ են նախապատրաստել:

Ազգը կազմող գործոնների վրա չափազանց մեծ շեշտադրումը եղել է աղետների սկիզբը: Օրինակ, ազգ-բաղաբականություն կապը ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման հիմնական գործոնն է: Ազգային բաղաբականության վերջին կանգառը լինելու է ֆաշիզմի իշխանությունը: Տնտեսությամբ, կրոնով և գրականությամբ սնվող ազգայնականությունը նույն բանն է: Կապիտալիստական մենաշնորհը՝ որպես ճգնաժամերը լուծելու ամենահեշտ միջոց, համակարգված ամբողջականություն է դարձրել ազգը կազմող բոլոր գործոնները, ինչպիսիք են քաղաքականությունը, տնտեսությունը, կրոնը, օրենքը, արվեստը, սպորտը, դիվանագիտությունը, հայրենասիրությունը՝ դրանք գերազգայնացնելով: Այսպես՝ նա հաշվարկեց, որ ինքը լինելու է ամենահզորը (յուրաքանչյուր ազգի առումով)՝ չթողնելով հասարակության ոչ մի տարր, որը չի դարձել հզոր:

Սրա հետևանքները եղել են սարսափելի: Այն հանգեցրեց պատմության մեջ աննախադեպ հետևանքների՝

Եվրոպան վերածելով արյան ծովի և պատերազմներ առաջացնելով ամբողջ աշխարհում: Այս գործողությունը ազգայնացում չէ, դա ազգայնացման կրոնականացում է: Սա էլ ազգայնականության կրոնն է: Ազգայնականությունն իր սոցիոլոգիական իմաստով կրոն է: Այս հարցը կվերծանեմ համապատասխան բաժնում:

Քանի որ նույնիսկ կրոնները գիտեն ազգայնականության վտանգը, նրանք որդեգրել են շատ հետևողական և ինտերնացիոնալիստական (ուսմայական) կեցվածք: Քաղաքակրթության պատմությունն այս հարցում իր ամենակեղտոտ շրջանն ապրեց կապիտալիզմում:

Ազգերի համար ամենաարդյունավետ մոդելը ժողովրդավարական հասարակությունն է: Շատ կարևոր է հասկանալ, որ ազգի առումով ժողովրդավարական հասարակությունը հասարակության ամենաանալիտիկ և զարգացող տեսակն է: Ազգերը լավագույնս կարող են ձևավորվել և զարգանալ ժողովրդավարական հասարակության համակարգում: Կովի և պատերազմի գործիք լինելու փոխարեն դրանք կարող են լինել համերաշխ մշակութային հարստության մեջ և նույնիսկ կարող են հնարավոր դարձնել այնպիսի պատմական փուլ, ինչպիսին է ազգերի սուպեր ազգ դառնալը: Ժողովրդավարական համակարգի միջոցով հնարավոր է, որ ազգերը լինեն խաղաղության և եղբայրության գործոններ համերաշխության և մշակութային հարստության շրջանակներում, այլ ոչ թե ինքնուրույն հակամարտությունների գործոններ: Ելնելով թեմայի կարևորությունից՝ հուսով եմ, որ անհրաժեշտության դեպքում այն համապարփակ կքննարկեմ:

Ազգը չժխտելը, այն ձևավորող գործոնները չափից դուրս չազգայնացնելը, ազգն իր գործոնների սանդղակին չիջեցնելը, հատկապես չքաղաքականացնելն ու ծայրահեղ ազգայնական ուժային կազմավորումների համար գործիք չդարձնելը և այդ ամենի փոխարեն ժողովրդավար ազգի գիտակցումն ու պրակտիկան զարգացնելն ազգի խնդիրներից ազատվելու յուրման ուղիներն են:

Բ - Պետության սահմանումը

Պետությունը պատմության մեջ և մեր օրերում ամենաշատ օգտագործվող հասկացությունն է: Բայց դա հասկացություն է, որն ամենաքիչն է հայտնի ու սահմանված և մնացել է մեծ խավարի մեջ: Պետության էության վերաբերյալ սարսափելի անտեղյակություն կա: Պետության ճիշտ սահմանումն ու մեկնաբանումը դեռես մնում է ամենահիմնական խնդիրը ինչպես այսօր, այնպես էլ պատմությունը վերծանելու և հասարակության ճգնաժամը հաղթահարելու առումով: Ամենավատն այն է, որ նրանք, ովքեր կարծում են, որ գտնվում են պետության ներսում, չգիտեն, թե ինչ մեքենա են նստել: Սա, ինչպես նաև պետությունից դուրս գտնվողների (և՛ թե դեռես կան այդպիսիք) սխալ բմբռնումը պետության մասին (կոնկրետ օրինակը հատկապես ռեալ-սոցիալիզմի աղետն է):

Ինչեցնում է կույրերի և խուլների երկխոսությունը: Դա նման է այն քառսին, որը տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Բաբելոնի աշտարակը փլուզվեց յոթանասուներկու տարբեր լեզուներով խոսող համայնքների վրա: Պետությունը հաճախ դիտարկվում է որպես խնդիրների յուրման

ոլորտ: Պետության մեջ լինելը հավասարագոր է բոլոր խնդիրներից ազատվելուն: Սրանից մեկ քայլ այն կողմ պետության աստված-պետություն լինելու պատրանքն է:

Սոցիոլոգիական խորաթափանց ըմբռնումը ցույց կտա, որ քաղաքակրթության պատմության ընթացքում զարգացած աստվածությունն ու պետականությունը փոխկապակցված են: Քահանայի ներդրումը պետականության մեջ պետություն-աստված միահյուսման զարգացման հիմնական պատճառն է: Հաստատ է, որ քահանաները պետության կառուցման ընթացքում որպես քաղաքական տիրակալի գաղափարական դիմակ օգտագործել են աստվածների պանթեոնը, որը որպես գաղափարական տարր տեղ է գտել շումերական տաճարային ինքնության մեջ: Քահանա-արքայից մեկ քայլ այն կողմ աստված-արքան է: Շումերական տաճարներում առաջացած աստված-արքա հասկացությունը օգտագործվել է մինչև Հռոմեական կայսրությունը: Աբրահամական կրոնները ցանկանում էին այս հասկացությանը մարդկային կերպար ավելացնել՝ այն տանելով աստված-մարգարե կամ աստված-պատգամաբեր հարթակ, և հաջողեցին դրանում:

Շատ հետաքրքիր իրավիճակ է հունական դիցաբանության մեջ աստվածության և մարդկության տարբերակումը (շումերական դիցաբանության երրորդ տարբերակը): Հեսիոդոսը իր մշակած գիտակցության մակարդակին համաչափ պանթեոն համակարգում կարծես արգելում է Աստծուն մարդկանց հետ կապել՝ դա համարելով ամոթալի: Նա աստվածների և աստվածուհիների հարաբե-

րություններին համառորեն վերաբերվում է որպես կաստայի: Հնդկաստանում բրահմաների կաստան, որը աստված-արքա կերպարի թույլ տարբերակն է, այս առումով շատ ավելի խիստ է: Նրանք հեշտությամբ չեն ընդունում, որ Աստված մարդ է դառնում և առնչվում մարդկանց հետ: Եթե թարգմանենք գիտական լեզվով, նրանք երբեք չեն ցանկանում ընդունել, որ պետությունը գաղափարախոսության մակարդակով մարդկանց կողմից կառուցված երևույթ է (ակնհայտ է դիցաբանության և կրոնների մեջ, մասամբ՝ փիլիսոփայության մեջ): Նրանք հավատքի մեծ կոշտությամբ փորձում են պահպանել պետության շերտ-շերտ քողարկվելու և աստվածային մնալու ունակությունը: Պետությունը գերագույն է, սուրբ, փրկության առաջնային միջոց և նմանատիպ այլ կոնցեպտուալիզացիաները ծագում են շումերական քահանաներից, որոնք իսկապես առաջին պետական շինարարներն էին: Պետությունը կառուցվել է տաճարի ընդերքում, որը նախկինում փորձել էմ համակողմանի վերլուծել:

Միտքը, որով Հեզելը սկիզբ դրեց ազգ-պետությանը՝ գնահատելով որպես «Աստծո՝ երկրի վրա իջնել» և այն խորհրդանշելով որպես «Աստծո երթ»՝ ի դեմս Նապոլեոնի, չափազանց ուսանելի է վերը նշված բացատրության լույսի ներքո: Ազգ-պետությունը աստված-պետության վերջին և նաև ամենավտանգավոր ձևն է:

Գիտական սոցիոլոգիական մեկնաբանությունն էլ նոր միայն փորձում է սահմանել հարաբերությունների այս կծիկը (պետությունը): Առաջնահերթ պարտքս էմ համարում այս հարցի շուրջ իմ տեսակետները, որոնց վրա երկար ժամանակ խորապես աշխատել էմ, քննարկման

միջոցով կիսել: Հուսով եմ, որ դա աչք բացող կլինի: Պետության սահմանումը իշխանության համատեքստում կարող է լավ սկիզբ լինել: Իրավական կանոններով կապված իշխանության բոլոր ձևերը կարելի է անվանել պետություն: Սահմանված կանոններով հաստատությունների շրջանակում կենտրոնացված իշխանությունը իրավական տեսանկյունից լավ է սահմանում պետությունը: Բայց դա բավարար չէ: Այն առաջարկում է, ավելի փոխլրացնող տեսակետ, քանի որ այն ինտեգրում է ձևը, բացատրելով դրա բովանդակությունը, և շրջանակն ու ձևը դիտարկում է միասին: Երբ այս մոտեցումը համադրենք պատմահասարակական զարգացման հետ, կարող ենք հասնել համապարփակ սահմանման՝ բարձր իմաստային և արտահայտչական արժեքով:

Ես ծանոթ եմ իշխանության բազմաթիվ սահմանումներին: Ուսուցողական չէ կրկնել կյիշենները, որոնք վաղուց անգիր են արվել ինչպես ազատական, այնպես էլ սոցիալիստական ճամբարում: Նախ պետք է նշեմ, թե ինչ չէ պետությունը:

ա-Խոսքը դասակարգային հակամարտությունը լռեց-
նելու կամ հավասարակշռության (ստատուս) մեջ պահե-
լու մասին չէ: «Դասակարգային ճնշման գործիք» հասկա-
ցությունը, որն արտահայտվում է որպես գերակշռող աս-
պեկտ, նույնպես այնքան էլ կառուցողական չէ:

Բ- Պետությունն ամենևին էլ քառսային վիճակը վերացնող չէ: Անվտանգության և կարգուկանոնի գաղափարները հեռու են ճշմարտությունն արտահայտելուց:

գ-Այն ամեննին էլ խնդիրների և նպատակների լուծման համար չէ: Ընդհակառակը՝ խնդիրները գանգրենայի

վերածելու, ճգնաժամի մեջ դնելու ու քարշ տալու հարթակ է:

դ-Կապն աստվածությունների և սրբության հետ միայն առասպելական և գաղափարական է:

Ե-Որպես ազգի, կրոնի կամ մշակույթի ձևավորող և կառավարող ուժ՝ այն ոչինչ չի նշանակում:

Այս ցանկում արտահայտված բոլոր սահմանումները, որ դեռ կարող ենք ընդլայնել, հիմնականում քարոզչական են։ Պետությունը զբաղվում է նշված իրավիճակներով, բայց պատմությունը ցույց է տալիս, որ բոլոր պետություններն այլ դեր չեն խաղացել, քան միջավայրը սպանդանոց դարձնելը, ձուլումը, ծույլ հասարակություն ստեղծելը և մարդկանց սպեկուլյատիվ միտքը հիմարացնելը։ Ես չեմ մարդկանց սպեկուլյատիվ միտքը հիմարացնելը։ Ես չեմ մարդկանց սպեկուլյատիվ միտքը հիմարացնելը։ Ես չեմ մարդկանց սպեկուլյատիվ միտքը հիմարացնելը։

րոնք հետևում թողել են պետությունը սխալ սահմանող բոլոր ուժերին:

Ավելի բացատրական է պետությունը նեղ իմաստով սահմանել որպես հավելյալ արտադրանքի և հավելյալ արժեքի վրա հիմնված տնտեսական մենաշնորհ: Պետությունը, որն ուզում է հասարակությունից կորզել ավել-ցուկային արտադրանք և արժեք, կազմակերպվում և մե-նաշնորհվում է որպես հասարակության վերնախավի ինստիտուտ՝ գաղափարական գործիքներից մինչև հար-կադրական գործիքներ: Եթե դիտարկենք պետության այս նեղ սահմանման լույսի ներքո, ապա կտեսնենք, որ քա-ղաքականությունը, պետական քաղաքականությունը, ի վերջո, կառավարման արվեստ է, որը համակարգում է հավելյալ արտադրանքի և արժեքների իրացումը:

Եթե սա ղեննք ամենակոպիտ ձևակերպման մեջ, ա-պա կարող ենք ասել, որ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ = ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՊՐԱՆՔ-ԱՐԺԵՔ + ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ + ՈՒԺԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐ + ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐՎԵՍՏ: Եթե այն գնահատենք իր ողջ պատմական զարգացման մեջ, ապա կտեսնենք, որ այս գործոններն աշխատում են, երբ խոսքը վերաբերում է պետությանը: Բացի այս տարրերից կամ գործոններից, յուրաքանչյուր գործիք որպես պետություն սահմանելը ոչ ամբողջությամբ, ոչ առանձին-առանձին թույլ չի տալիս վերլուծել պետություն կոչվող հարաբե-րությունների կծիկը:

1-Ասել, որ պետությունը հավելյալ արժեքի յուրացում է, ճիշտ, բայց շատ թերի սահմանում է:

2-Պետությունը գաղափարապես որպես աստվածութ-յուն, սրբություն տեսնելը կամ որպես երկիր իջած Աստծո

ստվեր, Աստծո մարմնավորում սահմանելն ամեն տեսա-կի բռնակալության համար գաղափարական ծածկույթ ծառայելուց բացի, ուրիշ արդյունք չի տա:

3- Պետության՝ որպես բռնակալության սահմանումը ոչ այլ ինչ է, քան գիտական ամենաթույլ արժեք ունեցող բարոյական դատողություն, քանի որ այն բացառում է այլ տարրերը:

4- Պետությունը որպես ադմինիստրացիա և կառա-վարման արվեստ մեկնաբանող հայեցակարգերը էական մի անպատեհություն ունեն, օրինակ՝ պետության ներքին դեմքը կոծկելը, քանի որ անտեսում են մյուս անփոխարի-նելի տարրերը, ինչպես նաև բարոյական մեկնաբանութ-յունները:

Անկասկած, նշված յուրաքանչյուր տարր իր անխու-սափելի տեղն ունի պետության գոյության մեջ, սակայն դրանցից որևէ մեկը միայնակ չի կարող սահմանվել որ-պես պետություն: Սահմանումների մեծ մասը տարբեր-վում է՝ կախված նրանից, թե ինչպես են դրանք ընդգծում յուրաքանչյուր տարրը, և դրանք չեն կարող խուսափել թերի գնահատականներից:

Պետությունը պատմության ընթացքում կարելի է դա-սակարգել տարբեր բաժանումների:

ա-Սոցիալական դասակարգերի, որոնցից արտահո-սում են հավելյալ արժեքը և դրա արտադրանքը.

1-Ստրկական պետություն. Պետության մի ձև է, երբ մարդիկ ոչ միայն իրենց աշխատանքով, այլև իրենց ողջ գոյությամբ պատկանում են պետությանը և պետական մասնավոր տերերին՝ կուշտ ստամոքսի դիմաց: Դա հին

քաղաքակրթության շահագործման հիմնական ձևն է: Ստրուկները արտադրության հիմնական միջոցն են:

2-Ճեղքալական պետություն. Սահմանափակ չափով ստրկության մեղմացված ձևն է: Ճորտի և նախկին ստրուկի տարբերությունը ընտանիք ստեղծելու իրավունքն է: Թեև դա դժվար է իրագործել գործնականում և կախված է բազմաթիվ պայմաններից, դա այն պետականության ձևն է, որը փորձված է միջնադարյան քաղաքակրթության մեջ, քանի որ ավելի շատ հնարավորություններ է տալիս հավելյալ արտադրանքի և արժեքի համար:

3-Կապիտալիստական պետություն. Սա պետականության ձև է, որը հիմնված է բանվոր կոչվող սոցիալական դասի վրա, որոնք աշխատաշուկայում վաճառում են միայն իրենց աշխատուժը՝ որպես ապրանք: Ավելի նպատակահարմար կլինի այն անվանել բաժին կամ կառուցվածք, այլ ոչ թե ձև: Դա կապիտալիստական քաղաքակրթության դարաշրջանի պետությունն է:

Բ-Մեկ այլ տեսակի բաժանում է իշխող խմբի էթնիկ գոյության վրա հիմնված բաժանումը.

1-Քահանայապետություն. Այս անունը տրվել է, քանի որ այն կրում է քահանաների խմբի դրոշմը, որոնք եղել են առաջին շինարարները: Այս կատեգորիային են պատկանում այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են տաճարը, սուրբ պետությունը կամ աստված-պետությունը:

2-Տոհմական պետություն. Այն սահմանվում է ըստ իրենց ղեկավարած տոհմի: Կարելի է անվանել նաև դինաստիա-պետություն: Սա իշխող պետության ոճ է, որը

լայն ազդեցություն ունի քաղաքակրթության բոլոր դարաշրջաններում, նույնիսկ այսօրվա պետություններում: Դա այն պետությունն է, որտեղ իշխող խումբը հիմնականում կազմված է մի ընտանիքից կամ տոհմից:

3-Աշիրաթ կամ ցեղային պետություն. Այն պետություն է, որը հիմնականում գտնվում է աշիրաթի կամ ցեղի ազդեցության տակ: Այն իրեն զգացնել տվեց հատկապես միջնադարում, երբ զարգացավ տոհմային գիտակցությունը: Քրիստոնեության, իսլամի, հրեական, հնդկական, չինական և շատ այլ կրոններում ու ցեղերում պետության վիճակը կարող է նման սահմանման հնարավորություն ընձեռել: Կրոնն այստեղ ցեղայնացման գործոնի դեր է խաղում:

4-Ազգային պետություն. Սա այն պետությունն է, որը հիմնված է ազգայնացված հասարակությունների վրա: Դա նոր դարաշրջանի (նեղ իմաստով՝ կապիտալիստական դարաշրջան) պետությունն է: Պետություն, որի վրա հիմնված է ոչ միայն կապիտալիստական, այլև դեմոկրատական դարաշրջանը: Ավելի ճիշտ՝ դա մի պետություն է, որտեղ իշխանությունը փոխզիջման հասնելով (պետություն + ժողովրդավարություն)՝ դեր է խաղում կառավարման մեջ: Այն կարելի է ազգային պետություն անվանել, երբ երկուսն էլ միասին են, այսինքն՝ երբ գործում է պետություն + ժողովրդավարություն ռեժիմը: Ազգային պետությունը տարբերվում է ազգ-պետությունից, որովհետև ազգային պետության մեջ շատ ազգեր կարող են լինել:

5-Ազգ-պետություն. Այն պետություն է, որտեղ կա մեկ ազգ, և ազգի բոլոր անդամները ազգայնականության հիման վրա ինտեգրված են պետությանը: Ազգն ու պետութ-

յունը փաստացի դարձել են մեկ: Դա կապիտալիստական քաղաքակրթության հիմնական պետական ձևն է: Քանի որ, այսպես կոչված, ֆաշիստական պետությունը կապիտալիզմում ազգային պետության ձևն է՝ որպես հսկահեղափոխական կամ մշտական ճգնաժամային ռեժիմ, հնարավոր չէ տարբերակել այդ երկուսը:

գ-Բաժանման այլ եղանակներ կարող են լինել ընտրվելու կամ նշանակվելու, հորից որդի անցնելու կամ բռնի ուժով իշխանության գալու տարբերակները:

1-Միապետություն. Սա այն պետությունն է, որը խորհրդանշում է մեկ անձի՝ որպես կառավարիչ: Այստեղ կա պետություն-կառավարիչ միավորում: Այդ կառավարիչը կարող է լինել միապետ, թագավոր կամ կայսր: Միապետական իշխանությունը կարելի է հասնել հորից ժառանգություն ստանալու կամ ուժի կիրառման եղանակով: Դա նկատվել է քաղաքակրթության բոլոր դարերում: Այն արտացոլում է պետական ինստիտուցիոնալացման թուլությունը:

2-Հանրապետություն. Սա այն պետությունն է, որի իշխանության հիմնական խումբը ընտրությունների միջոցով է իշխանության գալիս: Մեկ մարդ կամ հազար մարդ կարող է ընտրվել, դա իրականում նշանակություն չունի: Եթե նույնիսկ փոխվի, դա չի փոխում էությունը: Երբեմն հանրապետությունն ու ժողովրդավարությունը նույնականացվում են: Սա մեծ սխալ է: Հանրապետությունը պետության ձև է: Ընտրություններն անցկացվում են շատ ուժեղ կերպով ստեղծված պետական ինստիտուտների կա-

ռավարման, այլ ոչ թե ժողովրդավարության՝ որպես ժողովրդի իշխանության համար: Ժողովրդավարությունը բոլորովին այլ համակարգ է: Դա պետական կառավարման ձև չէ: Իհարկե, ժողովրդավարությունն ունի նաև ինստիտուտներ: Ընտրություններ են արվում նաև այս հաստատությունների համար: Բայց ժողովրդավարությունն ու պետությունը կապես տարբերվում են միմյանցից: Բոլոր լուսավորչական մտավորականները, այդ թվում՝ մարքսիստները, շփոթել են այս իրավիճակը: Նույնիսկ Լենինը շփոթություն է ունեցել: Ժողովրդավարության վիճակի և պաշտոնական քաղաքակրթությունների միջև, որոնց առանցքը պետությունն է, որակական տարբերություն կա:

Հետևաբար, շատ կարևոր է չշփոթել ժողովրդավարական կառավարումը պետական կառավարման հետ (ընտրովի կամ ոչ՝ երկուսի առումով էլ): Ավելին, պետությունն, ըստ էության, կառավարման ավանդույթ է: Ինստիտուցիոնալ կառավարումը հազարամյակների վաղեմություն ունի: Կառավարությունում ընտրությունների գործառույթն է: Կառավարությունում ընտրությունների գործառույթն է: Այն, ինչ տեղի է ունեթը չափազանց սահմանափակ է: Այն, ինչ տեղի է ունեթում ընտրությունների միջոցով, ըստ էության, այն է, որ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՏԱՐԲԵՐ ՄԵՆԱՇՆՈՐՀԱԿԱՆ ԽՍԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ (օրինակ՝ գյուղատնտեսության մեղնաշնորհատերերը, առևտրի մեղնաշնորհատերերը, առևտրի մեղնաշնորհատերերը, առևտրի մեղնաշնորհատերերը) յունաբերական կամ ֆինանսական խմբավորումները) միմյանց նկատմամբ գերակայություն են ստանում՝ ըստ իրենց ուժային դիրքերի: Ընտրվում է ավելի ուժեղը: Այլ կերպ ասած՝ չկա ժողովրդավարություն կամ ժողովրդավարության հաղթանակ:

Յուրաքանչյուր ժողովրդավարության մեջ չկա այնպիսի իրավիճակ, որ բոլորը նշանակվեն ընտրությամբ։ Ժողովրդավարական երկրներում նրանք, ովքեր չեն ընտրվում, կարող են դեր խաղալ նաև կառավարությունում։ Բայց եսկանն այն է, որ ժողովրդավարական հասարակությունը կարճ ընդմիջումներով ընտրի իր իշխանությունը՝ տարբեր զարգացումներին ու արդյունավետությանը, ստեղծագործությանը, իրավունքներին, ազատություններին ու հավասարությանը հնարավորություն ընձեռելու համար։

այդպիսին են: Մեր օրերում էլ դեռ կան շատ ուժեղ առևտրային խմբակներ ունեցող պետություններ:

Ե-Որպես առավել հետաքրքիր բաժանում՝ կան կեղծ պետական անվանումներ, որոնք կապիտալիստական պետական մենաշնորհները կոծկելու համար ընդգծում են գաղափարական գործիքի դերը: Ուսուցողական կարող է լինել վերանայել պետության այս, այսպես կոչված, մոդելները, որոնք անորոշ են դարձնում պետության հայեցակարգը և, հետևաբար, բաղկացած են գաղափարական կոնստրուկցիաներից: Որովհետև առօրյա միջավայրը գտնվում է այս հասկացությունների օկուպացիայի տակ:

1-Լիբերալ պետություն. Դա քաղաքական տնտեսագետների սիրելի գաղափարական հայեցակարգն է: Դա թարգմանաբար նշանակում է «ազատ պետություն», մինչդեռ ազատության և պետության միջև առկա է ոչ թե համընկնում, այլ հակադրություն: Պետությունն, ըստ էության, ազատությունների սահմանափակումն է: Պատմության ընթացքում ամենամեծ խնդիրներից մեկը եղել է պետության դեմ անհատական և խմբակային ազատությունների պաշտպանությունը: Այս պայքարը եղել է ամենասկզբունքային քաղաքական և իրավական մարտերից մեկը: Այն նաև սահմանվում է որպես պետություն, որն ամենաքիչն է միջամտում տնտեսությանը: Սակայն պետության գոյությունը հնարավոր է միայն տնտեսական մենաշնորհով: Հետևաբար, «ամենաքիչ միջամտող պետությունը» մոլորություն է: Դա դեմ է պետության էությանը և պետություն լինելու ինքնությանը: Երևի այս հայեցակարգով պետությունը ցանկանում է ճանապարհի հարթել

կապիտալիստական տնտեսական մենաշնորհների համար և մեծացնել դրանց մասնաբաժինը:

2-Սոցիալիստական պետություն. Այս հասկացությունը, որը լայնորեն կիրառվում է հատկապես ռեալ-սոցիալիստական ճամբարում, առնվազն նույնքան մոլորություն է, որքան լիբերալ պետությունը: Նախ ռեալ սոցիալիզմը կապ չունի պետության հետ: Պետությունը առնվազն նույնքան հակասում է սոցիալիզմին, որքան ժողովրդավարությանը: Պետությունը, որը խոշոր տնտեսական մենաշնորհային խմբավորումների պատմական հավաքածու է, սոցիալիզմի՝ որպես հավասարության ռեժիմի հետ շփոթելը օպորտունիզմի ամենամեծ մեղքն է: Սոցիալիստական պետությունը, որը «փարավոնական սոցիալիզմ» կոնցեպտավորված ֆենոմենի ժամանակակից համարժեքն է, նույնպես առնչվում է պրոֆաշիզմի հետ, քանի որ այն կապիտալիզմի պետության ամենաբաց ձևն է՝ ռեալ սոցիալիզմում ազգ-պետության (ֆաշիզմի) համարժեքն է: Ազգ-պետությունը և՛ լիբերալիզմի, և՛ սոցիալիզմի իրական կերպարն է՝ որպես ռեալ սոցիալիզմ (պետական սոցիալիզմ), և կարևոր է գնահատել նրա հարաբերությունները ֆաշիզմի հետ (ավտորիտարիզմի և տոտալիտարիզմի շրջանակում): Շատ ուսանելի կլինի լիբերալ և սոցիալական կամ սոցիալիստական պետությունը գնահատել որպես նախաֆաշիզմ դեպի ֆաշիզմ տանող ճանապարհին:

Սոցիալիզմի կողմնակիցները պետք է լավ իմանան, որ ոչ միայն չորս հարյուրամյա կապիտալիստական, այլև հինգ հազարամյա քաղաքակրթական ավանդույթի հավելյալ արտադրանքի և արժեքի արդյունահանման հիմ-

335

սարսափելի ողբերգական հետևանքներով: Կորածը մարդկային հասարակությունն է: Երկարացվում է միայն ցավի, արյունահեղության ու շահագործման կյանքը: Այս հարցերը լայնորեն կրնան արկվեն «Ազատության սոցիոլոգիայում»:

Պետության վերաբերյալ մի քանի այլ հասկացություններ էլ կան: Դրանցից ամենակարևորը իրավունքի պետությունն է: Քանի որ պետությունը՝ որպես տնտեսական մենաշնորհ, արդեն ապրում է ավելցուկային արտադրանքի բռնագրավմամբ, դա չի կարող էապես արդար կամ օրինական լինել: Սակայն իր սահմանած կանոնների շնորհիվ այն փաստը, որ իր անդամներին և քաղաքացիներին վերաբերվում է հավասար և կանխորոշված օրենքներին համապատասխան, կոչվում է կանոնավոր պետություն կամ իրավունքի պետություն: Անկասկած, սա կարող է դրական լինել՝ համեմատած բռնապետական և սուլթանական պետությունների հետ, որոնք ամեն օր կանոններ են կազմում, կամ որոնց յուրաքանչյուր խոսքը հրամանագիր է: Բայց դա պետության էապես տարբեր սահմանում չի նշանակում: Օրինակ՝ կրոնական պետության սահմանումը այնքան էլ իմաստալից չէ: Քահանայական պետության պատճառով պետությունը պատմության ընթացքում միշտ ներկայացվել է սրբության քողի տակ: Որպես պետության գաղափարախոսական գործիքներ՝ կրոնը, դիցաբանությունը, փիլիսոփայությունը և նույնիսկ «գիտականությունից» ծագած անվանումները հիմնականում քարոզչության շրջանակում են: Աշխարհիկ պետությունն արդեն ընկալվել է որպես կրոնական պետության հակադիր, որն ունի նույն իմաստը: Գաղափարական

նպատակներով աշխարհիկ կամ կրոնական պետական բացատրությունները քարոզչական արժեքից բացի, որևէ լուրջ բովանդակություն չունեն:

Արդյունքում պետությունը քաղաքակրթության կորիզն ու քաղաքակրթության պատմությունն է, որը շարունակել է բազմապատկվել մինչ օրս: Այն ջանացել է անընդհատ քողարկվել՝ հատվելով անթիվ գոյացությունների: Կապիտալիստական քաղաքակրթության դարաշրջանում առաջին անգամ, չնայած բոլոր գաղափարական աղավաղումներին, մենք հնարավորություն ունեցանք սահմանել պետությունը իր իրական գործառնությամբ: Այս սահմանմանը հասնելը, որը մտավոր և գործող մեծ ջանքերի արդյունք է, կապիտալիզմի դեմ պայքարի ամենաիմաստալից ձեռքբերումն է: Լուրջ խնդիրն այս սահմանման լույսի ներքո ժողովրդավարական քաղաքակրթության զարգացումն ու հաջողությունն ավելի բարձրացնելն ու մշտական դարձնելն է՝ իմաստալից բովանդակությամբ և ձևավորումներով (կազմակերպվածություն և գործողություն):

Գ-Կապիտալիստական քաղաքակրթության գաղափարախոսությունն ու կրոնականացումը

Քաղաքակրթությունները ձևավորվում են երկար ժամանակում՝ գաղափարական կոնստրուկցիաների հիման վրա: «Արդյոք առաջին տեղում նյութական մշակույթն է՞, վրա: «Արդյոք առաջին տեղում նյութական մշակույթն է՞, հոգևոր մշակույթը՝ հետո է՞ զարգանում». նմանատիպ հարցերը թեման շփոթության մեջ դնելուց բացի ոչինչ չեն հակադրում: Եթե ֆիզիկական աշխարհից ունիվերսալ օ-

րինակ բերեմ, թեման ավելի պարզ կդառնա: Այն հարցը, թե արդյոք մասնի՞կը, թե՞ ավիքը գերակայություն ունի, շատ բանավեճեր է առաջացրել: Արդյունքում այն դարձավ ընդունված ընդհանուր տեսակետ, որ տիեզերքի հիմքում ավիք-մասնիկ երկակիությունը զարգանում է: ոչ թե կործանարար, այլ զարգացման դիալեկտիկայի միջոցով ձևավորումներ առաջացնելու հիման վրա: Թեև այլ բնույթի, բայց նմանատիպ դեր է խաղում նյութական և հոգևոր մշակույթի երկատվածությունը: Սրանք ոչ թե հակադրվում են, այլ ձևավորման գործոններ են, որոնք սնուցում են միմյանց: Նրանք ծնում են միմյանց տարբերելով: Ինչպես յուրաքանչյուր մասնիկ կամ ավիք, որոնք առաջանում կամ խթանվում են նյութական մշակույթի կողմից, ստեղծում են հոգևոր մշակույթի տարր, այնպես էլ ավիքը կամ հոգևոր մշակույթի տարրը ստեղծում են մասնիկ կամ նյութական տարր: Քաղաքակրթական համակարգում կա վերլուծական մտքի ընդհանուր այլասերվածություն, ինչը պայմանավորված է նրա հաստատած շահավետ համակարգով: Նրանք ցանկանում են հավերժացնել և համակարգել իրենց շահերը՝ կառուցելով այնպիսի երկրնորանքներ, ինչպիսիք են անփոփոխ կանոնները, բացարձակ օրենքները, որոնց պետք է ենթարկվեն բոլորը, բացարձակ արժեքներ, ինչպիսիք են աստվածների առաջնահերթությունը, պետության սրբությունն ու հավերժությունը, գաղափարների կատարելությունը և երևույթների անցողիկությունը, անփոփոխ էությունը և ձևի անկայունությունը: Սա հակադարձ մոտեցում է համընդհանուր ձևավորման դիալեկտիկայի նկատմամբ:

Հասարակության մեջ ենթակառույցի և վերնախավի մասին քննարկումները նույնպես սերտորեն կապված են քաղաքակրթության այս այլասերումների հետ: Հեգելն իր համակարգը սկսում է նախ վերնախավից, այսինքն՝ պետությունից և իրավունքից: Ճիշտ այնպես, ինչպես նա սկսեց համընդհանուր համակարգը բացարձակ բանականությունից (Geist): Մարքսը, ընդհակառակը, առաջնահերթություն է տալիս արտադրական ուժերին և հարաբերություններին, որոնք նա անվանում է ենթակառույց: Թեև Մարքսն ասել է՝ «ոտքի կանգնեցիր», բայց նա Հեգելի հետ կիսում է նույն տրամաբանությունը: Ինչ է դա: Մեկն ասում է, որ մի տարրը հիմնարար է, մյուսը՝ երկրորդական կամ որոշված: Սա սուբյեկտ-օբյեկտ տարբերակման կոպիտ տրամաբանության մեջ ընկնել է: Թեև հակառակն էին պնդում, բայց շարունակեցին հին քաղաքակրթության մտածելակերպը: Այս տրամաբանության մեջ է թաքնված այն հարցի պատասխանը, թե ինչու Մարքսի սոցիալիզմը չհաջողվեց: Տնտեսագիտության նրա սահմանումը ոչ միայն մեծ բարդություն է պարունակում, այլև այն սկսվում է դասական քաղաքակրթության բոլոր իմաստասկզբներ և դասական քաղաքակրթության բոլոր իմաստասկզբներ ասվեն, արդյունքը ցույց է տալիս, որ իրականությունն այնքան էլ մեկնարանված չէ:

Կապիտալիստական քաղաքակրթությունը (արդիականությունը) ինքն իրեն կառուցելիս՝ իրականացնում և համակարգում էր գաղափարական շինարարական գործունեություն, որն այնքան վարպետ էր, որ գերազանցեց ծունեություն, որն այնքան վարպետ էր, որ գերազանցեց շումմերական քահանաներին: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ պետական ոճով երկար ճանապարհ է անցել նախ գա-

դափարախոսությամբ: Բոլոր քաղաքակրթություններն իրենց բացատրում և բացատրել են տալիս այնպես, կարծես իրենց ստեղծողը մեկ աստված չէ: Այս տողերը կարևոր են: Օրինակ, եկեք ուսումնասիրենք Մուհամմեդ մարգարեն: Ղուրանի առաջին և վերջին այանների բովանդակությունները շատ տարբեր են: Աստված հասկացությունը մշտապես զարգանում է: Աստված, ով սկզբում միայն ասում էր «կարդա», հետագայում համակարգ մշակեց: Նա մաս առ մաս ստեղծեց այանների համակարգ, ավելի ճիշտ՝ դրեց համակարգի հիմքը: Հետագայում ստեղծվեց լեռան պես անսասան գաղափարական կորպուս, և համակարգի կառուցումը դարեր պահանջեց:

Մենք չենք կարող վերլուծել կապիտալիստական արդիականության մտավոր գործիքները՝ չհասկանալով դրա սիստեմատիկան իր բոլոր առումներով: Կապիտալիստական արդիականությունը իր բոլոր հայեցակարգերը, ենթադրությունները և պրակտիկան միայնակ չի կառուցել, այլև հազարավոր տարիների ժառանգությանն է տիրացել: Այս ժառանգությամբ նա, այսպես ասած, ճարտարապետական նոր կարգ ու բովանդակություն է բերում սեփական տուն: Նախ՝ ինտեգրում է իր դասակարգին, հետո՝ իր նման կառուցված մեկ կամ մի քանի պետական դասերի՝ գաղափարական կառուցապատմամբ: Այն ավարտում է իր կառուցումը նորաձևությունից մինչև փիլիսոփայություն, արտադրության վերահսկողությունից մինչև սպառում և քաղաքականության վերահսկողություն: Այնուհետև դա անում է մայրցամաքային և ավելի ու ավելի գլոբալ մասշտաբով: Եթե կոպիտ սահմանենք, ապա պատկերը հետևյալն է.

1- Գաղափարախոսական կոնստրուկտիվիստները, հատկապես Ռենն Դեկարտը և Ֆրենսիս Բեկոնը, կառուցում են նոր տրամաբանական սկզբունքներ և ուտոպիաներ, որոնք պահանջում են 16-րդ դարում իրենց զգացնել տված ձևավորումները: Թեև դա կարող է շատ պարզ թվալ, բայց հոգի-մարմին երկրնորանքի օրակարգը կառաջացնի սուրյեկտ-օբյեկտ երկրնորանքը, և հետագայում կառուցված գաղափարները շղթայական ռեակցիայի նման կհասնեն «կապիտալիզմի և բուրժուազիայի» առաջնորդությանը: Բացի ֆեոդալական տրամաբանությունից պոկվելուց, նոր տրամաբանություն է կառուցվում նոր դասակարգի և դրա բոլոր գործողությունների համար: Առավել կարևոր է, որ նոր իշխող դասակարգի առաջնա-հերթությունը նոր և հին դասակարգերի նկատմամբ, ուրոնց նա ղեկավարելու է, ապահովվում է այս գաղափարական կառուցումներով: Հին խաղ է խաղացվում՝ այս անգամ շատ նորացված: Քահանայական նոր դասի անունը փիլիսոփաներ և գիտնականներ են: Ֆեոդալական, նույնիսկ ստրկատիրական գաղափարական արկղից անընդհատ վերցվում են նոր հասկացություններ ու տեսություններ: Կախված իրավիճակից՝ դրանք կամ կարսություններ: Կախված ստեղծվում է բոլորովին նոր մոդել (բայց սկզբունքները մնում են նույնը):

Միայն Դեկարտի վերլուծությունը բավական է, որպեսզի չնկատենք գաղափարական կառուցման ակնառու տարրերը: Դեկարտը նախ ամեն ինչի վրա կասկածում է: Իր կողի լուծումը նա այսպես է բնութագրում. «Պետք է հաղթահարել ֆեոդալական դասի գաղափարական գրա-հր, հետևաբար՝ իշխանությունը»: Եթե սա բացահայտ ա-

սի, ինկվիզիցիա կլինի: Այրվելու վտանգը սարսուռ է առաջացնում: Հետևաբար, նա պետք է շատ վերացական մակարդակով փիլիսոփայի:

Այնուհետև նա ասում է. «Մտածում եմ, ուրեմն գոյություն ունեմ»: Սա խոսում է այն մասին, որ գաղափարական նախապատրաստություններ են արվել, և դրա տարրերը մեկը մյուսի հետևից գործի են դրվելու: Նա բոլորին ասում է. «Կասկածեք ամեն ինչում, դուք կարող եք ապացուցել ձեր գոյությունը միայն ուժեղ մտքերով»: Ամենին էլ դժվար չէ, դա վերծանել հետևյալ կերպ. ֆեոդալիզմի պարտադրած ապրելակերպը արժեք չունի: Դուք կարող եք նոր կյանք կառուցել ձեր հզոր մտքերով: Մարմին-հոգի երկրնաշերտի հիշեցնում է այս աշխարհի կարևորության մասին՝ Աստծո և մյուս աշխարհի համար: Այն բանից հետո, երբ Աստված տալիս է սկզբնական ազդակը, տիեզերքն անընդհատ շարժվում է մեխանիկորեն, ինքնուրույն: Եթե վերծանենք այս նախադասությունը, ապա կստացվի՝ թեև հին քաղաքակրթության ստեղծողները հիմնականն են, բայց կա մի նոր քաղաքակրթություն, որը քայլեր է ձևավորում և կարող է ինքնուրույն կառուցել նոր քաղաքակրթություն: Եթե թարգմանենք դասակարգի լեզվով, նոր դասակարգ է ծնվում, որը մտածելու ուժ ունի, կարող է կազմակերպել իր աշխարհը՝ շարժման և գործողությունների իր օրենքներով:

Կարճ վերլուծության կարող ենք ենթարկել նաև Ֆ. Բեկոնին: Բեկոնի տրամաբանության մեջ էական նշանակություն ունի փորձը: Այն, ինչ հաստատում է փորձը, ընդհանրացված է: Միտքը, որը փորձարարական չէ, չի կարող գիտություն լինել, ոչ էլ արժեքավոր կարող է լինել:

Այն կարելի է վերծանել այսպես. «Մի հավատացեք հին մոլորություններին. գիտությունն ուժ է, միայն այն մտքերը, որոնք դուք ձեռք եք բերում և պետք է ձեռք բերեք ձեր փորձառությունների և գործողությունների միջոցով, կարող են ձեզ գորացնել»: Դասակարգային կողի լուծումը կարող է լինել հետևյալը. հավելյալ արժեքի վրա կապիտալիստական մենաշնորհային մեթոդներով ձևավորված նոր ուժերին ուզում է ասել՝ «ամեն ինչ փորձեք ինքներդ, զարգացրեք և ընդհանրացրեք արդյունքները՝ առաջնորդվելով ձեր իսկ ձեռքբերումներով, ոչ թե հին դոգմատիկ մտածելակերպով: Դուք ավելի կուժեղանաք գիտելիքով և կկառուցեք ձեր սեփական տունը, ձեր աշխարհը»:

Իհարկե, ճիշտ չէ կապիտալիստական մենաշնորհի առաջատար ուժ համարել գիտության ու փիլիսոփայության բանակը, որը 16-րդ դարից ի վեր աստիճանաբար ավելացել է: Մենք գիտենք, որ իրականում երեք պատմական շարժումներին (Վերածնունդ, Ռեֆորմացիա և Լուսավորություն) մասնակցածների մեծամասնությունը և նրանց մեջ որակական առումով գերիշխողներն ազատ մտածելակերպի իմաստուններն ու բարոյախոսներն էին: Նրանք վախենում էին այնպիսի համակարգից, ինչպիսին կապիտալիզմն է, որի հետևանքները ակնհայտ էին ի հայտ գալու օրվանից, ատում էին իշխող խմբավորմանն ու դրա ապրելակերպը:

Կասկածից վեր է, որ Եվրոպայում բռնկված մտածողության հեղափոխությունը արժեք ունի ողջ մարդկության համար: Այս հեղափոխության ռազմավարներից շատերը հումանիստներ էին: Նրանք հեռու էին մնում կրոնից և ազգայնականությունից: Ավելին, գիտության և փիլիսոփայության

րական և ֆինանսական) հաղթանակին: Գաղափարական հաղթանակն առնվազն նույնքան կարևոր էր և այն ձևոր բերվեց:

2- Ֆեոդալական քաղաքակրթության կրոնական կառուցապատման ոճը լուծարվել էր: Բողոքականությունը դրա արդյունքն էր: Կաթոլիկ եկեղեցին կորցրել էր իր փառավոր դիրքը: Մաքս Վերերն իր հիանալի ներկայացմամբ բոլորին ցույց տվեց, որ դրան փոխարինող բողոքական բարոյականությունը համատեղելի է կապիտալիզմի հետ: Աշխարհիկությունը՝ որպես վերլուծության կարիք ունեցող հասկացություն, այս շրջանի գաղափարական ձևոր բերումներից էր: Քրիստոնեական աշխարհի ծայրաստիճանն դոգմատիզմով կախվել էր Եվրոպայի ժողովուրդների գլխին, երբ նրանց մեծ մասը դեռ ազատ չեղև: Հակասությունն աշխարհի հետ ակնհայտ էր: Երբ այն կորցրեց իր քաղաքական և տնտեսական կշիռը, դժվար չէր ակնկալել, որ գաղափարապես արագ կհաղթահարվի: Առավել կարևորն աշխարհիկությունն կոչվող հրեշն էր: Թեև բառացի իմաստը «անկրոնություն» է, այդուհանդերձ ամենաանորոշ հարցերից մեկն էր, թե որքանով էր այն կրոնի ներսում և որքանով էր դրանից դուրս: Բուրժուազիան փարվեց պոզիտիվիզմ կոչվող երևույթին: Քանի որ պոզիտիվիզմն իրեն հռչակեց նոր համաշխարհային կրոն, որքանով կարող է աշխարհիկությունը կրոնից դուրս լինել: Ի՞նչ էր նշանակում նոր կրոնը:

Պոզիտիվիզմի կրոնական բնավորությունը բխում է իր փաստացիությունից: Ըստ էության, պոզիտիվիզմի համար փաստն ամենահիմնական իրականությունն է: Ոչ փաստացի իրականություն չկա: Այնուամենայնիվ, հետա-

գոտությունները և փիլիսոփայությունը (ընդհանուր առմամբ) ցույց են տալիս, որ փաստը նույնն է, ինչ ընկալումը: Ընկալումն ամենապարզ մտավոր գործընթացն է: Դա կոպիտ տեղեկատվության մեթոդ է (ոչ գիտական տեղեկատվության ամենամոլորեցնող տեսակը), որն առաջանում է օրյեկտի ամենամակերեսային դիտարկման արդյունքում: Փաստը պոզիտիվիզմի վերածելը նշանակում է օրյեկտին տալ հիմնարար իրականության դեր: Պրագմատիզմի (հեթանոսության) հիմքը նույն մոտեցումն էր՝ առարկան պաշտամունքի իր դարձնելը: Այս դեպքում պոզիտիվիզմը որքան ուզում է թող հարձակվի կրոնի և մետաֆիզիկայի վրա, այն ինքն է դարձել ամենակոպիտ մետերիալիստական կրոնը՝ իր օրյեկտի ճշմարտության շնորհիվ: Այլ կերպ ասած՝ արդիության մեջ օրյեկտիվ կոապաշտության նոր ածանցյալը մետաֆիզիկան է՝ որպես դրա ներկայացուցիչ: Դա նաև ամենամակերեսայինն է: Նիցշեն նույնպես նույն կարծիքին է: Այս հարցը հանգամանորեն կրննարկվել պաշտպանական ճառիս «Ագատության սոցիոլոգիա» վերնագրով հատորում:

Պոզիտիվիզմը նույնքան վնաս հասցրեց մտքերին, որքան միջնադարյան աստվածաբանությունը: Այն նույնիսկ տեղյակ չէր մարդկային հասարակության մեծ հոգևոր աշխարհի մասին: Մետաֆիզիկան ասաց, որ աշխարհի վերջն է եկել և միլիոնավոր տարիների ընթացքում կուտակված մարդկային սրբությունները նետեց աղբանոցը: Դա կատարյալ տգետ արարք էր: Աբու Ջահլ տիտղոսը, որը Մուհամմեդ մարգարեն օգտագործել է Ամր Բին Հիշամը Մուդիրայի համար, որը հայտնի է Էբուլ Հաքեմ մականունով, սոցիոլոգիայի առումով վերաբերում է հենց պոզի-

տիվիստներին՝ ժամանակակից Արու Ջահլներին: Պետք է շատ լավ հասկանալ, որ անկրոնությունը և պոզիտիվիզմը (պոզիտիվիստական փիլիսոփայություն կամ կրոն) կոպիտ մատերիալիզմի հետ միասին («մարդու միտքը նման է հայելու, այն միայն արտացոլում է») գաղափարական օրինաչափություններ են, որոնք սերտորեն կապված են կապիտալիստական մենաշնորհների հետ: Ավելի քան չորս դար է, ինչ ավերածությունների ու ահաբեկչության շարժում է իրականացվում նոր հասարակության, հասարակության հոգևոր աշխարհի վրա՝ այս երեք գաղափարական տարբերակներով:

Կապիտալիզմի նյութական մշակույթի հաղթանակը հնարավոր չէր լինի առանց հասարակության քայքայման, որը հազարամյակներ շարունակ պահպանել է իր գոյությունը՝ հոգևոր մշակույթի, այսինքն՝ բարոյականության ազդեցության տակ: Հետևաբար, անհրաժեշտ էր գաղափարական նվաճում: Նրանց հակադրությունը կրոնին բխում էր կրոնի բարոյական հարթությունից: Այս երեք փիլիսոփայությունները շատ արդյունավետ էին սոցիալական բարոյականությունը ոչնչացնելու համար: Բարոյապես դատարկ հասարակությունները կա՛մ այլասերվում են, կա՛մ հեշտությամբ հանձնվում: Այդպես էլ եղավ: Աշխարհիկությունը ոչնչացրել է կրոնի բարոյական առաքինությունն անկրոնության միջոցով: Պոզիտիվիզմը ճանապարհի հարթեց ֆենոմենոլոգիայի և նոր կոապաշտության համար (սպառողական հասարակության վերջին մոլուցքը՝ իրերին երկրպագուների պես պաշտպանելու կիրքը, կարելի է սահմանել որպես ժամանակակից կոապաշ-

տություն): Ահա այս կերպ տեղի ունեցավ բարոյական ահռելի անկումը:

Մետաֆիզիկային հակադրվելը պոզիտիվիզմի ամենատգետ հարձակումներից է: Մետաֆիզիկան մարդկության համար անհրաժեշտություն է եղել մարդկային տեսակի ձևավորման պահից: Դա անհրաժեշտություն է ոչ միայն պետության շուրջ կառուցված քաղաքակրթությունների, այլև բոլոր մարդկանց, նույնիսկ մտավոր զարգացած կենդանիների համար: Ամբողջական գիտելիքներով, գիտությամբ կամ, պոզիտիվիստների բառերով ասած, գիտականությամբ հագեցած ոչ մի մարդ ո՛չ անցյալում, ո՛չ էլ այսօր չի կարող ռազմածովային տաղանդներ ունենալ: Եթե նույնիսկ դա անհնարին չէ, ապա դրա համար մարդու մտավոր ուժը չի բավականացնում: Եթե նրա ձեռքից խլես կամ ոչնչացնես մետաֆիզիկական աշխարհը, կմնա մեռած մարմինը կամ կառաջանան ոչ մի կանոն չճանաչող խելագարներ (արևմտյան հասարակությունը բազմիցս ականատես է եղել այս երևույթին): Տեղի ունեցածը կրկին սա է: Ընդ որում, փաստերն իրականում ամեն ինչ չեն կազմում, այլ միայն դրա ընդհանուր կողմը:

Քվանտը և տիեզերագիտությունը դեռևս իրենց վերջին խոսքը չեն ասել: Մյուս կողմից, կյանքը երբեք չի լուծվել, դրա գաղտնիքն անգամ չի գիտակցվել: Դրա համար էլ պոզիտիվիզմն արժանի է ժամանակակից տգիտություն կոչմանը: Կոպիտ նյութապաշտությունը դրանից ոչնչով կոչմանը: Կյանքի և մտքի խնդիրները տիեզերքներ չի տարբերվում: Կյանքի և մտքի խնդիրները տիեզերքներ են, որոնք երբեք չեն կարող բացատրվել հայելային տեսքով, որոնք երբեք չեն կարող բացատրվել հայելային տեսքով, և նույնիսկ գիտությունը դեռ ամեն օր սուրյուններով, և նույնիսկ գիտությունը դեռ ամեն օր բախվում է նոր հրաշքների: Սոցիալական կյանքը դրան-

ցից էլ ավելի բարդ է: Երբ պարզ դարձավ, որ դրանք տգիտության վաղ շարժումներ են և չեն կարող լինել բովանդակային գրավչության կենտրոն, այս անգամ նրանք գործի դրեցին այս երեք փիլիսոփայությունների ևս երկու գաղտնի սինթեզ՝ բուրժուական ինտերնացիոնալիզմ և ազգայնականություն, որոնք, կարծես թե, հակասում են միմյանց, բայց, ըստ էության, լրացնում են միմյանց:

3- Բուրժուական ինտերնացիոնալիզմ կամ գլոբալիզմ. Բաղաքակրթության պատմության մեջ գաղափարական կոնստրուկտիվիստներն ուշադրություն են դարձնում երկու բանի՝ վերնահարկում ապրողներին և ընդհանուր խորհրդանշական արժեքներին այնքան, որ սրանք ընդհանուր շահերի խորհրդանշական արտահայտություններ են: Գաղափարախոսությունները միշտ ունեն խորհրդանշական բնույթ: Կարևորն այն է, թե ինչ և ում շահերն են խորհրդանշվում: Զիկկուրատի վերնահարկի աստվածների խորհուրդը խորհրդանիշ էր: Էն, Էնլիլը, Մարդուկը արտացոլում էին նոր բարձրացող և ինստիտուցիոնալացված հիերարխիայի վերին խորհուրդը: Չենք կարող իմանալ, թե որքանով է գիտակցված կամ ինքնաբուխ այս սիմվոլիկան: Բայց ավանդույթը հին է և ունի ընդհանուր բնութագրեր: Այս սիմվոլիկան փոխանցվել է՝ անընդհատ դառնալով ավելի բարդ և փոխակերպվելով մինչև այսօր: Ներքևի հարկում գտնվողների համար ստեղծվում են ծառայելու ու ստրկության խորհրդանիշներ: Շատ բարակ ու սուր գծեր են գծվում, որպեսզի աստվածների սուրբ խորհուրդը չշփոթվի դրանց հետ: Ծառան պետք է կատարի իր ստրկությունից բխող պահանջները և երբեք չխառնվի աստվածների գործերին: Մարդ ուզում է

հարցնել՝ հասարակությունը ի՞նչ կորցրեց և ի՞նչ շահեց նման հեքիաթներով:

Այսօրվա վերնահարկի խորհուրդը Դավոսում կանոնավոր, գաղտնի կամ բացահայտ հանդիպում է ունենում: Բայց հաստատ է մի բան. մերօրյա վերնախավի տարբերը, որոնք Զիկկուրատի վերնահարկում ապրողների մերկ ու դիմակազերծ տարբերակներն են, երբեմն մտնում են մարդկանց մեջ: Այս հանդիպումներում պատասխանատու քահանաները զգուշորեն նշում և մանրամասնում են, որ մարդիկ վախենալու կարիք չունեն, որ իրավիճակը մշտական հսկողության տակ են պահում, որ ունեն բավարար պատերազմի նախապատրաստություններ և պաշարներ, և որ երբեք չպետք է հաշվի առնել իրենց պարտությունը, և որ բոլորի համար շահեկան արդյունքներ են ստացվում: Շատ տեղերում հարգարժան քահանաները աննախադեպ ինտենսիվությամբ իրագործում են այս ինտերնացիոնալիստական գաղափարախոսությունը մտքերի և զգացմունքների վրա առաջադեմ լրատվամիջոցների միջոցով: Համալսարանները, մզկիթներն ու եկեղեցիները հետևում են մնացել: Հաղորդակցության դարաշրջանը նաև զլոբալիզացիայի դար է: Նրանց սպառումն ու ժամանցը շարունակվում են այնպես, ինչպես բոլոր քաղաքակրթությունների վերջին դարաշրջանում: Նույնիսկ, երբ առաջին անգամ էկոլոգիական միջավայրն իսկապես ոչնչացվում է, նրանք չեն ցանկանում փոշի թողնել իրենց կայացած աշխարհում: Թեև հասարակությունը, քաղաքը, գյուղը և ժողովրդագրությունն անընդհատ հնչեցնում են անկայունության կոչագանգերը, իրենց ինտերնացիոնալիստական գաղափարախոսության պատճառով նրանց

աչքերը կտրացել են, իսկ ականջները՝ խլացել: Թվում է, թե սոցիալական կենտրոն չի մնացել, որը չի կարող անգ-գայանալ սեքս-սպորտ-արվեստի խելահեղ օգտագործու-մից, որն արդեն դատարկվել է իր բովանդակությու-նից:

4- Ազգայնականություն. Որքան էլ ինտերնացիոնա-լիզմին հակառակը թվա, այն «բաժանիր և տիրիր» նոր կրոնի ռազմավարական գործիքն է, որը վերին մակար-դակի ինտերնացիոնալիստներն ամբողջ սրտով ընդու-նում են՝ հասարակության ստորին շերտերին որպես ա-փիոն օգտագործելու համար: Պոզիտիվիզմն ամենաարդ-յունավետ գաղափարական գործիքն է, առանց որի կապի-տալիստական արդիականությունը չի կարող գործել, որ-պեսզի վերացնի առաջացած այնպիսի խնդիրներ ինչպի-սիք են աշխարհիկությունը, կոպիտ մատերիալիզմը և գի-տականությունը, ինչպես նաև գաղափարական գործիք-ների անբավարարությունները: Առաջին հերթին դա ազգ-պետության միակ արդյունավետ կրոնն է: Քաղաքակր-թության յուրաքանչյուր դար ունի իր ազդեցիկ համոզ-մունքները: Առանց դրանց քայլ անել չեն կարող: Ազգայ-նականությունը արդիականության ամենաարդյունավետ հավատքի օրինակն է: Դրա կառուցումը չափազանց պարզ է. Ազգը կազմող յուրաքանչյուր գործոն կվերածես հավատքի սրբության: Բոլոր դպրոցներում, գորանոցնե-րում, մզկիթներում, եկեղեցիներում, ընտանիքում և այլ սոցիալական գործունեության մեջ այս գործոնները պատ-վի հետ հավասարեցնելով՝ կշահագործես դրանք այնքա-նով, որ դրանք կհուզեն և ազդեցիկ կդարձնեն նույնիսկ ա-մենաանզգայուն անհատին: Ահա այդժամ կստեղծես ա-մենաարդյունավետ կրոնը: Հակառակ տարածված հա-

մոզմունքի՝ կրոնները կառուցված չեն հետագա կյանքի, հավատքի և այլ աշխարհների նախապատրաստվելու համար: Դրանք քաղաքական ծրագրեր ու ռազմավարու-թյուններ են: Դրանք պաշտամունքի ամենօրյա դաստիա-րակչական գործիքներ են:

Թեև այն ծածկված է իր ողջ կշիռով, սակայն կրոնի մասին վերլուծությունների այս ձևով մշակումը սոցիոլո-գիայի հիմնական գործառույթն է: Հակառակ դեպքում սո-ցիոլոգիան չի կարող այլ դերակատարում ունենալ, քան գիտության ենթաճյուղ լինելն է: Ավելին, կրոններն ունեն սրբություններ, և դրանք շատ կարևոր են: Դրանց լույսի ե-րես հանելը լուրջ խնդիր է: Եթե կրոնն իսկապես վերած-վել է գաղափարական ամենակոպիտ գործիքի՝ դավաճա-նելով իր սրբությանը (ակնհայտ է, որ դա արվել է), ապա այն մղվել է մի նոր դիրքի, որտեղ դրա քարոզիչներն ի-րենք են խաղում կեղծավորության մեջ: Մի խոսքով՝ կրոնն այսօրվա ազգայնականության ամենաօգտագործ-վող գործիքն է՝ գործիքի գործիքը: Քանի որ կրոնի այս ձևավորումն ու օգտագործումը մենք ավելի մոտիկից կտեսնենք հաջորդ երկու բաժիններում, հիմա միայն նկա-րագրելով կբավարարվեմ:

Թեև շատ դժվար է միտքը, մտածողությունը և, հետ-ևաբար, ազատ գործողությունը փրկել դարավոր գաղա-փարական գործիքների, ինչպես նաև կապիտալիստա-կան արդիականության տնտեսական մենաշնորհների ազդեցությունից, այնուամենայնիվ, դա ժողովրդավարա-կան արդիության ամենահիմնական խնդիրն է: Հատկա-պես Մարքսին ու մարքսիստներին, անարխիստներին, ուտոպիստներին, եղբայրական տարբեր կարգերին, նույ-

նիսկ սոցիալ-դեմոկրատներին ու ազգային-ազատագրականներին այդքան շատ եմ քննադատում, քանի որ ժողովրդավարական արդիականության արդյունավետ գաղափարական կառուցում չի իրականացվել:

Ակնհայտ է, որ Մարքսն ու մարքսիստները ցանկանում էին կեցվածք ընդունել և դիմադրել աճող կապիտալիստական մենաշնորհին: Չի կարելի թերագնահատել ուրիշների ժողովրդավարական միտումները: Բայց այսօրվա համեմատ ոչ աղեկվատ, սխալ ու անգործուն լինելն ակնհայտ է այն փաստից, որ կապիտալիստական մենաշնորհը իր ամենահարմարավետ շրջանն է ապրում կապիտալիստական արդիականության գահին՝ չնայած իր ապրած խորը և մշտական ճգնաժամերին, պատճառած հակասոցիալականությանը, բնապահպանական աղետին և ստեղծած գործազրկությանն ու աղքատությանը:

Չի կարող լինել ավելի հրատապ և սուրբ խնդիր, քան ժողովրդավարական քաղաքակրթական ճակատի խնդիրն է՝ հաջողությամբ իրականացնել իր գաղափարական քայլը՝ մանրակրկիտ վերանայելով իր անցած բոլոր դարերի ժառանգությունը, վերցնելով այն, ինչ անհրաժեշտ է, և լրացնելով այն, ինչ բացակայում է վերլուծությունից:

Դ - Հոլոքոստի զոհերի հիշատակին.

Եբրայական ցեղի պատմությունը

Գուցե, զարմանալի թվա, որ պաշտպանական ճառիս մեջ նման բաժնի եմ տեղ հատկացնում: Բայց կարծում եմ, որ դա տեղին է և անհրաժեշտ: Արտասահման ՄԵԿ-

ՆԵԼՍ, ձերբակալությունս և Հոլոքոստի կապը կապիտալիզմի ժամանակակից կրոնի՝ ազգայնականության հետ, պատճառներն են, թե ինչու է այս պատմությունը կարևոր պաշտպանական ճառիս թեմաներից դառնալու համար: Ավելին, այն փաստը, որ մտավորականները չեն բացատրում Հոլոքոստը գոհացուցիչ կերպով, և հատկապես այն, որ հրեա գաղափարախոսները անկեղծ ինքնաքննադատություն չեն անում այդ թեմայի վերաբերյալ կամ, եթե ատություն չեն անում կարողացել տեսնել կամ կարդալ, որպես ինչ էն, ես չեմ կարողացել տեսնել կամ կարդալ, որպես պաշտպանական ճառիս շատ կարևոր մաս բացատրության անհրաժեշտություն ունի: Թեմայի վերաբերյալ մանրամասն բացատրություններ կփորձեմ անել պաշտպանական ճառիս չորրորդ և հինգերորդ հատորներում՝ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ու ՔՐԴԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒԾՈՒՄ խորագրերի ներքո:

1-Հրեաները և քաղաքակրթությունը

Քաղաքակրթության պատմությամբ հետաքրքրվող յուրաքանչյուր մտավորական արագ տեսնում է, որ չի կարող զրազետ գնահատական տալ՝ չտեսնելով հրեաների դերը: Այս հարցի վերաբերյալ իմ գնահատականները, որոնց սահմանափակ գիտելիքներովս անդրադարձել էի էսթիզային տեսքով իմ նախորդ պաշտպանություններում, կլինեն համառոտ ամփոփման տեսքով:

Բոլոր ցուցումները վկայում են, որ Աբրահամ (Աբրահամ մարգարեի ինքնության մասին տեղեկատվությունը,

ով համարվում է Աբրահամական կրոնների նախահայրը, հյուսված է դիցաբանական թելերով, ինչպես Հիսուսի և Մովսեսի ցանցերը: Ճշմարտության ավելի հստակ պատկերացման համար անհրաժեշտ է համապարփակ սոցիոլոգիական հետազոտություն) անունով անձը պարադիգմատիկ անհամաձայնություն ուներ այսօրվա Ուրֆայի տիրակալի հետ, ով մի տեսակ գավառական կառավարիչ էր բաբելոնյան նիմրոդներից, և եթե նույնիսկ այլ պատճառներ ուներ, ապա անհամաձայնությունն այս կերպ է արտացոլվում: Դիցաբանական պատմությունը շարունակվում է առ այն, որ Աբրահամը կոտրել է պանթեոնում գտնվող կուռքերի արձանները՝ ցույց տալու համար, որ դրանք չեն կարող աստվածներ լինել, իսկ հետո դրանք Ուրֆայի ամրոցի քարածիգներից նետել են հրկիզված փայտի կույտերի վրա, կրակը վերածվել է ջրի և ձևավորվել է այսօրվա Բալլբլը լիճը:

թի, առևտրի և ներխուժման, օկուպացիայի և ամենակարևորը կրոնական փոխանակման շատ կարևոր գիծ: Պատահական չէ, որ այս տարածքները եղել են Աբրահամի մեկնման և առաջին գաղթի վայրերը: Հայտնի է, որ քրիստոնեությունն ու իսլամը ծագման առաջին գծերից են եղել: Աբրահամը (ենթադրվում է, որ այս անունը, հավանաբար, որպես տիտղոս տվել են եգիպտացիները: Եգիպտացիները Սինայի անապատ մտածներին «Ապիրու» էին անվանում՝ նրանց վրայի կեղտի և փոշու պատճառով: Շատ հավանական է, որ եբրայերեն բառը և Աբրահամ անունը ծագում են Ապիրուից) նախ ցանկանում է բնակվել այսօրվա Երուսաղեմի մոտ: Տեղի դատավորները դա հեշտությամբ թույլ չեն տալիս: Նշվում է, որ նա շատ փոքր գույք է գնել ու այնտեղ մահացել: Սկսած Սառայի, Հագարի, Իսմայիլի, Իսահակի և Հակոբի պատմություններից՝ Մովսեսի, Հիսուսի, Մուհամմեդ մարգարեի և նրանց արանքում հարյուրավոր այլ մարգարեների հետ շարունակվող այս պատմությանը ցանկացողները կարող են հետևել՝ Սուրբ Գրքերից (Հին կտակարան, Նոր կտակարան և Ղուրան): Գրված հազարավոր կողմնակի պատմություններ, վեպեր և պատմական գրքեր կարող են նաև ուսանելի լինել: Իմ նպատակի համար մի քանի շատ ընդհանուր ժամանակաշրջաններով դա տեսանելի դարձնելը բավարար է:

ա- Առաջին շրջանն Աբրահամի՝ Ուրֆայում լինելու և Ուրֆայից հեռանալու պատմությունն է՝ հավանաբար, մ.թ.ա. 1700-1600 թթ.: Աբրահամը ցեղապետ և վաճառական է:

Այս ժամանակաշրջանում փլուզվեցին Հուդայի և Իսրայելի թագավորությունները: Ակնհայտ է դառնում երկու խումբ՝ մեկը դիմադրողներ, մյուսը՝ համագործակիցներ: Համագործակիցներն առաջանում են երկու հիմնական խմբերում՝ հունամետ և պարսկամետ: Նրանց երրորդ աքսորը Ուրֆայից և Եգիպտոսից հետո, Բաբելոնի հայտնի աքսորն էր, որը տևեց քառասուն տարի Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի օրոք (մ.թ.ա. 535-495): Սուրբ Գրքում տեղ գտած դրույթները, որոնց վրա բացահայտորեն ազդել է գրադաշտականությունը, փոխանցվել են այս ժա-

Ափյուտքի միջով ցեղի կամ ժողովրդի ցրումը ինտենսիվություն է ձեռք բերում 70 թվականից սկսած: Տարածվածությունը կենտրոնացած է երկու տարածքներում, հոռմեական և իրանական կայսերական տարածքներում, ինչպես նաև ասորական, հայկական և հունական մշակույթներում ապրողների նկատմամբ: Այս երկար ժամանակաշրջանը կոչվում է նաև Գրողների շրջան: Անընդհատ կատարվում են Թորայի հավաքագրումներ և մեկնաբանություններ: Մարգարեներն էլ են հայտնվում, բայց հեղինակությունն ավելի է կարևորվում: Սա նշանակում է, որ հրեական մշակույթում բարձր ինտելեկտուալ մակար-

դակը հիմնված է շատ կարևոր պատմական ավանդույթի վրա: Այլ կարևոր մասնագիտություն պետք է լինեն փողը և առևտրային գործերը: Քանի որ նրանք չեն կարողանում իրենց հողերում գյուղատնտեսությամբ զբաղվել, նրանց ուշադրությունը առևտրի և դրա արդյունավետ գործիքի՝ փողի վրա, սերտորեն կապված է իրենց դիրքի հետ: Այդ իսկ պատճառով կարելի է ասել, որ նրանք փոխարինեցին ասորիներին և ձեռք բերեցին փողի ու առևտրի մենաշնորհը Միջին Արևելքում: Թեև այս դիրքը նրանց շատ ազդեցիկ և եկամտաբեր դարձրեց միջնադարյան քաղաքներում և կապիտալիզմի բնօրրան Լոնդոնում և Ամստերդամում, դա նաև ցույց է տալիս, որ նրանց մեծ կապիտալիստ դառնալը հիմնված է երկար պատմական ավանդույթի վրա: Ենթադրվում է, որ նրանք քիչ են մնացել Երուսաղեմում, և նրանց մեծ մասը ցրվել է դեպի սփյուռք: Այս ցեղի ցրման պատմության մեջ ի հայտ կգան նաև երկու կարևոր մշակութային ավանդույթներ՝ արևելյան և արևմտյան սփյուռքը:

ըական ազդեցություն կունենա նրանց ինտելեկտուալ կարողությունների վրա, քանի որ նրանք կապի մեջ են պատմության բոլոր հնագույն մշակույթների հետ:

Նորմալ է, որ տարածաշրջանում առկա լինելու
նորհների միջև կատաղի մրցակցություն է ստեղծվել։ Այս
համատեքստում Հադիջեի և Մուհամմեդ մարգարեի հա-
րաբերություններն ու իսլամի առևտուրը կարևորելու
պատճառներն ավելի հասկանալի են դառնում։ Արդյուն-
քում հրեաները կա՛մ կձուլվեն և կդառնան օգտակար հա-

մագործակիցներ (կրոնափոխներ) և կմնան այդ տարածքում, կա՛մ կաքտորվեն նոր տարածքներ: Երկու իրավիճակն էլ տեղի են ունենում: Մինչ նրանց մի զգալի մասը հեռացավ դեպի Եվրոպա ներգաղթն ակտիվացնելուց հետո, որն արդեն սկսվել էր Հռոմեական կայսրությունում, մնացածները ապրում են խարաջի հիման վրա՝ կրոնափոխների և կիսագերիների տեսքով: Նրանք հայտնի դարձան իսլամական քաղաքակրթության մեջ միջնադարում, հատկապես Իրանի և Անդալուսիայի (Իսպանիա) շրջաններում՝ ավելի առաջ մղելով իրենց պատմական դերերը (գործավարություն, առևտուր և դրամափոխություն): Նրանք հնարավորություն ունեն աշխատելու բազմաթիվ քաղաքական ուժերի հետ: Հաստատում են մտավորական և վաճառական-դրամափոխ կոչումը: Այդ իսկ պատճառով արժանանում են այլ հասարակությունների մտավորականների և վաճառականների մեծ գայության՝ բոլոր այն շրջաններում, որտեղ գտնվում են: Սա նշանակում է, որ պատմության ընթացքում պահպանված հակասեմականության համար կան շատ կարևոր նյութական, մշակութային և պատմական պատճառներ:

Թ- Երբ գանք Նոր դարաշրջանի սկիզբ, այս պատճառներով հրեաների վրա առեկտության ալիք կտարածվի, իսկ սպառնալիքներն ու աքսորներն էլ ավելի կմեծացնեն դրա արագությունը: Որովհետև կապիտալիզմը առևտրի և փողի մենաշնորհի արգանդում ծնված քաղաքակրթություն է: Յուրաքանչյուր ոք, ով դրանից օգուտ է քաղում և վնաս է կրում, որպես խոչընդոտ կմատնանշի հրեա մտավորականներին, վաճառականներին և դրամափոխներին: Հրեաները վտանգավոր պարադոքսին դեմ հանդիման են:

Այլ ազգերի վաճառականների և դրամափոխների մենաշնորհները, որոնց շահերը ձեռնտու են կապիտալիստական զարգացումներին, հրեական տարրերն իրենց ճանապարհին որպես խոչընդոտ են տեսնելու: Նույնիսկ հին ազգերի գյուղատնտեսներն ու արհեստավորները, որոնց շահերը հակասում են կապիտալիստական մենաշնորհների զարգացմանը, հեշտությամբ կարող էին հրեային վերածել միստիկ վտանգի: Մտավորականներին ձեռնտու է հուդայականությունը ներկայացնել որպես Պանդորայի արկղ՝ համակարգից կախվածության պատճառով: Այս գործոնների ներքո 15-րդ և 16-րդ դարերը հրեաների համար կդառնան նոր քաղաքակրթական գործընթացի սկիզբ, որը սրվել է արստրներով և ջարդերով (հրեական ջարդեր):

Հատարքիքին այն է, որ թեև հրեական մտավոր և առևտրավաճառ իշխանությունը կարող է լինել այս նոր քաղաքակրթության կառուցման ամենակարևոր գործոնը, այն նաև կլինի ամենամեծ գայրույթը: Սա է պարադոքսը. 1492 թվականին Իսպանիայից զանգվածաբար արտաքսվեցին ոչ միայն մահմեդականները, այլև հրեաները: Ի վերջո, նրանք Հիսուսին խաչեցին: Արդարացումը պատրաստ էր ու արդյունավետ: Բայց իրական պատճառները իմ պատմածի նման են: Նմանատիպ գործընթացներ են տևել ունենում Լեհաստանում և Ցարական Ռուսաստանում: Այս իրավիճակներում Նիդեռլանդներն ու Անգլիան կլինեն առաջատար երկրները, որտեղ նրանք կհավաքվեն: Բոլոր ազդեցիկ հրեա վաճառականները, դրամափոխները և մտավորականները այլիքներով կհոսեն դեպի այս երկրներ: Նրանցից ոմանք գաղթելու էին Օսմանյան կայսրություն,

որը պատերազմում էր Լվրոպական միապետությունների հետ, և նրանց ոչ միայն կրնդունեն, այլև կհրավիրեն հատկապես սուլթանի դրամափոխների և վաճառականների մենաշնորհում ակտիվ դերակատարություն ունենալու համար: Աստիճանաբար սկսվեց նրանց գաղթը դեպի Ամերիկա մայրցամաք: Նրանք աստիճանաբար կամրապնդեն իրենց դիրքերը նոր զարգացող գերմանական քաղաքների ինտելեկտուալ վաճառականների և դրամափոխների մենաշնորհում: Այս երկրում խոսքն արմատապես բնակեցման և հիբրիդացման մասին է:

Չնայած որոշ մտավորականներ կապիտալիզմը կապում են հուդայականության հետ՝ սա չափազանցված գաղափար է: Այն ունի ազդեցություն: Դետերմինիզմի արմատները, իհարկե, կայացած սոցիալական պայմաններն են: Մակայն փոքրամասնությունների հրահրող դերը չի կարելի թերագնահատվել: Հրեա բանկիրների, առևտրականների և փիլիսոփաների ազդեցությունը Նիդեռլանդներում և Անգլիայում շատ կարևոր է, ինչպես ինտելեկտուալ միջավայրի զարգացման, այնպես էլ կապիտալիզմի որպես նոր համակարգի հեղեմունի առաջացման գործում: Սպինոզան մտածելակերպի առումով ամենակարևոր դեմքն է, ով սկսել է նոր դարաշրջանը: Նա առաջին հրեա աշխարհիկներից մեկն է (աշխարհիկությունը նշում են հիմնականում այն մարդկանց դեպքում, ովքեր հեռացել կամ վտարվել են սինագոգից): Նա նաև ազատության մեծ մտածողներից է: Նրան շատ բան է պարտական «Ըմբռնումը ազատությունն է» փիլիսոփայությունը: Հրեա բանկիրների և վաճառականների կողմից բրիտանական և հոլանդական նահանգներին տրված վարկերը մեծ դեր խաղա-

ցին պատերազմներում հաղթելու և ուժեղ պետություն դառնալու գործում: Նրանք բրիտանական նահանգների անկախության պատերազմում ունեցած դերի նման դեր պետք է խաղային ամերիկյան մայրցամաքում, հատկապես Հյուսիսային Ամերիկայում: Հայտնի է կամ պետք է հայտնի լինի, որ ներկայիս ԱՄՆ-ի ձևավորման հիմնական ազդեցիկ ուժերից էին հրեա մտավորականները, առևտրականները և բանկիրները:

2- Հրեական գաղափարախոսությունը

Պետք է ի սկզբանե շատ պարզ ասեմ, համաշխարհային գաղափարական ղեկավարությունը դեռևս գտնվում է հրեա մտավորականների ձեռքում: Այս ղեկավարությունը խորը պատմական արմատներ ունի:

ա- Հրեական մշակույթի ձևավորման մեջ կան երկու մեծ պատմական մշակույթների՝ շումերական և եգիպտական մշակույթների խորը հետքեր: Հին Կտակարանը (Թորա) արտացոլումն է այն ամենի, ինչ երբայական ցեղը կլանել է այս երկու մշակույթներից իր ցեղային լեզվով և խղճով: Արտացոլանքը շատ ակնհայտ է: Դա այս երկու մշակույթների առաջին տարբերակներից մեկն է: Այդպես է Ադամի և Եվայի պատմությունից մինչև աշխարհի ստեղծումը յոթ օրում, Աստծո հասկացությունից մինչև մարգարեի գաղափարը: Չմոռանանք, որ Նոյի ջրհեղեղը մարգարեի գաղափարը: Չմոռանանք, որ Նոյի ջրհեղեղը շումերական լեզվով է: Նմանապես՝ Հոր և Բորիս մարգարեների լեզունները:

Միաստվածային կրոնի կոնցեպտը՝ որպես հիմնական բարեփոխում, առաջին անգամ փորձարկվել է Եգիպ-

տոսում՝ Լխնաթոն փարավոնի օրոք: Բացի այդ, Ուրֆան նեոլիթյան մշակույթի հնագույն գլխավոր կենտրոնն է: Հետևաբար, փոխակերպված նեոլիթյան գաղափարախոսությունը ևս մեկ կարևոր աղբյուր է, որի ազդեցությունը միանշանակ չի կարելի անտեսել: Հրեական գաղափարախոսության հետևում կանգնած են Լեկու հիմնական լեզվական և մշակութային խմբեր՝ արիացիները և սեմականները: Այս Լեկու հիմնական աղբյուրների դերն էլ Երրայական ցեղային մշակույթում չի կարելի անտեսել:

Բ- Բաբելոնյան և գրադաշտական (պարսկա-մեդական) մշակույթի ազդեցությունները շատ ակնհայտ են նաև առաջին արքայի ժամանակաշրջանում: Նրանց շատ պատկանում են այս Լեկու մշակույթներից են կազմվել:

Գ- Հունահռոմեական մշակույթը Լեկուրի ամենամեծ աղբյուրն է: Կրոնական փիլիսոփայության զարգացման գործում վճռորոշ է հատկապես հունահռոմեական շրջանի ազդեցությունը: Այլ կերպ ասած՝ միջնադարում կրոնի փիլիսոփայության և քրիստոնեության և իսլամի բովանդակության մեջ փիլիսոփայության կրոնականացման հիմքերը հիմնված են հելլենիստական դարաշրջանի փիլիսոփայական դպրոցների վրա, ներառյալ Արիստոտելը, Պլատոնը և առաջին հերթին ստոիկները:

Դ- Հասկանալի է, որ քրիստոնեությունը և իսլամը Երրայ-հրեական կրոնի Լեկու աղանդներ են, որոնք ավելի շատ հարմարեցված են հունահռոմեական և արաբական հասարակությունների կարիքներին: Հասկանալի է, որ դրանք սնվում են նույն աղբյուրից: Այս Լեկու աղանդների և հուդայականության հակասությունը բխում է հուդայականության խորը ցեղային բնույթից: Հուդայականությունը

ի սկզբանե ձևավորվել է որպես Երրայական ցեղային համայնքի, իսկ վաղ միջնադարից (սիյուտի հետ միասին)՝ հրեա ժողովրդի ազգային կրոն: Ավելի ճիշտ՝ մենք գործ ունենք հստակ ինքնության հետ՝ Երրայական ցեղ = Երրայական կրոն = Երրայական կամ հրեա ժողովուրդ: Հրեական գաղափարախոսությունն է կրոնական բովանդակություն, որն էլ իր բնույթով ամբողջովին ցեղային ու ազգային է: Մյուս կողմից, իսլամը և քրիստոնեությունը կառուցվել են հուդայականության հետ խորը արմատացած հարաբերություններ և հակասություններ ունեցող սերտ ցեղային համայնքների նյութական և հոգևոր մշակութային կարիքների համաձայն: Հետևաբար, քրիստոնեությունը և իսլամը շատ ազդվել են հուդայականությունից և հաճախ հակասության մեջ են եղել դրա հետ:

Ե-Հրեական գաղափարախոսությունը մինևույն ժամանակ խորը նյութական մշակույթով ձևավորված գաղափարախոսություն է: Մենք տեսանք, թե ինչպես են նրանք սահմանել իրենց քաղաքակրթությունն այս նյութական մշակույթի մեջ: Հետևաբար, հրեական գաղափարախոսությունը քաղաքակրթական գաղափարախոսություն է, որը ձևավորվել է սերտ հարաբերությունների մեջ բոլոր ուղիքների հետ, որոնք առաջացել են Միջնադարի քաղաքակրթությունների հետ, որոնք առաջացել են Միջին Արևելքի տարածաշրջանում շումերներից ի վեր: Կա-րող է ուսանել ինչն այսպիսի մի բանաձևի մշակումը, հրեական գաղափարախոսությունը կրում է այն էությունը, որով սինթեզվում են բոլոր քաղաքակրթությունները, այս էությունից է քաղում իր ուժը: Դրանում որոշիչ է հրեա մարգարեների և գրողների դերը պատմության ողջ ընթացքում: Կրկին այս նույն պատճառով առնչություն ունե-

ցող հասարակությունները նույնքան կապված և հակա-
սական են հուղայականությանը, որքան իրենց քաղա-
քակրթություններին: Մյուս եզրակացությունը, որը պետք
է արվի, սա է. հուղայականությունը միայն կրոն և ցեղ չէ:
Այն կարելի է սահմանել որպես քաղաքակրթություն, որը
քաղաքակրթությունների սինթեզ է (կամ հավելում): Եթե
հաշվի առնենք հրեական գաղափարախոսության դերը
քաղաքակրթությունների ինտելեկտուալ կառույցների
ամրապնդման գործում, ապա ավելի լավ կհասկանանք,
թե ինչու են նրանք դեռևս առաջատար դեր խաղում ամ-
բողջ աշխարհում:

գ- Հրեական գաղափարախոսությունը կազմալուծվեց նոր դարաշրջանի հետ: Այն բաժանված է երկու հիմնական ճյուղի կրոնական և աշխարհիկ: Սպինոզան (1632-1677) աշխարհիկ ճյուղի ղեկավարն է: Հրեական ծագում ունեցող նմանատիպ շատ փիլիսոփաներ անընդհատ սնելու են աշխարհիկ ճյուղը: Թե որքանով է աշխարհիկությունը նոր կրոն և որքանով է այն ոչ կրոնական, վիճելի հարց է: Նախապես պետք է նշեմ, որ կրոնական և ոչ կրոնական գաղափարների արտահայտումը չեմ ընկալում որպես բովանդակալից սոցիալ-գաղափարական աշխատանք: Մա չպետք է լինի այն տարբերությունը, որը պետք է արվի: Թեև դրա լուսավորող և ուսուցողական արժեքը շատ սահմանափակ է, այն ունի նաև շատ մոլորեցնող և խեղաթյուրող հատկանիշներ: Առասպելաբանական, կրոնական, փիլիսոփայական և գիտական գիտելիքի տեսակներն ունեն իրենց հասարակական նմանակը: Միայն սոցիոլոգիական ուսումնասիրության միջոցով կարելի է պարզել դրանց դերը, հարաբերություններն ու

հակասությունները՝ հասարակական և քաղաքական հիմքերի հետ մեկտեղ:

Է- Աշխարհիկ ճյուղի հուղայականությունը մեծ ազդեցություն ունի լուսավորչական գաղափարախոսության վրա: Այս գաղափարախոսությունը, որը կարող ենք անվանել «գիտականություն», փիլիսոփայական մակարդակում նույնական է պոզիտիվիզմի հետ: Այս գաղափարական շարժումը, որն իր հետքը թողեց նոր դարաշրջանում, աստիճանաբար դարձավ կապիտալիստական արդիականության կրոնական համոզմունքը գիտականության կամ պոզիտիվիզմի անվան տակ: Պետք է ամենայն կարևորությամբ շեշտեմ, որ պոզիտիվիզմը հին կրոնին շատ նման է, դրա մի փոքր այլ ձևն է: Երկուսն էլ բացարձակ կանոններ են պարտադրում: Մտածողության միասնություն կա գիտականության և կրոններում իրավունքի ըմբռնման միջև: Հակառակ տարածված կարծիքի՝ կրոնն «այլ աշխարհի» հասկացություն չէ, ոչ էլ աշխարհիկությունն է «երկրային» հասկացություն: Այստեղ խոսքը արհեստական տարբերակման մասին է: Բոլոր կրոնները երկրային են և սոցիալականության հետ են կապված: Այսպես կոչված աշխարհիկ ըմբռնումներն առաջին հերթին կապված են սոցիալականության, ոչ թե աշխարհիկության հետ: Այլաշխարհականություն և աշխարհականություն հասկացությունները և՛ քողարկում են սոցիալականության լուրջ հակասությունը, և՛ ծառայում են հակամարտությունը քողարկված շարունակելուն: Լուսավորչական գաղափարախոսությունը, համակարգվելով որչափևս գաղափարախոսությունը, դարձավ նոր ազգայնության պաշտոնական գաղափարախոսությունը: Սա նշանակում է արագ փոխակերպում ազգայնական գաղափարախոսության:

3 – Հրեական ազգայնականությունը

Ավանդական հրեա վաճառականները և դրամափոխները կապիտալիստական համակարգում ձեռք բերեցին ավելի տեսանելի ու ժամանակակից կոչում՝ որպես բուրժուական դասակարգ։ Միանգամայն հասկանալի է, որ բուրժուազիան՝ որպես սոցիալական նոր դաս, իր պաշտոնական գաղափարախոսությունը գտել է պոզիտիվիզմի մեջ, և որ պետության ըմբռնումն առաջացրել է ազգայնականություն։ Այս դիրքը նա ամրապնդում է թե՛ որպես ազգ ստեղծող, թե՛ իր նոր գաղափարախոսությամբ։ Երբ ազգը կազմող բոլոր գործոններն ազգայնացվեն, դժվար չէ պետական մենաշնորհի միջոցով դրանք գերիշխող տնտեսական մենաշնորհներին փոխանցելը։ Եվրոպայի յուրաքանչյուր ազգում արագ զարգացող մենաշնորհը կարող էր հասանելի լինել ողջ ժողովրդին միայն ազգայնականության միջոցով։ Մենք կանգնած ենք շումերների մոտ հաջողված գաղափարախոսության նման մի կազմավորման դիմաց։ Ազգը հռչակված է որպես բարձրագույն միավոր (դա ամենահին աստվածն է կամ աստծուն փոխարինող)։ Պետությունն ազգի ներսում մենաշնորհում է նյութական կյանքը, որը հասարակության ամենամեծ ուժն է։ Երբ այս երկուսը միավորվում են, ազգ-պետությունը դառնում է հին աստված-արքայապետության նոր տարբերակը։

Հասարակությանը յուրացնելու համար անհրաժեշտ են դիցաբանություններ, կապիտալիզմի դարաշրջանում փիլիսոփայություն, դրա գոեհիկ ձևերը, որոնք կյուրացնեն ողջ հասարակությանը։ Ազգայնականությունը կա-

տարելապես բավարարում է այս կարիքը։ Որպես ազգային հասարակություններ՝ եվրոպական հասարակությունների ուղին այսպիսով իր պաշտոնական արտահայտությունն է գտնում վերջին չորս հարյուր տարվա գաղափարական որոնումներից հետո։ Նոր աշխարհը որոշակիապես է ազգի ազգայնականությամբ, ազգայնական ազգով, երկուսի պետությունով, պետության տնտեսական մենաշնորհով։ Իհարկե, իր ժամանակավոր ժամանակի ընթացքում։ Երբ ամենուրեք զարգանում էր ազգային ահռելի տարանջատումը և բուռն ազգայնականության դարաշրջանը, հրեական գաղափարախոսությունն, իհարկե, և՛ կազդվեր, և՛ ինտենսիվ ազդեցություն կունենար։

Հեշտ է հասկանալ, որ հրեական գաղափարախոսությունը ի սկզբանե օբյեկտիվորեն կապված է եղել ազգի և ցեղի, հետևաբար նաև՝ ցեղակրոնության և ազգայնականության հետ։ Ազգայնականությունը, որը սկիզբ է առնում հնագույն ժամանակներից, ցեղային և տոհմային ազգայնականության իմաստով հրեական գաղափարախոսության բնական և հիմնարար հատկանիշն է։ Դա բուրժուականացման փուլում փոխակերպվող ամենահեշտ գաղափարախոսություններից մեկն է։ Կրկին պարադոքսի դաղափարախոսություններից մեկն է։ Կլինես ազգայնականության գառաջ ենք կանգնած. դու կլինես ազգայնականության կմրդափարախոսության հայրը, իսկ նոր սերունդները կմրդախոսության գառաջացավ, ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր-գաղափարական դաշտում։ Բոլոր կան, այնպես էլ հոգևոր-գաղափարական դաշտում։ Բոլոր ազգայնականները սկսեցին քննադատել իրենց հայրերին։ Յուրաքանչյուր եվրոպական ազգի ազգայնականները սկսեցին պատասխանատու համարել հրեաներին՝ (որպես պատասխանատու, նյութական մշակույթ և պես գաղափարախոսություն,

ազգ-ցեղ) իրենց առջև ծառացած խնդիրների և խոչընդոտների համար: Թեև նրանք հրեական ծագում ունեն, ինչպես քրիստոնեությունն ու իսլամը, այդուամենայնիվ, հուդայականությունը համարում են իրենց հիմնական խոչընդոտը: Այստեղ մի հարց կա, որը դեր է խաղում քաղաքակրթության հիմքում և հաստատում է իմ թեզը: Այսինքն՝ պետությունը՝ որպես քաղաքակրթության կորիզ, տնտեսական մենաշնորհ է: Այնտեղ, որտեղ կան նոր պետական կազմավորումներ, հին ու նոր մենաշնորհների միջև հակամարտությունը կամ պատերազմը դառնում է անխուսափելի: Պատերազմը պետք է շարունակվի այնքան ժամանակ, մինչև ինչ-որ մեկը կամ կործանվի, կամ հանձնվի, կամ չափազանց աննշան դառնա:

Ինչպես 3500 տարի առաջ հրեական ցեղի համար գոություն ուներ «ավետյաց երկրի» հարցը, այնպես էլ այդ անհրաժեշտությունն ուժեղ կզգացվի Եվրոպայում՝ ազգի և ազգայնականության դարաշրջանում: Նոր հրեա ազգ նշանակում է նոր երկիր: Քանի որ Եվրոպան միշտ եղել է հրեաների դեմ, անխուսափելի է հին «ավետյաց երկրի» վրա հիմնված շարժման առաջացումն ու զարգացումը: Ահա թե ինչպես է ծնվում սիոնիզմ՝ կոչված հրեական բուրժուական ազգայնականությունը՝ որպես 19-րդ դարի ազգայնականության դարաշրջանի արդյունավետ օրինակ:

Այնուհետև պատումը մտնում է պատմություն: Այն, ինչ պետք է շատ կարճ ասել այս առնչությամբ, հետևյալն է. հայրենիքի խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է ժամանակի երկու շատ հզոր պետություն՝ Գերմանիա և Անգլիա: Ֆրանսիան նահանջել է երրորդ տեղ: Հրեա ազգայնականները քրտնաջան աշխատում են երկու ուղղու-

յուններով: Հայտնի է, թե ինչպես են նրանք ուժեղացրել Անգլիային և Նիդեռլանդներին: Հրեա ֆինանսիստները, ովքեր նմանատիպ գործառույթ են կատարում Գերմանիայում, գործի են անցնում: Մտավոր կապիտալի (գերմանական գաղափարախոսություն) ստեղծման գործում մեծ ներդրում են ունեցել նաև հրեա մտավորականները: Գերմանիայի կայսրն այս աջակցության շնորհիվ երկու անգամ գնաց Երուսաղեմ և իր հետաքրքրությունը դրսևորեց նոր հայրենիքի շարժման նկատմամբ: Եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթանակ տարվեր, հուդայականությունը կվերադառնար Պաղեստին կամ իր նախկին հողեր ավելի վաղ և շատ ավելի ամուր հիմքերի վրա՝ գերմանացիների և օսմանցիների պաշտպանության ներքո (երիտթուրքերի կոմիտեի ամենաուժեղ թևը գերմանամետ էր և կապված էր Սալոնիկի հրեաների ու կապիտալիստների հետ): Առանց այն էլ լոնդոնյան թևի վրա ավանդական կշիռ ունեին:

Մի կողմ թողնենք քաղաքական պատմությունը, որը լայնածավալ թեմա է: Հիշվերը հրեաներին խստորեն պատասխանատու է համարում Գերմանիայի պարտության համար: Նա շատ լավ է տեսնում, որ Լոնդոնի գերազանցությունն անկախ չէ հրեական գաղափարախոսությունից և ազգայնականությունից: Գերմանիան մեծ դավաճանության է բախվել, և դրա պատասխանատուն հրեան է: Այսպես է զարգանում հակահուդայականությունը նաև-նատիպ խնդիրներ ունեցող յուրաքանչյուր ազգի մեջ (Ֆրանսիայում Դրեյֆուսի դեպքը): Այնուամենայնիվ, կարելի է ապացուցել, որ դա ճշմարտությունը չէ: Բայց ինչո՞ւ են այս գաղափարները դեռ պահպանվում ամբողջ աշ-

խարհում, օրինակ՝ Իրանի նախագահ Ահմադինեժադի կողմից: Սա կապված է աշխարհում հրեական գաղափարախոսության և ազգայնականության գործառույթի հետ: Այն շարունակում է մնալ առաջատար գաղափարախոսություն, ինչպես իր կապիտալի մենաշնորհները:

Հիտլերիզմը երբեք չի կարող պաշտպանություն ունենալ: Ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ամենամեծ հանցագործությունն է: Սրանք մարդկային ու սոցիալական անվիճելի իրողություններ են: Չի կարելի թերագնահատել հրեա մտավորականների դիրքը մարդկության ազատության, հավասարության և ժողովրդավարական հասարակության վեհ պայքարում: Մի կողմ թողնենք մարգարեներին, ժամանակակից դարաշրջանում բազմաթիվ մտավորականների ու հեղափոխականների վիճակն ակնհայտ է՝ սկսած Սպինոզայից մինչև Մարքս, Ֆրոյդ, Ռոզա Լյուքսեմբուրգ, Տրոսկի, Ադորնո, Հաննա Արենդտ և Էյնշտեյն: Ես տեղյակ եմ, որ դեմոկրատական և սոցիալիստական չափումները շատ ուժեղ են հրեա մտավորականի մոտ: Չեմ կրկնի Ադորնոյի դատողությունը. բայց ե՞րբ են անելու անհրաժեշտ քննադատությունն ու ինքնաքննադատությունը և ե՞րբ գործողություններ կձեռնարկեն թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր մշակույթի ոլորտում հուդայականության օբյեկտիվ դիրքորոշումը ցեղասպանության վերլուծական և քաղաքական հետևանքային դիրք տեղափոխելու համար: Քանի դեռ ճիշտ չի վերլուծվել հրեական ազգայնականությունը՝ թե՛ որպես գաղափարական ուժ, թե՛ որպես առաջատար դիրք, ո՛չ Հոլոքոստի գոհերի հիշատակը կարելի է պատշաճ կերպով արժևորել, ո՛չ էլ կանխել նոր ցեղասպանություններն ու ջարդե-

րը: Հրեական ազգայնականությունը ոչ թե փոքր ազգի ազգայնականություն է, այլ համաշխարհային ազգայնականություն: Այն բոլոր ազգայնականությունների և ազգ-պետությունների հայրն է: Ցավոք, ազգայնականության ամենամեծ և հազվագյուտ գոհերը կրկին հրեաներն էին:

Հուդայականությունը՝ որպես խնդիր, շատ է քննարկվել նշանավոր հրեա մտավորականների կողմից, ինչպիսիք են Մարքսը և Ֆրոյդը։ Բայց անպատասխան է մնում հետևյալ հարցը. ինչպե՞ս բանը հասավ ցեղասպանությանը։ Քանի որ ցեղասպանության գոհերի հիշատակին նվիրվածությունը կախված է միայն հետագա ցեղասպանությունների բացակայությունից, ինչպե՞ս պետք է դրան հասնել։

Պաշտպանական ճառիս մեջ հրեական օրինակի հիման վրա արածս բոլոր եզրակացությունները կարող եմ հետևյալ կերպ ձևակերպել.

Հրեական ցեղն ընդօրինակել է շումերական և եգիպտական քաղաքակրթությունները: Այս ընդօրինակման գի՛նն աքսորն էր: Համառ փոքրիկ ցեղը նախանձից կառուցեց իր սեփական ցեղային գաղափարախոսությունը (կրոնը), ու, կարծես, առաջնորդեց. այն, ինչ ուզում էին ա-նել բոլոր ցեղերը: Նա հիմնեց Երուսաղեմի թագավորու-թյունը: Նրա հիմնած թագավորությունը կործանվեց: Այն էլ ավելի համառ դարձավ ու տարածվեց աշխարհով մեկ: Նա տեղ էր փնտրում իր ցեղի, հետո՝ իր ժողովրդի հա-մար: Տեղ չեն տվել, վտարել են: Որպեսզի չպարտվի, նա ի-ջավ մինչև ատոմ և հասավ տիեզերք: Այս անգամ ցեղը իր փոքր ազգ-պետությամբ խաղում է քաղաքակրթության ա-ռաջնորդության դերը: Գուցե, այն կոչնչացնի ողջ մերձա-

վորարկեյան և նույնիսկ համաշխարհային քաղաքակրթությունը, որի մանկաբարձը հենց ինքն է: Բայց այդ դեպքում ինքն էլ գոյություն չի ունենա: Որովհետև հրեական փոքր քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության էությունն է: Չկա հրեական քաղաքակրթություն առանց համաշխարհային քաղաքակրթության, և չկա համաշխարհային քաղաքակրթություն առանց հրեական քաղաքակրթության: Սա ամենամեծ դասն է, որ պետք է քաղել հրեաների ցեղասպանությունից:

Իմաստունները վաղուց են ասել. «Դուք չեք կարող կրակը կրակով հանգցնել»: Քաղաքակրթության կրակից փոքր քաղաքակրթական կրակներ վառելով՝ փրկության հնարավոր չէ հասնել (ազգ-պետություններ, ընդհանուր առմամբ մենաշնորհներ): Պատմության ընթացքում բոլոր ցեղերի ու ժողովուրդների, աղքատների, ճնշվածների և ստրուկների առաջնորդները, ովքեր կովել են քաղաքակրթության ուժերի դեմ, կա՛մ սպանվել են, կա՛մ հաղթել: Մահացածների հիշատակը չի կարելի մոռանալ: Բայց առաջին բանը, որ արեցին հաղթողները, քաղաքակրթություն ստեղծելն էր: Որովհետև այլ ճանապարհ չգիտեին: Նույնիսկ գիտական սոցիալիզմի հաղթական առաջնորդները չկարողացան փրկվել իրենց կապիտալիստական արդիականության երկաթե վանդակի օրինակը դառնալուց: Նրանք, ովքեր ենթարկվել են ցեղասպանության, երբեք չեն մտածել, որ իրենց հետ նման բան կլինի, Բայց դա եղավ:

Այս պարագայում ես ամբողջ սրտով ավելի շատ եմ հասկանում ցեղասպանության զոհերին, քան ամենահակացեղասպաններին: Ինչո՞ւ եմ ես ավելի շատ հասկա-

նում, քան ցանկացած հրեա: Դա նրանից է, որ նույն համակարգը ինձ էլ է դրել այդ նույն անիվի վրա: Իհարկե, հենց հրեական իշխանությունն էր պատում համակարգի անիվը: Եթե չլիներ այդ գաղափարախոսության պայքարը իշխանության համար, նրա ուժը քաղաքակրթություն ստեղծելու համար, մի՞թե քրիստոնեությունը գոյություն կունենար, եթե չլիներ քրիստոնեությունը, կլինե՞ր Հիտլերը: Ինչպես գերմանական ազգայնականությունը, որը ծնեց Հիտլերին, իր արմատները գտնում է գերմանական գաղափարախոսության, հետևաբար, լուսավորության գաղափարախոսության մեջ (պոզիտիվիզմ և կենսաբանություն), նաև դիալեկտիկական հարաբերությունների մեջ է հրեական գաղափարախոսության և հրեական ազգայնականության հետ, որը դեր է խաղացել լուսավորության մեջ: Այլ կերպ ասած՝ ինչպես հրեական ցեղն ու ցեղակրոնությունն են կազմում հրեական ազգայնականության արմատները, այնպես էլ գերմանական ցեղակրոնությունն է կազմում գերմանական ազգայնականության արմատները: Դրանց փոխկապակցված զարգացումները Գերմանիայում հանգեցրել են դրանց միջև բարդ հարաբերությունների՝ տնտեսական և քաղաքական մենաշնորհների պատճառով: Այս բոլոր պատմա-հասարակական զարգացումները հստակ ցույց են տալիս երկու ազգայնականությունների կապը: Եթե երկու ազգայնականությունն էլ չհաղթահարվեն, ցեղասպանության զոհերը չեն կարող իմաստալից կերպով ոգեկոչվել և հնարավոր չէ խուսափել ցեղասպանությունների նոր տեսակներից:

Երբ նմանատիպ համեմատություն կատարվի արաբական ու հրեական գաղափարախոսությունների և ազ-

գայնականությունների միջև, արդյունքները կլինեն դիա-
լեկտիկական և ցնցող: Եթե չլիներ իսլամը, կլիներ արդ-
յոք Մուհամմեդ մարգարեն: Եթե չլիներ ԲԱԱՄ-ը⁸, կլի-
նե՞ր Սադամը: Թերևս, ասվի, որ ես տավտոլոգիա եմ ա-
նում: Բայց ասածս անցնում է իմ քաղաքակրթական վեր-
լուծության ֆիլտրով: ԱՄՆ-ն համաշխարհային տերութ-
յուն է, հեգեմոն, կարող է նույնիսկ կայսրություն լինել:
Այժմ նա կոչվում է Իսրայելի համար Մերձավոր Արևել-
քում: Միգուցե, վաղը կոչի Իրանի հետ: Կրկին ցեղասպա-
նության վտանգ կա: Այս անգամ կկիրառվի նաև ատոմա-
յին զենք: Միջուկային պատերազմի կանխարգելում՝ մի-
ջուկային պատերազմով: Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ սա է
վտանգը դռան մոտ: Առանց այդ էլ, մեկ Հիրոսիման բա-
վական է: Իմ վերլուծությունը ճիշտ է: Երբ քաղաքակր-
թությունը ստեղծվեց, ասում էին, որ այն գտնվում էր Երկ-
նային աստվածների պաշտպանության ներքո: Երբ փլուզ-
վում է, այն պատասպարվում է ատոմի հետևում: Կեղծը
հազար անգամ ավելի նախընտրելի է, քան իրականը: Ես
խոսում եմ երկրի վրա քայլող մերկ արքաների և նրանց
դիմակազերծ աստծո՝ ատոմային կայծակի մասին:

Ես պատկանում եմ այն մարդկանց խմբին, որոնք ամենաշատն են ցանկանում, որ հրեաները, որոնք շատ գիտակից մարդիկ են, տեղ գտնեն Միջին Արևելքում: Համաշխարհային հսկա դարձած «Լեխիաթանը» չի կարող լի-

⁸ Արաբական Սոցիալիստական Վերածննդի Կուսակցություն: Հիմնադրվել է 1947 թվականի ապրիլի 7-ին Դամասկոսում: 1966 թվականին կուսակցությունը բաժանվել է 2 ճյուղերի՝ սիրիական և իրաքյան: Իրաքյան ճյուղը Իրաքում իշխանության է եղել Սադամ Հուսեյնի գլխավորությամբ, սակայն 2003 թվականին պաշտոնապես լուծարվել է, թեև շարունակում է ընդհատակյա գործունեությունը:

նել միջինարևելյան մշակույթի ժողովրդավարացման և դեմոկրատական դաշնային Իսրայել-Պաղեստինի լուծման ուժը: Այս հրեշքը, որի անվանումը հրեաներն են տվել, ցեղասպանության իրական աղբյուրն է:

Լուծումը գտնվում է Միջին Արևելքի ժողովրդավարական քաղաքակրթության մեջ: Ինչպես Միջին Արևելքն առանց հրեաների ավերակ է, այնպես էլ հրեաներն առանց Միջին Արևելքի ցեղասպանությունների ու արսուրի ենթակա են: Պատմությունը լի է դասերով: Հրեա մտավորականն ավելի ու ավելի է գիտակցում, որ իր խնդիրը համաշխարհային խնդիր է: Լուծումը պետք է փնտրել Միջին Արևելքում: Երբեք չմոռանանք, որ ժողովրդավարական Միջին Արևելքը երազանք չէ, այն մեր ամենօրյա վաստակն է, որքան հացն ու ջուրը: Հրեաները պետք է գիտակցեն, որ ինչպես ցեղասպանության զոհերին ոգեկոչելու, այնպես էլ ընդմիջտ նոր ցեղասպանությունների մեջ չընկնելու ճանապարհն անցնում է միջինարևելյան ժողովրդավարական քաղաքակրթության միջով: Միջին Արևելքի բոլոր ժողովուրդները պետք է ամուր փարվեն ժողովրդավարական հասարակություն կառուցելու խնդրին՝ իմանալով, որ առանց հրեաների չի կարող լինել ժողովրդավարական Միջին Արևելք, և որ պատմական ժողովրդավարական փոխզիջումը միակ լուծումն է:

Ե - Իշխանությունը կապիտալիստական
արդիականության մեջ

Քաղաքակրթություն, իշխանություն և պետություն
հասկացությունները կազմում են սոցիալական հարաբե-

բությունների ամենադժվար վերլուծելի կատեգորիան՝ ինչպես իրենց ներսում, այնպես էլ իրենց փոխկապակցվածության շրջանակներում: Քաղաքակրթությունը մի թեմա է, որի սահմանման շուրջ քննարկումները դեռ շարունակվում են: Շատ ավելի բարդ հարց է, թե՞ որտեղ է սկսվում և ավարտվում իշխանությունը, ե՞րբ և ինչպե՞ս է այն ստեղծվում, ինչպե՞ս պետք է ավարտվի: Թեև դրա անունը ամենօրյա խոսքում հիշատակվում է այնքան, որքան մեր խմած ջուրն ու շնչած օդը, դա այն հարցերից է, որի սահմանման վերաբերյալ ամենաքիչ կոնսենսուսը կա: Դա այդպես է ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք շատ գաղտնի ու բարդ հարցեր են, այլ նաև այն պատճառով, որ ցանկանում են, որ դրանք այդպիսին էլ մնան, և հանուն դրա շատ գաղափարական գործունեություններ են իրականացվում: Ինչ-որ բանից վախենալու առաջին պայմանն այն է, որ այն շատ գաղտնի լինի և մնա բարդության մեջ: Եթե բացահայտի դրա իրական էությունը, բոլորի կողմից ծաղրի առարկա կդառնան և կդադարեն վախի գործոն լինել: Այսպիսով՝ շահագրգիռ խմբերի ամբիցիաները, որոնք նրանք քողարկում են, ջուրը կընկնեն: Հանրության շրջանում այս թեմաների շուրջ բազմաթիվ պատմություններ կան:

Նախ քաղաքակրթությունը սկսվում է իր առասպելական պատմություններով: Առանց այս պատմությունների ենթատեքստի, շահի խմբավորումները կամ հավելյալ արտադրանքի մենաշնորհները կարող են ուժի միջոցով միայն մի քանի անգամ թալանել: Մշտական ու ընդունելի լինելու համար նրանց միանշանակ պետք են դիցաբանությունները, կրոնն ու օրենքը: Մեր օրերում, այս բոլոր

գործոններով հանդերձ, փորձում են ապահովել դրանց մնայունությունն ու ընդունելիությունը՝ սեքսը, սպորտն ու արվեստը հանրահռչակելով և լրատվամիջոցներում ներկայացնելով, հասարակություններին հոգեպես ու էմոցիոնալ առումով էլ ավելի պայմանավորելով այս ամենով:

Ես քաղաքակրթության պատմությունը բաժանեցի երեք հիմնական ժամանակաշրջանի և փորձեցի ուրվագծորեն նկարագրել յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան: Ամենայն ուշադրությամբ ասացի, որ այնքան էլ չեմ հարգում գիտականության մեթոդները, և որ այդ մեթոդները կարող են օգտակար լինել, եթե դրանք սահմանափակ կիրառվեն, բայց դրանք կարող են սպառնալ ազատ կյանքի հնարավորությանը, եթե դրանք դոգմատիկ լինել: Ես հոգացել եմ սոցիոլոգիական մեկնաբանության մեթոդը (գիտականությամբ, պոզիտիվիզմով) կիրառել՝ առանց այն դոգմատիկ դարձնելու: Իմ մեկնաբանությունները ներկայացված են ուրվագծային և բազմաթիվ օրինակներով՝ բաց ցանկացած քննարկման համար: Թեև շատ եմ ընկնում կրկնությունների մեջ, զգույշ կլինեմ, որ այս սովորության մեջ չընկնեմ, եթե դա բացարձակապես անհրաժեշտ չէ:

Թեև ես փորձում էի կապիտալիստական արդիակա-
նությունը (որն ունի նույն իմաստը, ինչ քաղաքակրթու-
յունը) վերծանել որպես Նոր դարաշրջանի պաշտոնա-
կան, հաղթական արդիականություն (ժամանակակից),
հոգացել եմ, որ մեր դարաշրջանն ամբողջությամբ չվե-
հոգացել եմ, որ մեր դարաշրջանն ամբողջությամբ չվե-
հոգացվի կապիտալիզմին և համակողմանի քննադատությ-
ուններ եմ անում դրա հակաարդիականության վերաբեր-
յալ: Թեև համաձայն եմ սոցիոլոգ Էնթոնի Գիդենսի ար-
դիականության սահմանման հետ, բայց չեմ կիսում նրա

մեկնաբանությունները «Երեք ընդհատումների» վերաբերյալ: Երեք ընդհատումներն էին կապիտալիզմը, ազգ-պետությունը և ինդուստրիալիզմը: Շատ ընդգրկուն մեկնաբանություններով ու օրինակներով ներկայացրել էմ, որ երեքն էլ իրենց ծագման առումով զարգացել են քաղաքակրթության սկզբից և հասել են իրենց ամենաուժեղ վիճակին կապիտալիստական արդիականությամբ: Այս գլխում հիմնականում կփորձեմ լույս սփռել թե ինչպես է պաշտոնական արդիականությունը (ֆորմալ արդիականությունը ես անվանում եմ ժամանակակիցություն, դեմոկրատական արդիականություն, քաղաքակրթություն, բոլորը նույն բանն են նշանակում) ավելի կոնկրետ ձևավորում իշխանության և պետության հարաբերությունները:

1-Պոզիտիվիստ սոցիոլոգները (Ա. Գիդենս և այլոր) կարծում են, որ իրենք սոցիոլոգիայով են զբաղվում՝ սեփական քաղաքակրթությունները մեկնաբանելով որպես եզակի քաղաքակրթություն՝ պատմության յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում և առանձին տեսակների մեջ: Օրինակ՝ նրանք չեն վարանում հազարավոր ուսումնասիրություններ կատարել՝ սահմանելու և վերլուծելու բրիտանական քաղաքակրթությունն ու պետությունը՝ որպես պատմության մեջ նմանը չունեցող եզակի պետություն և քաղաքակրթություն: Ծովում՝ ավազ, սրանք էլ ուսումնասիրություն են! Փաստորեն գիտություն կոչվող այս ուսումնասիրության մեջ կատարվում է շատ նորից աղավաղում: Նմանություն անելու համար, ասենք, անտառը ծառերից անտեսանելի դարձնենք: Մենք չենք կարող սահմանել անտառը՝ ուսումնասիրելով միլիոնավոր ծառեր: Ի

սկզբանե պարզ է, որ այս մեթոդը ճշգրիտ արդյունք չի տա: Բայց տասնյակ հազարավոր երիտասարդների օգտագործումը համակարգի իրական բնույթը անտեսելու համար՝ այս տեսակի հասարակագիտությունն անելու պնդմամբ, ամենևին էլ վատ քաղաքականություն չէ: Այդպիսով դատարկվում և անիմաստ է դառնում հասարակական գիտությունների բովանդակությունը:

Ճշմարտությունն այն է, որ բրիտանական պետությունը, իշխանությունը և քաղաքակրթությունը կապված են մի զարգացման հետ, որի հիմնական կատեգորիայի առանձնահատկությունները պարզ էին արդեն հինգ հազար տարի (պետությունը՝ որպես դասակարգային-քաղաքային-տնտեսական մենաշնորհ): Նորից աշխուժացած քաղաքների շուրջ 10-րդ դարից սկսած զարգացած դասակարգերը՝ սկզբում որպես թագավորներ և արիստոկրատներ, իսկ 16-րդ դարից սկսած՝ որպես բուրժուազիա, իշխանության եկան և իրենց իշխանությունը ամրապնդեցին՝ միավորվելով տնտեսական պետական մենաշնորհների շուրջ, իրենց անտեսանելի դարձնելով տարբեր գաղափարախոսություններով կամ դժվար ընկալելի դարձնելու համար զարդարվելով հարյուրավոր խորհրդանշական արժեքներով: Այս զարգացման առաջին օրինակը կամ օրինակներից մեկը՝ բրիտանական պետությունն ու քաղաքակրթությունը, քաղաքակրթության մայր գետի հեգեմոն ներկայացուցիչներից են, ինչը շարունակվում է մինչ օրս:

Վստահ եմ, որ այս մեկ նախադասությամբ սահմանումը բրիտանական հարաբերությունների խճճվածքն անելի հասկանալի կդարձնի, քան տասնյակ հազարավոր

ուսումնասիրությունները: Էությունը մեծ տարբերություն չկա (ըստ հիմնական շահերի խմբերի, որոնք նրանք թաքցնում են) շումներական քահանաների՝ աստղերի շարժումների վրա հիմնված հասարակության տասնյակ հազարավոր տախտակների մեկնաբանությունների և կապիտալիստական արդիականության տասնյակ հազարավոր գիտնական քահանաների մեկնաբանությունների միջև: Միայն հետազոտության մեթոդները, ժամանակներն ու վայրերն են տարբեր:

Հասկանալի է, և մենք ընդգծել ենք, որ ժամանակի և տարածության տարբերությունը նշանակում է փոփոխություն և զարգացում, որը համընդհանուր կոչվում է ձևավորում: Հասարակությունները նույնպես փոփոխվում և զարգանում են՝ կախված ժամանակի և վայրի տարբերությունից: Երբեմն հնարավոր է նաև հետընթաց էվոլյուցիա: Ես չեմ քննադատում ինքնատիպությունը: Տիեզերքում ինքնատիպ չլինող սկզբնական զարգացում կամ փոփոխություն չկա: Յուրաքանչյուր փոփոխություն նշանակում է ինքնատիպություն: Ճշգրիտ կրկնությունը պարզապես դոգմատիկ հավատքի արժեք ունի: «Ճշգրիտ կրկնություն» արտահայտությունը անիմաստ լեզվական խաղ է բոլոր բնական իրադարձություններում:

Այս առումով, իհարկե, կապիտալիստական արդիականությունն ունի նաև շատ կարևոր յուրահատկություն: Այս ինքնատիպությունները իրականացվել են երևք կարևոր ոլորտներում, ինչպես սահմանել է Անտոնի Գիդենսը: Այս համատեքստում կարող է նաև ուսանելի լինել դրանք հայեցակարգելը որպես «ընդհատվող»: Չեմ կրկնի, բանի որ մենք մեկնաբանել և օրինակ ենք բերել կապիտալիզմ

իր ինքնատիպությամբ: Սակայն իշխանություն հասկացության և դրա ավելի կոնկրետ ու իրավական արտահայտման՝ ազգ- պետության հակիրճ և համառոտ ամփոփումը անհրաժեշտ և միանգամայն ուսանելի կլինի:

2- Ասացինք, որ իշխանությունն այն թեմաներից է, որի մասին հասարակագիտությունները շատ են խոսում, բայց մրցում են դրա էությունը խեղաթյուրելու համար: Ասվածը պարզապես դիտավորության վերաբերյալ քննադատություն չէ: Կապիտալիստական արդիականության ամենայուրահատուկ կողմերից մեկը յուրաքանչյուր անհատի կարողությունն է՝ իրեն հզոր համարելու և հասնելու այս վիճակին այնպիսի շրջանակի և առանձնահատկությունների մեջ, որը ոչ մի այլ քաղաքակրթության չի հաջողվել: Սա ամենաշատ շեշտադրման կարիք ունեցող հարցն է: Սա այն թեման է, որով ամենաշատը տարված էր ֆրանսիացի սոցիոլոգ Մ. Ֆուկոն և չէր կարողանում լիովին գլուխ հանել: Լենինը իր «Պետություն և հեղափոխություն» աշխատության մեջ ցանկանում էր սահմանել պետությունը: Բայց, երբ նա դեռ ողջ էր, պարզ դարձավ, որ ամենից շատ սխալվում էր պետության հարցում: Իշխանությունն անգամ չցանկացավ դա ճանաչել: Նա չկախանությունն անգամ չցանկացավ դա ճանաչել: Նա չկախողացավ հասկանալ, որ այս «կախարդված քարի», որն ուժեղ և խորամանկ տղամարդը բերել է մինչև մեր օրեր՝ կրելով քաղաքակրթության տարբեր դիմակներ, ինչպես նաև հիմնարար սոցիալական աշխատանքի օգտագործումը, որը պետք է կառուցվի միանգամայն դեմոկրատա-կան արդիականությամբ, ինչպիսին սոցիալիզմն է, «սո-կան արդիականությամբ, ինչպիսին սոցիալիզմն է, «սո-կան արդիականության ուժի» կողմից հենց սկզբից անվավեր է ճանաչվել:

Շատ բովանդակայից էմ համարում Մ. Բակունինի մի մեջբերումը՝ «իշխանության թագը դրեք ամենադժգոյա-
րատ մարդու գլխին, և քսանչորս ժամվա ընթացքում նա
կդառնա ամենաստոր բռնապետը կամ նրա բարոյակա-
նությունը կփչանա»: Իշխանության սոցիոլոգիայով զբաղ-
վելը դեռևս պահանջում է վերլուծություն՝ որպես ամենա-
հիմնարար գիտական խնդիր: Թե ինչ է իշխանությունը,
ինչպես նաև որքանով է այն անհրաժեշտ, հասարակութ-
յան մեջ մեծ մասամբ անհայտ խնդիր է: Որոշ խմբերի
մտածելակերպի և նրանց թաքցրած շահերի համաձայն
բացարձակ իշխանությունն նշանակում է բացարձակ լու-
ծում: Ճիշտ ինչպես ասորական տեսակետը՝ «ամբողջովին
խլել թիրախի կյանքը»: Կան նաև այնպիսիք, որոնք իշխա-
նությունը համարում են ամբողջական հիվանդություն:
Հատկապես անարխիստներն ու պացիֆիստներն են այս-
պիսին: Ուտ սրանց՝ պետք է խուսափել ժանտախտի
նման ամեն տեսակ իշխանությունից ու ուժից: Իրակա-
նում այս ըմբռնումը իշխանությանը հանձնվելու օրյակ-
տիվ ձևն է:

Ժողովրդավարական քաղաքակրթական համակար-
գի բերած սահմանումն ու լուծումը որակապես տարբեր
են: Յուրաքանչյուր սոցիալական խմբի պաշտպանության
իրավունքը սուրբ է: Խմբի գոյության և նրա գոյության հետ
կապված արժեքների դեմ յուրաքանչյուր հարձակման
դեմ պաշտպանական ուժ լինելն անփոխարինելի իրա-
վունք լինելուց անդին գոյության պատճառ է: Կարծում եմ,
որ պաշտպանական ուժը դասական իմաստով իշխա-
նությունն անվանել չի կարելի: Ավելի տեղին կլիներ այն
անվանել դեմոկրատական պաշտպանական ուժ կամ իշ-

խանություն: Նկատի ունենալով, որ նույնիսկ վարդը՝ որ-
պես բույս, ցանկանում է պաշտպանվել իր փշերով՝ ևս
կցանկանայի ժողովրդավարական իշխանության այս
պարադիգմը անվանել «վարդերի տեսություն»:

ա- Ամենահարմար սահմանումը իշխանության
ֆունկցիոնալացումն է՝ որպես ցանկացած հասարակա-
կան գործունեություն, որն ուղղված է քաղաքակրթության
համատեքստում հավելյալ արտադրանքի ձևերի մասին,
ավելացմանն ու բռնագրավմանը: Եթե դրանք ծառայում
են սոցիալական հավելյալ ապրանքների և արժեքների
արտահոսքին՝ գաղափարական գործունեությունից մինչև
ռազմական գործողություններ, քնեցնելու պատմություն-
ներից մինչև ցեղասպանություններ, գվարճանքի խաղե-
րից մինչև կրոնական ծեսեր, ապա, ի վերջո, այդ գործո-
ղությունները կարելի է անվանել ուժային գործունեությու-
ն: Այս առումով իշխանությունը հասարակական գոր-
ծունեության շատ ընդգրկուն դաշտ է: Հատկապես քաղա-
քակրթական հասարակություններում իշխանությունը
հակված է անընդհատ աճելու խորությամբ և լայնությամբ
հավելյալ արտադրանքի ավելացմանը համաչափ:

Եթե հստակեցնենք հավելյալ արտադրանք և արժեք
հասկացությունները, ավելի լավ կհասկանանք իշխա-
նության բնույթը: Երբ մենք դիտարկում ենք ուժի կիրառ-
մամբ անհատների և խմբերի նյութական և հոգևոր ստեղ-
ծագործությունների, ձեռքբերումների և մշակութային ար-
ժեքների գավթումը՝ որպես ամբողջություն, և «իշխա-
նության արվեստը» այնքանով, որքանով այն ինստիտու-
ցիոնալացված է, ապա պարզից էլ պարզ կդառնա, թե ինչն
է «գրավված» և ով է «գրավողը»: Իշխանությունը իրեն

չպատկանողին ուժով անընդհատ զավթելու, սեփականը համարելու, ասիմիլացնելու, յուրացնելու, այլապես բռնի կերպով դեն նետելու, աքսորելու, հայրենագրկելու, գործագրկելու, ունեգրկելու և ընդհանրապես հոգեպես ու նյութապես արժեգրկելու գործողությունն ու արվեստն է: Շատ նեղ մոտեցում կլինի սա սահմանափակել միայն տնտեսական հավելյալ արտադրանքի և արժեքի յուրացման ակտով: Այս առումով գրավումն առանցքային է: Սակայն դրան հասնելու ճանապարհին իշխող տերությունների կողմից գրավվում են հազարավոր այլ արժեքներ, որոնց գումարն ավելի իրատեսական է իշխանություն անվանել:

Ժողովրդավարական իշխանության հիմնական գործառույթը կապված է այն իրավիճակների հետ, որոնք դրական են, անհրաժեշտ, արդարացված և դժվար է հրաժարվել բոլոր առումներով՝ պաշտպանել համապատասխան անձի և խմբի գոյությունը և նյութական և հոգևոր արժեքները, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կապված են նրանց գոյության հետ: Նրա հիմնական գործառույթն է նաև դրանց բռնագրավումը չհանդուրժելը, և, եթե դրանք բռնագրավվել են, յուրացվել, ապա կրկին դրանք հետ վերադարձնելը: Ժողովրդավարական իշխանությունն այս բովանդակության հիման վրա գործողություններ ձեռնարկելու արվեստն է: Ըստ էության, ավելի ճիշտ է ասել, որ դա գրավումը կանխելու ուժն է և դրա գեղարվեստական գործողությունը: Գոյաբանական տարբերություն կա ուժի կիրառման (բանակ-պատերազմ) գործունեության կամ արվեստների միջև, որը նկատվում է հայրենիքը գրավելու և դրա գրավումը կանխելու դեպքե-

րում: Այս երկուսը հակասական հասկացություններ են: Հասարակության մեջ այս իրավիճակներն արտահայտվում են բազմաթիվ հիմնական հայեցակարգային երկակիություններով, ինչպիսիք են լավ-վատ, մեղք-լավություն, ճիշտ-սխալ, ճիշտ-անարդար, գեղեցիկ-տգեղ:

Բ- Իշխանություններին, ըստ դրանց տեսակետների, կարելի է բաժանել ու դասակարգել բազմաթիվ առումներով:

I - Քաղաքական իշխանություն. Դա իշխանության ամենաօգտագործվող ձևն է: Այն վերաբերում է պետության կառավարման և գործադիր գործառույթին և դրա կանխատեսումներին (պետության վրա հիմնված կուսակցության և քաղաքացիական հասարակության օրինակներ): Դա իշխանության մի ձև է, որն ունի մեծ դետերմինիզմ և ամենաընդգծվածն ու օգտագործվածն է ողջ պատմության ընթացքում:

II - Տնտեսական իշխանություն. Խոսքը վերաբերում է մենաշնորհային ուժերին, որոնք իրականացնում են հավելյալ արտադրանքի և արժեքների բռնագրավման ակտը: Պատմության ընթացքում բազմաթիվ ձևեր են կիրառվել:

III- Սոցիալական իշխանություն. Այն վերաբերում է իշխանության գործողությանը և ավանդույթին, որոնք հասարակական հիմնական հատվածները հաստատում են միմյանց նկատմամբ: Կան բազմաթիվ կարևոր տարբերություններ՝ կապված ընտանիքի, դասի, սեռի և էթնիկ պատկանելիության հետ: Դրանցից մի քանիսին պետք է առանձին անդրադառնալ: Ընտանիքում հայրը՝ դասաւարդում հավելյալ արժեքը զավթողը, սեռի պարագայում՝ կարգում հավելյալ արժեքը զավթողը, սեռի պարագայում՝ տղամարդը՝ սեռով, էթնիկական առումով ճնշողը, գերիշ-

խող էթնիկ պատկանելիությունը ներկայացնում է իշխանությունը:

IV- Գաղափարական իշխանություն. Նշանակում է իշխող մտածելակերպ: Գիտական և մշակութային հարաբերություններում առաջադեմ անհատներն ու խմբերը գտնվում են գաղափարական իշխանության դիրքերում:

V- Ռազմական իշխանություն. Դա իշխանության հետ ամենաակնառու նույնական հաստատությունն է: Ամենածայրահեղ, ամենահակասոցիալական, ամենահակամարդկային իշխանության ձևն է: Այն բոլոր իշխանությունների մայրն է, ավելի ճիշտ՝ հայրը:

VI- Ազգային իշխանություն. Դա վերաբերում է ամբողջ ազգի վրա իրականացվող կենտրոնական իշխանությանը: Հոգ է տանում, որպեսզի արտահայտվի որպես միասնական և անբաժանելի: Դա կարելի է անվանել նաև ազգային ինքնիշխանություն:

VII- Համաշխարհային իշխանություն. Սա վերաբերում է գերիշխող քաղաքակրթության և արդիականության հեգեմոն դիրքին կամ կայսրությանը: Այսօր կապիտալիստական արդիականությունը ստիպված է օգտագործել այդ ուժը ԱՄՆ-ի գլխավորած համաշխարհային տնտեսական մենաշնորհների և ազգ-պետությունների հետ: Այս տեսակի բաժանումները հետագայում կարող են բազմապատկվել:

3- Իշխանությունը պատմահասարակական և ինստիտուցիոնալ հարաբերությունների հանրագումարն է: Պատմականորեն այն տեղակայվում է հասարակական զարգացման ամենակարևոր հյուսվածքների և ոլորտների վրա և փորձում է դառնալ ավանդական: Ավանդակա-

նություն նշանակում է նաև ինստիտուցիոնալություն: Իշխանությունները սոցիալական հարաբերությունների այն ոլորտներն են, որոնք առավել ինստիտուցիոնալացված են, հոգ են տանում և նույնիսկ կապված են արձանագրությունների: Քանի որ դրանք շատ ֆունկցիոնալ են դարձել շահագրգիռ անձանց կողմից, դրանց ինստիտուցիոնալացումը և ձևավորումը շատ լավ արձանագրությունների հետ կապվել կենսական նշանակություն ունի դրանց շարունակականության և ներկայացվածության համար: Օրինակ՝ սուլթանական տերությունների կառուցումը, դրանց փոխանցման ու հանձնման արարողությունները, գրավումը կարգավորվում էին հոյակապ նախշերով, խորհրդանիշներով ու արձանագրություններով: Յուրաքանչյուր հարաբերություն՝ հագուստից մինչև սնունդ, ամուսնությունից մինչև մահ, հազարավոր տարիներ առաջ ձևավորված ավանդական ձևեր ունի: Այդ իսկ պատճառով ոչ բոլորը կարող են իրենց ուզած ուժով իշխանություն լինել: Կասեն՝ դարձել է ավագակ կամ դեսպոտ: Մինչդեռ իշխանության ամենաակնառու և իրական էությունը ավագակապետությունն ու դեսպոտիզմն է: Բայց իշխանության փառաբանված, սրբացված ինստիտուտը գտնում է, որ իր ինստիտուցիոնալ շարունակականության և հեղինակության համար անհրաժեշտ է դաժանորեն ընդդիմանալ իշխանության այս բաց ձևերին, որպեսզի չասվի, որ «գլխարկն ընկավ, և նա ճաղատ երկնաց»: Նա գիտի, որ իր լեգիտիմությունը միայն այս ավանդույթներով և խորհրդանիշներով է զգալի չափով ապահովվում:

Հիշեցնեմ նաև մի անալոգիա, որը նշել եմ իմ նախորդ պաշտպանական ճառում: Իշխանությունը կարելի է նմանեցնել ձնագնդի, որն ավելի ու ավելի է մեծանում, բռնի դառնում, երբ ընկնում է քաղաքակրթական հասարակության պատմական շահերի մենաշնորհների լեռան գագաթից: Պատմության մեջ այսպիսի հոսքն օրինաչափություն ունի:

4- Իշխանությունը կարելի է ավելի լավ հասկանալ՝ համեմատելով այն վարակիչ հիվանդության հետ: Այսպիսով, իշխանությունը վարակիչ է: Սոցիալական այս հիվանդությունը, որն ի սկզբանե միայն «ուժեղ և խորամանկ տղամարդն» էր իրականացնում՝ նախ կենդանիների որսի, ապա կուտակումներ ունեցող մայր կանանց վրա, սկզբում ի հայտ եկավ հիերարխիկ հայրապետական կարգով՝ քահանա (իմաստ ունեցող անձի) + կառավարիչ (անձը, ով կառավարում է հասարակությանը իր փորձով) + գորահրամանատար (իշխանությունը մենաշնորհող), ու ինստիտուցիոնալացվեց այս եռյակի կողմից: Դասակարգային ու՝ քաղաքաշինության միջոցով պետականացվեց: Սակայն չպետք է կարծել, որ ուժեղ ու խորամանկ տղամարդկանց հիերարխիկ հայրապետական կարգը վերացավ պետական իշխանության հաստատմամբ:

Այս անգամ իշխանության բանաձևը կարող ենք մշակել հետևյալ կերպ՝ իշխանություն=ուժեղ ու խորամանկ տղամարդ+հիերարխիկ հայրապետություն+պետություն: Այս երեք հիմնարար ինստիտուտներն արտահայտում են իշխանական հասարակությունը: Մենք այս կարգը բազմաթիվ վերին և ստորին հարկերի կառուցման հետ մեկտեղ անվանում ենք քաղաքակրթություն՝ որպես ընդհա-

նուր կատեգորիա: Առաջին հարկում տնտեսություն է, իսկ վերին հարկում՝ աստվածների խորհուրդը: Շումերներն այսպես են կառուցել քաղաքակրթությունը: Դրա ձևը փոխվել է, բայց էությունը միշտ վերելք է ապրել և պահպանել է իր իմաստը: Առաջին հարկում կան մարդ արարածներ, որոնք պատմության ընթացքում օգտագործվել են որպես հավելյալ արտադրանք, հատկապես ստրուկներ, ճորտերը և բանվորները: Այստեղ են հիմնականում գործում, այսպես կոչված, արհեստավորները, ֆերմերները և այլ ինքնագրաված անձինք: Վերին հարկում կան դիցաբանական աստվածներ, միայնակ աստվածներ (Լըբեմն կարող են նստել սուլթանը իր ստվերներով կամ սուրհանդակ մարգարեները, շամաններն ու քահանաները), տեղ են գտնում նաև կառավարող գաղափարներն ու օրենքները (Պլատոնի գաղափարը):

Մինչ վաղ և միջնադարյան դարերում իշխանությունը հիմնականում իրականացվում էր այս հիմնական ինստիտուտների և հատկապես պետության տեսքով, կապիտալիստական արդիականության դարաշրջանում ամբողջ հասարակությունը ներգրավվեց իշխանության մեջ: Այսինքն՝ ամբողջ հասարակությունը վարակված է իրեն իշխանություն համարելու հիվանդությամբ: Թեև իշխանության տարածումը այն ինստիտուտների միջոցով, որոնք վճռորոշ են և այն, ինչ Անտոնի Գիդենսն անվանում է «ընդհատվող», հիվանդություն է, այն էապես հատուկ է կապիտալիստական արդիականությանը: Որոշ գաղափարախոսություններ և ինստիտուտներ որոշիչ դեր են խաղում այս հարցում: Այս հարցերը կքննարկեմ հաջորդ բաժնում:

Անկասկած, այն, որ իշխանությունը փոխանցվում է ողջ հասարակությանը, չի նշանակում միայն, որ այն դարձել է շատ հզոր: Դա նշանակում է նաև, որ այն դարձել է անօգնական, թշվառ, մոտենում է քայքայման գործընթացի վերջին փուլին ու արագությանը: Երբ ինչ-որ բան հասնում է իր վերջնական վիճակին, երկու բան է տեղի ունենում: Կամ հետաքրքրվածը դրա հետ կանխ այն, ինչ հարկն է, կամ ի, եթե չանի, ապա այն կփտի: Օրինակ՝ երբ խնձորը հասնում է իր ամենահասուն վիճակին, այն ինչ պետք է անել, ճյուղից պտուղը պոկելն է: Եթե դա չարվի և անցնի որոշակի ժամանակահատված, խնձորը կփչանա, կորդոտի, կքայքայվի: Համեմատությունը կուպիտ է, բայց այն վերաբերում է նաև կառավարություններին: Իշխանության ֆենոմենը, որն արդեն հաստատվելիս հիվանդություն էր, կարծես կապիտալիստական արդիականությամբ քայքայման փուլին է հասել, զարշահոտ է: Բակունինի խոսքերով՝ այնքան փտած է, որ եթե վարակի, նույնիսկ ամենաառողջ, բարոյական մարդուն կհիվանդացնի:

Այս դատողությունն իրականում հետևյալն էր. «Երբ իշխանությունն իր թագը դնում է ամենաժողովրդավար մարդու գլխին, քսանչորս ժամվա ընթացքում նրան դարձնում է ամենաանբարո բռնապետը»: Սա ճիշտ է: Այս քայքայվող իշխանությունը թագի պես դրեք ամենաճնշված կնոջ գլխին, և նա քսանչորս ժամվա ընթացքում կդառնա բռնապետ: Այս քայքայումն ու հիվանդությունը կանխելու միակ միջոցը ժողովրդավարական արդիականությունը որպես համակարգ կառուցելն է:

Զ - Կապիտալիստական արդիականությունը և ազգ-պետությունը

Ազգ-պետություն հասկացությունը խավարի մեջ մնալու հետ մեկտեղ ամենաաղավաղված հասկացություններից է: Համառորեն խոյս է տրվում դրա իրական գործառույթն ու հիմնական դերը որոշելուց: Կարելի է ասել, որ այն օգտագործվում է առավելապես քարոզական նպատակներով: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում նրա գոյաբանական կապը ֆաշիզմի և ազգայնականության հետ անտեսանելի դարձնելու համար: Ճիշտ այնպես, ինչպես անտեսվում է ֆաշիզմի ու ազգայնականության պատահական կապը պաշտոնական արդիականության հետ: Սա միայն բուրժուական լիբերալներին հատուկ վերաբերմունք չէ: Սոցիալիստներն էլ ազգ-պետության վերաբերյալ կա մ պաշտպանողական դիրքերից են հանդես գալիս, կա մ մերժում են՝ սովորական նախադասություններով ու բառերով նկարագրելով այն, ասես դա ընդհանրապես կարևոր չէ: Այնուամենայնիվ, ազգ-պետությունը մեր դարաշրջանը հասկանալու և փոխելու առանցքային հասկացություններից մեկն է: Թեև նա այս հարցում թերի հասկացություններից մեկն է: Բայց ես էնթոնի Գիդենսին լուսավորող եմ համարում՝ էր, բայց ես էնթոնի Գիդենսին լուսավորող եմ համարում՝ ազգ-պետության կարևորության բացահայտման առումով:

Այն թեմաները, որոնք ես մինչ այժմ փորձել եմ ներկայացնել, ինչ-որ առումով կարելի է դիտարկել որպես ազգ-պետությունը սահմանելու և դրա գործառույթը հստակեցնելու նախնական նախապատրաստություն: Շատ վերլուծական չի լինի որոշել ազգ-պետության դերն

առանց կապիտալիզմի առաջացման գործոնների, արդիականության, իշխանության, ազգ և պետություն հասկացությունների սահմանման՝ նույնիսկ նախագծային մակարդակով: Հրեական հարցը հիմնական վերնագրերի տեսքով ուրվագծորեն ներկայացնելու փորձս նույնպես թեմայի հետ սերտորեն կապված է: Ինչպես ազգ-պետությունը վերլուծելն առանցքային 1. այսօրվա սոցիալական խնդիրների լուծման համար, այնպես էլ հրեական հիմնախնդրին պատմական և սոցիալական հարթակներում անդրադառնալը քաղաքակրթությունների համատեքստում, գոնե սահմանման մակարդակով, ազգ-պետության հիմնախնդիրը վերլուծելու համար նույնպես խիստ ուսանելի կլինի և օրինակելի արժեք կունենա: Շատ թերի և սխալ կլինի Հոլոքոստի զոհերին ոգեկոչել և իմաստավորել՝ առանց հրեական հարցի և ազգ-պետության վերլուծման: Այսօրվա միջինարևելյան ողբերգությունը լիովին հաստատում է արված վերլուծությունը:

1-Ազգ-պետությունն այն ձևն է, որով իրականացվում է կապիտալիստական մենաշնորհը: Դեռևս 16-րդ դարում Նիդեռլանդներում և Անգլիայում իսպանական և ֆրանսիական կայսրությունների հավակնությունները տապալելու համար անհրաժեշտ պետական ձևը որոշակի իմաստով պրոտո ազգ-պետությունն էր: Նիդեռլանդների Իշխանությունը և Անգլիայի Թագավորությունը կփորձեն գերակայություն ձեռք բերել՝ վերածվելով ազգ-պետությունների: Երբ 1649 թվականի Վեստֆալիայի կոնսենսուսով պետությունների միջև առաջին պլան մղվեց ազգային գործոնը, դեպի ազգ-պետություն զարգացումներն արագացան: Այն փաստը, որ պետություններն իրենց տնտե-

սությունն ու քաղաքականությունը հիմնում էին մերկանտիլիզմի վրա, ևս մեկ ուժեղացնող և արագացնող գործոն էր, որն առաջին պլան մղեց ազգային շուկայի գործոնը: Ազգային լեզվի, արվեստի և պատմության ուսումնասիրություններն այժմ ավելի ու ավելի են գտնվում պետության բացառիկ վերահսկողության ներքո: Տարբեր միջազգային հակամարտություններ և պատերազմներ այլևս չէին կարող ծավալվել առանց ազգայնականության և ազգ-պետության տիպի իշխանության: Դրանում առաջատար դեր են խաղացել Նապոլեոնյան պատերազմները: Պատերազմը չէր կարող ծավալվել առանց Ֆրանսիան ազգ-պետություն դարձնելու: Գերմանացի գաղափարախոսները, որոնք ուշադիր հետևում էին գործընթացին, հայտնաբերեցին գերմանական ազգայնականության և ազգ-պետականության համար անհրաժեշտ բոլոր հուշումները՝ ի դեմս Նապոլեոնի: Արագ զարգացող գերմանական ազգայնականությունն էական դեր կխաղա Գերմանիան որքան հնարավոր է շուտ միավորելու և արդիականության ձգտած պետություն ստեղծելու գործում: 19-րդ դարի սկզբին արվեցին գործընթացի առաջին քայլերը, որոնք հետագայում ծնելու էին Հիտլերին:

Իրականում թեման ավելի խորքային է: Խոսքը կապիտալիստական արդիականության (քաղաքակրթության) հիմքերի մասին է: Այս շարժումը, որն իր կենտրոնում տնտեսական մենաշնորհի հաղթանակի ձգտում ուներ, ոչ միայն կլսեղաթյուրեր ազգային զարգացումը, այլ պետք է ազգայնացներ բոլոր այն գործոնները, որոնք ազգը դարձնում են ազգ: Առանց կրոնի ազգայնացման դժվար էր տնտեսական մենաշնորհի տիրապետությունը շուկայում:

Մշակույթի և արվեստի ազգայնացումը կապված է նմանատիպ մենաշնորհային դիրքի հետ: Պատերազմների ազգայնացումը կլինի վերջին և ամենակարևոր գործոնը: Այս բոլոր գործոնների ազգայնացումը կառաջացնի ազգային ոգի, որի արդյունքում կառաջանա ազգայնականություն: Ազգի ու պետության վերաբերյալ գաղափարախոսների ուսումնասիրություններն արդեն պատրաստել էին անհրաժեշտ ինտելեկտուալ հիմքերը: Հասկանալի է, որ այս բոլոր գործոնները ազգային շուկայի և դրա համար մեծ պայքար մղող և իրեն ամեն գնով պարտադրող մենաշնորհային կապիտալիզմի գործն էին:

2- Արդյունաբերական հեղափոխությունը թափ հաղորդեց բոլոր այս գործընթացներին: Արդյունաբերականացումը, որը մեծ առևտրից հետո ավելի ու ավելի մեծ հավելյալ արժեք էր ստեղծում, ազգայնացման հիմնական գործոնը կլիներ: Ազգային արդյունաբերությունը նշանակում էր առավելագույն շահույթ ամբողջ ազգի բոլոր կապիտալիստների համար: Այս առումով վճռորոշ է 19-րդ դարը: Ինդուստրիալիզմը՝ որպես գաղափարախոսություն, սերտորեն կապված է ազգայնականության հետ: Այն, որ ազգայնականությունը դարձավ 19-րդ դարի ամենահայտնի գաղափարախոսությունը և քաղաքական գործող ուժը, հնարավոր չէ ինդուստրիալիզմից առանձին պատկերացնել: Առևտրային բուրժուազիան ծավալի պատճառով չի կարող ինքնուրույն հոգ տանել ամբողջ ազգի նկատմամբ: Մերկանտիլիզմը հեռու է ինքնուրույն տնտեսական մենաշնորհի ստեղծելուց, որն իր հետևից կքաշի ազգին: Բուրժուազիան, որը մեծապես ընդլայնվել է իր արդյունաբերական մենաշնորհներով, այժմ սկսել է իրեն

ամբողջ ազգի անունից խոսելու իրավունք վերապահել: Այն վերաշարադրեց իր պատմությունը, պարզաբանեց իր փիլիսոփայական ուղղվածությունը, ազգային մշակույթը դարձրեց իր պատմության մի մասը: Նա իր հետքն է թողել ազգային բանակի և ազգային կրթության վրա: Ազգային արդյունաբերական բուրժուազիայի և կապիտալիզմի գերակայությունն ու հաղթանակն ամբողջ ազգում դարձել է մշտական:

Բուրժուական հեղափոխություն հասկացությունը իմաստ ունի, երբ այն ներառում է այս բոլոր գործընթացները: Այլապես առանձին անգլիական, ֆրանսիական և նորմանատիպ հեղափոխությունները պլանավորված բուրժուական հեղափոխություններ չեն, ինչպես ենթադրվում է: Այն, ինչ արեց բուրժուազիան, այդ հեղափոխություններն օգտագործելն էր հոգուտ իր շահի: Միայն է արդյունաբերական հեղափոխությունը դիտարկել որպես բուրժուական դասակարգի հաղթանակ: Այս հեղափոխությունը ևս պատմության մեծ կուտակումների արդյունքն է:

Հարցն այն էր, որ եսասեր մենաշնորհատեր բուրժուազիան, ինչպես դա անում է ամեն բնագավառում, գրավեց այս դաշտը և պարտադրեց իրեն ու իր շահույթը: Ինչպես տնտեսությունը սոցիալական դաշտ է, որը չի պապես տնտեսությունը սոցիալական դաշտ է, որը նախաարդյունաբերությունը տնտեսական դաշտ է, որը նախապես չի պահանջում արդյունաբերական բուրժուազիա: Առևտրային մենաշնորհների արածն այն էր, որ զավթեցին այս տարածքը, որը պատմականորեն շատ ավելի եղանակաբարձ էր, քան առևտուրը: Իսկական հեղափոխության տերերից ոչ մեկ բուրժուական չէր: Բուրժուա-

գիան ո՛չ տեսականորեն, ո՛չ գործնականում ներգրավված
չէր արդյունաբերական հեղափոխության նախապատ-
րաստման մեջ: Արդյունաբերական հեղափոխությունը
պատմահասարակական զարգացման ուղիքում տնտե-
սության կատարած կարևորագույն թոփախներից էր: Ճիշտ
այնպես, ինչպես նեոլիթյան շրջանի գյուղատնտեսական
հեղափոխությունը: Պատմության յուրաքանչյուր ժամա-
նակաշրջանում զարգացող տնտեսական արտադրությու-
նը պետությանը և նրա գործընկերներին, որոնց էությունը
տնտեսական մենաշնորհն էր, կվերածեր ամենահավակ-
նոտ, հանդուգն նոր մենաշնորհների, որոնք անհրաժեշ-
տության դեպքում չեն վարանի ուժ կիրառել արտադրո-
ղականության նոր դաշտում: Այս մենաշնորհների մեջ
ազգ-պետությունն, ըստ էության, կգտներ իր նյութական
հիմքը, իսկ եթե չկարողանար գտնել, կձևավորեր:

3- 19-րդ դարի կեսերը պատմության շրջադարձային պահերից է: Կա՛մ բուրժուազիայի կենտրոն ազգ-պետությունը կհաղթեր, կա՛մ հասարակության բոլոր շերտերի դեմոկրատական կոնֆեդերատիվ շարժումը, որը դուրս էր այս նոր մենաշնորհից ու արիստոկրատիայից: Թեև 1640 և 1688 թվականների անգլիական հեղափոխությունների և 1789 թվականի Ֆրանսիական հեղափոխության մեջ հեղափոխական ուժերի միջև հստակ տարբերություն չկար, այս երկու միտումները մեծ դեր խաղացին: Ֆրանսիական հեղափոխության կոմունարները և անգլիական հեղափոխության լեւելերները դեմոկրատական տենդենցի ներկայացուցիչներ էին: Այդ միտումները հետագայում կլուծարվեին: 1848-ի հեղափոխությունները իսկապես ժողովրդական հեղափոխություններ էին: Կ. Մարքսի և Ֆ.Էնգելսի

«Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» աշխատությունը տեղին ու պատմական էր: Բոլոր տեսակի հետադիմական ուժերի հետ փոխզիջումների գնացած բուրժուազիայի դավաճանության արդյունքում հեղափոխությունների պարտությունը ռազմավարական առաջին կորուստն էր: Ժողովրդի գարունը կարճ տևեց, ու նորից մուրձմեղը սկսվեց: Բուրժուազիայի հեղափոխականությունն էլ կապված էր նրա ակնթարթային շահերի հետ: Եթե նրան հաջողվեր, քաղաքական իշխանությունը վաղաժամ կվերածեր տնտեսական մենաշնորհի: Ամեն ինչ կորցնելու փոխարեն այն կարողացավ պահպանել ունեցածը և բավարարվել սահմանափակ ձեռքբերումներով: Հին ռոյալիստներն ու արիստոկրատիան նույնպես չստացան այն, ինչ սպասում էին: Ազգ-պետությունն այս գործընթացում էլ ավելի կուժեղանար՝ որպես որոշ իմաստով հավասարակշռող ուժ: Կենտրոնական ազգ-պետության հիման վրա տնտեսական և քաղաքական մենաշնորհների դավաճանությունը կորոշի հետագա ընթացքը: 1861 թվականին պաշտոնապես հռչակվեց իտալական ազգ-պետությունը, իսկ 1871 թվականին՝ գերմանականը: Հերթը հասնելու է այլ ազգ-պետությունների հռչակմանը:

Երբ նոր հեղափոխական ալիքը, որին հույսով սպասում էին, չեկավ, Մարքսը նահանջեց Լոնդոն, ձեռնամուխ եղավ կապիտալն ուսումնասիրելուն. միջազգային էսսենսացիալիստական աշխատանք էր: Գերմանացի կոմունիստները (ներառյալ Մարքսն ու Էնգելսը) օբյեկտիվորեն ընդունեցին պարտությունը՝ հիմք ընդունելով կենտրոնացված ազգ-պետությունը: Ըստ ճգնաժամային տեսությունների և կապիտալիզմի անկման ծրագրերի՝ կազմակեր-

պությունների ստեղծումը, ռազմավարություններ և մարտավարություն մշակելը աստիճանաբար վերածվեց մի շարժման էկոնոմիզմ կոչվող մենաշնորհից բաժին ստանալու համար: Այս ամենն արվեց ընդդեմ հասարակության կապիտալիզմի հետ նույն արդիականության օրինաչափությունների շրջանակներում (ինդուստրիալիզմը և ազգ-պետությունը օրինական համարել) հաշտության գալով: Էկոնոմիզմը նշանակում է արդյունաբերական մենաշնորհների տնտեսական և ազգ-պետության ծրագրի ընդունում: Խորհրդային հեղափոխությունը, ինչպես և դրա նախորդները, չեն կարողացել խուսափել մենաշնորհ պետական կապիտալիզմ + ազգ-պետություն ծրագրի գործիք լինելուց: Չինական հեղափոխությունը երկար իրարանցումից հետո չինական ազգ-պետության + չինական մենաշնորհային կապիտալիզմի + համաշխարհային մենաշնորհային կոնսենսուսի հետ նույն ճակատագիրը կիսելուց չկարողացավ խուսափել:

Ազգային-ազատագրական հեղափոխությունները, որոնք ավելի մակերեսային մոդեռնիստական մտածելակերպի հետ կապված հեղափոխություններ էին, որպես իրենց առավելագույն ծրագրեր սահմանեցին ինդուստրիալացումը և ազգ-պետությունը: Թեև նրանց մեջ շատ էին ռեալ-սոցիալիստական օրինակները, սակայն ծրագրերը նույնն էին: Գիտական սոցիալիզմի անվան տակ իրականացված հարյուր հիսունամյա շարժման ձախողման հիմնական պատճառն այն է, որ այն չի կարող հաղթահարել լուսավորչական արդիականությունը և չի կարող դրսևորել ժողովրդավարական արդիականություն ստեղծելու և իրականացնելու տեսական, ծրագրային, ռազմավարա-

կան և մարտավարական ուժը: Ավելի ճիշտ՝ նույնիսկ այդ մտադրությունը չունի: Բոլոր ցուցանիշները վկայում են, որ այս շարժումն ունի մանր բուրժուական բնույթ, նեղ հորիզոն և հեշտությամբ հանձնվում է կարգուկանոնին, ինչպես հաղթանակի արբեցողությունը:

Անարխիստները, ովքեր բողոքում էին այս գործընթացից, չէին կարող քաղաքական այլընտրանք դառնալ, հատկապես Բակունինի, Պրուդոնի և Կրոպոտկինի կարևոր քննադատությունների և ծրագրային առաջարկների հիման վրա՝ իրենց կազմակերպելու անկարողության, գաղափարական նեղության, հասարակության մասին մակերեսային իմացության և՛ անհատական գործողությունների ըմբռնման պատճառով: Նրանց միջամտությունները պատմական գործընթացին չէին կարող ցանկալի հաջողություն բերել: Երկու շարժումների հիմնական թույլ կողմն էլ նրանց կողմից Լուսավորչական փիլիսոփայության ընդունումն էր, ինչպես որ կար, և նրանց դոգմատիկ կախվածությունը պոզիտիվիստական գիտականությունից: Ձախողումը հիմնականում պայմանավորված էր գաղափարական պատճառներով:

Մյուրեյ Բուկչինը, կարծես թե, ավելի ճշգրիտ ախտորոշում է այն, ինչ տեղի է ունենում սոցիալական դաշտում, երբ ասում է, որ Եվրոպայում քաղաքային և գյուղական աշխատողների դեմոկրատական կոնֆեդերացիայի միտումները շատ ուժեղ էին մինչև 1850-ականները, և որ հնարավորությունը լիովին կորսվեց, երբ սոցիալիստները հանձնվեցին կենտրոնական ազգ-պետություն մոտեցմանը:

4- Մեծ փիլիսոփա Նիցշեն (պատշաճ կլինի նրան բնորոշել որպես կապիտալիստական դարաշրջանի ամենահզոր ընդդիմադիր մարգարե) առաջիններից էր, որը գիտակցեց 1871 թվականին գերմանական ազգ-պետության հոչակման մեծ վտանգը: Մինչ բոլոր մտավորականները՝ ներառյալ սոցիալ-դեմոկրատները, ողջունում էին այս զարգացումը, նա դրանում տեսնում էր մարդկության մեծ կորուստը: Եթե չեմ սխալվում, նրա մեկնաբանությունների էությունը հետևյալն է. «Աստվածացած պետություն, մրջյուն դարձած բանվորներ ու անհատներ, հլու հնազանդ ու ամորձատված հասարակություն»:

Քաղաքացիության վերաբերյալ Պրուդոնի քննադատությունն ավելի ցայտուն է: Կարծես, նա վաղուց տեսել է այսօրվա անհատին: Մաքս Վեբերը արդիականության ազդեցության տակ գտնվող հասարակությունը սահմանում է որպես «երկաթե վանդակում փակված հասարակություն»: Գրական աշխարհում շատ ավելի սարսափելի սահմանումներ են արվել: Նմանատիպ մեկնաբանությունները կշատանան, երբ հասարակությունը հայտնվի ազգ-պետության թակարդում: Բայց բոլոր այս քննադատություններն ու կանխատեսումները հեռու են հասարակության կոնկրետ լուծումից և ազատության ծրագրից: 16-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի վերջը մարդիկ և մտավորականները ցույց տվեցին պատմության որևէ այլ ժամանակաշրջանի հետ անհամեմատելի դիմադրություն: Նրանք նաև շատ ժամանակավոր հաջողությունների են հասել: Այնուամենայնիվ, մինչ ֆինանսական մենաշնորհների դարաշրջանում կապիտալիզմի զլոբալ հեգեմոնիան դեռևս կանգնած է իր ողջ ուժով, այն փաստը, որ ժողովր-

դավարական արդիականության միտումը վերլուծության մեծ թերություններ է ապրում, վկայում է, որ այն չի կարող ազատվել իր ծրագրի, ռազմավարության, գործողության գծի կազմակերպման սխալներից ու թերություններից:

5- Քաղաքակրթական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանի անփոխարինելի և անհետաձգելի պարտականությունն է արդիականության երեք հիմնական տարրերը հավասարաչափ վերլուծելը և դրա հիման վրա այլընտրանքային կերպով դեմոկրատական արդիության հիմնական տարրերը իրականացնելը՝ մեծ մտավոր լուսավորությամբ և բոլոր տեսակի սոցիալական շարժումներով: Քանի որ կապիտալիզմի քննադատությունն արվել է չափից դուրս, թեկուզ ոչ լիարժեք, նետի ծայրն ուղղելով դեպի ազգ-պետություն և այն լրացնելով ինդուստրիալիզմի հանդեպ քննադատությամբ, այն ավելի ու ավելի է պահպանում իր կարևորությունը մենաշնորհային ֆինանսների դարաշրջանում ժողովրդավարական, ազատ և հավասարազոր հասարակության համար պայքարում: Մենք էլ անում ենք մեր բաժինը:

Այլևս դժվար չէ նշել, որ ազգ-պետության և՛ ստեղծման, և՛ պահպանման գործում սոսնձի գործառույթն իրականացվում է ազգայնականության բոլոր տեսակի դրսևորումներով: Այս դեպքում ուզում եմ ընդգծել, որ ազգայնականությունը մենք դիտարկում ենք որպես գաղափարական տարր, որն ունի յուրահատուկ դերակատարում: Ավելի տեղին կլիներ դա անվանել պոզիտիվիստական-աշխարհիկ գաղափարախոսության կրոնականացում: Թեև պոզիտիվիստական և աշխարհիկ մոտեցումները համակարգի ծնունդի ժամանակ հեռու էին ժողովրդավարական

արդիականության մտածելակերպից, սակայն դրական դեր խաղացին ավանդական դոգմատիզմի հաղթահարման գործում: Նրանք մասնաբաժին ունեն գիտական մեկնաբանության զարգացման գործում: Այնուամենայնիվ, 19-րդ դարի կեսերից մի կողմից իր քաղաքական և տնտեսական հաղթանակի, մյուս կողմից ժողովրդավարական գործողությունների շարունակական սպառնալիքի պատճառով համակարգը գաղափարականից տեղափոխվեց կրոնական տիրույթ: Ինչպես երևում է, դա տեղի ունեցավ յուրաքանչյուր քաղաքակրթության մեջ: Ազգայնականությունը առատորեն բավարարում էր այս կարիքը:

Ազգ-պետության մասին այս բացատրություններից հետո բավականին ուսանելի և անհրաժեշտ կլինի փորձել ավելի կոնկրետ ու մանրամասն վերլուծություն կատարել՝ հաշվի առնելով թեմայի կարևորությունը:

ա- Ավելի համապարփակ սահմանելու համար կարելի է կապիտալիստական արդիականության ժամանակաշրջանում իրավական դաշտում սփռված ուժային ապարատի և քաղաքացի կոչվող անհատների միասնությունն անվանել ազգ-պետություն: Այստեղ որոշիչ կոնցեպտը հասարակության մեջ տարածված իշխանության ֆեոդալն է: Նախորդ բոլոր պետությունների լեգիտիմությունը սահմանափակվում էր նրանց հաստատություններով և անձնակազմով: Ազգ-պետությունում այս սահմանը գերազանցված է: Ազգ-պետության էությունն այն անհատների ազգայնացումն է, որոնք կոչվում են քաղաքացիներ կամ որոնց պետությունը փորձում է ձևավորել՝ իր գաղափարական, ինստիտուցիոնալ և տնտեսական շահերից ելնելով, իբր նրանք իրավունքներով և պարտականությո-

յուններով պետության անդամներ են: Քաղաքացիների ստեղծումն ազգ-պետության կարևորագույն խնդիրներից է: Այդ նպատակով բազմաթիվ փորձեր են արվում օգուտ քաղել գաղափարական, քաղաքական, տնտեսական, իրավական, մշակութային, սեքսիստական, ռազմական, կրոնական, կրթական և լրատվական տարրերից:

1- Գաղափարական ամենաարդյունավետ գործիքն ազգայնականությունն է: Նոր կրոնի արժեք ունի: Ազգայնականությունն ազգ-պետությանը վերագրում է սրբություն՝ որպես «երկրի վրա Աստծո վիճակ»: Պետությանը մինչև մահ նվիրված լինելը և այն որպես բարձրագույն արժեք ընդունելը նոր կրոնից բխող պահանջն է:

2- Քաղաքական ուժի գրավչությունն ու ազդեցությունը ինտենսիվորեն օգտագործվում են անհատին քաղաքացի դարձնելու համար: Քաղաքական կուսակցությունները հատկապես այս նպատակին են ծառայում: Իշխանությամբ տարվելն ու «պետությունն իմն է» ասելն անհատի համար դեպի անվտանգություն և հեղինակություն տանող ամենակարճ ճանապարհն է:

3- Քանի որ արդյունաբերական հեղափոխությամբ պետության տնտեսական մենաշնորհային բնույթն ավելի է տարածվել, և արդյունաբերական մենաշնորհը մեծապես զարգացել է, հասարակության գրեթե կեսը պետական հիմնարկներում աշխատում է որպես բանվոր և քաղկան հիմնարկներում աշխատում է որպես բանվոր և քաղմասին դնում է ազգ-պետության անդամ, այսինքն՝ քաղաքացի դառնալու մրցավազքի մեջ: Դժվար է տարբերակել ազգ-պետության մենաշնորհներից: Այս երկուսի միջև շատ սերտ

միասնություն և ընդհանրություն կա: Դժվար է որոշել, թե որտեղ է սկսվում և ավարտվում պետական մենաշնորհը և որտեղ է գտնվում մասնավորը: Մինչ մասնավոր մենաշնորհներն իրենց շահույթի կեսից ավելին տալիս են պետությանը, պետությունը նրանց տրամադրում է նաև անսահմանափակ հնարավորություններ՝ ժամանակակից հարկային պարտավորությունների տեսքով: Հետևաբար, մասնավոր մենաշնորհների կողմից անհատներին քաղաքացի դարձնելը երբեմն նույնիսկ ավելի հետամնաց է, քան պետության կողմից դարձնելը, որովհետև նրա համար շատ հեշտ է դառնում անհատներին իր ուզած ձևով հղկելը՝ գործազուրկ դարձնելու սպառնալիքի ներքո: Այս զարգացումների հետ է կապված նաև այն փաստը, որ վերջին ժամանակներում արհմիությունները դարձել են պահպանողական և ազգ-պետականամետ: Ռեալ-սոցիալիզմով աշխատողները բառացիորեն վերածվում են ազգ-պետության զինյալների:

4- Իրավունքի և քաղաքացիության հարաբերությունը շատ կոնկրետ է: Յուրաքանչյուր անհատ, որը ցանկանում է իր գործն առաջ տանել, պետք է ունենա անձը հաստատող փաստաթուղթ: Ինքնությունն ինքնին արդեն նշանակում է պետական քաղաքացիություն: Դա պետության անդամ լինելու խորհրդանշական դրսևորումն է:

5- Ակնհայտ է, որ քաղաքացիության ձևավորմանն էապես նպաստում է իշխանության և պետության, այսինքն՝ նրա ավանդույթի գիտակցումը, որը կենդանի է պահվել պատմության ընթացքում:

6- Սեքսիզմի ազդեցությունը գալիս է այն ընկալումից, որ հայրը պետության ներկայացուցիչն է ընտանեկան օ-

ջախում: Տանը յուրաքանչյուր տղամարդ կնոջ համար պետություն է: Այս ընկալումը գործում է նաև հասարակության ամբողջականության համար: Ազգ-պետությունը փորձում է ավելի զարգացնել այս ընկալումը և հարմարեցնել իրեն:

7- Որպես ազգ-պետության ամենահիմնարար արժեք՝ ռազմական ինստիտուտը պետական առաջատար ինստիտուտներից է, որտեղ անհատի ինքնությունը վերածնավորվում է՝ այն փորագրելով նրա ուղեղում ու հույզերում: Ազգ-պետության յուրաքանչյուր ինստիտուտ ունի նմանատիպ գործառույթ: Բայց դրանցից ոչ մեկը չի կարող հասնել ռազմական ինստիտուտի դերին:

8- Կրոնն այն գործիքն է, որն ազգայնականությունն ամենից շատ է օգտագործում ազգ-պետության գործընթացում և ուղղակիորեն փոխակերպում այն ազգ-պետության կրոնի: Կրոնը, որը և՛ ազգայնացված է, և՛ ազգայնականացված, ազգ-պետության ժամանակաշրջանում որպես սոցիալական ինստիտուտ դրված է իր բարոյական էությանն ամենահակառակ դիրքում: Կրոնը մի տեսակ ներքին դավաճանություն է ապրում՝ աշխարհիկ ազգայնականությունից դուրս հասարակության հատվածների կրոնական ազգայնականությանը ինտեգրվելով, իր նոր ձևով՝ որպես հին աստծո գիտակից կամ ինքնաբուխ ծառա: Կրոնի և աշխարհիկության հակամարտությունը սերտորեն կապված է այս դավաճանության հետ:

9- Անհատներին քաղաքացի դարձնելու գործում կրթությունն արդիականության ամենաարդյունավետ ինստիտուտն է՝ տարրական դպրոցից մինչև համալսարան: Այն այս առումով մրցակցության մեջ է ռազմական

կառույցների հետ: Այս ինստիտուտների առաջնահերթ նպատակն է կապիտալիստական արդիականության համար օգտագործել պատմական հասարակության կողմից ստեղծված և իրենց զարգացումը շարունակող արժեքները՝ ի սկզբանե պաշտոնական գաղափարախոսության կարասի մեջ հունցված ամենահիմար քաղաքացիներին՝ դաստիարակելու համար, նախ կրոնականության, ապա՝ ազգայնականության ֆիլտրով անցկացնելով: Այս հարցում մոլեռանդությունը շատ ավելի է գերազանցում միջնադարյան սխոլաստիկային:

10- Մեդիան ուղեղի և սրտի լվացման համար մոդեռնիզմի ամենաարդյունավետ գործիքն է: Այս սարքը մեծ հարմարավետություն է տալիս ազգ-պետությանը, որն օգտվում է հաղորդակցության տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորություններից՝ իր ուզած քաղաքացիներին դաստիարակելու համար: Մասնավորապես, մեդիան առաջատար դեր է խաղում սեքսի, սպորտի և արվեստի հանրահռչակման հարցում՝ դրանով իսկ ստեղծելով ամենաանխելք, ոչնչով աչքի չընկնող, ինքնատիպությունից զուրկ և թմրած քաղաքացիներին: Այս գործիքներով և մեթոդներով, որոնք մենք կարող ենք ավելի ընդլայնել հիմնական վերնագրերի ներքո, ստեղծվում է քաղաքացու մի տեսակ, որը երբեք չի եղել պատմության որևէ ժամանակաշրջանում: Կյանքի հիմնական նպատակն է ունենալ ավտոմեքենա+ ընտանիք (գտնել ամուսին կամ կին, ունենալ մեկ կամ երկու երեխա)+ բնակարանի սեփականատեր և սովորական ամենօրյա սպառող լինել: Մոցիալականության իմաստը հեշտությամբ մի կողմ է թողնվում ամենաստոր անհատապաշտական հավակնությունների

համար: Հիշողությունից զրկվելու արդյունքում անհատն անջատվել է պատմությունից: Այն, ինչ նրա կարծիքով պատմությունն է, ազգայնական ազգային կլիշեներ են: Նա փիլիսոփայություն չունի կամ չի հավատում, որ կարող է լինել երջանկության այլ փիլիսոփայություն, քան ամենանեղ ու տիպիկարիզմը: Արտաքինից նա ժամանակակից է: Խոսքը վերաբերում է բովանդակությամբ ամենափոքր, դատարկված, ամենամութ ամբիցիաների (ֆաշիզմի) համար վազելու պատրաստ «քաղաքացիների երամակի» և «զանգվածային հասարակության» անհատին, ավելի ճիշտ՝ ՈՉ ԱՆՀԱՏԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ:

Բազմաթիվ արժեքավոր վեպեր են գրվել ֆաշիզմի ճանապարհին այս տեսակի քաղաքացու խաղացած դերի մասին: Այս թեմայով շատ հայտնի հեղինակներ կան: Հատկապես շատ ուսանելի են ցեղասպանության վերլուծության վրա հիմնված վեպերը: Բավականին լուսավորող են նաև «համաքաղաքացու» քննադատությունները, որոնք վերջերս տարածվեցին պոստմոդեռնիզմի ազդեցության տակ:

Ժողովրդավարական արդիականության հիմնական խոչընդոտներն ազգ-պետությունն ու հասարակությունն են, որոնք արտադրում են այս տեսակի քաղաքացիների: Հետևաբար, ժողովրդավարացման առաջնային խնդիրներից մեկը հավասարագոր, ազատ և դեմոկրատ անհատների (ազատ քաղաքացիներ) դաստիարակումն է, որոնք կկառուցեն ժողովրդավարական քաղաքակրթություն՝ վերլուծելով ազգ-պետությունը և հասարակությունը, որոնք առաջացնում են անհատի այս առանց ինքնության տեսակը (քանի որ իրականում անհատն անտեսված է):

բ- Շատ կարևոր է ազգ-պետության և ֆաշիզմի գոյաբանական կապը տեսնել: Ֆաշիզմի հետ կապված ամենահիմնական սխալներից մեկն այն էր, որ չկարողացանք տեսնել ու բացատրել դրա կապն ազգ-պետության սիստեմատիկայի հետ, կամ էլ, երբ նիզակը պարկում չէր տեղավորվում, գրչի մի քանի հարվածով առաջ անցանք: Մինչդեռ, նույնիսկ այս նախնական վերլուծությունը կարողացավ բացահայտել ֆաշիզմի արմատական ազգակցական կապը լուսավորչական գաղափարախոսության (այդ թվում՝ պոզիտիվիստական աշխարհիկ գաղափարախոսությունների) հետ: Ինչպես պաշտոնական արդիության իշխանության հիմնական ձևը ազգ-պետությունն է, այնպես էլ դրա նոր կրոնը ազգայնականությունն է: Ազգ-պետություն ազգայնականության ֆիլտրով անցնող հասարակություններն այն հասարակություններն են, որոնք մշտապես պատրաստ են ֆաշիզմ արտադրել: Առանց ազգ-պետության հնարավոր չէ ֆաշիզմի մասին մտածել: Իհարկե, հնարավոր չէ ազգային պետությունը առանձին դիտարկել տնտեսական մենաշնորհի կենտրոնացված արտահայտումից (առնտուր+արդյունաբերություն+ֆինանսներ):

Դժվար չէ հիտլերյան ֆաշիզմի արմատները գերմանական գաղափարախոսության մեջ տեսնելը: Գերմանական բուրժուազիայի միակ ելքը մենաշնորհային կենտրոնացումն էր՝ որպես ազգ-պետություն: 19-րդ դարի ընթացքում պետության այս տեսակի ստեղծումը թե՛ գաղափարական, թե՛ նյութական ոլորտներում գերմանական բուրժուազիայի և նրա գաղափարախոսների կարևորագույն աշխատանքն ու հաջողությունն էր: Պատմությունը եր-

կար է, ես այն պատմելու կարգավիճակում չեմ: Իհարկե, հրեական կապիտալի և նրա գաղափարախոսների մասնաբաժինը դրանում չի կարելի թերագնահատել: Ինչպես հարյուրավոր ուսումնասիրություններ են հաստատել, որ կա դիալեկտիկական կապ Գերմանիայում հրեաների և հուդայականության ու գերմանական ազգայնականության և ֆաշիզմի միջև, այնպես էլ մեր տեսական մոտեցումն ապացուցել է այս հարաբերությունների առկայությունը:

Գերմանական մոդելը հետագայում դարձավ բոլոր ազգայնականությունների և ազգ-պետություն շարժումների ոգեշնչումը: Բոլոր հակաֆաշիստների, հատկապես սոցիալիստների ամենամեծ թուլությունն այն է, որ նրանք չեն կարող տեսնել համակարգված կապը ազգ-պետության, մենաշնորհների (պետական և մասնավոր մենաշնորհ) և ֆաշիզմի միջև: Ավելին՝ ընդհանուր առմամբ նրանք չեն կարողանում վերլուծել գոյաբանական կապը կապիտալիստական արդիականության և ֆաշիզմի միջև:

գ- Ազգ-պետության և Խորհրդային Միության հարցը դեռևս պահպանում է իր կարևորությունը և սպասում իր վերլուծությանը: Դեռ Մարքսի և Էնգելսի ժամանակաշրջանում գերմանական կենտրոնացված ազգ-պետության ընդունումը որպես բանվոր դասակարգի համար պայքարի հիմնական շրջանակ, եղել է բոլոր սխալների մայրը: Քաղաքային և գյուղական ապստամբությունների վրա հիմնված դեմոկրատական կոնֆեդերատիվ կազմավորումները, որոնք շատ ուժեղ էին Գերմանիայում մինչև 19-րումները, որոնք շատ ուժեղ էին հետամնաց, իսկ կենտրոն դարի կեսերը, համարվում էին հետամնաց, իսկ կենտրոնացված ազգ-պետությանն աջակցությունը Մարքսի և

Էնգելսի տեսակետներից էր: Ըստ իս՝ Բակունինի ու Կրոպոտկինի քննադատություններն ու կարծիքներն այս թեմայի շուրջ դեռ արդիական են: Մարքսի և Էնգելսի այս որոշումներն են հիմնական պատճառը, որ Առաջին և Երկրորդ Ինտերնացիոնալները տեղի ունեցան վիժումների նման: Օրյեկտիվորեն գոյություն ունի դաշինք գերմանական արդյունաբերական բուրժուազիայի հետ: Առանց այն էլ այս հարցն արդեն հստակ գրի է առնված: Արդյունքը եղավ ազգ-պետության ներսում փլուզումը: Մարքսիզմի հարյուր հիսուն տարվա պատմությունն այս սխալի գոհր դառնալու պատմությունն է:

Սովետական փորձը և այսօրվա Չինաստանը դրա ամենավառ օրինակներն են: Խորհրդային Միության դեմոկրատական կառուցվածքը Ռուսաստանում ավարտվեց մինչև 1920 թվականը: Մնում է ազգ-պետության մոդելով մեկ երկրում սոցիալիստական շինարարության ուղին: Այդ նպատակով լիկվիդացվել են բոլոր հակառակորդները, ոչնչացվել է գյուղացիությունը, որն առաջատար դեմոկրատական ուժն էր, իսկ մտավորականներին լոցերել են: Այն, ինչ ի հայտ է գալիս, ժամանակակից «փարավոնական սոցիալիզմն» է: Ժողովրդավարական արդիականության մասին նույնիսկ չէր մտաբերվում, ավելի ճիշտ՝ դա կանխվեց: Այդ ժողովրդավարությունը նորից առաջին պլան է մղվելու 1990-ականներից հետո, որը, սակայն, այդպես էլ մնաց սաղմնային փուլում ու կյանքի չկոչվեց: Չեմ կարծում, որ ճիշտ կլինի այն, ինչ տեղի է ունեցել նույն ժամանակաշրջանում, անվանել Ստալինի ֆաշիզմն րնդդեմ Հիտլերի ֆաշիզմի: Երկուսն էլ տարբեր հիմքերից եկող շարժումներ են: Այնուամենայնիվ, ԽՍՀՄ-ի օրինա-

Կը պատմական փորձ է, որն ամենավաղ կերպով ցույց է տալիս, որ խորհրդային փորձը սոցիալիզմ չէ, և որ սոցիալիզմը, որը հիմնված չէ ժողովրդավարական քաղաքակրթության վրա, չի կարող իրականացվել:

Մառն Լըբեմն հետաքրքրվում էր ժողովրդավարությամբ: Խորհրդային Միության հասցեին նրա քննադատությունները կարևոր են: Չինաստանում մշակութային հեղափոխությունը վկայում է այն մասին, որ ինչ-որ բան այն չէ. այնուամենայնիվ, Մաոյի գիտակցության մակարդակը և գործիքներն ու մեթոդները, որոնց նա ապավինում էր, բավականաչափ ուժեղ չէին մարքսյան մոլորությունը և խորհրդային փորձը հաղթահարելու համար: Չինաստանի այսօրվա իրականությունը շատ բան է բացատրում այս մասին:

Ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնց մեծ մասը զարգացել է ռեալ-սոցիալիստական ուղղությամբ, սկզբում իրենց առավելագույն ծրագիրն են համարել ազգ-պետությունը: Հաշվի առնելով, որ նրանց իրականացրած պիտալիստական մենաշնորհների հետ, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ն, ԵՄ-ն, Արժույթի միջազգային հիմնադրամը և Հա-մաշխարհային բանկը, մենք չպետք է զարմանանք նրանց հակաժողովրդավարական և ավելի ու ավելի պահպանո-ղական կառուցվածքի վրա:

Ամենատխուր օրինակը ԲԱԱՍ կուսակցության սոցիալիզմն է, Սադամ Հուսեյնի հետ: Դա ուսումնասիրության ոսկե օրինակ է նրանց համար, ովքեր ցանկանում են հասկանալ:

Սոցիալ-դեմոկրատների «Բարեկեցության պետությունը» ոչնչով չի տարբերվում ազգ-պետությունից: Գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք այս հարցում առաջնորդում են աշխարհը, դեռևս պահպանում են իրենց ամուր դիրքերը՝ իրենց էկոնոմիզմով շահույթ ապահովելով՝ ի հեճուկս Հիտլերի կողմից իրենց ազգային պետությանը հասցրած վնասին: Բայց նրանք դա անում են համաշխարհային դեմոկրատական շարժումը «ամուրի դարձնելու» և որպես սեփական բուրժուազիայի փոխարինողի վերածելու դիմաց:

դ- Ազգ-պետության ամենալուրջ հետևանքներից է մշակութային ժառանգության հենքի վրա առաջացած աննախադեպ ոչնչացման, լիկվիդացման և ուծացման շարժումը: Ազգ-պետության ամենատարբերվող գծերից մեկն այն է, որ այն, հիմնվելով գերիշխող ազգ-էթնիկ պատկանելության վրա, անտեսում է մյուս բոլոր էթնոսներին՝ իրենց հազարամյա մշակույթով («մեկ լեզու, մեկ ազգ, մեկ հայրենիք, մեկ պետություն»-ը Հիտլերի գլխավոր կարգախոսն էր), ու, դրանից ելնելով, ոչնչացնում, յուրացնում ու լիկվիդացնում է: Այս շարժումները, որոնց պատմության մեջ ոչ մի ճնշող կամ գաղափարական ուժ չի դիմել, կապված են ազգ-պետության կառուցվածքի հետ: Հիմնական մշակութային քաղաքականությունը մոնոխրոմ անապատի ստեղծումն է՝ կամ սև, կամ մաքուր սպիտակ՝ բաղկացած քաղաքացիներից և հաստատություններից, որոնք միշտ նման են միմյանց՝ սկսած «մեկ պետություն, մեկ ազգ, մեկ լեզու» առանձին կրկներգերից: Դարվինիզմը, այսինքն՝ կենսաբանությունը, նախատեսվում էր կիրառել նաև հասարակության մեջ: Պոզիտիվիզմի ծանրագույն

մեղքերից մեկն ուղղված է հենց այս ոլորտին: Նա էվոյուցիայի կանոն է համարում այն, որ ամենաուժեղ մշակույթը քայքայում է մնացած բոլոր մշակույթները՝ իհարկե, անտեսելով կամ ոչնչացնելով միլիոնավոր տարիների մարդկային էվոյուցիան:

Մշակույթն այսօր գնալով ավելի ծանծաղ է դարձել, կորցրել է իր հմայքը, անկարող է դարձել գաղտնիքներ պատմել և դադարել Լ. ոգեշնչող լինել՝ ազգ-պետության կողմից մշակութային ավանդույթների հանդեպ իրականացվող բուլդոզերային շարժման պատճառով: Հազարավոր լեզուներ, տասնյակ հազարավոր ցեղեր, տոհմեր, աշիրերներ, հնագիտական ժառանգություններ, տարբերվող ապրելակերպ, այսինքն՝ մշակույթներ, զոհ են գնացել մշակութային ցեղասպանության մոնիստական քաղաքականությանը: Թե դա որտեղ կկանգնի, պարզ չէ:

Ազգ-պետության, ազգ-անհատի և ազգ-հասարակության մշակույթը, որը բաղկացած է մեկ տեսակից և գույնից, ոչ միայն ֆաշիզմ արտադրելով չի սահմանափակվում, այլ նաև կյանքը վերածում է անապատի և հրեշ դառնալու գործընթացի մեջ է մտնում՝ միայն թիրախ փնտրելով, որի դեմ պայքարելու է: Դրա հետևանքն ազգամիջյան, կրոնական, լեզվական և այլ մշակույթների անխուսափելի պատերազմներն են: Մեր առօրյան ցնցված է այս պատերազմներից: Հիտլերն այս պատերազմական մշակույթի սկիզբն ու խորհրդանշական արժեքն է: Այսօր այդ խորհրդանշան իրականություն է դարձել: Կրկին՝ Բրաքը ոսկե օրինակ է նրանց համար, ովքեր ցանկանում են սա հասկանալ, և այն, ինչ կատարվում է այս երկրում, ակնհայտ է:

Ազգ-պետությունը՝ պետություններով և հայտնի մշակույթներով, սոսկ քաղաքական և ռազմական շարժում չէ, ինչպես դա երևաց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Դա զանգվածային սոցիալական պատերազմական շարժում է՝ ընդդեմ պատմահասարակական ողջ ավանդույթի և յուրաքանչյուր նոր կազմավորման, որը տարբերվում է, ու ապագայի համար հույսի նշույլ է: Ազգ-պետության ստեղծման և նրա տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական նպատակների տրամաբանության մեջ մնալուն է մեկ ազգ, մեկ պետություն, մեկ լեզու, մեկ հայրենիք գծերի գոյությունը: Այս նպատակը երբեմն գաղտնի է մնում, երբեմն բաց է, երբեմն արյունալի է և երբեմն կախարդական տեսական բոլոր ճակատներում, և սա այլ բան չի նշանակում, քան պատերազմական վիճակ:

Ե- Ազգ-պետությունն ուշադրություն է դարձնում նաև քաղաքական դաշտում միատեսակությանը: Ազգ-պետությունում ինչպես տեղ չկա տարբեր ազգային ինքնությունների համար, այնպես էլ տարբեր քաղաքական կազմավորումների համար տեղ չկա: Կենտրոնացված պետություն, որը կոչվում է նաև ունիտար կառույց, նշանակում է անհնարին դարձնել քաղաքականություն վարելը տարբերությունների հիման վրա, որոնք ժողովրդավարացման հիմնական պայմաններն են: Սա համարվում է սպառնալիք պետության ամբողջականությանը: Այս համատեքստում նա կասկածանքով է գնահատում անգամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններին նվազագույն լիազորությունների տրամադրումը: Կենտրոնական բյուրոկրատիան կազմում է նրա հիմնական իշխանությունն ու մարմինը: Ազգ-պետությունը ժամանակակից բյուրոկրատիայի կող-

մից ստեղծված պետությունն է: Այն ամբողջ հասարակությանը հսկողության տակ է պահում երկաթե վանդակում: Կուսակցությունների և քաղաքացիական հասարակության հիմնական պայմանն այն է, որ նրանք գործեն պետական քաղաքականությանը համահունչ: Ուստի, բազմակարծության դեպքում, որը ժողովրդավարության անփոխարինելի սկզբունք է, տարբեր քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և տնտեսական կազմակերպությունների զարգացումը դիտվում է որպես սպառնալիքի պատճառ և մշտապես հսկողության տակ է պահվում: Նրանց թույլ և մշտապես հսկողության տակ է պահվում: Նրանց թույլ չեն տալիս տարբերակներ ստեղծել և այդպիսով տեղ գտնել կառավարման մեջ: Ազգ-պետությունը հակաժողովրդավարական է, քանի որ այն իր էությանը հակադրվում է քաղաքական բազմակարծությանը: Այն, որ ժողովրդավարության և սոցիալիզմի (ոճալ սոցիալիզմ և այլ) բմբողջումները ազգ-պետության շրջանակներում չեն կարող գարգանալ և լուծարվում են, պայմանավորված է նրանով, որ նրանք կամ պաշտպանում են ազգ-պետությանը, կամ հանձնվում են դրան: Եթե ազգ-պետությունը և ժողովրդավարությունը՝ որպես տարբեր միավորներ, հասնեն վարությունը՝ որպես տարբեր միավորներ, հասնեն սկզբունքային փոխզիջման, կարելի է խոսել ժողովրդավարության համար բաց կառույցի մասին:

գ- Ազգ-պետությունը ոչ միայն անհատական հիմունքներով է միատեսակություն ստեղծում, այլ այն միատեսակ մտածելակերպ և զգացմունքային աշխարհ է ներարկում սոցիալական ամբողջականության մեջ: Այդպիսով, այն և՛ իր իշխանությունը տարածում է ամբողջ հասարակության վրա, և՛ ստեղծում է միատեսակ հասարակություն՝ ազգ-պետության հասարակություն: Այն նպա-

տակ ունի ստեղծել կորպորատիվ հասարակություն (ֆա-
 շիզմի հասարակության մոդել): Պետք չէ սխալ ընկալել
 հասարակության մեջ իշխանության բարձրացումը: Ճիշ-
 տը հակառակն է: Ազգ-պետությունը նպատակ ունի մե-
 ծացնել իր իշխանությունը խորությամբ և լայնությամբ՝
 հասարակության բոլոր ծակոտիներում տեղավորելով սե-
 փական գործակալներին և ինստիտուտները: Ուղղորդ-
 ված հասարակությունը կարող է միայն այս մեթոդով ի-
 րականանալ: Այսինքն՝ իշխանության տարածումը հասա-
 րակության վրա նշանակում է պատերազմ ամբողջ հա-
 սարակության դեմ, բայց դա չի նշանակում, որ հասարա-
 կությունը դառնում է հզոր: Մ. Ֆուկոն կարևորում է այս
 կետը: Գերիշխող առնականությունն այս դերն է խաղում
 որպես գործակալի ինստիտուտ կանանց նկատմամբ: Սե-
 ռական քաղաքականության դեպքում սոցիալական սեք-
 սիզմը ժանտախտի պես տարածվում է հասարակության
 մեջ և պայքարում հասարակության դեմ: Հատկապես կա-
 նայք խորապես ստրկացված են: Առնականացումը ազա-
 տության հետ շփոթելը պարտված կանացիություն է՝ այն
 էլ մինչև խորքերը:

Հասարակության մեջ իրենց գործառնությունների առու-
 մով սպորտն ու արվեստն էլ այժմ վերածվել են հասարա-
 կության դեմ պատերազմի արդյունավետ գործակալ ինս-
 տիտուտների՝ ծառայելով ազգ-պետությանը: Այդ նպա-
 տակով հատկապես կիրառվում են լայնորեն տարածված
 ժողովրդական մշակութային ու սպորտային ծրագրերը:
 Սեքսի, սպորտի և արվեստի ոլորտները գիտակցաբար ի-
 մաստազրկվել են համաշխարհային կապիտալի կողմից
 և վերածվել ամենաարդյունավետ սոցիալական գործա-

կալների ինստիտուտների՝ պատճառ դառնալով վերջին
 շրջանում հասարակության դեմ ամենաարդյունավետ
 պատերազմական շարժումների: Այս գնահատականը
 ներկայացնելիս՝ մենք, անշուշտ, չենք դատապարտում
 սեռական, սպորտային և գեղարվեստական գործունեու-
 լունը սեփական արժանիքներով: Ընդհակառակը, ժո-
 ղովրդավարական քաղաքակրթության հիմնական պար-
 տականություններից է այդ ոլորտների օգտագործումը
 հասարակության համար՝ հիմնված հասարակության բա-
 րօրության համար բարոյական մեծ արժեքի վրա:

Մինչ սպորտը դաստիարակչական գործիք է առողջ
 հասարակության համար, ազգ-պետությունների համա-
 տեքստում այն վերածվել է պետության փառքի ու պատվի
 գործիքի: Կարծես, պատերազմում սպորտը վերածվում է
 իշխանության ռազմական գործիքի՝ ճնշվելով հաղթելու և
 պարտվելու երկընտրանքի մեջ: Հատկապես այդ նպա-
 տակով ֆուտբոլն օգտագործվում է որպես ազգ- պետու-
 լունների իշխանության մենաշնորհ: Սպորտը ազգայնաց-
 վել և վերածվել է հասարակության դեմ արդյունավետ
 մարտադաշտի:

Արվեստը երկրորդ կարևոր սոցիալական մարտա-
 դաշտն է, որին ձեռք են նետել և՛ պետական, և՛ մասնավոր
 մենաշնորհները: Հատկապես ժողովրդական մշակույթը և
 մենաշնորհները արդյունավետ դեր են խաղում հա-
 սարակությանը զվարճանքի մշակույթի գերության մեջ
 պահելու գործում: Կարծես, աստղերի բանակը կրակի
 տակ է պահում հասարակությանը: Դասական արվեստը
 վարկաբեկվում է, ժողովրդական մշակույթը հանրահո-
 չակման միջոցով հանվում է իր հազարամյա հիմնական

գործառնությունը և վերածվում հասարակության քայքայման դերակատարում ունեցող գործիքի: Սեքսը կամ սեքսուալությունը պատմության մեջ ավելի քան երբևէ վերածվել են հասարակության դեմ պատերազմի առարկայի: Ոչ մի գործիք չի կարող ավելի արդյունավետ դեր խաղալ հասարակության դեմ պատերազմում, քան սեքսը:

Որպես փակագծային նշում այս թեմայի վերաբերյալ, որը ես հուսով եմ համակողմանիորեն քննարկել իմ պաշտպանական ճառում, որը կոչվում է «Ազատության սոցիոլոգիա», թույլ տվեք նշել, որ յուրաքանչյուր տղամարդու համար սեռական ակտը վերածվել է ուժի ակտի: Սեռական գործողությունը հեռացվել կամ այլասերվել է կյանքի և սեռի շարունակման իր կենսաբանական ֆունկցիայից և վերածվել է սոցիալական և քաղաքական ոլորտում տղամարդկանց գերիշխող իշխանության անսահմանափակ տարածման և ընդլայնման գործառնություն: Սեռական ակտը վերածվել է իշխանության ակտի: Բոլոր միասեռականների, հետերոսեքսուալների և այլ հարաբերությունների տեսակների մեջ ուժի հարաբերությունը որոշիչ դեր է խաղում: Թեև այն ունի լայնածավալ պատմական հիմք, ոչ մի հասարակությունում կամ պետությունում այն չի վերարտադրվել և չի կիրառվել այնպիսի խորությամբ և լայնությամբ, որքան ազգ-պետության և դրա հասարակության մեջ՝ համակարգված, տարածված և իշխանության (հետևաբար ստրկացման նպատակով) նպատակներով: Գենդերիզմը սոցիալական և քաղաքական իշխանության իրադարձություն, հարաբերություն և երևույթ է:

Ազգ-պետությունը հանգեցրել է իշխանության լիակատար այլասերման՝ սեռականության նկատմամբ իր

քաղաքականությամբ թե՛ ընտանիքի ներսում, թե՛ դրսում: Կինը իրեն որպես սեքս-ապրանք, իսկ տղամարդը իրեն որպես սեռական ուժի գործիք դիտարկելով՝ նրանք ոչ միայն հասարակությանը ներքաշում են բարոյական ճգնաժամի մեջ, այլև իրենց և հասարակությանը դարձնում են իշխանության պայքարի զոհ:

Լրատվամիջոցներն այս երեք ոլորտներում էլ պատերազմի ամենաարդյունավետ գործիքն են: Հասարակության դեմ պատերազմում ոչ մի գործիք այնքան կործանարար դեր չի խաղացել, որքան մենաշնորհների կողմից վերահսկվող լրատվամիջոցները: Երբ օգտագործվում է ժողովրդավարական քաղաքակրթության կողմից, այն, անկասկած, ի վիճակի է խաղալ ժողովրդավարացման շատ արդյունավետ գործիքի դեր:

Ազգ-պետության կողմից խնամքով ստեղծված բանտային և հիվանդանոցային քաղաքականությունները նույնպես արդյունավետ դեր են խաղում սեփական իշխանության ամրապնդման և հասարակությանը գերության ու կախվածության մեջ պահելու գործում: Նրանք, ովքեր հայտնվում են բանտում և հիվանդանոցում, հայտնվում են իշխանությանը դեմ հանդիման ու վտանգի առջև, որ կկորցնեն իրենց նյութական և հոգևոր արժեքներից շատերը:

Մինչև ազգ-պետությունն իր իշխանությունը պարտադրում է հասարակությանը մինչև անոթները, նա փաստացի ընդունում է, որ վերջը եկել է: Այս վիճակին հասած իշխանությունը չի կարող վերջին կետում խուսափել գետնին տապալվելուց: Անհրաժեշտ է ժողովրդավարական քաղաքակրթության արդյունավետ ժողովրդավա-

բացման, կազմակերպման ու գործողությունների ըմբռնումն ամբողջությամբ տարածել ու իրականացնել հասարակության բոլոր ոլորտներում:

Է- Ազգ-պետությունը խաղում է հիմնականում միջին խավի համար: Միջին խավն է վերցնում՝ որպես իր դասակարգային հիմք: Թեև զարգացման այլ տեսակներ տեսականորեն հնարավոր են, դրանք գործնականում հնարավոր չէ իրականացնել: Ազգ-պետությունը միջին խավի ժամանակակից աստվածն է: Միջին խավն ապրում է իր մտածելակերպով ու կրքերով, միշտ պատկերացնելով, որ հանդիպելու է այս աստծուն (պաշտոն ու շահ ունենալով): Ինչպես հասարակությունը պաշտում էր հնագույն աստվածներին՝ չիմանալով նրանց ներքին ճշմարտությունը, այնպես էլ այսօրվա ժամանակակից միջին խավը իրականում չի ճանաչում իր աստծուն (կապիտալիստական արդյունքի համատեքստում): Բայց նաև գիտակցում է, որ դրան այլընտրանք չկա: Մասնակցելը կա՛մ նրանց բյուրոկրատիային, կա՛մ նրանց մենաշնորհին (ըստ մասնագիտական ձևավորման) նշանակում է փրկություն: Միջին խավը հասարակությունը համարում է իրենից բաղկացած: Այն շատ եսասեր խավ է: Լիբերալները միջին խավը համարում են ժողովրդավարության հիմնական պայմաններից մեկը: Սակայն ճիշտը դրա հակառակն է: Միջին խավն այն պահեստն է, որտեղ ոչ թե ժողովրդավարությունն է հավաքում իր նյութերը, այլ ֆաշիզմը: Ինչպես ֆաշիզմի և ազգ-պետության հարաբերությունները կառուցվածքային են, այնպես էլ ֆաշիզմի և միջին խավի հարաբերությունները կառուցվածքային են: Այն փաստը, որ ֆաշիզմը կապիտալիստական մենաշնորհի կառուցվածքա-

յին հարաբերությունն է, չի փոխում միջին խավի վերաբերյալ այս դատողությունը: Բացառությունների առկայությունը միայն հաստատում է հիմնական միտումը:

Մինչ լիբերալ ժողովրդավարությունը խաղում է հիմնականում միջին խավի վրա, այն նպատակ ունի իմաստագրել ժողովրդավարության բովանդակությունը ամենամեծ ժողովրդավարական խաղում գերակայություն ձեռք բերելով իրական ժողովրդավարական հասարակության ուժերի նկատմամբ: Լիբերալ բուրժուազիան և լիբերալ դեմոկրատները կարող են միայն դրական դեր խաղալ որպես ձախակողմյան ուժ՝ ուժեղ ժողովրդավարական զարգացումների միջավայրում: Պետք է ուշադրություն դարձնել միջին խավի այլասերվածությանը: Կապիտալիզմը մեծ փորձ է ձեռք բերել միջին խավին հասարակության դեմոկրատացման պայքարի դեմ օգտագործելու հարցում: Այն հիմնված է ներքին քաղաքականություն վարելու վրա՝ զիջումների գնալով, երազանքներ արթնացնելով, հասարակության ցածր շերտերին մատնանշելով և միջին խավին անընդհատ վախեցնելով: Այս առումով ազգ-պետությունը միջին խավի կենտրոնացված պայքարն է: Կրկին այս առումով, ազգ-պետությունը միջին խավի պատերազմի աստվածն է: Նա այդպես է հասկանում, այդպես է երազում, այդպես է երկրպագում: Այս աստծո և նրա սրած պատերազմի դեմ դեմոկրատական ուժերին այլ բան չի մնում անել, քան սեփական մտածելակերպն ու գործողությունները ստեղծել: Այս աստծո միակ և ամենասուրբ այլընտրանքը հենց ազատ կյանքն է:

Ը- Ազգ-պետությունը գնահատելիս՝ արդյունավետ կլինի այն համեմատել որոշ պետական ձևերի հետ և ճանաչել

դրա տարբեր մոդելները: Կարևոր է, որպեսի ազգ-պետությունը չնույնականացվի հանրապետության հետ՝ որպես հասկացություն ու ինստիտուտ: Ամեն հանրապետություն չէ, որ ազգ-պետություն է: Նույնիսկ թագավորությունները կարող են դառնալ ազգ-պետություններ: Որոշ հանրապետություններ կարող են վերածվել ազգ-պետությունների: Հանրապետությունն ավելի բաց է ժողովրդավարության համար: Դրանց հարաբերությունները հասարակության հետ ազգ-պետության ոճի մեջ չեն: Այն ավելի դիստանցավորված է մենաշնորհներից: Մինչ հանրապետությունը դաշինքի և փոխզիջումների ռեժիմ է, ազգ-պետությունը միակողմանի պարտադրման և իր ուզած հասարակության ձևավորման ռեժիմ է: Մինչ հանրապետությունը ուշադրություն է դարձնում սեփական դաշինքներին և սոցիալական հավասարակշռությանը, ազգ-պետությունը նպատակ ունի միավորել, առավելագույնի հասցնել կենտրոնական իշխանությունը և ցրել տարբեր քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային արժեքներն ու հասկացությունները՝ խաթարելով բոլոր տեսակի դաշինքներն ու հավասարակշռությունները: Հանրապետությունը կարելի է կլիսել: Թեև տարբեր տեսակետներ, մշակույթներ, էթնիկ և քաղաքական կազմավորումներ, տեղական և տարածքային իշխանություններ կարող են տեղ գտնել հանրապետության տանիքի տակ, ազգ-պետությունը դեմ է այդ տարբերություններին և ամբողջականությանը՝ մտածելակերպի և կառուցվածքի առումով:

Ազգ-պետության մոդելավորման ժամանակ հաճախ նշվում է երեք օրինակ:

Ֆրանսիայի օրինակն առաջին ազգ-պետության մոդելն է: Ազգ-պետության ծննդավայրը Ֆրանսիան է, դրա ստեղծողն ու աստվածը՝ Նապոլեոնը: Այն հիմնված է քաղաքական ինքնության վրա: Այն ավելի ավանդական մոտեցում ունի քաղաքական-իրավական դաշտի ամրապնդման, գերմանական ոճի ֆաշիզմի մեջ չսայթաքելու առումով: Նա մոլեռանդ չէ՝ ռասայական և գերիշխող էթնիկ պատկանելության նկատմամբ: Յուրաքանչյուր որ, ով կիսում է ֆրանսիական լեզուն և մշակույթը, կարող է տեղ գտնել ֆրանսիական ազգ-պետությունում: Այն լսարաններ ունի ամբողջ աշխարհում: Թուրքերը ոգեշնչվել են այս մոդելից:

Գերմանական մոդելը հիմք է ընդունում մշակույթը: Գերմանական ազգին հատուկ մշակույթը և՛ քաղաքացիության, և՛ ազգ-պետության պայմանն է: Նրա ավելի մեծ միտումը դեպի ֆաշիզմ կապված է այս հիմքի վրա գերմանական ազգ-պետության զարգացման հետ: Դա ազդել է աշխարհի վրա: Թուրքերն ազդվել են նաև այս գործելակերպից: Գերմանացիները հաղթահարում են այս մոդելը:

Բրիտանական օրինակն ամենաձկունն է: Բրիտանացիները ոչ ֆրանսիացիների նման հիմնված են քաղաքական միասնության վրա, ոչ էլ գերմանացիների նման՝ մշակութային միասնության վրա: Նրանք առաջարկում են ազգ-պետության օրինակ, որն ավելի բաց է տարբեր քաղաքական կազմավորումների և մշակույթների համար:

Թ- Ազգ-պետությունը ժամանակի առումով դիտարկելը կարևոր է նրա փոփոխությունն ու զարգացումը հասկանալու համար: Թեև մենք հաճախ շեշտում ենք, որ կապիտալիստական արդիականությունը հիմնական պե-

քննարկում: Պետք չէ մոռանալ, որ այն քաղաքականություն է իրականացրել նաև մասոնների հետ միասին:

Եվրոպայում ազգ-պետության հաղթանակը վերջնական տեսքի բերվեց 1861 թվականի Իտալիայի և 1871 թվականի Գերմանիայի ազգ-պետությունների ծնունդով: Այս անգամ հեգեմոնիայի համար պատերազմը մղվում էր Անգլիայի և Գերմանիայի միջև: 1871-ից մինչև 1914 թվականն ընկած քառասուններեք տարիները երկու կողմերի համար անցան դաշինքների փնտրտուքով: Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ հարված հասցրեց Գերմանիայի հեգեմոն հավակնություններին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը մի տեսակ վրեժխնդրության պատերազմ էր: Արդյունքը գերմանական ազգ-պետության դառը կործանումն էր:

Ռուսաստանը 1917 թվականի Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ ցանկանում էր Գերմանիայի պարտության արդյունքում ստեղծված հեգեմոնիայի բացը լրացնել: Այդ պատճառով սովետներն արագորեն վերածվեցին ազգ-պետությունների: Սակայն փորձառու Անգլիայի դաշինքը ԱՄՆ-ի հետ տապալեց Ռուսաստանի հեգեմոն հավակնությունները, ինչպես ֆրանսիացիներինն ու գերմանացիներինը: 1989 թվականին Խորհրդային Միության լուծարումը նշանակում էր, որ այն հեգեմոնիայի հավակնությունից հրաժարվել էր: Երեք հարյուր տարվա բրիտանական հեգեմոնիան 1945 թվականին փոխանցվեց ԱՄՆ-ին՝ նրա կրտսեր դաշնակիցը մնալու դիմաց: ԱՄՆ-ի հեգեմոնիայի դեմ ազգային-ազատագրական շարժումներին աջակցելու Խորհրդային Միության քաղաքականությունը 1949-1989 թվականների սառը պատերազմի հետևանք էր:

ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանը ազգ-պետությունների ոսկե դարն էր: Նրանց միջև լարվածությունը հնարավորություն տվեց ազգ-պետությունների արագ տարածմանը: Ազգ-պետություն գործընթացը, որն ավարտվեց Եվրոպայում մինչև 1914 թվականը, ըստ էության, ավարտվեց ամբողջ աշխարհում 1970-ականների սկզբին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը եվրոպական ազգ-պետությունների առաջին լուրջ ճգնաժամն էր: ԵՄ-ն ծնվել է որպես այս ճգնաժամի արդյունք:

Մեկ այլ խնդիր, որը պետք է հստակեցվի, այն է, թե ինչո՞ւ կապիտալիստական արդիականությունը զարգացրեց ազգ-պետությունը որպես մոդել: Մեր պատմածը բացատրում է այդ պատճառները: Բացի այդ, կարելի է նշել, որ այս մոդելը հեշտությամբ թույլ չի տալիս կայսերական ոճով զարգացումներ: Եթե կայսրությունը հաղթեր, կապիտալիստական մենաշնորհների շանսերը կարող էին լինել այնպիսին, ինչպիսին կային միջնադարում: Այդ իսկ պատճառով նրանք ատամներով պայքարեցին, ամեն ինչ հարեցին՝ դիմակայելու չորս մեծ կայսրությունների հավակնություններին: Բսպանիայի 1500-1600 թթ., Ֆրանսիայի 1600-1870 թթ., Գերմանիայի 1871-1945 թթ. և Ռուսաստանի 1945-1990 թթ. (դրանց պետք է գումարվեն նաև Օսմանյան և Ավստրիական կայսրությունները) կայսերական նկրտումները խափանվեցին միայն ազգ-պետական քաղաքականության շնորհիվ:

Չնայած ազգ-պետություններին տրվում է ազգային բուրժուական կոչում՝ իրականությունն այն է, որ ի հայտ է գալիս այն, որ ազգ-պետությունները, ըստ էության, կա-

պիտալիստական մենաշնորհների ձեռքի գործն են, որոնք հետապնդում են միջազգային համաշխարհային համակարգ: Նույնիսկ Թուրքիայի ամենախիստ ազգայնական օրինակը կարող էր իրականացվել միայն Անգլիա-ԱՄՆ դաշինքի հավանությամբ: Առանց միջազգային կապիտալիստական համակարգի անհնար է ազգ-պետության ծնունդն ու զարգացումը: Սա ներառում է խորհրդային և չինական ազգ-պետությունները: Դրա կայացման և գոյատևման առաջնային պատճառն այն է, որ դա լավագույն քաղաքական պատասխանն է կապիտալի շահույթի ապահովմանը: Երբ նրանք կորցրեցին այդ հատկանիշները, փորձեցին շարունակել իրենց գոյությունը՝ կամաց-կամաց վերափոխվելով նախ Անգլիայի, ապա՝ ԱՄՆ-ի հեգեմոնիայի ներքո: Առանց համաշխարհային համակարգի քաղաքականության (կապիտալիստական արդիականություն և հեգեմոնիա) ոչ մի ազգ-պետություն չի կարող երկար գոյատևել: Հակառակ դեպքում դա դեմ կլինի համակարգի տրամաբանությանը: Նրանք, ովքեր դեմ են, դժվարությամբ կգոյատևեն կամ կկործանվեն: Սա ևս մեկ ակնհայտ օրինակ է, թե նույնիսկ Խորհրդային Միությանն ու Չինաստանին գոյատևելու համար որքան անհրաժեշտ է Միացյալ Նահանգների հետ փոխզիջումների գնալը:

Այս դեպքում մենք կարող ենք ավելի լավ հասկանալ Սադամ Հուսեյնի ողբերգական վախճանը: Սադամը չճանաչեց համակարգը կամ չցանկացավ ճանաչել այն: Նա գոյատևելու միայն մեկ հնարավորություն ուներ, և դա Իրաքը համապարփակ ժողովրդավարական համակարգի վերածելն էր: Նա չօգտվեց այս հնարավորությունից՝ ազգ-պետության աստծու հանդեպ իր շատ ուժեղ հավատքի

պատճառով: Թեև նա, մահապատժի ենթարկվելիս, ձեռքին պահում էր հին աստծո խոսքերով գրված Ղուրանը, ցավոր, պարզվեց, որ հին աստվածն իրեն օգնության չի հասել համակարգի նոր աստծու դեմ և որ անգոր է փրկել իրեն: Բայց համակարգի աստված Լ.Նիաթանը նույնպես պայքարում է Իրաքի ճահճում: Միջին Արևելքի ամբողջ աշխարհագրության մեջ այն ծանր վիճակում է:

Եվրոպան նոր աստծո փնտրտուրների մեջ է: Այն, հավանաբար, իր համար ավելի խաղաղ, օրինապաշտ աստված կստեղծի: ԵՄ-ն փորձում է զարգանալ՝ որպես արձագանք իր ամբողջ պատերազմական անցյալին, հատկապես՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին, որը վերջինն էր այն սարսափելի պատերազմներից, որոնք նա ապրեց իր ազգաստեղծ և ազգ-պետությունների չորս հարյուր տարվա պատմության ընթացքում: Այն փորձում է հաղթահարել ազգ-պետության ահուկի կործանարար ասպեկտները նոր զաղափարներով, համոզմունքներով և ինստիտուտներով, որոնք նա զարգացրել է տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և պատմական ոլորտներում՝ եվոյուցիոն մեթոդներով եվրոպական նոր քաղաքացիության հիման վրա: Սա որոշակի իմաստով ինքնաբերականապես մոտեցում է: Դա գործընթաց է, որին պետք է ուշադիր հետևել, և դրա արդյունքը կանխատեսել հնարավոր չէ: Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ն տապալեց Սադամին և նրա վարչակարգը, որը Իրաքի ազգ-պետության քաղաքակրթության Լյուդովիկոս 16-ն էր, և արմատական վերաբերմունք դրսևորեց ազգ-պետության նկատմամբ, որը չէր ծառայում իր նպատակին: Ավելի ճիշտ՝ այն կարող է

փորձել վերակառուցել ազգ-պետությունը դաշնային ոճով (ԱՄՆ-ի սեփական կառուցվածքը):

Այն, որ ԱՄՆ-ն խրված է հեղեմոնիայի և կայսրության միջև, վկայում է այն մասին, որ նա անցնում է բարդ գործընթացով: Թույլ հեղեմոնիայով դժվար է կառավարել ազգ-պետություններին: Օրինակ՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները: Այն կարող է մեկուսացված լինել կայսրության մեջ: Հռոմի անկումը մեր մտքում է, բայց այն բախտավոր է, որ չկա այլ ուժ, որը կարող է համարձակվել նվաճել կայսրությունը: Ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ այն փակուղում է գտնվում: Դասական ազգ-պետության հեղեմոնիայով այն հազիվ մինչև 21-րդ դարի սկիզբը գոյատևեց: ԵՄ-ն առաջին քայլն է, բայց նրա ապագան պարզ չէ: ՄԱԿ-ի համակարգն, ասես, հայելի լինի. այն ցույց է տալիս ազգ-պետության փակուղին: Դա խնդիրներ լուծելու տեղ չէ, այլ ավելի շուտ խնդիրները սրելու մարմին է: Քանի որ այլ տարածաշրջանային և մայրցամաքային միություններից չի ակնկալվում ազգ-պետություն պատնեշի հաղթահարում, լուծման հնարավորություններ, կարծես թե, չկան: Ազգ-պետությունը վաղուց դադարել է սոցիալական խնդիրների լուծման մոդել լինել ինչպես ներսում, այնպես էլ դրսում: Ավելին, թեև դրանք հարմար մոդել էին սկզբնական կապիտալի կուտակման և զավթումների դեմ, այն փաստը, որ բոլոր պատմական, սոցիալական, մշակութային, լեզվական, բնապահպանական, ֆեմինիստական և քաղաքական խնդիրները, որոնք նրանք ներքուստ ճնշել էին, այսօր կրկին ի հայտ են եկել, վկայում է, որ լուծման ուժ չունեն: Հարյուրավոր օրինակներով

պարզվել է, որ դրանք միջազգային վեճերի դիմաց խոչընդոտող մոդել են:

Իսրայել-Պաղեստին խնդիրն այս առումով լի է դասերով: Երկուսն էլ կապված են ազգ-պետության շատ կոշտ մոդելի հետ: Երուսաղեմի խնդիրը լուծելու համար նրանք կամ պետք է պատառ-պատառ անեն քաղաքը, կամ ամբողջովին ոչնչացնեն միմյանց: Դժվար է գտնել մի օրինակ, որն ավելի լավ կրացատրի համակարգի փակուղային վիճակը: Ավելին, ակնհայտ է իրավիճակը Իրաքում, Աֆղանստանում, Լիբանանում: Իրանը և մյուսները, հավանաբար, հաջորդն են: Օրեցօր ավելի ու ավելի պարզ է դառնում, որ մոդելը ոչ մի շանս չունի, քանի որ այն ոչ արդար ու մարդկային է, ոչ էլ քաղաքական ու ժողովրդավարական:

1970-ականներին իր գազաթնակետին հասնելուց հետո ազգ-պետությունը մտավ խորը ճգնաժամի մեջ՝ հատկապես ԽՍՀՄ-ի կազմալուծմամբ: Այն կորցրել է իր նախկին համրավը կապիտալիստական մենաշնորհի աչքում՝ ճգնաժամի, համակարգի խնդիրներին արձագանքելու անկարողության և գնալով խոչընդոտ դառնալու պատճառով: ԵՄ մոդելում ճգնաժամը էվոլյուցիայի միջոցով հաղթահարելու փորձը մեծ հույսեր չի տալիս: Այս իրավիճակը կապված է կապիտալիստական արդյալանության ընդհանուր համաշխարհային ճգնաժամի հետ: Միջին Արևելքն այն տարածքն է, որտեղ ճգնաժամը վերածվում է քաոսի: Այն, ինչ այնտեղ կատարվում է, երրորդ համաշխարհային պատերազմի մասշտաբների է: Երկրորդ ԵՄ-ն կամ Մեծ Միջին Արևելքի նախագիծը հեռու են տարածաշրջանի իրականությանն արձագանքելուց: Կարելի է

ակնկալել, որ քառասյին վիճակն այստեղ երկար կտևի: Համակարգը կարող է փորձել ժողովրդավարության բողի տակ վերականգնել ազգ-պետությունը: Ամենահարմար ճանապարհն այն է, որ արդար, ազատատենչ և դեմոկրատական ուժերը դրան ի պատասխան, զարգացնեն ժողովրդավարական քաղաքակրթություն:

«Քաղաքակրթական ճգնաժամը և Միջին Արևելքում ժողովրդավարական արդիականության լուծումը» խորագրի ներքո կփորձեն մշակել պաշտպանական ճառս ու քննարկել տարածաշրջանի դեմոկրատական համադաշնության նախագիծը:

Ժ- Ազգ-պետության իմացաբանական ասպեկտը որպես խորը արմատացած պարադիգմ չքննարկելը լուրջ թերություն կլիներ: Մինչ այժմ արված բնութագրումները ցույց են տալիս, որ ազգ-պետությունը հիմնված է բոլորովին այլ պարադիգմայի վրա, քան ցանկացած այլ պետություն: Թումաս Կունի ուսումնասիրությունները իմացաբանության վերաբերյալ բացահայտում են պարադիգմայի կարևորությունը: Այն, ինչ ես ուզում եմ բացատրել այս առնչությամբ պարադիգմայի վերաբերյալ, ազգ-պետության ահռելի աղավաղման ուժն է: Ազգ-պետության սոցիալական միջավայրում մեծացած մարդու գիտական հեռանկարը 90 տոկոսով (կոպիտ գնահատականը ցույց է տալիս իմ կարծիքը) փաստերին հակառակ է: Սրա հիմնական պատճառն այն է, որ սկսած քաղաքացիության ձևավորումից՝ հասարակության բոլոր մակարդակներում ազգ-պետության պարադիգման կերտում է սեփական պատմական և սոցիալական գիտակցությունն ու այն դարձնում գերիշխող: Մասնավորապես, ազգի և պետու-

յան պատմությունը, որը նա ստեղծում է (կրկուսը միասին է կառուցում) ոչ միայն ժխտում է, րնդհանուր պատմությունը, այլև մեծապես հերքում կամ խեղաթյուրում է այլ ազգերի, պետությունների և հասարակությունների պատմությունը՝ այն դարձնելով իր սեփական պատմության համար նյութ:

Թեև այս պարադիգմին չհետևող քաղաքացու համար գիտնական դառնալն ու, հետևաբար, գիտություն արտադրելն անհնար չէ, սակայն այն խիստ աղավաղված է, հնարավոր չէ, որ նա ունենա իմաստային մեկնաբանություններ մշակելու ուժ: Նախ նա մոլեռանդ է՝ ամեն ինչին նայում է ազգ-պետության շահերի տեսանկյունից: Ոչ մի երևույթ չի կարող իմաստ գտնել առանց նրա ազգայնականության կաղապարի միջով անցնելու: Նա ոչ մի կերպ չի կարողանում հասկանալ հասարակական գիտությունները: Շովինիստական ազգային հեռանկարը նեղացնում է գիտություն ձեռք բերելու նրա հնարավորությունը: Ոչ մի փաստ, հարաբերություն կամ իրադարձություն, որը նա չի ցանկանում, չի կարող փոխել նրա կարծիքը: Հենց այս կետում է, որ հանդիպում ենք ազգայնականության՝ որպես կրոնի ոչնչացմանը: Նրա համար իմաստ չունի մի բանի իրականությունը, որը չի ծառայում իր ազգայնականությանը, հետաքրքրություն չունի, տրամադրությունն ու միտքը փակ են: Հետևաբար, սոցիալական իրողությունները հակադրվում են, որոնք իմաստ կունենան ազգ-պետության փաստերից դուրս, որովհետև սոցիալական իրականության դաշտում ամեն ինչ պետք է դիտարկել ազգ-պետականության ուսանյակով: Սա ճիշտ է, նույնիսկ եթե կույր ես: Այս ակնոցներով նայողները չեն

կարող օբյեկտիվորեն նայել պատմությանն ու փիլիսոփայությանը: Մտքի կարծրացումն ինքնին խոչընդոտ է: Նման տեսակետը նպաստավոր չէ գիտությունը հասկանալու համար:

Այն չի կարող մտածել այլ հասարակությունների մասին, բացի իր սեփական ազգ-պետության հասարակությունից: Այս առումով կոշտությունը կա մ խեղաթյուրում է օբյեկտիվ դիտարկումը, կա մ այն տանում է դեպի անկապ հեռանկար: Երբ նա նայում է մյուսին ավելի ֆանատիկ պարադիգմով, քան ամենամոլեռանդ կրոնավորները, նա կա մ չի տեսնի նրան, կամ կնայի որպես թշնամի: Ահա թե ինչու ազգ-պետության աշխարհն անընդհատ պատերազմ է արտադրում: Հիտլերի օրինակը կարող է ապշեցուցիչ լինել նաև այս առումով: Եվրոպան ու աշխարհը կա մ պետք է լինեն այնպես, ինչպես ինքն է տեսնում, կա մ չեն լինի ու կկործանվեն: Դժվար չէ բազմաթիվ օրինակներով ապացուցել, թե ինչպես է այս պարադիգմը վերածվում բռնության գործոնի:

Կրոնական պատերազմները նույնպես ակնհայտորեն կապված են տարբեր պարադիգմների հետ: Ազգայնականության պատճառած պատերազմների այս տարածումը կապված է ազգ-պետության պարադիգմայի հետ, այսինքն՝ ազգ-պետության գերիշխող հիմնական հայացքի հետ: Տեղեկատվությունը ճիշտ չընկալելը, բնականաբար, կհանգեցնի ապատեղեկատվության, ինչը կհանգեցնի սխալ որոշումների և գործելակերպի:

Ազգ-պետության խորքային հայացք (պարադիգմ) ունեցող ոչ մի գիտնականից չի կարելի ակնկալել, որ բոլոր գիտությունների, հատկապես հասարակական գիտությու-

նությունների մեջ նա իմաստավոր մեկնաբանության ուժ կունենա:

Այս մտածելակերպը, որը փորձում է ամեն ինչ դարձնել «ես», խորտակվում է ահռելի էգոիզմի մեջ՝ ասելով «իմ սահմանները», «իմ հասարակությունը», «իմ երկիրը», «ես» և ամեն ինչում իրեն մեծացնելով: Այդ դեպքում հասկանալի է, որ այս անհատականությունից ոչ մի առողջ որոշում, հարաբերություն կամ գործողության ուժ չի առաջանա: Քանի որ նա իրեն նույնացնում է պետության և նրա հասարակության, նրա պատմության ու հորիզոնի, նրա շահերի ու կրթերի հետ, խաղաղության և համերաշխության ո՛չ ազգային, ո՛չ միջազգային հնարավորություն նրանից չի կարելի ակնկալել:

Մենք չենք կարող հանդիպել գիտության հետ՝ առանց այս պարադիգմայի ազգ-պետության հեռանկարից դուրս գալու, և, հետևաբար, չենք կարող ճիշտ որոշման և հարաբերությունների հնարավորություն ստանալ: Բոլոր ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ ժողովրդավարական միջավայրն ամենահարմար պայմաններն է առաջարկում գիտական հեղափոխության համար: Սկսած մ.թ.ա. 6000-4000 թվականների (Բարեբեր Մահիկ) տեղեկություններից՝ մինչև մ.թ.ա. 600-400-ական թվականների Հոնիա և Աթենք, 15-րդ դարում սկսված Վերածնունդ, Ռեֆորմացիա և Լուսավորության Եվրոպա, տեսնում ենք, որ այս ժամանակաշրջաններում գիտությունն առավել արագ զարգացավ, քանի որ կապված էր հասարակությունների ազատության մակարդակի հետ: Եթե Եվրոպային դեռ շատ են քննադատում աշխարհում, չնայած այն մեծ արժեքներին, որ նա բերել է մարդկությանը, դա ազգ-պե-

տության եսասիրական շահերի հետևանքն է: Պատճառը, թե ինչու արդիականությունը չի կարող լուծումներ տալ այսօրվա խնդիրներին, պայմանավորված է ազգ-պետության համակարգով, որի վրա այն հիմնված է: Ճիշտ այնպես, ինչպես դա եղել է վերջին չորս դարերի բոլոր խոշոր, աննախադեպ պատերազմների պատճառը:

Ժողովրդավարական քաղաքակրթական տեսակետը հսկայական հնարավորություն է գիտության արտադրության համար: Նոր գիտության անհրաժեշտությունը, հատկապես ճգնաժամային և քառսի միջավայրում, կարող է բավարարվել միայն ժողովրդավարական հասարակության պարադիգմի գերակայությամբ: Քանի որ գործնական լուծումներ չեն կարող մշակվել առանց իմացարանական խնդիրների լուծման, ազգ-պետության պարադիգմի ոչնչացումը և ժողովրդավարական արդիականության պարադիգմ ձեռք բերելը կապահովի լուծման անհրաժեշտ ուժը:

Սխալ չէ քաղաքակրթության պատմությունը բաժանել երեք ժամանակաշրջանի՝ վաղ, միջին և նոր: Վեճերը հիմնականում կապված են սահմանումների բովանդակության հետ: Այն համոզմունքին եմ, որ պատմվածքի ոճն ու բովանդակությունը, որի վրա ես հիմնում եմ իմ պաշտպանական ճառը, լուսավորող են: Քննարկվել է՝ ճիշտ է արդյոք կապիտալիզմը քաղաքակրթություն համարելը, թե՞ ոչ: Քաղաքակրթության մասին իմ քննարկման հիմքում ընկած է այն փաստը, որ քաղաքակրթությունը կազմում է մի ամբողջություն և ունի «մայր գետի» նման հոսքի օրինաչափություն: Դրա հիմքն է քաղաք-դաս-պետություն եռանկյունին: Այս եռանկյունու ընդունած ձևերը որոշում են նաև քաղաքակրթության ձևը: Առաջին դասական ձև կարող ենք համարել շումերական և եգիպտական քաղաքակրթությունները, հասունացման շրջան՝ հունահռոմեական, իսլամական և քրիստոնեական, իսկ քայքայման և քառսի շրջան՝ եվրոպական քաղաքակրթության շրջանը:

Մեկ այլ տարբերակում, որը պետք է անեմ, ժողովրդավարական քաղաքակրթական հարթությունն է: Թեև այն հանդիպում է մայր գետի քաղաքակրթության մեջ, սակայն այն չի կարելի նույնացնել: Ընդ որում, քաղաքակրթությունը չափազանց հակասական ամբողջություն է: Հիմնարար հակասությունը պետական մենաշնորհային քաղաքակրթության և չպետականացած հասարակության ժողովրդավարական քաղաքակրթության միջև է: Պետա-

կան և դեմոկրատական քաղաքակրթությունների հակասությունը մենք լավագույնս տեսնում ենք հին ժամանակներում հունական երկու քաղաքների միջև՝ Սպարտայի, որը ղեկավարում էր թագավորությունը և Աթենքի, որը կառավարում էր ժողովրդավարությունը։ Նման ինտենսիվ հակասություն եղավ, երբ զարգացավ եվրոպական քաղաքակրթությունը։ 14-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի կեսերը պետության և քաղաքային դեմոկրատիաների միջև ինտենսիվ հակամարտությունները հիմնականում եղել են պետության և ժողովրդավարական քաղաքակրթությունների միջև։

Մարքսիզմի ամենակարևոր թերություններից մեկն այն է, որ նա այս հակամարտությունը դիտարկում է նեղ դասակարգային տեսանկյունից։ Դասերի ուղղակի հակամարտությունը վերլուծական է։ Կոնկրետ կոնֆլիկտ է առաջանում սոցիալական մարմինների՝ պետական և ժողովրդավարական հասարակությունների միջև։ Նեղ դասակարգային տեսանկյունի հետևանքները հայտնի են։ Ավելին, այն դասակարգերում, որոնց սահմանները երբեք չեն կարող հստակ գծվել, և որոնք ամեն օր կարող են անցումային փուլեր ունենալ, կարևորը գիտակցության վիճակն է և մշակույթը, որում նրանք ապրում են։ Այն դասակարգը, որը չի ճանաչում կամ ստեղծում իր սեփական քաղաքակրթությունը, արդեն իսկ գոյություն չունի։ Չկա դասակարգային պայքար առանց քաղաքակրթության։ Խորհրդային փորձը հստակ ցույց տվեց, թե որքան լուրջ սխալ է մեկ քաղաքակրթության շրջանակներում երկու դասակարգերի պայքարի թեզը։ Քանի որ եվրոպական պետական քաղաքակրթության կադապարները չհաջող-

վեց կոտրել, չհաջողվեց ստեղծել խորհրդային յուրահատուկ քաղաքակրթություն։ Քանի որ այն հիմնականում հիմնված էր կապիտալիստական արդիականության օրինաչափությունների վրա, չէր կարող ի վերջո խուսափել նրանց նմանվելուց։ Պատմության մեջ նման իրավիճակներ շատ են եղել։ Եթե կոչվում ես ուրիշի զենքով (քաղաքակրթական կենսակերպ), դառնում ես ուրիշների նման։ Նման իրավիճակների առաջացումը կապված է հեղափոխությունների՝ քաղաքակրթության սեփական ձևերը որոշելու անկարողության հետ։

Կապիտալիստական քաղաքակրթությունն այս առումով նեղ հասկացություն է։ Սակայն եվրոպական քաղաքակրթության նման քաղաքակրթություն արտացոլելը, որը պարունակում է շատ ուժեղ դեմոկրատական տարրեր, կարծես, երկու դասերի ընդհանուր քաղաքակրթություն (բանվոր-կապիտալիստական) լինի, նույնպես շատ սխալ իմաստներ է պարունակում։ Մեկ եվրոպական քաղաքակրթության փոխարեն ժողովրդավարական և կապիտալիստական Եվրոպայի միջև տարբերությունը կարող է ավելի ուսանելի լինել։ Այսօրվա ԵՄ-ն այս երկու քաղաքակրթությունների միջև հաշտեցված քաղաքակրթությունների Եվրոպա է, որը փորձում են զարգացնել։ Հետաքրքիր փորձառություն է, որն արժե զննել։ Եվրոպայի տաքքիթ փորձառություն է, որն արժե զննել։ Եվրոպայի կոշտ պետական քաղաքակրթությունը՝ շատ ուժեղ ժողովրդավարական ավանդույթներով և փափուկ ուժերով, ինչպիսիք են տրամաբանությունը և օրենքը, հավասարակշռելու անհրաժեշտությունը համապատասխանում է բազմազան քաղաքակրթության վերջին շրջանի մեր սահմանմանը (քաղաքակրթությունը միահյուսված է ճգնա-

ժամերին): Չորս հարյուր տարվա ինտենսիվ պատերազմները ճգնաժամային կառույցի ևս մեկ ապացույց են: Համակարգային ինտենսիվ քննարկումների ցուցադրական օրինակ կարելի է համարել նաև խորհրդային համակարգը: Միայն ԵՄ-ի կառուցվածքի և ապագայի վերաբերյալ քննարկումները բավարար են արդիականության անվճռականությունն ու ճգնաժամից խուսափելու անկարողությունը արտացոլելու համար:

Այս դատողությանը հանգելու հիմնական պատճառը կապված է կապիտալիստական մենաշնորհի կառուցվածքի հետ: Ինչպես Մարքսն ապացուցեց «Կապիտալ»-ում, ճգնաժամը կապված է կապիտալի հետ, այսինքն՝ մենաշնորհի առումով կառուցվածքի հետ: Կապիտալի կուտակմանն ու շահույթին հնարավոր չէ հասնել առանց ճգնաժամի: Քանի որ կապիտալը չի կարող լինել առանց շահույթի, չի կարող լինել առանց ճգնաժամի: Այն, որ հեղափոխությունները, ժողովրդավարացումն ու մարդու իրավունքները մշտապես օրակարգում են, պայմանավորված է ոչ միայն սեփական ներքին խնդիրներով, այլև ճգնաժամի պատասխաններ գտնելու անհրաժեշտությամբ: Պատճառը աշխարհի անկառավարելի վիճակն է: Համաշխարհային կապիտալը ոչ միայն կառավարել է աշխարհը բոլոր ժամանակաշրջաններում, այլև կովել է աշխարհի դեմ: Բնածին ճգնաժամի պատճառով պայքարները լայն տարածում են գտել ամբողջ աշխարհում: Քաղաքակրթության ծնունդով սկիզբ են առել առաջին պրոֆեսիոնալ բանակներն ու պատերազմները: Պետական քաղաքակրթությունն իր բնույթով չի կարող զարգանալ առանց հասարակությանը գերիշխելու: Ինքնիշխանություն

նշանակում է իշխանություն: Իշխանությունը չի կարող իրականացվել առանց գերիշխանության, իսկ դրան չի կարելի հասնել առանց ուժի: Ահա թե ինչու է Հեգելը պատմությունը նմանեցնում «արյունոտ սպանդանոցի»:

Նախորդ երկու քաղաքակրթությունների կապիտալիզմից տարբերությունները կապված են դասակարգի, քաղաքի և պետության կառուցվածքի հետ: Քաղաքները փոքր էին, դասակարգերը՝ սահմանափակ, պետությունները՝ սակավ ու փոքր: Ուստի պատերազմները քիչ էին և կարճատև: Այնուամենայնիվ, բնությունը բնորոշ է քաղաքակրթության կառուցվածքային բնույթին: Մակայն կապիտալիզմում քաղաքը, դասակարգը և պետությունը կուլ են տալիս ամբողջ հասարակությանը, ինչպես նաև շրջակա միջավայրը՝ գետնի վրա ու գետնի տակ: Քառսային իրավիճակները շրջապատում են ինչպես հասարակությանը, այնպես էլ շրջակա միջավայրին:

Ըստ Ի. Վալլերշտայնի դատողության՝ կապիտալիզմը կառուցվածքային ճգնաժամի մեջ է մտել 1970-ականներից հետո, և այդ ճգնաժամը կարող է տևել 25-50 տարի: Ասելով, որ գիտության, կազմակերպության և գործողության որակը որոշելու է արդյունքը՝ նա մասամբ արտահայտում է փաստերն ու հարաբերությունները: Ըստ երևույթին, նա դեռ չի կարողացել ձեռքագատվել ցիկլային ճգնաժամի մարքսիստական ըմբռնումից: Ըստ իս՝ ավելի ճիշտ է ենթադրել, որ ճգնաժամը կապիտալիզմի ամբողջ ժամանակի առումով է:

Ա-Մենաշնորհային առևտրային կապիտալիզմ

Կապիտալի ամենահին ոլորտն առևտուրն է: Պատմության մեջ՝ մ.թ.ա. 4000-3000 թվականներին, կարելի է խոսել մի առևտրի դարաշրջանի մասին, որը զարգացել է Ուրուկի շուրջ: Գիտենք, որ ասորիները Անատոլիայից մինչև Հնդկաստան առևտրական գաղութներ են հիմնել: Փյունիկեցիներն առաջինն էին, որ Միջերկրական ծովում առաջին առևտրային գաղութները ստեղծելու ունակությունը դրսևորեցին: Պարսկական կայսրությունում ընդլայնումն ու անվտանգությունն առևտրի առումով կրում են ամենալայն համաշխարհային նշանակությունը: Հունահռոմեական քաղաքակրթության մեջ առևտրի ակտիվությունը շատ հզոր կերպով շարունակվել է: Մեծ քաղաքների համար առանց առևտրի կանգուն մնալը դժվար է: Մեծ քաղաք նշանակում է մեծ առևտուր: Իսլամական քաղաքակրթությունը, որը միջնադարում համաշխարհային ուժ էր, դեպի արևմտյան առևտուր տանող ճանապարհի վերջին խոշոր փուլն էր: Առևտրի համար անհրաժեշտ բոլոր ավանդույթները, կարծես թե, հաստատված են: Այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են փողը, վարկը, բանկերը, պարտատոմսերը, շուկաները և տրանսպորտը, իսլամական քաղաքակրթության մեջ եղել են ամենաձանրակշիռ ոլորտները՝ որպես հին ու նոր փաստարկներ: Իտալական առևտրային քաղաքներն, ըստ էության, ժառանգել են Արևելյան միջերկրածովյան, իսլամական և բյուզանդական առևտրի ավանդույթները:

Առևտրային գերակայությունը 13-րդ դարում Իտալիայի միջոցով անցավ Եվրոպական մայրցամաքին: Իտա-

լական առևտրային քաղաքները 13-ից 16-րդ դարերի ընթացքում պահպանեցին իրենց գերակայությունը: 16-րդ դարից սկսած՝ գերակայությունն անցավ Նիդեռլանդների և Անգլիայի քաղաքային մենաշնորհներին: Առևտրային կապիտալիզմի հաղթանակը, սկսած այս դարից, մեծ մասամբ ձեռք է բերվել այս երկու երկրների մայրաքաղաքների՝ Լոնդոնի և Ամստերդամի միջոցով: Ամերիկայի և Հարավարևելյան Ասիայի հայտնաբերումը Ատլանտյան օվկիանոսի և Բարեհուսո հրվանդանի միջոցով և նրանց միացումն առևտրային ուղիներին ամենամեծ առևտրային հեղափոխություններից մեկն է: Այս ճանապարհների հետ մեկտեղ, սկսած 16-րդ դարից, մեծ հարված կրեց Միջին Արևելքի գերակայությունն ավանդական Արևելք-Արևմուտք և Հյուսիս-Հարավ առևտրային ուղիների վրա և կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: Սկսած 16-րդ դարից՝ Միջին Արևելքի քաղաքակրթության շարունակական անկումը սերտորեն կապված է այս նոր առևտրային ուղիների բացման հետ: Միջինարևելյան քաղաքակրթությունն արդյունաբերական հեղափոխությամբ կրեց ամենաազդեցիկ ավարական հարվածը և մինչ օրս հնարավորություն չի ունեցել վերականգնվել և գտնել իր ուժը:

Եվրոպայում առաջին խոշոր կապիտալի կուտակումը գերիշխող դեր է խաղում 15-րդ և 18-րդ դարերում: Նա մը հաստատեց իր առաջին հեգեմոնիան 10-րդ դարից ի վեր վերելք ապրող քաղաքային արհեստագործության և գյուղատնտեսության նկատմամբ: Արդյունաբերության մենաշնորհացումը և ընդլայնումը, որն առաջին լուրջ արդյունաբերական շարժումն էր, ինչպես նաև դրա ծավալնե-

հային հեգեմոնիզմի հետ: Արևելյան և Արևմտյան հնդկական ընկերությունները՝ Նիդերլանդների և Անգլիայի այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն առևտրային ընկերությունները, երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց առաջատար դիրքերը: Բանկային գործերը, պարտատոմսերը, վարկերը, թղթադրամները, հաշվապահական հաշվառումն ու տոնավաճառները, որոնք կապիտալի արդյունավետ գործիքներ են, այս շրջանում վերածվեցին հզոր ինստիտուտների:

Այս շրջանում ևս մեկ անգամ տեսնում ենք, որ սերտ միասնություն կա մասնավոր առևտրային մենաշնորհների և պետական մենաշնորհների միջև: Փաստորեն, առանց պետության՝ որպես մենաշնորհի, հնարավոր չէ ինքնուրույն խոսել առևտրային մենաշնորհների մասին: Առաջին առևտրային դարաշրջանից մինչև եվրոպական առևտրային դարաշրջան պետական մենաշնորհը միշտ եղել է առաջամարտիկ: Առանց պետության գոյության լիբերալիզմը հսկայական անհեթեթություն է: Լիբերալիզմի հիմնական իմաստը պետությունն ամբողջությամբ տնտեսական մենաշնորհի ծառայությանը հանձնելն է և քաղաքական պետությունը տնտեսական պետության վերածելը: Լիբերալիզմն առանց պետության նման է անտեր այգու: Այս շրջանում պետության վրա գերիշխող էր առևտրի կշիռը, ավելի ճիշտ՝ առևտրային մենաշնորհի հետ հարաբերությունը:

15-18-րդ դարերի միջև ընկած ժամանակահատվածն այս գործոնի պատճառով կոչվում է նաև մերկանտիլիստական ժամանակաշրջան: Ըստ էության, դա նշանակում է, որ պետությունը վերականգնվում է առևտրի միջոցով և

ավելցուկ է ստեղծում իր բյուջեում: Այն կարելի է անվանել նաև կոմերցիոն ազգայնականություն: Ավելի շատ վաճառելը, քան գնում էս, վերադաս պետություն դառնալու ամենաարդյունավետ միջոցն է: Սա հայտնի է նաև որպես ազգային պետականության և միապետության վերելքի ժամանակաշրջան: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ արիստոկրատիայի կողմնորոշումը դեպի առևտուր և առևտրականների արիստոկրատացումը միահյուսվել են սոցիալական հարթության վրա, իսկ բուրժուազիան՝ որպես ժամանակակից խավ, առաջին անգամ ձեռք է բերել ավանդույթ: Արմատական բարեփոխումներ են տեղի ունենում բոլոր բնագավառներում՝ բուրժուական գաղափարախոսությունից մինչև կենսակերպ, նորաձևության զգացողություն և քաղաքային ճարտարապետություն:

Ռեֆորմացիան և Լուսավորությունը տեղի են ունեցել այս դարաշրջանում: Այնուամենայնիվ, մեծագույն սխալ կլինեք Ռեֆորմացիայի և Լուսավորության շրջանները դիտարկել որպես բուրժուական շարժումներ: Ռեֆորմացիան, ըստ էության, կրոնի ազգայնացումն է և դրա ազգային ճյուղերի ստեղծումը: Այն պատճառահետևանքային որևէ կապ չունի բուրժուազիայի հետ: Այն նպատակ ունի նոր պայմաններում նորոգել կրոնական միտքը, որը խեղդվել է հնացած դոգմաների մեջ: Դա կրոնը ժամանակին հարմարեցնելու շարժում է: Այն նաև մտքի հեղափոխության մաս է կազմում: Լուսավորությունը մտքի ավելի ընդգրկուն հեղափոխություն է: Դա նշանակում է, որ հին պարադիգմները մեծ մասամբ հաղթահարվել են, և նոր պարադիգմն իր հետքն է թողել ժամանակաշրջանի վրա: Դա ամեն առումով մտածելակերպի թարմացում է: Երկու

կարևոր ոլորտների զարգացումները կապված են նաև գիտության և փիլիսոփայության ուղղություններով տեղի ունեցած հեղափոխության հետ: Պատահական է, որ այն համընկնում է կոմերցիոն դարաշրջանի հետ, բայց երևում է, որ բուրժուազիան հավակնում էր դրան և յուրացնում դա՝ իր դասակարգային բնույթի պատճառով: Այն երկու ոլորտներն էլ դարձնում է մտավոր կապիտալ: Այս քայլը մեծ նշանակություն ունի: Դրա դիմաց նա ստանում է օրինական դասակարգի կոչում: Լուսավորության մտածողները կարևոր դեր խաղացին մենաշնորհի մակաբույծ բնույթն անտեսելու գործում, զոնե այնքան, որքան աբսոլյուտիզմն ու արիստոկրատիան: Քանի որ բուրժուազիան նոր դասակարգային ձևավորում է, դրա հետևանքները շատ չեն դիտարկվել, և բոլոր բացասական երևույթները վերագրվել են հին դասակարգերին: Բուրժուազիան առաջատար դեր խաղաց դարաշրջանի միջին խավի կերպարի վրա իր հետքը թողնելու գործում:

Բուրժուազիայի ազգայնականությանը որպես գաղափարախոսություն աջակցելն ազգային շուկայում մենաշնորհ հաստատելու նպատակով է: Ազգայնականությունն արդյունավետ դեր խաղաց նրա մրցակիցներին լիկվիդացնելու գործում: Առևտրային կապիտալի սեփականատերերին այլ ազգերից և ազգություններից բացառելը դարձել է ռասիզմի, ազգային, էթնիկ և կրոնական թշնամանքների հիմքը և խթանել է փոխադարձ ազգայնականության զարգացումը: Այս պատճառով ամբողջ աշխարհում աճել են հուդայականության դեմ ատելության զգացումները: Հրեաները չարիքի ներկայացուցիչներն են և այժմ հանդիսանում են ազգային նկրտումների ամենա-

լուրջ խոչընդոտը: Սրան ի պատասխան՝ հրեաները զարգացրեցին մատնական կազմակերպությունը, որպեսզի որոշակի միջազգային պաշտպանություն ապահովեն, բարելավեն իրենց ընկերների կարգավիճակը և վերացնեն իրենց թշնամիներին: Թեև դրա ակունքները գալիս են միջնադարից, սակայն մասոնության իրական դերը կարևորություն է ձեռք բերում այս շրջանում: Մասոնությունը կարևոր դեր է ունեցել բազմաթիվ հեղափոխական շարժումներում և ճանապարհ է հարթել սիոնիզմի՝ հրեական ազգայնականության համար:

Հաշվի առնելով առևտրի և գաղութատիրության կապը կապիտալիզմի առաջացման և դրա հետագա զարգացման հետ՝ կարելի էր ակնկալել, որ գաղութատիրությունը վերելք է ապրելու մերկանտիլիզմի ժամանակաշրջանում: Այս շրջանի գաղութատիրությունը մեր առջև հայտնվում է որպես էքսպանսիայի քաղաքականություն: Երկու մայրցամաքներ, որոնք պատմության մեջ երբեք գաղութ չեն ճանաչել՝ Ամերիկան և Ավստրալիան, ինչպես նաև հազարավոր կղզիներ, այս ընթացքում հանդիպեցին գաղութատիրությանը: Աշխարհի բոլոր մայրցամաքները՝ հատկապես Աֆրիկան և Ասիան, ասես վերագտնվել են, որպեսզի վերածվեն գաղութների մայրցամաքների: Այդ որպեսզի վերածվեն գաղութների մայրցամաքների: Այդ նպատակով նրանք նախաձեռնեցին այնպիսի ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են արևելագիտությունը և մարաթիություններ, ինչպիսիք են արևելագիտությունը և մարաթիություններ: Սա կարելի է լավ օրինակ համարել գիտության և նոր հասարակության հարաբերությունների համար: Այս ժամանակաշրջանում զարգանալու հնարավորություն ունեցան նաև գերակա ցեղերի տեսությունները: Դարվինիզմը նախատեսվում էր կիրառել նաև հասա-

րակության մեջ: Նույն նպատակներին է համահունչ նրանց աշխարհագրության և պատմության ուսումնասիրությունների նոր պարադիգմի ձեռքբերումը: Դա նման է աշխարհը կապիտալիզմի առաջ բացելու հայտնագործության:

Գաղութատիրությունը կամ ավելի համակարգված հետևանքներով էքսպանսիոնիզմն, ըստ էության, առևտրային մենաշնորհների ընդլայնման քաղաքականությունն են: Դրանք դառնում են թալանի ավելի ժամանակակից ձևեր: Եվրոպական առևտրային կապիտալիզմը հիմնականում ձևավորվել է գաղութային թալանի հիման վրա: Մինչ Ամերիկայի արծաթն ու ոսկին թալանվում էին, էժան տեքստիլն աննախադեպ գներով դարձավ այս թալանի կարևոր գործիքը: Առևտուրն ունեցել է ոչ միայն անհավասարակշիռ գների ձևավորում, այլև ժամանակաշրջաններ, երբ գինը ինքնին որոշվել է միակողմանիորեն: Գաղութատիրությունը մեծ դեր խաղաց առևտրային մենաշնորհների մեջ՝ գներ պարտադրելով և այդպիսով հսկայական շահույթ ստանալով: Իրականում, վաճառականների եկամուտների հիմքը կայանում է կամ շուկաների միջև գների տարբերություններն օգտագործելու կամ դրանք տարբեր մեթոդներով ստեղծելու մեջ (ապրանքների պաշար, ապրանքների պակաս):

Ֆերնան Բրոդելն ասում է, որ խոշոր բիզնեսի սպեկուլյատիվ շարժումները որոշիչ դեր են խաղացել կապիտալիզմի ձևավորման գործում: Նա նշում է, որ շուկայում սովորական փոխանակումները դեր չունեն, դրանք նորմալ տնտեսական գործունեություն են, տնտեսությունը փոխանակումների զարգացմամբ է սկսվում: Տնտեսությո-

յունը չի դիտարկում ապրանքների արտադրությունը օգտագործման համար: Երբ փոխանակումների գործընթացի շեմին ենք հասնում, նշանակում է՝ տնտեսությունը սկսվել է: Այս ոլորտում շահույթի մասին խոսք լինել չի կարող: Կարելի է մատնանշել կողմերի փոխանակման շահերը: Սա շահարկումների առարկա չէ: Իրական շահարկումները խոշոր բիզնեսի դաշտում են: Այն նկարագրվում է որպես կապիտալիզմի տուն: Գների տարբերությունները ձեռք են բերվում հենց գների մանիպուլյացիայի միջոցով: Ուստի, Բրոդելը սա չի համարում տնտեսություն, նա դա տեսնում է որպես դրսից պարտադրված «բան» և չի ցանկանում վերծանել այն: Փաստը, որ նա շատ բան չի սահմանում այն մասին, թե ինչ է տեղի ունենում այս կետից հետո, հարցական նշան է թողնում՝ որպես հիմնական թերություն:

Ֆ. Բրոդելը գիտակցում է պետության և իշխանության տարբերությունը: Թեև ոչ այնքան, որքան Մարքսը, այսինքն՝ չի նսեմացնում պետության ու իշխանության գործառնությունները, այդուամենայնիվ, չի որոշում, թե որքանով է դա արդյունավետ: Մինչդեռ մարքսիզմում պետությունը բնորոշվում է որպես կենտրոնացված տնտեսություն: Կարելի է ասել՝ այն ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Բայց սա շատ վերացական ընդհանրացում է: Իշխանությունն ու պետությունն, ըստ էության, «տնտեսություն չլինող տնտեսությունն են»: Այսինքն՝ տնտեսությունը դիտարկվում է որպես իր արտադրած հավելյալ արտադրանքի և արժեքների արդյունահանման դաշտ և մենաշնորհ է հաստատում այս ոլորտում: Այս իմաստով այն գտնվում է տնտեսությունից անմիջապես վեր գտնվող հատվածում:

Նա շատ է հետաքրքրված տնտեսագիտությամբ: Նրա բոլոր մեխանիզմները տարբեր մեթոդներով հավելյալ արտադրանքի և արժեքների գրավման համար են: Մենաշնորհների հաստատման ոլորտներից են գյուղատնտեսությունը, առևտուրը և արդյունաբերությունը: Առաջնային մեթոդը հարկն է: Օրինակ, անուղղակի հարկերը պետության ուղղակի առևտրական մենաշնորհն են: Պետությունն այստեղ ուղղակի ամբողջական վաճառական է: Ինչպես հայտնի է, այդ հարկերը եկամտի կեսից ավելին են:

Պետությունը իր դիրքի շնորհիվ նաև լիակատար տնտեսական մենաշնորհ է ֆերմաների, գյուղատնտեսական շուկաների և գյուղմթերքի գների որոշման հարցում: Եվրոպական տնտեսական գրականության մեջ տնտեսության, պետության և իշխանության հարաբերությունները մշտապես երկիմաստ են մնում: Թեև ն' սոցիալիստները, և՛ լիբերալները հրատարակել են տասնյակ հազարավոր գրքեր, նրանք դեռ հեռու են այս ոլորտը լուսավորելուց: Մեծ թերություն է այն, որ Մարքսը չխորացավ այս ասպարեզում կամ իր կյանքը չնվիրեց դրան: Այս թերությունը մեծ ցնցումների մեջ մեծ մասնաբաժին ունի:

Պետք է խոստովանել, որ, անկախ նրանից, թե ինչ հարթությունից ենք նայում դրան, 15-18-րդ դարերի միջև առևտրային դարաշրջանի հաղթանակում հիմնարար դեր խաղացին ոչ տնտեսական մեխանիզմները: Այսպիսով, եթե դա տնտեսագիտություն չէ, ապա ի՞նչ է: Դժվար է, եթե ոչ անհնարին, որ բացի իշխանությունից և պետությունից՝ որպես դրա իրավաբանական արտահայտչամիջոց, որևէ մեկն այս դաշտն օգտագործի ըստ իր քմահաճույքի:

Թերևս, կարելի է խոսել տարբեր մենաշնորհային ուժային խմբավորումների մասին: Բայց, ի վերջո, այդ ուժերը պետք է առնչվեն պետության հետ՝ կամ որպես իշխանություն, կամ որպես դրա կոնկրետ արտահայտություն: Երբեմն այն կարելի է անվանել նաև դրամական դաշտ: Երբ փողը դադարում է լինել փոխանակման պարզ միջոց, այն իսկապես կարող է ուժի դեր խաղալ այնքան, որքան թուրը: Նապոլեոնը բանակի մասին գուր չէր ասում «փող, փող, փող»: Բայց սա ի՞նչ փող է: Խոսքը չի վերաբերում որպես փոխանակման միջոց փողին: Սա փող է, որը տնտեսական չէ, դա խոշոր կոմերցիոն փող է, այն փողն է, որ սպեկուլյացիայի միջոց է: Փողն ամբողջական հրամանատար ու տիրակալ է այս ոլորտներում: Քանի որ բուրժուազիան շատ լավ հասկանում էր այս կետը, մեծ դեր էր վերապահում փողին: Որպեսզի փողը լինի հասարակության մշտական կառավարողը, հասարակությունը բառիս բուն իմաստով պատառոտվել է մագոթրձական դանակով: Հասարակությունն ու նույնիսկ պետությունն այնպիսի վիճակի են հասել, որ առանց փողի չեն կարող գոյատևել:

Այն, որ փողը հասել է այս կետին, թերևս, բուրժուազիայի իրական հեղափոխությունն է: Դա նշանակում է, որ փողի կարիք ունեցող հասարակությունն ու պետությունը հայտնվել են բուրժուազիայի հրամանատարության տակ: Այս իրավիճակը, որը մենք կարող ենք նաև անվանել դրամավարկային հեղափոխություն, պատմության մեջ առաջին անգամ համակողմանիորեն ձեռք բերվեց այս ժամանակաշրջանի Եվրոպայում: Օրինակ՝ կարիք չկա բանվորին առաջվա պես կապել՝ որպես ստրուկ կամ ճորտ: Ե-

թե նա իր օրավարձը չստանա, սոված կմնա, իսկ քաղցը նրան կմղի դեպի փողը: Բանվորին դրել են մի վիճակի մեջ, որտեղ նա այլ ելք չունի, քան փողին հանձնվելը: Ուստի, կարիք չկա հանդես գալ որպես դասական ստրկատեր և ֆեոդալատեր՝ բանվորին ձեռք բերելու և կառավարելու համար: Սա և՛ ծախսատար է, և՛ ավելի մեծ պատասխանատվություն է պահանջում: Մյուս կողմից, կապիտալիստը ձեռք է բերում և օգտագործում աշխատողներին այնպես, ինչպես ցանկանում է՝ պարզապես ցույց տալով փողի ուժը:

Նմանատիպ կետեր կարելի է նշել նաև ապրանքների վերաբերյալ: Ապրանքների շարժն առանց փողի անհնար է: Ապրանքների ցանկացած տեղաշարժ կապված է փողի հետ: Առանց փողի հնարավոր չէ արտադրել, տեղափոխել ու սպառել: Տնտեսությունը փողի բացարձակ տիրապետության տակ դնելը կապիտալիզմի մեծ հեղափոխությունն է: Տնտեսությունն այժմ նման է խաղալիքի՝ փողի ձեռքում: Երբեք տնտեսությունն այսչափ կախված չի եղել փողից: Փողն այստեղ ճիշտ պետության նման է: Ավելի ճիշտ՝ ոչ թե նման է, այլ հենց պետությունն է: Նույնիսկ պետությունն է փողից նման կախվածության մեջ: Անփող պետությունն ու բանվորը վերածվել են սեփականության: Գուցե, պարադոքսալ թվա, բայց պետության պետությունն իրականում փողն է: Պետությանն այս կարգավիճակին հասցնելը 16-րդ դարում Նիդեռլանդների և Անգլիայի գյուտն է: Ստեղծվեց հզոր պետություն, բայց դա փողից կախված պետություն է: Պատմաբաններն ասում են, որ Ֆրանսիան պարտվեց Անգլիայի և Նիդեռլանդների դեմ հեզեմոնիայի պատերազմում, քանի որ չհասավ այս հա-

ջողությանը: Ֆինանսների դարում լուսավորող կլինի մի փոքր ավելի քննարկել փողի հարցը:

15-18-րդ դարերի միջև քաղաքակրթական զարգացման հարցում առևտրային բուրժուազիայի՝ որպես կարևորագույն դերակատարի ի հայտ գալու ամբողջ ազդեցությունը հասարակության վրա կարելի է համակողմանիորեն քննարկել: Առևտրային հասարակության առանձնահատկությունները հայտնի են: Այն շատ բացասական տեղ ունի մարդկության հիշողության մեջ՝ որպես ծայրահեղ փողասեր, վաշխառու, վարկային գիշատիչ և բանկիր: Բարոյականությանը մեծագույն հարված հասցնող այս տարրերի քննադատությունն արվեստում ու հատկապես գրականության մեջ, այս դարերում ամենահաճախ քննարկվող թեմաներից է: Կարծես, վիրուս է մտել հասարակության մեջ, և այս վիրուսը շարունակում է կրծել հասարակությանը: Փողը, որը պատասխանատու է հասարակության կոռուպցիայի ընդհանուր մակարդակի համար, սառեցնում է հին, ջերմ մարդկային հարաբերությունները իր սառը դեմքին: Փող չունեցող մարդն, ասես, յուրանույ է տվել կյանքի ճակատամարտը: Ավելին՝ մեծություն լինելը համար, ինչպես նախկինում, պետք չեն լինում ցույց տալու համար, ինչպես նախկինում, ոսկե գահեր, արծաթե թիթեղներ, ոսկեզօծ պալատներ, շքեղություն, ուժի դաժան ցուցադրություն, զուրկ հագուստներ ու շքեղ սեղաններ. պարզապես փողը պահելու տեղ ունեցեք: Այդժամ դուք մեծագույնն եք: Այն, որ մարդկությունը հասել է այս վիճակին, չի կարող վերելք հավելել: Թեև դրա անունը նոր դարաշրջան է, բայց այն ոչ մի նորամուծություն չի ներկայացնում: Լավագույն դեպքում դա կարող է լինել միայն քաղաքակրթական ճգնա-

ծրնթացը: Նոր էր այն, ինչ վերաբերում էր առաջինթացին, առանց դրա մասին շատ բան իմանալու: Ինչպես յուրաքանչյուր նոր կրոնում, հավատարմությունը հավատքով էր կապված: Կրոնական առևտուր, որի աստվածը փողն էր:

Բ-Արդյունաբերական հեղափոխությունը և ինդուստրիալիզմի դարաշրջանը

Արդյունաբերական գործընթացը հաճախ նույնացվում է արդյունաբերական հեղափոխության հետ: Մինչդեռ, արդյունաբերությունը պատմության ընթացքում միշտ գոյություն է ունեցել: Նույնիսկ առաջին քարահատման գործընթացն էլ արդյունաբերություն է: Գյուղատնտեսության հայտնաբերումն ինքնին արդյունաբերական հեղափոխություն էր ինքն իրենով: Արհեստագործությունը արդյունաբերություն է: Արտադրության հետ կապված յուրաքանչյուր նոր գործիք, տեղեկություն և մեթոդ արդյունաբերության մեջ զարգացում է: Մարդը միակ էակն է, որն արտադրում է սննդի, հագուստի և ապաստանի պարագաներ: Արդյունաբերությունը, այսինքն՝ գործիքներով արտադրությունը, հատուկ է մարդուն:

Երկարամյա նորամուծությունների կարևոր օղակ է 18-րդ դարի վերջին Եվրոպայի հեգեմոն երկրում՝ Անգլիայում տեղի ունեցած, ավելի ճիշտ՝ նրա առաջնորդած երևույթը: Խորհրդանշական արտահայտություն է, որ գոլորշուց ստացված էներգիան պտտում է մեքենայի անիվը: Գոլորշու և մեքենաների ուժը վաղուց հայտնի էր և օգտագործվում էր: Նախկինում Նիդեռլանդներն ու Անգլիան առաջատար դիրք էին զբաղեցնում գյուղատնտեսության և

արտադրության ոլորտում: Իրականացվում էր ամենաեժան ու զանգվածային արտադրությունը: Սրանք նույնպես համարվում էին արդյունաբերական հեղափոխություններ: Սկզբում արդյունաբերությունից հետ չէին մնում նաև Ֆրանսիան և Իտալիան: Էժան և զանգվածային արտադրությունն առավելություն էր տալիս: Հեգեմոնիզմի հիմքում այս երևույթն է ընկած: Արդյունաբերության կարևորությունը, որը բեկում մտցրեց 19-րդ դարում, այն է, որ այն առաջին տեղում է շահույթով, այսինքն՝ կապիտալի շահույթով: Հեղափոխություն կոչվող իրադարձությունը արդյունաբերական արտադրությունից բխող շահույթի արագ էքսպոնենցիալ աճն է՝ համեմատած առևտրային և գյուղատնտեսական եկամուտների կամ շահույթի հետ: Պատմության մեջ առաջին անգամ առաջատար դիրք էր զբաղում արդյունաբերական արտադրությունը: Արդյունաբերական հեղափոխության հիմքում այս երևույթն է ընկած: Նախկինում գյուղատնտեսությունն ու տեքստիլ արդյունաբերությունն ավանդական արտադրական ոլորտներ էին: Առևտուրն իրականացվում էր ապրանքային բորսայի ձևով՝ երկու ոլորտներում արտադրական ավելցուկների հաշվին: Սա էր տնտեսություն կոչվող գործունեության էությունը:

Մենք չենք կարող շատ բան սովորել արդյունաբերական հեղափոխությունից, եթե դիտարկենք այն միայն արտադրական տեսանկյունից: Արտադրության երևույթը միշտ էլ հանդիպել է թե՛ բազմազանության, թե՛ առատության առումով: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ տնտեսության և կարևորության առումով դեռևս չի կարելի համարել, որ որևէ հեղափոխություն հասել է այն հեղափոխության

նր, որն ապրեցին հասարակությունները գյուղատնտեսական հեղափոխությամբ: Այսպիսով, արդյունաբերական հեղափոխության կարևորությունն այլ տեղ է գտնվում՝ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տեղերում:

1- Պատմության մեջ առաջին անգամ քաղաքում արտադրությունը գերազանցել է գյուղական արտադրությանը: Հազարամյակներ շարունակ արհեստավորը՝ որպես քաղաքային արտադրող, միշտ եղել է գյուղի օժանդակ արտադրողը: Նա կախված էր գյուղից: Առանց նրա էլ գյուղը կարող էր ինքն իրեն պահել: 19-րդ դարի արդյունաբերական հեղափոխությունը հազարավոր տարիներ անց հակադարձեց այս գործընթացին: Եթե 15-19-րդ դարերը համարենք որպես հավասարակշռության դարեր, ապա 19-րդ դարը բալանսը ամբողջությամբ թեթեց հոգուտ քաղաքի: Այս զարգացումը նորամուծություն է, որը կտա շատ կարևոր արդյունքներ:

2- Ավելի կարևոր նորամուծությունը սոցիալական ոլորտում է: Քաղաքային հասարակությունը գերակա է գյուղական հասարակության նկատմամբ: Մինչ նախկինում քաղաքները պարզապես գյուղական հասարակության կցորդներն էին, արդյունաբերական հեղափոխությունն ահռելիորեն մեծացրել է քաղաքային հասարակության ուժը: Գյուղական հասարակությունն այժմ անցնում է քաղաքային հասարակության տիրապետության տակ՝ իր ողջ ենթակառուցվածքով և վերնաշենքով: Ինչ-որ իմաստով գյուղի վրա քաղաքի գաղութային դիպկետիկա էր հաստատվում: Սկսվել էր գյուղի հասարակության գաղութացումը քաղաքային հասարակության կողմից: Գաղափարական ոլորտից մինչև արտադրության միջոցներ, բա-

րոյականությունից մինչև արվեստ հաստատվեց քաղաքի ակնհայտ գաղութատիրական տիրապետությունը գյուղի նկատմամբ: Մտավոր հեղափոխությունը ամբողջ թափով ճանապարհ էր հարթում քաղաքի գերազանցության համար:

3- Պատմական վերափոխումներ եղան նաև դասակարգային առումով: Արդյունաբերական հեղափոխությամբ բուրժուազիան կարողացավ հայտարարել իր գերազանցության մասին բոլոր մյուս դասակարգերի և խավերի նկատմամբ: Բուրժուազիան, որը որպես պահեստային տարբերակ ուներ բանվոր դասակարգին, իրեն համարում էր որպես ամենաառաջադեմը, ճշմարտության միակ տեղը, ժամանակակից կերպով ապրել իմացողը, պարադիգմ ունեցողը: Իր դիցաբանությամբ, կրոնով, փիլիսոփայությամբ և գիտությամբ ինքն իրեն տեսնում էր նաև որպես հասարակություն, որպես ազգ ու պատմություն՝ ընդդեմ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի հետ մեկտեղ արհեստագործությունից մնացած հատվածների: Մյուսները անցյալում էին և պետք է մնային որպես թանգարանային արժեքներ:

4- Կարող ենք առաջին անգամ խոսել այն մասին, արդյունաբերական հեղափոխության հետ մեկտեղ գիտությունը ծրագրված կերպով մասնակցում է արտադրությանը: Նախկինում գիտությունն ու արտադրական տեխնիկան իրարից անջատ էին, յուրաքանչյուրը զարգատելիս իրարից անջատ էին, յուրաքանչյուրը զարգանում էր իր հունով: Արդյունաբերական հեղափոխության հետ երկուսն առաջին անգամ ձեռք ձեռքի տվեցին: Գիտությունը դադարեց նպատակ լինելուց և վերածվեց գոր-

ծիրի: Գիտությունը գործիրի վերածելը պետք է հանգեցնե՝
հասարակության յուրջ անկման:

5- Արդյունաբերական շահույթը բազմապատկեց մնա-
ցած բոլոր ոլորտներից ստացված շահույթի դրույքաչա-
փերը: Հասարակության նոր դերակատարները արդյու-
նաբերողներն էին: Արդյունաբերությունը նշանակում էր
ռազմավարական գերազանցություն յուրաքանչյուր ոլոր-
տում: Այս գեներն ամենաարդյունավետ կերպով պահողին
գետնին տապալել չի հաջողվել: Նույնիսկ առևտուրը
կորցրեց իր առավելությունը, և գյուղատնտեսները դար-
ձան պարիսպներ:

6- Արդյունաբերական հեղափոխության քաղաքական
հետևանքներն էլ ավելի կարևոր էին: Մինչ այս հեղափո-
խությունը ճանապարհ կհարթեր ազգ-պետության հա-
մար, այն նաև կսկսեր արտաքին իմպերիալիզմի գործըն-
թացը: Համեմատած գաղութատիրության հետ՝ աշխար-
հում ավելի համակարգված երթ կար: Արդյունաբերական
առանցքային երկիրը կամ երկրներն այժմ ի վիճակի էին
աշխարհին պարտադրել երկրորդ խոշոր գլոբալ քայլը: Ա-
ռաջին քայլը՝ գաղութատիրությունը, ոչ միայն դժվարութ-
յունների հանդիպեց, այլև գերիշխանության այնքան էլ
արդյունավետ մեթոդ չէր: Գաղութատիրությունը կապի-
տալի արտահանման հետ մեկտեղ ամրապնդվեց տեղա-
կան համագործակիցների կողմից: Կապիտալիզմի իմպե-
րիալիզմը հնարավոր եղավ արդյունաբերական հեղափո-
խության հիման վրա:

Ինչպես երևում է, արդյունաբերական հեղափոխութ-
յան արդյունքները համապարփակ էին: Հեղափոխության
սոցիալական և քաղաքական հետևանքները առնվազն

նույնքան արդյունավետ էին, որքան դրա տնտեսական
հետևանքները: 19-րդ դարի արդյունաբերական քայլերն
ապահովեցին Եվրոպական քաղաքակրթության հաղթա-
նակը:

Արդյունաբերական հեղափոխությունը գնահատելիս՝
կարևոր է քննադատել որոշ ըմբռնումներ: Առաջինն այն է,
որ արդյունաբերական հեղափոխությունը նույնացվում է
կապիտալիզմի հետ: Այն ընկալվում է այնպես, կարծես
դա կապիտալիզմի անմիջական արդյունք է: Այս ըմբռնու-
մը պետք է կոտրել: Ինչպես Վերածնունդը, Ռեֆորմացիան
և Լուսավորությունը, այնպես էլ արդյունաբերական հե-
ղափոխությունն ունի իր պատմական և սոցիալական ըն-
թացքը: Դա երկար պատմա-հասարակական կուտակման
արդյունքն է:

Պետական մենաշնորհներն ընդհանրապես, և կապի-
տալիստական մենաշնորհները հատկապես, հաստա-
տություններ են, որոնք մշտապես կենտրոնանում են հա-
վելյալ արտադրանքի և արժեքների վրա: Որտեղ հավելյալ
վելյալ արտադրանքի և արժեքների վրա: Որտեղ հավելյալ
կուտակումներ են լինում, նրանք անմիջապես հոտ են քա-
շում, ինչպես ազոավները և ներթափանցում են այդ տեղը:
Նրանց քիթն այս առումով շատ զգայուն է: և լավ հոտա-
ռություն ունի: Անհնար էր պատկերացնել, որ էներգիան և
մեքենաները պետք է աշխատեն ինքնուրույն, և դրանց կի-
րառումը արտադրության մեջ չպետք է դիտվի որպես
հսկայական շահույթի աղբյուր: Արդյունաբերության մեջ
կապիտալին հաջողվեց այս երկու երևույթները կապել ա-
մենաշահավետ ոլորտի հետ:

Առաջին անգամ էներգիան այլևս կախված չէր ձեռքով
աշխատանքից: Մեքենաները ձեռք են բերել շարժիչային

սարքավորումներ, որոնք կարող են զգալի չափով փոխարինել ձեռքով աշխատանքին: Էներգետիկ ռեսուրսները իրական հեղափոխություն ապրեցին, երբ բացի գոլորշուց նաև ածուխը, նավթը, էլեկտրաէներգիան և ջուրը վերածվեցին էներգիայի նոր աղբյուրների: Ինքնագնաց մեքենաների և էներգիայի նոր ձևերի համադրությունը հիմք հանդիսացավ արտադրության վերելքի համար: Մինչ օրս նման էներգետիկ և մեքենայական մեխանիզմներն իրենց միլիոնավոր տեսակներով անկանխատեսելի արագությամբ, հիմնականում բացասաբար, տարրալուծում, քայքայում և ցրում են բնությունն ու հասարակությունը: Սա համարելով իր պատմության ամենամեծ հնարավորությունը՝ կապիտալն աննախադեպ մակարդակով կառուցում և իրականացնում է իշխանության տարատեսակ ձևեր հասարակության և բնության վրա: Հասարակությունն ու բնությունը բախվում են կապիտալի աննախադեպ հարձակումներին, դրանց պաշտպանելը դասակարգային և նույնիսկ սոցիալական պայքարից դուրս գոյաբանական խնդրի է վերածվել: Այս թեզերը կարող ենք կոնկրետացնել մի քանի օրինակների ուսումնասիրությամբ:

ա- Քաղաքը դառնում է քաղցկեղ, իսկ գյուղը՝ փլուզվում: Հասարակության և բնության երկակիությունը դադարում է ապրելակերպ լինել ինչպես դրանց ներսում, այնպես էլ միմյանց միջև: Մենք կանգնած ենք մի իրավիճակին դեմ հանդիման, որը կոչվում է հիվանդ հասարակություն և էկոլոգիական անկայունություն: Հասարակությունը դառնում է գերիշխանության և շահագործման համակարգի մեքենայական մեխանիզմի մի մասը. այն կցորդ է, այլ ոչ թե գոյության միջավայր, որտեղ պետք է ապրել:

Ճիշտ այնպես, ինչպես հասարակությունը և անհատն ու բնությունը հակադրվեցին միմյանց քաղաքակրթության պատմության մեջ երբևէ չտեսնված կերպով, նմանապես ինդիվիդուալիզմը և բնությունը, որի էկոլոգիական հավասարակշռությունը խաթարված էր, դրվեցին հասարակության և շրջակա միջավայրի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելու դրության մեջ: Այն, որ անհատական քաղցկեղը սոցիալական ծագում ունի, մի իրադարձություն է, որն ամեն օր բժշկությունն ապացուցում է հարյուրավոր օրինակներով: Եթե հաշվի առնենք, որ ծխելը, որը վերածվել է սոցիալական սովորության (արդիականությունից սնվող կապիտալիստական շահույթի աղբյուր, ծխախոտագործություն), քաղցկեղի հիմնական պատճառներից մեկն է, ապա ավելի լավ կհասկանանք, որ սոցիալական քաղցկեղի մասին խոսելը ճիշտ կոնցեպտուալացում է: Հասարակությունն այլևս կյանքի շրջանակ չէ:

Ինդուստրիալիզմի ամենամեծ սպառնալիքն (արդյունաբերությանը դիտարկելով միայն որպես շահույթի աղբյուր) այն է, որ դա հասել է հակասոցիալական չափերի: Սա այն խնդիրներից է, որտեղ մարքսիզմն ամենաթերին է: Իր պոզիտիվիստական կառուցվածքի շնորհիվ մարքսիզմն առանց առարկության արդյունաբերական հասարակությանն ընդունեց որպես իդեալական երևույթ և նույնիսկ աստվածացրեց դրան, որովհետև դա ենթադրում է, որ բանվոր դասակարգը չի կարող ձևավորվել և գոյատևել առանց դրա: Սա կայանում է իր տեսական էության մեջ: Հեշտությամբ կարելի է փաստել, որ մարքսիստների մասնաբաժինը ինդուստրիալիզմ կոչվող կրոնի ձևավորման մեջ եղել է առնվազն նույնքան արդյունավետ, որքան կա-

պատմության ընթացքում այս հասկացողությունը որդեգրած վերաբերմունքից: Կարծես պետությունն ու քաղաքը պատմական դաշինք են կազմել գյուղի ու ծայրամասերի, հետևաբար՝ մեծամասամբ գյուղական վայրերում բնակվող ցեղերի ու ցեղային միավորների դեմ: Գյուղի և քաղաքային հասարակության հակասությունները առաջ են մղվել մինչ օրս՝ անարդարացիորեն օտարելով քաղաքը իր իսկական հիմնադրման փիլիսոփայությունից, աղավաղելով և խնդրահարույց դարձնելով այն:

Մինչդեռ, քաղաքները, գյուղերը և ծայրամասային բնակավայրերը կարող են հավասարակշռված և ներդաշնակ կառուցվել՝ որպես սոցիալական կյանքի անփոխարինելի կենսատարածքներ, որպես միմյանց սնուցող (սիմբիոտիկ) տարածքներ: Մասնավորապես, գյուղի և քաղաքի բնակչության միջև կարելի է հարաբերակցություն գտնել՝ էկոլոգիական հավասարակշռություն հաստատելով. դա կլինի ամենաիդեալականը: Քաղաքակրթության ամենամեծ կործանումներից մեկն այն է, որ նա գյուղերի ու ծայրամասերի հաշվին անընդհատ մեծացնում է քաղաքը և պահում որպես տիրապետության ու շահագործման կենտրոն ու վայր՝ այս հիմքով խեղաթուրելով նրա դերը և քաղաքներին զրկելով իրենց հիմնական գործառույթից: Անգամ միայն այս ոլորտն իր իրական հիմնադիր փիլիսոփայությանը բերելը պահանջում է լուրջ սոցիալական գործողություններ:

Մեկ այլ եզրակացություն, որը կարող ենք անել քաղաքի պատմությունից, այն է, որ քաղաքն աճում է քաղցկեղի պես՝ առանց հաշվի առնելու հարաբերությունները շրջակա միջավայրի հետ: «Որտե՞ղ պետք է պահվեն դրա

սահմաններն ու տարածքը» հարցը պատասխան չունի: Հակառակ տարածված համոզմունքի՝ աղավաղված քաղաքային տրամաբանությունը և այս տրամաբանության ներքո զարգացող քաղաքակրթությունները ոչ թե բանականության, այլ անմտության, ավելի ճիշտ՝ թիթեղյա աղմուկի նմանվող, կյանքի ու հույզերի հետ կապը կորցրած վերլուծական մտքի ձեռքի գործն են: Աղետների մեծությունն ու դրանց հնարավոր անդառնալի բնույթն այսօր ավելի հասկանալի են: Այնուամենայնիվ, քաղաքները հին ժամանակներում ավելի հոյակապ կառույցներ էին: Առողջ բանականությունն այդքան էլ կորած չէր: Շումմերական և եգիպտական քաղաքակրթություններում բնության և ծայրամասա-գյուղական հասարակության հետ հակասությունները դեռ չէին խորացել: Հավասարակշռությունը դեռ հիմնականում ի նպաստ գյուղականի էր: Ներքին և արտաքին ամրոցների շուրջ աճած քաղաքները տեղանքով ներդաշնակ էին գյուղատնտեսության հետ: Նրանց բնակչության թիվը հազվադեպ էր գերազանցում հարյուր հազարը: Թերևս, քիչ մայրաքաղաքներ կարող էին հասնել այս մակարդակին: Շրջակա միջավայրի աղտոտվածությունն էական խնդիր չէր: Դրանք իմաստալից ճարտարապետություն ունեին: Դրանք օրգանական միասնություն էին կազմում: Հունահռոմեական քաղաքակրթության մեջ տաճարները, շուկաները, խորհրդարանները, թատերական դահլիճներն ու զիննազիաները հիմնված էին համաչափ ու հոյակապ ճարտարապետության վրա: Տեռասները, այգիները և տների դասավորությունը լրացնում էին օրգանական ամբողջականությունը: Այս քաղաքների ավերակները դեռ խորը ակնածանք և ոգևորություն են

ներշնչում: Դրանք որոշակի սրբություն պարունակող ու փիլիսոփայական նշանակություն ունեցող վայրեր էին:

Թեև միջնադարում ամբողջականությունն առևտրի աճով խաթարվեց, ամեն դեպքում շարունակվեց: Հոգևոր մշակույթի գերակշռող ազդեցությունն առաջին պլան մղեց կրոնական ճարտարապետությանը: Դրա ծավալը երբեք չի հասել սպառնացող չափերի: Այն ավելի մոտ էր գյուղի հետ հավասարակշռությանը: Ավելի կարևոր էր միմյանց լրացնելը: Գյուղատնտեսության կարևորությունը քաղաքային արհեստագործությունը դարձրել է զարգացած ոլորտ: Արհեստավորները գյուղացիների, գյուղացիները արհեստավորների կարիքն ունեին: Նրանք ավելի շուտ օրգանական միասնության մեջ էին, քան հակասության: Միակ վտանգը, որին նրանք բախվեցին, բնական աղետներն էին (երկրաշարժ, երաշտ) և պատերազմները: Պարիսպներն ու ամրոցի հատակագծերը շարունակեցին իրենց շքեղությունը: Մեծ առևտուրը դեռ այնքան մեծ չէր, որ կուլ տար արհեստավորին և գյուղին: Առևտուրն իր բնականոն ուղու վրա էր՝ որպես տնտեսության ճյուղ: 13-16-րդ դարերում խտալական քաղաքները եղել են այս շրջանի վերջին ներկայացուցիչները, որոնք նույնպես զգացել են Վերածննդի ազդեցությունը: Վենետիկը, Ջենովան և Ֆլորենցիան դասական քաղաքակրթությունն ու ժամանակակից քաղաքակրթությունը կապող կամուրջներն էին:

Ժամանակակից դարաշրջանում ուրբանիզմը սկսեց տարբեր իմաստներ ունենալ: Շուկայի գերիշխանությունը հորիզոնում էր: Առևտուրն աստիճանաբար ավելացնում էր իր կշիռը: Պատմական հավասարակշռությունը կա-

մաց-կամաց սկսում էր վատանալ՝ ի վնաս գյուղերի: Առաջին պլան մղվեց վաճառականների կարիքների վրա հիմնված քաղաքային ճարտարապետությունը: Կյանքի և շրջակա միջավայրի կապը կորավ, և ամեն ինչ որոշելու եկավ շահույթի մտածելակերպը: Կառուցված քաղաքները, հատկապես Փարիզը, Լոնդոնը, Ամստերդամը և Համբուրգը կրեցին նոր դարաշրջանի մերկանտիլիզմի դրոշմը: Առևտրային դարաշրջանի քաղաքները և՛ տարբերվում էին դասական քաղաքային ըմբռնումից, և՛ արագորեն բացահայտում իրենց հակասությունները գյուղական հասարակության և բնության հետ: Որպես ժամանակակից Լևիաթանի հիմնական բազա՝ քաղաքը սկսեց իր ճանկերը տարածել հասարակության և շրջակա միջավայրի բոլոր ոլորտներում: Ինդուստրիալիզմի դարաշրջանը քաղաքի մահն է: Հարցի առավել հետաքրքիր կողմնայն է, որ կենսաբանական քաղցկեղը նույնպես հիմնականում քաղաքային հիվանդություն է: Քաղցկեղը միանշանակ կապված է այն քաղաքի հետ, որը սեփական հասարակությանը դարձնում է հիվանդ հասարակություն:

Արդյունաբերական հեղափոխությունը, որը սրընթաց զարգացավ 19-րդ դարում, հասարակությանը հարվածեց նախ բնօրրանում: Քաղաքում ձևահյուսի պես աճող արդյունաբերական հաստատությունները իրենց էությամբ պայմանավորված էին շահույթով, այլ ոչ թե գոյատևման անհրաժեշտությամբ: Այն տնակային թաղամասերը, որտեղ տեղավորված էին պրոլետարները, որոնք ժամանակակից ստրուկներ էին, քաղաքին անձանոթ միջավայր էին: Նրանք ծայրամասերի գաղութացման արտացոլումն էին: Տնակային քաղաքներն ու թաղամասերը զարգանում

էին որպէս ներքին գաղութացման շարժում, որն ավելի լուրջ էր, քան առևտրային դարաշրջանի գաղութատիրական շարժումը: Անկախ նրանից, թե աշխատատեղեր կային, թե ոչ՝ այս տարածքները արդյունաբերության համար աշխատանքային պահեստներ էին: Ինչ իմաստ որ պահեստն ունի առևտրի համար, նույն իմաստն ունեն տնամերձներն ու թաղամասերը արդյունաբերողների համար: Այս երևույթից կախված՝ ի հայտ եկավ կողմնակի երևույթների տարափ: Գործարանատերերը քաղաք էին ներխուժում գործարանի համար: Դասական ժամանակաշրջանի մոդելն ու հասկացողությունը մոռացվեցին: Քաղաքները դարձան հասարակության կլանման կենտրոններ: 19-րդ դարի վերջին քաղաքները հագիվ էին շնչում ինդուստրիալիզմի քաղաքային քաղաքականության մշուշի ներքո: Պատմության մեջ առաջին անգամ սկսեցին առաջանալ միլիոնավոր մարդիկ ունեցող քաղաքներ: Ճարտարապետական գիտելիքների կանխատեսումներից է, որ նույնիսկ կես միլիոնից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքները չեն կարող գործունակ լինել: 1 միլիոն ու դրանից ավելի բնակչություն ունեցող քաղաքը հիվանդության ճգնաժամային չափումների դրսևորումն է:

Քաղցկեղ կոչվող երևույթն ամբողջ մարմինը ծածկող բջջի աճն է: Այս դեպքում հիվանդը մահանում է, քանի որ օրգանի մյուս բջիջները դառնում են անկարող: Քաղաքի աճը նմանատիպ հետևանքներ ունի հասարակության համար: Պատմա-հասարակական փաստերն ունեն նաև չափումներ: Երբ այս չափերից մեկն աճում է ձևահյուսի պէս, դա նշանակում է, որ քաղցկեղը սկսվել է: Լինել միլիոնից, հատկապէս տասը միլիոնից ավելի բնակչություն

ունեցող քաղաք, նշանակում է դադարել հասարակություն լինելուց: Այն դառնում է նախիրային հասարակություն, որը կոչվում է զանգված: Ինչպէս որ հոտերը հավաքվում են ոչխարների փարախում, այնպէս էլ ոչխարների փարախի վերածվելն է, որ քաղաքը լավագույնս արտահայտում է մարդկային հասարակության համար: Մարդկանց տարափը լցվում է քաղաք կոչվող փարախի մեջ: Նրանց արդէն համոզել են դառնալ պարզ սպառող: Այդպէս է ոչխարների հոտը: Իսկ նրանց կողքին դրել են գործազուրկների հոտ, ու դրանով նրանք հանդարտվում են: Վարչական կենտրոնն ու հատուկ վիլլաները՝ առանձնատներով ու այգիներով, կոնցեպտուալ առումով համատեղելի չեն քաղաքի ոգու հետ: Վարչական կենտրոնը կարող է հիմնվել նաև լեռան գագաթին: Վիլլաներով և այգիներով տները քաղաք չեն պահանջում, դրանք կարելի է կառուցել ցանկացած վայրում:

Այդ դեպքում ի՞նչ է մնում քաղաքից: Տաճարը, թատրոնը, խորհրդարանը, մարզասրահն ու շուկան վաղուց թողնվել են իրենց կրկնօրինակներին. ավելի տեղին է ասել այն վայրերը, որտեղ արհեստական շնչառություն է կատարվում: Այս վիճակում քաղաքի ապագան անորոշ է: Տասը միլիոնանոց քաղաքը կերակրելը նշանակում է տարածաշրջանի՝ որպէս էկոլոգիական հասարակության մահ: Պարզապէս այս քաղաքը կերակրելու համար անհրաժեշտ է հասարակության և շրջակա միջավայրի կոտորած: Հինգ կամ տասը միլիոնանոց մի քանի քաղաքները բավական են Երկիրը սպանելու համար: Քաղաքի մահվան համար նույնիսկ միայն երթևեկության աղտոտվածությունը բավական է: Քաղաքը կորցրել է իր իմաստը՝

գերազանցելով իր բնականոն չափերին: Չի կարող խոսք լինել կյանքի մասին, որտեղ իմաստ չկա, իհարկե, եթե կյանք չենք համարում միայն շնչելն ու արտաշնչելը:

Նախկինում քաղաքներն այն տարածքներն էին, որտեղ բացահայտվում էին ճշմարտությունները և կառուցվում էր փիլիսոփայություն: Այժմ ինդուստրիալիզմի չոքած քաղաքներում կան գամասեղային ֆերմաներ, որտեղ անասնապահությունը կատարվում է սեքսի, սպորտի և արվեստի իմաստագրկության հիման վրա: Եթե սա քաղաքի մահը չէ, ապա ի՞նչ է:

Բ- Ինդուստրիալիզմի մեկ այլ կործանարար հարթություն է նրա հարձակումը կյանք-միջավայր հարաբերությունների վրա: Մինչ քաղաքը ներսից քաղցկեղի է վերածում հասարակությանը, ինդուստրիալիզմը հարձակվում է կենդանի միջավայրի վրա՝ որպես ամբողջություն: Ազգայնության ինդուստրիալիզմի քաղաքականությունը, որը դեռևս պահպանում է իր կարևորությունը, պահանջում է երկրի և հասարակության բոլոր ռեսուրսների ստորադասում արդյունաբերությանը: Ազգայնությունը դա տեսնում է որպես զարգացման ճանապարհ: Իրականում այս քաղաքականությունը կապ չունի երկրի հարստության, զարգացման ու հզորացման հետ: Ամենահիմնարար պատճառն այն է, որ այս ոլորտում է իրականացվում կապիտալի ամենաբարձր «ՇԱՀՈՒՅԹ» դրույքաչափը: Ինդուստրիալիզմը շահույթի կառավարման գործողություն է: Ներդրումների կամ զարգացման հասկացությունները ծածկույթներ են, որոնք թաքցնում են իրական նպատակը: Եթե շահույթ լինի, կլինեն ներդրումներ և զարգացում: Հակառակ դեպքում ներդրումներն ու զարգացումն ինքնու-

րույն իմաստ չունեն: Ինդուստրիալիզմը հազարավոր անգամ ավելի մեծ գողություն է, քան սեփականության իրավունքը: Եվ դա գողություն է ողջ երկրի ժողովրդից և բնությունից:

Ընդգծենք, որ չենք դատապարտում ինքնին ներդրումները կամ գործարանային արտադրությունը: Հիմնվելով հասարակության և շրջակա միջավայրի բարեկեցության վրա՝ միշտ կարելի է մշակել համապատասխան ներդրումային և գործարանային մոդել: Սրանք իրենք իրենցով չարություն չեն տարածում. բայց, երբ հայտնվում են շահույթի հրամանատարության ներքո, քաղցկեղ են առաջացնում: Արդյունաբերություն շահույթի, ոչ թե սոցիալական կարիքների համար: Առավելագույն շահույթի կանոնը չի բխում կարիքից: Դա իրեն բնորոշ տրամաբանություն ունի: Եթե կարիքի տարածքը շահույթ է բերում, ապա դրանով շահագրգռված կլինի, իսկ հակառակ դեպքում ձեզ կթողնի մահվան ճիրաններում: Եթե գոյություն ունեցող տեխնոլոգիաները ճիշտ մշակվեին ու կիրառվեին, ապա գործազրկությունն ու աղքատությունը, հիվանդությունն ու կրթության պակասը սոցիալական խնդիր չէին լինի: Ամենակարևորը՝ հանուն ռեսուրսների կարիք չի լինի տեխնոլոգիայով կամ գործարաններով ոչնչացնել շրջակա միջավայրը:

Հազարավոր ոլորտներ, որոնք շահութաբեր չեն, բայց հեշտությամբ կարող են բավարարել կենսական կարիքները, պարապուրդի են մատնվել՝ միայն այն պատճառով, որ շահույթ չեն բերում: Հանուն շահույթի՝ ռեսուրսները, որոնք երբեմն միլիոնավոր տարիների էվոլյուցիայի արդյունք են, սպառվում են կարճ ժամանակում՝ առանց որևէ

կենսական հետևանք հաշվի առնելու: Նավթի, ծովային, անտառային և հանքարդյունաբերության քաղաքականությունները շահութաբերության շնորհիվ շրջակա միջավայրը վերածել են կյանքի ու մահվան տարածքի: Ոչ մի երևույթ այնքան չի կարող բացատրել շահույթ կոչվող երևույթի դաժան չափումը, որքան բնապահպանական ջարդը: Հազարավոր գիտնականներ որոշել են, որ եթե այս ձևով չափից դուրս շահույթ ստանալը շարունակվի ևս մի քանի դար կամ տասնամյակ, ապա բնապահպանական աղետն անխուսափելի կլինի:

Ինդուստրիալիզմը հիանալի հաղթանակ է վերլուծական մտքի համար, բայց նաև հուզական բանականության կործանարար պարտություն է: Ինդուստրիալիզմը ամենահին աստվածային հայտնության հարությունն է, որն աշխարհի բոլոր կենդանի էակներին մարդու ծառայության ներքո է դրել: Միայն կլինի դա անվանել մարդկային ծառայություն: Բոլոր կենդանի էակները գոհաբերվում են հանուն մի բոռ կապիտալիստների շահույթի նկրտումների: Այս դեպքում մարդուն մատաղ անելը ժամանակի խնդիր է դարձել: Ոչ մի օրինակ ավելի չի համապատասխանում «չարի» նկարագրությանը Սուրբ գրքերում, որքան ինդուստրիալիզմը:

գ- Ինդուստրիալիզմը չպետք է դիտարկել որպես արտադրական խնդիր: Արտադրության վրա հիմնված շահույթը տալիս է կապիտալի մենաշնորհի իրական իմաստը: Քանի դեռ արդյունաբերությունը չի դառնում շահույթի մենաշնորհների ծառան, արտադրական ու, հետևաբար, ներդրումային քաղաքականությունը միշտ կարող է մշակվել գիտության և տեխնիկայի հնարավորություններ-

րի համաձայն՝ հաշվի առնելով սոցիալական հիմնական կարիքները և բնապահպանական պայմանները: Էական ու կարևոր չէ՝ դա մեքենայով է արվում, թե առանց դրա: Մեկը դանդաղ է արտադրում, մյուսն՝ արագ, այդքանը: Ընդ որում, որոշիչն այստեղ սոցիալական կարիքներն են և շրջակա միջավայրի ու էկոլոգիայի հետ ներդաշնակության պայմանները: Արագությունն ու դանդաղությունն ինքնանպատակ չեն: Հետևաբար, մեքենայացումը ինքնին լավ կամ վատ չէ:

Քանի որ 19-րդ դարից մինչև մեր օրերը շահույթի շարժառիթն իր հետքն է թողնում ինդուստրիալիզմ կոչվող երևույթի վրա, բոլոր ներդրումային, արտադրական և սպառման գործընթացները՝ արագ թե՛ դանդաղ, մեքենաներով կամ առանց մեքենաների, վերածվում են խնդրի և դառնում գանգրենոզ: Այդ պատճառով քաղաքներն աննորմալ մեծացան: Զենքը սարսափելի կերպով կատարելագործվել է, ստեղծվել են հսկայական բանակներ: Աշխարհով մեկ սարսափելի պատերազմներ եղան: Սկսվեցին բնապահպանական ջարդեր: Ստեղծվեց ազգ-պետություն հրեշը: Կյանքն ամբողջությամբ իմաստագրկվել է: Քաղաքականությունը ոչնչացվեց: Երբ մենաշնորհային կապիտալիզմն իր հետքն է թողնում մեքենայացված արտադրության վրա, ի հայտ է գալիս ինդուստրիալիզմի հրեշը: Սա է վճռորոշ կետը: Պետական մենաշնորհը հավելյալ արտադրանքը գրավեց նախ գյուղատնտեսության, ապա՝ առևտրի մեջ: 19-րդ դարում, երբ մենաշնորհի հաստատվեց աննախադեպ արդյունաբերական արտադրության վրա, նոր էներգիայի և մեքենաների գյուտերով ստացվեց շահույթ, որը հնարավոր չէր ստանալ պատմության

որն է այլ ժամանակաշրջանում, այլ կերպ ասած՝ կապիտալը ձեռք էր բերվում հավելյալ արտադրանքի դիմաց: Երբ շահույթը պարտադրվում է ինդուստրացմանը, ամեն ինչ դուրս է գալիս վերահսկողությունից: Հետևաբար, արդյունաբերությունը և ինդուստրիալիզմը՝ որպես շահույթի կենտրոնացում, շատ տարբեր հասկացություններ են: Ինդուստրիալիզմը տնտեսագիտություն էլ չէ, այն տնտեսական մենաշնորհ է: Դա արդյունաբերական արտադրության հիման վրա մենաշնորհ է՝ անկախ նրանից՝ պետական է, թե մասնավոր: Չեն քննարկվում արտադրական ոլորտները, որոնք հասարակությունը հազարամյակներ շարունակ, ինքն իրեն չօտարելով, որպես տնտեսական գործունեություն իրականացնում է ձեռքի աշխատանքով՝ լինեն դրանք գործարաններ, ջուլհակներ, գյուղացիական տնտեսություններ, թե մանուֆակտուրա: Խնդիրն այս ոլորտներում արտադրությունից չի առաջանում: Դա նաև պայմանավորված չէ շուկայի փոփոխություններով: Երբ պետությունը կամ պետության անունից ոմանք դրսից վերահսկում են այդ տարածքները, որոնց մի մասը տրված է մարդու կարիքների համար, և սկսում են գողանալ ավելցուկը՝ հարկային, գիշատիչ և եկամտաբեր մեթոդներով, ապա առաջ են գալիս շատ լուրջ տնտեսական և սոցիալական խնդիրներ: 19-րդ դարից մինչև մեր օրերը, այն ժամանակաշրջանից հետո, որը մենք անվանում ենք արդյունաբերական հեղափոխություն, արտադրությունը դարձել է աննորմալ շահույթի տարածք, և մենաշնորհային պարտադրումների արդյունքում եղել են պատերազմներ, հատկապես դասակարգային և ազգային սարսափելի պատերազմներ: Հակամարտությունները թե՛ հասարա-

կության ներսում, թե՛ դրանից դուրս գտնվող հասարակությունների, թե՛ բնության հետ գնալով խորանում են: Հասարակությունը գգում է իշխանության գերիշխանությունը, ինչպես երբեք: Բոլորը պայքարում են բոլորի հետ: Ինչ-որ իմաստով այս Լ.Նիաթանը, որը Հոբսը հիշատակել է իր համանուն աշխատության մեջ, չի ավարտում «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ»: Ընդհակառակը, «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ» վերածում է բնության դեմ պատերազմի և ինքն իր հետ պատերազմի: Սա հրեշի հասարակությանը և հասարակության հրեշին բերած վերջին փուլն է:

դ- Արդյունաբերական հասարակություն հասկացությունն ինքնին իմաստ չունի: Երբ ստեղծվում են արդյունաբերական մենաշնորհներ, հասարակությունը ավելի է առաջնորդվում ապրանքայնացմամբ ու արտադրությամբ, որը ենթակա է փոխանակման, իսկ արտադրությունը արդյունաբերության հսկողության տակ է: Մենաշնորհային արդյունաբերական կապիտալիզմը արտադրական հային արդյունաբերական կապիտալիզմը արտադրական այլ ոլորտների կախվածությունն է մենաշնորհային արդյունաբերությունից: Այս առումով արդյունաբերական հասարակությունը կարելի է մեկնաբանել որպես քաղաքակրթության մեկ այլ փուլ: Իրատեսական է ասել, որ քաղաքակրթության նման փուլն իր հետքն է թողել 19-րդ դարաքակրթության նման փուլն իր հետքն է թողել 19-րդ դարում: Կարելի է նաև այն անվանել կապիտալիզմի փառավոր դարաշրջան, քանի որ՝ ի տարբերություն այլ ժամանակաշրջանների, այն թույլ է տալիս ավելի շատ շահույթ ստանալ: Այս դարում շահույթի ազահությունը համակել է ստանալ: Այս դարում շահույթի ազահությունը համակել է ողջ հասարակությանը: Կապիտալիստ լինելը դառնում է կյանքի նպատակ և վերածվում բնական ապրելակերպի:

Այս առումով արդյունաբերական հասարակությունն առաջինն է: Այն առավելագույն կապիտալիզմի հասարակություն է: Թագավորը մերկանում է, այսինքն՝ առաջին անգամ առաջատար կապիտալիստները դառնում են թագավորների նոր, բայց տարբերվող խումբ, որոնք ներկայանում են որպես քաղաքացիներ՝ նորմալ զարդանախշերով ու հագուստով: Թագավորները նույնպես գոյատևում են՝ ավելանալով և իրենց նախկին հոյակապ ու շքեղ վիճակներից դուրս գալով: Այս առումով արդյունաբերական հասարակությունը մերկ թագավորների հասարակություն է:

Աշխատողների աշխատավարձի միջոցով կախվածության վիճակը լայն տարածում է ստանում այս հասարակության մեջ: Ինչ-որ առումով դա հասարակությունից մեկուսացված խավ է: Տարբերությունը դասական ստրկությունից այն է, որ այն կապված է վարձու ստրկության հետ: Էթիկայի տեսանկյունից ճիշտ չէ ասել, թե որն է ավելի լավ: Մարքսիստների ամենակարևոր սխալներից մեկն այն է, որ նրանք այս հասարակության մեջ արդյունաբերական բուրժուազիային և բանվոր դասակարգին հայտարարում են որպես առաջադեմ և հասարակության մնացած հատվածին պիտակավորում են որպես հետամնաց: Այնինչ, ճիշտ հակառակն է: Արդյունաբերության և բանվոր դասակարգի միասնությունը կարող է լինել արդիականության հատկանիշ, բայց հավասարության, ազատության և ժողովրդավարացման առումով այն գտնվում է մենաշնորհային պետության շրջանակում: Նրանք միասին դրսևորում են հակասոցիալիզմին շատ ավելի մոտ դիրքորոշում: Այս դասակարգային դաշինքի հետ մտավոր-

րականների համաձայնությունը սոցիալիզմի համար ամենադժբախտ շեղումն է: Արդյունաբերական մենաշնորհների հասարակությունն, ըստ էության, մշտական պատերազմի հասարակություն է: Ազգ-պետությունն իզուր չէ, որ դարձավ այս շրջանի պետական ձև:

Ե- Արդյունաբերական մենաշնորհի քաղաքականությունն ու պետությունն այն ազգ-պետությունն է, որը ձևավորվել է ազգայնականության ամենաբուռն վիճակի և պետության ու ամբողջ ազգային հասարակության միաձուլման հիման վրա:

Ազգ-պետությունն ամենաիդեալականացվածն ու իրագործվածն էր հենց այս շրջանում: Դրա հիմնական պատճառը կապիտալի չափից ավելի շահույթն է և դրա տարածումը հասարակության մեջ: Շահույթի ավելացումը պահանջում է ողջ հասարակության կախվածությունն արդյունաբերական մենաշնորհներից: Սա քաղաքացիական պատերազմ է: Այնուամենայնիվ, ինտենսիվ ազգայնականության և ազգ-պետության հետ, որտեղ իշխանությունն ամենաուժեղն է, այս քաղաքացիական պատերազմը ճնշվում է և ապահովվում է շահույթի մաքսիմալացման համակարգը: Որպես համակարգ ֆաշիզմի աստիճանական զարգացումն այս շրջանում եզակի իրադարձություն չէ. իշխանության տարածումը հասարակության նախիրի բջիջներում հնարավոր է միայն ազգայնականության կրոնականացման միջոցով:

Արևմտյան արդիականությունը, որը բաղկացած է ինդուստրիալիզմ-ազգ-պետություն-կապիտալիզմ եռյակից, այս շրջանակի շնորհիվ ձեռք է բերում պատմության ամենաարյունալի դարաշրջանն ու քաղաքակրթությունը լի-

նկու առանձնահատկությունը: Այս միահյուսված եռյակի վրա հիմնված արդիականությունը հայտնվում է ինչպես քաղաքացիական պատերազմի (ֆաշիզմի), այնպես էլ պետությունների միջև ազգային, տարածաշրջանային և համաշխարհային պատերազմների դիրքում: Դրա հիմքը, միշտ կրկնում ենք, շահույթի ստեղծման և բաշխման եղանակն է: Մինչ ազգ-պետությունը իր հիմնական նպատակը սահմանում է, որպես ինդուստրիալացումը, այն օրակարգ է բերում իր կապիտալիստականացման բնույթը կամ ցանկությունը: Երբ կապիտալիստները որոշում են իրենց քաղաքական նպատակը՝ որպես ազգ-պետություն, նրանք բացահայտում են, որ ազգ-պետությունը կարող են հնարավոր դարձնել միայն ազգին ազգայնականությամբ սոսնձելով, և որ դա ամենաանհրաժեշտ պետական կարգն է, շահույթ ստանալու համար: Երբ արդյունաբերությունը դարձավ ն' պետության, և՛ կապիտալիզմի հիմնական թիրախը, 19-րդ և 20-րդ դարերի ճակատագիրը կնքվեց: Արդյունաբերությունը, ինչպես գյուղատնտեսությունը և մանուֆակտուրան, արտադրության դար է: Այն հիմնված է քաղաքակրթության ժառանգության վրա: Բայց ոչ մի արտադրական դարաշրջան չի տվել պետությանը և կապիտալիստական մենաշնորհին շահույթն ու իշխանությունը մեծացնելու այդչափ ուժ, որքան արդյունաբերական դարաշրջանը: Ուստի, պետությունն ու կապիտալիստը մրցում են ինդուստրացման համար: Նրանք այս կույր սիրահարվածությունը ցույց են տալիս ոչ թե այն պատճառով, որ խորապես մտածում են հասարակության և անհատի մասին կամ մեծ հարգանքով են վերաբերվում ազգին, այլ որովհետև որսացել են պատմական շահույթ

ստանալու հնարավորությունը: Արդյունաբերական հասարակությունը պատմականորեն սերտորեն կապված է պատերազմի և հեղեմոնիայի իդեալների հետ: Քանի որ անգլո-հոլանդական դաշինքը ճնշվում էր Ֆրանսիայի կողմից, այս պետությունները դարձյալ ապաստան գտան էժան արտադրական գրահի մեջ՝ չկորցնելու համար իրենց հեղեմոն դիրքերը: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ եթե չլինեք արդյունաբերական հեղափոխության իր դեկավարությունը, Անգլիան, հավանաբար, կկորցնեք իր գերիշխանությունը 19-րդ դարի սկզբին, հատկապես Նապոլեոնի պատճառով: Ասում են՝ հեղեմոնիայի շանս ունեն Ֆրանսիայի կողքին նոր բարձրացած Ցարական Ռուսաստանն ու ԱՄՆ-ն: Ավելի ուշ այս մրցավազքին կմասնակցի Գերմանիան: Անգլիայի շանսը արդյունաբերական հեղափոխությունն է, որը, թերևս, միակ լուծումն է: Այս իրավիճակը նս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտությունը ստիպում է ստեղծագործել: Շոգենմեքենան և գործվածքների մեխանիկան կրկին հոգուտ Անգլիայի են շրջում պատմության անիվը: Քաղաքական և ռազմական նորամուծությունները նոր թափ ու ուժ են ստանում արդյունաբերական նոր արտադրությամբ: Սա բերում է իրար հաջորդող ռազմական հաջողությունների:

Երբ շղթան հաստատվում է, հետո դժվար է կոտրել: Նապոլեոնի պարտությունը՝ ի թիվս այլ գործոնների, հավանաբար, առաջին հերթին արդյունաբերական հեղափոխության արդյունք էր: Այս արդյունաբերական հեղափոխությամբ բրիտանական հեղեմոնիան գնում է դեպի 19-րդ դարի հսկայական համաշխարհային կայսրություն: 19-րդ դարը Անգլիայի մեծ դարն է: «Կայսրություն, որի

վրա արևը կրբեր մայր չի մտնում» տիտղոսը Անգլիան այս դարում առաջին անգամ վաստակեց: Սա դասական կայսրություն չէ: Օրինակ, այն չունի հռոմեական կամ օսմանյան գործկառ: Նրա ազդեցության տակ պետական մակարդակով բազմաթիվ քաղաքական կազմավորումների առկայությունը չի վնասում կայսրությանը: Որպես մոդել, որն ընդգրկում է բազմաթիվ եզակի քաղաքական կազմավորումներ, այն թեև աստիճանաբար թուլանում է, բայց դեռ գիտի, թե ինչպես ապրել Ազգերի բրիտանական համագործակցության (Commonwealth) անվան տակ:

Արդյունաբերական հեղափոխության՝ դեպի աշխարհ արտահանումը քաղաքակրթության բոլոր ձևերում էլ նույն կերպ է զարգանում: Ինքնահաստատվելուց հետո այն շարունակեց տարածվել նախ Արևմտյան Եվրոպայում, իսկ 19-րդ դարի վերջին՝ ամբողջ Եվրոպայում: Նրա ընդլայնումն ամբողջ աշխարհում արագացավ 20-րդ դարի սկզբին: Այս նախաձեռնության անհավասարակշռությունը, որի ժամանակ արդյունաբերական մենաշնորհների միջև մրցակցությունը առաջ է բաշվել բրիտանական և գերմանական մենաշնորհների կողմից, դարձավ երկու մեծ համաշխարհային պատերազմների և բազմաթիվ տարածաշրջանային և տեղական պատերազմների առարկա: Եվս մեկ անգամ տեսնում ենք, որ արդյունաբերական շահույթը մենաշնորհ է, մենաշնորհը՝ ազգ-պետություն, իսկ ազգ-պետությունը՝ պատերազմ: Երբ աչքի տակ ենք առնում, որ ոչ մի ազգ-պետություն չի ստեղծվել առանց պատերազմի, արդյունաբերականացման և արդյունաբերական արտահանման շրջաններ ձևոք բերելու արյունալի և շահ հետապնդող պատմությունն ապշեցու-

ցիչ կերպով այս պատերազմներում ենք տեսնում: Հասկանալի է, որ պատերազմի և ազգ-պետականության հիմքում շահույթն է:

Այս արտահանման հետ է կապված արդյունաբերական ժամանակաշրջանի իմաստը՝ որպես իմպերիալիզմ: Այն փաստը, որ արդյունաբերականացումը զաղութներում, կիսագաղութներում և կախյալ տարածքներում ապահովում է սահմանափակ զարգացում, ինչպես և սպասվում էր, նշանակում է քաղաքացիական և արտաքին պատերազմի սկիզբ: Ազգային-ազատագրական պատերազմները՝ որպես 20-րդ դարի հզոր երևույթ, էապես կապված են գաղութատիրական և կիսագաղութային տարածքների ինդուստրացման ծրագրի հետ: Անկախ նրանց բաժրների ինդուստրացման ծրագրի հետ: Այն նրանք բոլորն առաջնորդության դիրքից՝ այն փաստը, որ նրանք բոլորն առաջնահերթություն են տալիս ազգ-պետությանը, իսկ առաջնահերթությունը՝ արդյունաբերականացմանը, համաշխարհային կապիտալիզմ տանող ճանապարհի հիմնաքարերից մեկն է: Այս առումով ռուսական և չինական հեղափոխությունները վերջնական վերլուծության մեջ ազգ-պետության և ինդուստրացման հեղափոխություններ են: պետության և ինդուստրացման հեղափոխություններ են: Զարգացումներն ապշեցուցիչ կերպով հաստատեցին այս գործընթացը: Այսպիսով, 20-րդ դարը արդյունաբերականացման դարաշրջան է, որը հիմնականում Եվրոպայի սահմաններից դուրս է՝ անկախ նրանից՝ դա ազգային-ազատագրական պատերազմների, թե այլ մեթոդների միջոցով է:

Այս դարաշրջանն ամբողջ ուժով ապրում է մինչև 20-րդ դարի վերջին քառորդը: Հետագայում տեղի է ունենում այն, որ Եվրոպան արտահանում է արդյունաբերությունը,

որն այլևս մեծ շահույթ չի բերում և մեծ բեռ է (շրջակա միջավայրի աղտոտվածություն, բարձր վճարներ): Նախ 19-րդ դարում ապրանքները տեղափոխվում էին ապրանքների և կապիտալի, իսկ 20-րդ դարում՝ ապրանքների կապիտալ-արդյունաբերություն և տակի մեխանիզմով արտահանման տեսքով: Թվում է, թե աշխարհում չկա մի հատված, որն այլևս չճանաչի ինդուստրիալացումը: Այսպիսով, մենք կարող ենք որոշել, որ արդյունաբերական դարաշրջանը կորցրել է իր ևական քաշը, ավելի ճիշտ՝ արդյունաբերությունը փոխարինվել է ֆինանսական կապիտալով: Եվրոպական քաղաքակրթությունը, որի առաջին դարաշրջանն իրականացվել է առևտրով, իսկ երկրորդը՝ արդյունաբերական հեղափոխությամբ, ապրում է համաշխարհային ֆինանսական դարաշրջանը՝ որպես իր երրորդ և վերջին փուլ: Ֆինանսական դարաշրջանը սկսեց իր առաջատար դերը խաղալ հիմնականում 1970-ական թվականներին: Սա հաջորդ բաժնի թեման է:

Ոչ մի դարաշրջան չի վերացնում նախորդը, պարզապես երկրորդ պլան է մղում: Առևտուրը 19-րդ դարում էլ է շարունակվել: Այնուամենայնիվ, արդյունաբերության հետ համեմատած՝ այն կորցրեց շահույթներ ստեղծելու իր նախկին ուժը և հետին պլան մղվեց: Ֆինանսական դարաշրջանն իր հիմքերը շատ վաղուց էր դրել: Իտալական քաղաքային հանրապետությունները որոշակի իմաստով ֆինանսական հանրապետություններ էին: Նրանք ֆինանսների միջոցով իրենց հետ կապեցին բազմաթիվ թագավորությունների: Առևտրի դարաշրջանում նրանք արագ և ինտենսիվ էին դրամական գործարքների, պարտք վերցնելու և տալու մեջ: Վարկը դարձավ եկամտի լուրջ

աղբյուր: Բայց դա եկամտաբեր հատված էր երրորդ տեղում:

Ոլորտի քննադատներն ու քննադատությունները մեծացել են, քանի որ շրջակա միջավայրի ոչնչացման տեսանելի ռիսկերը հարվածում են մոլորակին: Ինտենսիվորեն քննարկվող խնդիր է, թե ինչպես պայքարել ինդուստրիալիզմի հետևանքով առաջացած աղետների դեմ: Նրա հակասությունն ընդհանուր կյանքի հետ հասել է անտանելի չափերի: Այն, որ գիտության և տեխնիկայի այսպիսի անպատասխանատու օգտագործումը կարող է նշանակել դատաստան, դարձել է բանավեճի առարկա:

Բոլոր խնդիրների հիմքում շահույթի և արդյունաբերության հարաբերություններն են: Ակնհայտ է դարձել, որ երկուսի անգուսպ համադրությունը, մի կողմ թողնելով զարգացումը, վերածվել է խնդիրների գնդի: Ողջ սոցիալական ոլորտի վրա արդյունաբերության գերիշխանությունը և այն հանգամանքը, որ չի մնացել որևէ սոցիալական ոլորտ, որը չի վերածվել ապրանքայնացման խնդրի, կան սոցիալական խնդիրները հասցրել են աննախադեպ մակարդակի: Արդյունաբերական շատ զարգացումներ հակասում են շրջակա միջավայրի բնության նույնքան, որկասում են շրջակա միջավայրի բնության նույնքան հասարակություններին: Մենք հիմա ենք առերեսվում գյուղի գրեթե ամբողջությամբ կուլ տրվելու հետևանքների հետ: Քաղաքի՝ ճիշտ հակառակի վերածվելու հետևանքները նոր են սկսում երևալ: Հարցը, թե որոնք հետևանքները նոր են սկսում երևալ: չի գերազանցում քննարկման մակարդակը: Անկասկած, հասարակությունը նախկինում ավելի ակնկալել էր, որ այն կհանդուրժի հանուն այլևս չի կարելի ակնկալել, որ այն կհանդուրժի հանուն

արդյունաբերության արվածները: Հասկանդուստրիալիզմը կարող է աստիճանաբար ուժ ստանալ: Քաղաքային և բնապահպանական ուսումնասիրությունները ներառում են այս ուղղությամբ բազմաթիվ հոսանքներ: Հետզհետե օրակարգում է նաև քաղաքական դաշտ տեղափոխվելը: Միամտություն կլինի սպասել, որ բարեփոխումների սահմանները չանցնող այս ջանքերը կվերահաստատեն բնության խախտված հավասարակշռությունը: Քանի դեռ մենք մնում ենք ներկայիս քաղաքակրթական պարադիգմում, ֆորմալ փոփոխություններից անդին ոչ մի արդյունք չի կարելի ակնկալել:

բնությանը և կյանքին նայել ավելի ազատ, հավասար և ժողովրդավարական հասարակության պարադիգմով և առաջ շարժվել միայն այն դեպքում, երբ արմատացած ժողովրդավարական քաղաքակրթական տարրերակները համակցված լինեն համապարփակ բննադատության և ծրագրերի հետ, ինչպես նաև առնվազն նույնքան արդյունավետ համակցված լինեն կազմակերպությունների և գործունեության հետ:

Այնուամենայնիվ, պետք է գգույշ լինել: Ի՞նչ է փոխվել: Արդյոք փողը կարող է լինել միջոց, որն ապահովում է արդար չափում երկու փոփոխականների միջև: Հասկանալի է, որ խնդիրն ի սկզբանե մեծ դժվարություններ է պարունակում: Դիտարկենք ամենապարզ գնումը, օրինակ՝ խնձորը տանձի հետ փոխանակելը. ենթադրենք հարեւրակցությունը եղել է երկուսը-մեկին, այսինքն՝ մեկ խնձոր=երկու տանձ: Այսպես է փողը գործում շուկայում: Ինչո՞ւ ոչ երկուսը մեկի դեմ, երեքը մեկի դեմ, կամ մեկը մեկի դեմ: Այդ ժամանակ ուղղակի դեր է խաղում աշխատանքային արժեքը: Նոր հարցերը կարող են իրար հաջորդել: Ի՞նչն է արժեք տալիս աշխատանքին: Հարցը կարելի է անվերջ կրկնել, որպես պատասխան ասելով, «այլ աշխատանքը»: Ակնհայտ է, որ փողի համար դժվար է գնումների մեջ արդար միջոց ապահովելը: Այն, ամենայն հավանականությամբ, ձեռք կբերի իր իշխանությունն ու հեղինակությունը մի տարբերակից: Այն ընդունված է, որոշվեա՞նք այդպես է ընդունված: Ապարդյուն է դրա հիմքում փնտրել միջոցներ, ինչպիսիք են արդարությունը, արժեքը և ջանքերը: Նրանք, ովքեր ժամանակին ու տեղում էին, ասում էին՝ եկեք միջնորդ ընտրենք, որ մեր գործն ավելի հեշտ լինի, միջնորդի անունը դրեցին փող: Այս կարճ ակնարկով փորձում ենք սահմանել փողի լուծությունը: Մակայն մենք կանգնած ենք այնպիսի միջնորդի առջև, որ եթե նա հրաժարվի այս դերից և ստանձնի այլ դերեր, ամեն ինչ կարող է զլխիվայր շուտ գալ:

Իրավիճակը հասկանալի դարձնենք օրինակով. հասարակությունը նշում է, որ կինը կարող է ընդունվել միայն այն դեպքում, եթե նա ապրում է, այսպես կոչված,

պատվավոր տանը՝ տղամարդուն կապված: Ի՞նչ կլինի, եթե կինը դադարի այդպիսին լինել և շատ տղամարդկանց տանի տուն, կամ եթե տղամարդը շատ կանանց բերի տուն: Կարծում եմ, որ ամեն ինչ, մեղմ ասած, տանկ ու վրա կլինի: Փողի դեպքում ամեն ինչ էլ ավելի բարդ է: Շարունակենք մեր օրինակը. կարելի է լուծում գտնել կնոջը տնից դուրս հանելով, քանի որ նա խախտում է ընդհանուր կարգը: Բայց ամեն ինչ այնքան էլ հեշտ չէ, երբ խոսքը գնում է փողի մասին:

Եթե փողը տնօրինողն ազնիվ չէ, հանուն փողի նա ընդունակ է ամեն ինչի: Այնուամենայնիվ, հասարակությունը փողի հետ կապված անազնվության դեպքում այնպես չի վարվել, ինչպես, օրինակ, վարվել է կնոջ կողմից կարգը խախտելու դեպքում: Եթե հասարակությունը համարել է, որ մեկից ավելի կին ունենալը բարոյական չէ, ինչո՞ւ փողի շատ լինելն անբարոյական չի համարում:

Ըստ իս՝ հենց այդպես էլ եղել է: Այս միջնորդը, որը սահմանափակված է շատ հարաբերական ժամանակով և վայրով և մատչելի լինելու համար է ընտրվել, երբեք չի ընդունվել որպես ամբողջ ժամանակի և տարածության վրա տարածվող: Այստեղ չարաշահման մեծ դեպք կա: Հասարակությունը կարող է ասել՝ «ես երբեք չեմ ընդունի դա»: Բայց նա, ով գնել է ձին, կարող է, արդեն վաղուց անցել է Ուսկյուդարը⁹: Այդ դեպքում հասարակության կառավարումն անբավարար կլինի: Հետևաբար, շատ հավանական է, որ փողը դառնա աննախադեպ մարմնավաճառ, որը խաղում է ըստ միջավայրի: Նա կարող է ինքն իրեն վար-

⁹ Թուրքերեն արտահայտություն, որը նշանակում է՝ բոլոր հնարավորություններն արդեն վերացել են, և այլևս անելիք չկա:

Բերենք ևս մեկ օրինակ. պատկերացնենք, որ մեկը տարիներով կերակրած այծյամին փոխարինում է այծով, որին ուրիշ մեկը տարիներ շարունակ կերակրել է: Երբեք չի ապացուցվի, որ այս փոխանակումն արդար է և հավասար: Որովհետև երբեք հայտնի չի լինի, թե ով որքան քրտինք է թափել այդ գործի համար: Ավելի կարևոր հանգամանք է, որ այծն ու այծյամը երբեք չեն կարող հավասար լինել: Այս անալոգիաները, անկասկած, կոչված են փոխանակումների տրամաբանության հակասությունները ֆիքսելու, և նման հակասություններ միշտ էլ կան:

Երբ այս հակասություններն ընդունելու հիման վրա վերադառնում ենք փողի խնդրին, ավելի լավ ենք գիտակցում դրա պարունակած խարդախությունները: Հասարակությունների ճանաչելիս՝ շատ կարևոր է ավելի լավ հասկանալ մի կետ՝ սոցիալական փաստերը նման չեն ֆիզիկական փաստերին: H₂O-ն, չնայած բացարձակ չէ, բայց երկրային պայմաններում միշտ ջրի մոլեկուլ է: Դա այլ իմաստ չի կարող ունենալ: Հասարակությունը, մյուս կողմից, փաստերի փաթեթ է, որը մարդիկ կառուցում են, թեև այն պարունակում է հսկայական անհայտություններ: Հասարակությունը կարող է փոխել իր կառուցածը և նոր կառույցներ ստեղծել: Ստացվում է հետևյալ կանոնը՝ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՆ: Դրանք բնատուր կամ աստվածատուր իրողություններ չեն: Այս դեպքում, կարելի է ասել, որ փողը նույնպես հեշտությամբ՝ կառուցվող իրականություն է: Փողիության առարկան և ապրանքները նույնպես կառուցված իրողություններ են: Դրանք Աստծո կամ բնության պարզներն չեն:

Պոզիտիվիստների ամենամեծ մեղքը սոցիալական իրողություններն այնպիսի երևույթների դասելն էր, ինչպիսիք ֆիզիկական իրողություններն են։ Երբ մենք սոցիալական երևույթը նույնացնում ենք անփոփոխ իրականության հետ, մենք լայնորեն դուռ ենք բացում սոցիալական պարադիգմների առաջ, որոնք պարունակում են կոպիտ սխալ պատկերացումներ։ Երբ տնտեսությունը դիտարկում ենք պոզիտիվիստական տեսանկյունից, անհնար է չտեսնել այդ թերությունները։ Երբ ազգայնականությունները ըմբռնեք որպես օբյեկտիվ ճշմարտության արտահայտություն, կհայտնվեք Հիտլերի ու Ստալինի դիրքում, որոնք թեև տարբեր դիրքերում էին, բայց փիլիսոփայության տեսակետից նույնն էին։ Այս երկուսն էլ, այսինքն՝ բոլոր պոզիտիվիստներն ու կոշտ մատերիալիստները, չեն կարող խուսափել հասարակության մեջ իրենց կողմից ընդունված փաստերին բացարձակ փաստացի արժեք տալուց։ Մեկ այլ գործոն, որը փողի թեման չափազանց զգայուն է դարձնում, գալիս է հասարակության նկատմամբ այն պոզիտիվիստական մոտեցումից, որ փողը լիովին իրական է։ Հետևաբար, դրա միջոցով իրականացված փոխանակումներն աստիճանաբար վերածվում են որպես ամբողջական ճշմարտության ընկալման։

Փոխանակումներին զուգահեռ փոփոխություններ են
ստորյուն ու պատմության ընթացքում դրա զարգացումնե-
րը մեր քննարկման թեման չեն: Այնուամենայնիվ, քանի
որ փողը գնալով դառնում է տնտեսության անփոխարի-
նելի մասը, դա նշանակում է, որ դրա թերությունները
նույնպես մեծանում են: Երբ այն համեմատում ենք մեկ
փոխանակությանը բնորոշ հակասության հետ, պարզ է

դառնում, թե ինչ վտանգավոր և անցանկալի իրավիճակների կհանգեցնի փողը, որը ձեռք կրերի անսահմանափակ փոխանակման ուժ: Հազարավոր հակասությունների մարմնավորում լինելը հեշտ բան չէ: Երբ փողը շարժվում է տնտեսության միջով այս հակասական վիճակում և հասնում ֆինանսական տարիքի, առանց ստեղծված իրավիճակի ողջ լրջությունը տեսնելու հասարակությանը դա հասկանալի դարձնելը ոչ այլ ինչ է, քան ինքնախաբեություն: Իրավիճակը, որը մենք անվանում ենք լուրջ, այն է, որ փողը հասել է իր ամենագարգացած դարաշրջանին՝ իր ունեցած ահռելի հակասություններով: Սա նման է շատ վատ անցյալ ունեցող բռնակալին մեծ բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակելուն: Հասարակության մեջ այս կասկածելի գործիքի շատ ժամանակավոր միջանկյալ դիրքը, որն ի սկզբանե հենվում էր միայն պատրաստի վայրկենական ըմբռնման վրա, աստիճանաբար բարձրացվում է Աստծո մակարդակի՝ պահպանելով ամենագղեցիկ հրամանատարական ուժը:

Բավականաչափ հետաքրքիր կլինեն ուսումնասիրել փողի զարգացման պատմությունը: Ասում են, որ պատմության մեջ առաջին ոսկե մետաղադրամը թողարկել է Լիդիացի Կրեյզուսը: Ասում են, որ նա ապրում է Մանիսայի Մարդ քաղաքում, որտեղ ոսկու որոնումները խնդիրներ են առաջացնում, և նրա գլխին չեկած փորձանք չի մնացել: Փողն այնպիսի բան է, որ շատ դժվար է լինել դրա հետ կամ առանց դրա: Հայտնի է, որ ապրանքը, փոխանակումը և դրամայնացումը ձեռք ձեռքի տված արագ զարգացան և գրավեցին տնտեսության կենտրոնը: Մինչ օրս պահպանված հարյուրավոր մետաղադրամների տե-

սակներից ակնհայտ է դառնում, որ պարսկական և հունահռոմեական քաղաքակրթություններում փողի օգտագործումը մեծ տարածում է գտել:

Իտալական քաղաքները 13-րդ դարի կեսերին իսլամական աշխարհից ստանձնեցին փողի և առևտրի ղեկավարությունը: Հատկապես Վենետիկը, Ջենովան և Ֆլորենցիան դարձան փողի և առևտրի իսկական հրաշքներ: Մինչև 16-րդ դարը նրանք աստղային քաղաքներ էին, որոնք առաջնորդում էին Եվրոպան բոլոր առումներով՝ հատկապես Վերածննդի դարաշրջանում: Իտալական քաղաքները ոչ միայն իրականացրել են Վերածննդի հեղափոխությունը, այլև դրամական հեղափոխության կարևոր ճարտարապետներից են: Թեև նրանք գտան իրենց առաջին նախադրյալները իսլամական աշխարհում, նրանց ներդրումը բավականին մեծ է: Այս քաղաքները մշակեցին և ինստիտուցիոնալացրեցին արդիականության բոլոր անփոխարինելի դրամական գործիքները, ինչպիսիք են բանկերը, պարտատոմսերը, թղթադրամները, վարկը և հաշվապահությունը. զարգացումներ, որոնք հսկայական դեր ունեն փողի պատմության մեջ: Նրանք հեղափոխական դեր խաղացին շուկաների և առևտրի զարգացման գործում: Միգուցե, դրանք հարյուրավոր անգամներով ազդեցություն ունեցան դրամայնացումը: Դրազարգացին ապրանքայնացումն ու դրամայնացումը: Դրանք հանգրվաններ էին փողի գերակայության զարգացման գործում:

Հասարակությունը կամաց-կամաց պատրաստվում էր այդ գործիքների գերակայությանը: Կատարվածը երբեք չէր գործիքների գերակայությանը: Բանկերը փող խնայելու վայրեր կլինեն: Պարտատոմսերը թղթի

կտորներ էին, որոնք փոխանակվում էին փողով: Թղթային փողը նաև ընդհանուր հաշիվ էր: Այն թեթև էր և ամեն ինչ ավելի հեշտ ու արագ էր դարձնում: Դա գումար էր, որը պարտքով տրամադրվում էր վարկառու հաճախորդներին՝ հետագայում վճարվող համապատասխան տոկոսների դիմաց: Դա էլ արագացրեց գործը. կանխեց պարապությունը և ավելի շահեկան դեր խաղաց՝ օգնելով շահագրգիռ անձին արագ շարունակել իր գործը և վճարել իր պարտքը ստացվելիք շահով՝ պարապ նստելու փոխարեն: Հաշվապահական հաշվառումն այն փաստաթուղթն էր, որը հստակեցնում էր բիզնեսի շահույթ-վնասը. եկամուտ-ծախսային գույքագրումը: Այն պարբերաբար հայելու պես արտացոլում էր անհատների կամ ընկերությունների վիճակը: Մրանք պարզ, բայց ահռելի արդյունքներ ունեցած հեղափոխություններ էին: Եվրոպական քաղաքները՝ հատկապես Սևիլիան, Լիսաբոնը, Լոնդոնը, Ամստերդամը, Համբուրգը, Լիոնը, Անտվերպենը և Փարիզը. Իտալիայի այս հեղափոխական արտադրանքը Վերածննդի դարաշրջանի արտադրանքի հետ միասին արագ տեղափոխեցին իրենց երկրներ և հեղափոխությունները տարածեցին ամբողջ մայրցամաքում և ընդլայնեցին դրանք:

Մենք ուրվագծորեն ներկայացրել ենք, թե ինչպես են 16-րդ դարում Նիդեռլանդները և Անգլիան իրականացրել ընդհանուր կապիտալիստական հեղափոխություն՝ նախ գյուղատնտեսության և առևտրի, այնուհետև արդյունաբերության ոլորտում՝ այս հեղափոխությունների արտադրանքի արդյունավետ օգնությամբ: Կապիտալը, կապիտալիստականն ու կապիտալիզմը փողի կառավարման նախնական քայլերն են: Նրանք իսկական թագավորներ

էին. որոնք ցատկեցին այս աստիճաններով. մերկ արքաներ: Առևտրի դարաշրջանն իր շահույթի համար, որն աճեց մեծ արագությամբ, հիմնականում պարտական էր այս դրամայնացման և դրամավարկային գործիքներին: Փողի գերիշխանությունը լուր ու խորը առաջ էր ընթանում: Նա խաղաղորդ էր կատարում ոչ միայն թագավորության, այլև աստվածության վրա և առաջին անգամ՝ առանց դիմակի և անձամբ: Արդյունաբերական դարաշրջանը և՛ նրան շատ բան էր պարտական, և՛ մեծ հնարավորություններ էր տալիս: Արդյունաբերական հեղափոխությունը չէր կարող տեղի ունենալ առանց հասարակության շուկայականացման, ուրբանիզացիայի, ապրանքայնացման և առևտրի կենտրոնացման: Այս բոլոր գործընթացները չէին կարող լինել առանց փողի: Փողը և դրամայնացման արագացումը ստանձնեցին օրգանիզմում արյան մանաշրջանառության դերը: Դրա անդամահատումը նշանաշրջանառության դերը: Դրա անդամահատումը և կկորցվում էր, որ օրգանները կդառնան անգործունակ և կկորցնեն իրենց գործառնությունը: Սա նրանց մահվան հոմանիշն էր:

Իրավիճակն ավելի ընկալելի է դառնում, երբ վերլուծում ենք գործարան-աշխատող հարաբերությունները: Նախկին ստրուկներով ու ճորտերով հնարավոր չէ գործարանը ղեկավարել: Չկա աշխատավոր ուժ, որը կարող է կտրվել թե՛ վարպետից, թե՛ տիրոջից, թե՛ հողից: Ամբողջական աշխատուժը իրացվում է բացարձակ աշխատազանգվածի միջոցով: Աշխատավարձն առանց փողի վճարվելիք արժեք չէ: Իրականացվել է բանվորի բացարձակ դատապարտումը փողին: Փողը ձեռք բերեց բացարձակ տիրապետության դիրք նոր ստրուկի նկատմամբ՝ առանց

դասակարգային և ազգային պատերազմների ժամանակաշրջանը: Անվիճելի փաստ է, որ մոտավորապես չորս դար տևած այս ժամանակաշրջանների գլխավոր շարժիչներից մեկը փողն էր: Միայն չի լինի դրանք բոլորը փողի դարաշրջան անվանելը: Կապիտալիստական արդիականության մեծ աստվածը (Ջես-Յուպիտեր) ազգ-պետությունն էր, իսկ փողը՝ իշխանության և պատերազմի աստվածը (Արես-Մարս), նոր դարաշրջանի ծագող նոր աստվածն էր, որը համարժեք չունեւ տնտեսության և պատմության մեջ: Ընդհանրապես, այն աստված էր, որը ճնշեց բոլոր հին աստվածներին և հաստատեց իր գերիշխանությունը:

Ֆինանսական դարաշրջանի հիմնական առանձնահատկությունը դրամավարկային ինստիտուտի գերակայությունն է իր ամբողջ գործիքակազմով: Արդյունաբերական և առևտրային մենաշնորհներն այն ամբողջությամբ իր ձեռքն էր վերցրել: Որպես մենաշնորհ՝ այն պետությանը ևս (հատկապես ազգ-պետությանը) ավելի կախման մեջ դրեց իրենից: Փողի վերահսկողության տակ են հայտնվել նաև օգտագործման (սպառողական) և արտադրական-փոխանակման հարթակները, որոնք հանդիսանում են տնտեսության հիմնական շերտերը: Օգտագործված գործիքներն են՝ ԱՄՆ-ն, Համաշխարհային բանկը, Առևտրի միջազգային կազմակերպությունը, աշխարհի բոլոր կենտրոնական բանկերը, համաշխարհային բանկերը, տարբեր վարկային գործիքներ, շուկաներ և ֆոնդային բորսաներ, պարտատոմսեր և օրինագծեր, սպառողական քարտեր, տոկոսադրույքներ, փոխարժեքներ և այս ժանրի այլ գործիքների մեծ ցանկ: Այս հաստատությունների մի-

ջոցով փողն այժմ դարձել է ուրվական: Ավելի ճիշտ՝ այն մնաց նահապետական բնտանիքի նախկին հիերարխիկ տիրակալի պաշտոնում: Փոխարենը, որպես դեռահասներ՝ այս հաստատությունները խաղում են երեխաների դերը: Բայց փաստ է նաև, որ նրանք բոլորը կրում են իրենց նախնիների սերմը՝ փողը:

Այս հաստատությունները իրենց ներսում ստեղծում են ահռելի ցանց: Չափազանց կազմակերպված են՝ վայրկյան առ վայրկյան նորություններ ունեն միմյանց մասին: Նրանք ազդում են միմյանց վրա: Նրանց շարժումները կազմակերպվում են կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ կտրվածքով: Կարճաժամկետ շարժումները մոդայիկ է անվանել «տաք փող», միջնաժամկետները՝ «ֆակտուրաներ և պարտավորություններ», իսկ երկարաժամկետները՝ «երկարաժամկետ պարտատոմսեր»: Դրանք կարող են հաճախակի փոխել անունը և տեղությունը, սոցիալական կառուցման ամենաարագ ձևերն են: Հիմնական հաշվապահական գործիքներն են դոլարը և եվրոն: Սրանք ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի արժույթներն են: Չնայած համակարգը դեռ կատարելագործվում է, այն համարվում է ամբողջական: Այսպիսով, ինչպե՞ս է այս նոր համակարգի պայմաններում իրականացվում հիմնական նպատակը՝ շահույթը:

Այս նոր վիրտուալ համակարգին են փոխանցվել տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական աշխարհի բոլոր հարաբերություններն ու հակասությունները: Նույնիսկ գաղափարական, ակադեմիական և այլ մշակութային փաստարկներն այս համակարգի գրաված աշխարհ-

ներն են: Իրականությանն ավելի մոտիկից նայելը կրարձրացնի մեզ իմաստային ուժ կտա:

Ի՞նչ է նշանակում դոլարի՝ (և պահուստում պահվող Լվորյի) հիմնական հաշվապահական միավոր լինելը: Դոլարի կուտակման տարածքների և ազգային արժույթների փոխարժեքի փոփոխությունները, օրինագծերի և պարտատոմսերի, ֆոնդային շուկաների, տոկոսների և գների փոփոխությունները ո՞ր կոնկրետ աշխարհների փոխհարաբերություններն ու հակասությունները, հետևաբար՝ դաշինքներն ու պատերազմներն են արտացոլում: Արդյոք Երրորդ համաշխարհային պատերազմը, որի մասին ավելի ու ավելի է խոսվում, այս խորհրդանշական վիրտուալ աշխարհում տեղի չի՞ ունենում: Միգուցե, իրական պատերազմները դրա խզվածքի ճեղքերից դուրս բխելու հետևանքն են:

Ուղիանրապես բնորոշված տեսակետ է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ն հեգեմոն ուժ է: Դոլարի՝ որպես արժույթի կշիռն աշխարհում այս հեգեմոնիայի արդյունքն է: Հետաքրքիրն այն է, որ հենց այն ժամանակ, երբ այս հեգեմոնիան իր գագաթնակետին էր, դոլարն ազատվեց ոսկուց: Հասկանալի է, որ դատարացություն է մի տեսակ անխոհեմ, անպատասխանատու համաշխարհային հեգեմոն լինելու հանգամանք: Հայտնի է, որ ԱՄՆ-ն 1980-ականներից ի վեր, առանց որևէ արձագանքի աշխարհում արձակել է ավելի քան 1 տրիլիոն դոլար: Սա սարսափելի իրադարձություն է: Սա նշանակում է տարեկան վաստակել տրիլիոնավոր դոլարներ՝ միայն թղթադրամների տպարանը աշխատեցնելով: Երբեք ոչ մի դարաշրջանում կամ ոչ մի տեղ փողն այսչափ չի բնդլայն-

վել: Կարո՞ղ է լինել որևէ այլ գործիք, որը այս երևույթից ավելի լավ կրացատրի փողի վրա առաջին անգամ հեգեմոն լինելու արտացոլումը կամ այն խոստովանությունը, որ փողն ինքը հեգեմոն է: Եթե աչքի տակ առնենք, որ բոլոր ազգ-պետությունները պարտքերի մեջ են (շատ տարօրինակ է, որ ամենամեծ պարտապան ազգ-պետությունը հենց ԱՄՆ-ն է), մենք ես մեկ անգամ կրարձրացնենք մեր կարողությունը՝ հասկանալու, թե ինչու է փողը լիակատար հեգեմոն: Այն փաստը, որ ԱՄՆ Դաշնային պահուստային համակարգի մանր դրամական խաղերը (տոկոսների գների իջեցում և բարձրացում) ցնցեցին աշխարհը, կայացած ֆինանսական համակարգը: Այբացատրում է կայացած ֆինանսական համակարգը: Այսինքն՝ կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ապացուցում են փողի ուժը:

Ճգնաժամերի և համակարգի կապն ավելի ցայտուն է: Ասիայում, Ռուսաստանում և Լատինական Ամերիկայում պարբերաբար շղթայական ձևով առաջացող ճգնաժամերն ամբողջությամբ տեղի են ունենում փողի դաշտում: Իրական տնտեսության մեջ արտացոլումները միշտ ավելի ուշ են լինում: Մինչ նախորդ ճգնաժամերը սկսվում էին իրական աշխարհում և ավարտվում փողի աշխարհում, հակառակն ֆինանսական դարաշրջանի ճգնաժամերը հակառակն են: Իրական տնտեսությունը թողնված է ամենավերջում, երբայց ինչպես ցանկանում են ֆինանսական աշխարհի տիրակալները, այն ավարտվում է առանց մեծ սրման՝ երկրի բակալները, այն ավարտվում է առանց մեծ սրման՝ երկրի բակալների բլոկների համապատասխանեցումից հեկամ երկրների բլոկների համապատասխանեցումից հետո: Ռուսական օրինակն այս առումով ուսանելի է: Այն բանից հետո, երբ ԽՍՀՄ-ը պաշտոնապես լուծարվեց 1991 թվականին, այն մտավ ավելի ու ավելի ծանր ֆինանսա-

կան ճգնաժամի շրջան: Ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին 1998 թվականին:

Հետաքրքիրն այն է, որ ես այդ ընթացքում եղել եմ նաև Մոսկվայում՝ Դամասկոսից իմ դուրս գալու հայտնի զարգացումների համատեքստում: Ռուս պաշտոնյաներն ինձ ասում էին, որ շտապ հեռանամ Ռուսաստանից, և իրենք դրա համար կանեն այն, ինչ կարող են: Հետախուզության ղեկավարը հետևյալն էր նշում. «Եթե սա տեղի ունենար վեց ամիս հետո, ամեն ինչ ավելի հեշտ կլիներ: Մենք էլ Ձեզ այսպես չէինք վերաբերվի»: Այո, 1998-ի ճգնաժամը տիրել էր Ռուսաստանին, և դա խոստովանում էին ամենահեղինակավոր անձիք: Դա շատ լավ եմ հիշում: Իսրայելի վարչապետ Արիել Շարոնը և իմ դեմ գործողություն իրականացրած ԱՄՆ պետքարտուղար Մ. Օլբրայթը շտապ եկան Մոսկվա և 10 միլիարդ դոլար վարկի դիմաց ապահովեցին ինձ ռուսական տարածքից դուրս շարժելը: Այդ նպատակով համաձայնագիր է ստորագրվել ԱՄՆ-ի հետ: Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև «Կապույտ հոսքի» համաձայնագիրը ևս ստորագրվել է Ռուսաստանից իմ վտարման դիմաց: Չնայած ԱՄՆ-ի հակազդեցությանը, Ռուսաստանի պայմաններից մեկն այս համաձայնագրի ստորագրումն էր: Համակարգի հեղեմոնի կողմից ցանկալի նեոլիբերալ քաղաքականության մեջ ներքաշվելուց հետո Ռուսաստանն աստիճանաբար դուրս եկավ իր կաթվածահարությունից և ինտեգրվեց համակարգին: Ահա թե ինչպես ևս մեկ հակահեղափոխություն տեղի ունեցավ վիրտուալ և ֆինանսական հակահեղափոխությունների դարում:

Շատ ուսանելի կլինի վերլուծելը, թե ինչպես է ֆինանսական դարաշրջանը կառավարում իրական աշխարհը:

ա- Մենք հաճախ ենք խոսել այն մասին, որ փողի դեպի հրամանատարական իշխանության բարձրանալու և իրական տնտեսական աշխարհը կառավարելու կապի մասին: Ավելի շատ հիմք են ընդունվում այն նախագծերը, որոնք կծառայեն հեղեմոնի հիմնական քաղաքականությանը: Ինչպե՞ս է ձևավորվելու համաշխարհային տնտեսությունը ֆինանսական դարաշրջանում: Որ տարածաշրջանը ո՞ր ապրանքների վրա է կենտրոնանալու: Որքա՞ն է լինելու նրա մասնաբաժինը: Ինչպե՞ս պետք է կազմակերպվեն երկրների հիմնական քաղաքականությունները, ինչպե՞ս պետք է երկրները նորացնեն իրենց տնտեսական և սոցիալական կառույցները, ինչպե՞ս պետք է վճարեն իրենց պարտքերը, ինչպե՞ս պետք է օգտագործեն իրենց ռեսուրսները: Այսպիսով, ինչպե՞ս պետք է համապատասխանեցվեն այն երկրներն ու տնտեսությունները, որոնց անվանում են ապստամբ և բանդա: Ինչպե՞ս պետք է նախկին ԽՍՀՄ դաշինքը, Չինաստանը և, այսպես կոչված, երրորդ աշխարհի մյուս երկրները ինտեգրվեն հեղեմոն համակարգին: Ինչպե՞ս պետք է կարգավորվեն հարաբերությունները Իսրայելի հետ: Յուրաքանչյուր երկրի, ընկերության, պետության և անհատի առջև դրվում են նախագծեր, որոնց հիման վրա աշխարհը, երկիրը, պետությունը և ժողովուրդը՝ որպես մի ամբողջություն, կհարմարվեն նեոլիբերալ ֆինանսական դարաշրջանի ընդհանուր չափանիշներին: Ֆինանսավորումը, այսինքն՝ դրամական գործիքները, տրամադրվում են այն բանից հետո, երբ բազմաթիվ քաղաքական և ռազմական պայ-

մաններ կցվեն այդ նախագծերին համապատասխան ներդրումներին: Նրանք, ովքեր չեն կատարում այդ պայմանները, հասցվում են սնանկության՝ ճգնաժամ պարտադրելու: Լեզնակով: Փաստորեն, ֆինանսական դարաշրջան՝ նշանակում է նախագծերին պայմանական վարկեր տրամադրելու դարաշրջան:

Համակարգը գործարկվում է այս հիմքի վրա: Նույնիսկ այս հակիրճ նկարագրությունները հստակ ցույց են տալիս, որ կապիտալիզմը ֆինանսական դարաշրջանում տնտեսությունն չէ: Դրանք լավագույն միջոցն են ապացուցելու, որ թղթադրամները ոչ միայն տնտեսությունն չեն, այլև տնտեսությունից դուրս պարտադրանքներ են: Մենաշնորհի առավելագույն շահույթն իրականացվում է այդ թղթադրամների միջոցով: Կարող է լինել տնտեսության ավելի ակնհայտ բացակայություն, քան սա է: Ոչ մի ոլորտ կամ ժամանակաշրջան չի կարող ավելի լավ բացատրել, քան ֆինանսական համակարգն ու դարաշրջանը, որ շահույթը ստացվում է անվճար և ավելի շատ, քան առևտրային և արդյունաբերական դարաշրջանում: Փոքր կտրոնների դիմաց շահույթ ստանալով՝ թե՛ յուրաքանչյուր որ դառնում է համակարգի մեղսակիցը, և թե՛ համակարգն ինքնին ավելի է ամրապնդվում ու փրկվում: Ֆինանսական դարաշրջանն ավելի շատ ոչ տնտեսական դար է, քան ինդուստրիալիզմը. դա հասարակության ձևն է, նրա մշակույթը:

Հասկանալի է, որ մենք կանգնած ենք դրամային մոնոպոլիզացիայի շատ բարձր մակարդակի դիմաց: Գոյություն ունի գերմոնոպոլիզացիայի փուլ, որը կլանում է պետություններին (նույնիսկ ԱՄՆ-ն՝ որպես պետություն):

Ձեռք է բերվել իշխանության այնպիսի դիրք, որը վերահսկում, զարգացնում, խաթարում և վերահաստատում է իշխանության բոլոր գործընթացները: Սա է նոր զլոբալիզմի էությունը: Հակառակ տարածված կարծիքի՝ հաղորդակցության դարաշրջանը չի բնութագրում զլոբալիզացիան: Մրա էությունը տնտեսության, քաղաքականության և քաղաքական մենաշնորհի միահյուսումն է համաշխարհային մասշտաբով՝ աննախադեպ չափով: Դա նշանակում է, որ բոլոր տեղական, ազգային, քաղաքական և տնտեսական ցանկություններն անցնում են համաշխարհային գերմենաշնորհային ուժերի վերահսկողության տակ: Սա նոր իրավիճակ է և պահանջում է մեծ ուշադրություն ու կենտրոնացում:

Բ- Փողի ազդեցությունը սոցիալական իրականության վրա գուտ նվաճման նպատակով է: Միտումը դրամային և վիրտուալ հասարակությունն է: Հասարակությանը կապիտալիզացնելու ամենաարդյունավետ միջոցը նրան շահույթին մասնակից դարձնելն է այնպիսի գործիքների միջոցով, ինչպիսիք են պետական պարտատոմսերը, կենսաթոշակները, արժեթղթերը և բաժնետոմսերը: Այս եղանակով հասարակությունը, հատկապես միջին խավը, ինտեգրվում է ֆինանսական աշխարհին: Այն վերածվում է կարգուկանոնի իրավապահ ուժի՝ չնչին շահույթի դիմաց: Նրանց հակադարձելու ռեֆլեքսները զգալիորեն թուլանում են: Հասարակությունը սեղմվում է սպառողական հասարակությանը, սպառողական վարկերին, միկրո վարկերին և բոլոր տեսակի նախագծային վարկերին ևն-վարկերին ու բոլոր տեսակի նախագծային վարկերին ևն-թարկվելու արանքում՝ հանձնվելու նպատակով: Մեթոդը պարզ է. ճգնաժամեր պարտադրելու ճանապարհով գոր-

ծագորիկների աշխարհին ավելանում է գործագորիկների նոր աշխարհ: Միջին խավը ծնկի է բերվում ու նորից թշվառացվում է: Սովն ու աղբատությունը պարտադրվում են մինչև մահվան շեմ: Խորանում է խառնաշփոթն ու քաոսը: Այնուհետև վարկեր են տրամադրվում հասարակության վերակառուցման համար՝ պայմանների դիմաց:

Նախկինում փորձում էին հասարակություններին վերափոխել հեղափոխությունների և լուսավորչական-մշակութային շարժումների միջոցով: Այսօրվա ֆինանսական մեթոդներով կարելի է ավելի համապարփակ, պլանավորված կերպով՝ առանց ձեռքը կրակին տանելու, արցանի օգնությամբ հասնել ցանկալի արդյունքների: Բոլոր հասարակությունների գլոբալ համատարրացման, զանգվածային և նախիրային հասարակություն ստեղծելու համար հասարակությունը մեկ մշակութային կաթսայի միջով է, անցկացվում և վերակառուցվում է, այնպես, որ համակարգի դեմ ամենաչնչին առարկություն անգամ չբարձրաձայնի: Որոշակի իմաստով սոցիալական նախագծերը փոխարինում են հին հեղափոխություններին ու ուտոպիաներին: Այլևս ուտոպիաների և հեղափոխությունների կարիք չկա: Ամեն ինչ կարելի է պրոյեկտել: Ավելին, ֆինանսիստը կազմ ու պատրաստ է: Սա պետք է լինի հակահասարակությունը՝ իմիտացված, վիրտուալ, միամիտ հասարակությունը: Արդյոք այն, ինչ կատարվում է, ֆաշիզմը նոր դիմակով համաշխարհային մակարդակով և նոր նախագծերով պարտադրել չէ՞: Անհրաժեշտ է ճանաչել և սահմանել ֆինանսական դարաշրջանի հասարակությանն ամեն առումներով:

գ- Ֆինանսական դարաշրջանի քաղաքականությունը և պետական քաղաքականությունը մասամբ հակասական հատկանիշներ ունեն արդյունաբերական դարաշրջանի հետ: Ինդուստրիալիզմը հիմնականում կենտրոնացնում է ազգայնականության և ազգ-պետության քաղաքականության վրա և ուզում է մենաշնորհներ ստեղծել: Ֆինանսական դարաշրջանը՝ գլոբալ լինելու անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, այժմ այս մենաշնորհները տեսնում է որպես խոչընդոտ: Համաշխարհային համակարգ դարձած կապիտալիզմը չի կարող լիովին ու մինչև վերջ աջակցել ազգ-պետության մենաշնորհին: Ազգ-պետության մենաշնորհները, որոնք հակված են ինտրովերտ լինելուն, խոչընդոտներ են դառնում այն մենաշնորհների համար, որոնք ցանկանում են գործել համաշխարհային մասշտաբով: Մասնավորապես, ֆինանսական դարաշրջանը կարող է մեծացնել շահույթը միայն այն դեպքում, երբ օգտագործում է իր գործիքները համաշխարհային մասշտաբով: Այս պարագայում լուրջ խոչընդոտ է ազգ-պետությունը: Այն կա՛մ կհարմարեցվի նոր իրավիճակին, կա՛մ կբանդվի, ինչպես Հյուսիսային Կորեան, Լիբիան, Սիրիան, Իրանը, Իրաքը: Լիբիան գոյատևեց, քանի որ բն-Սիրիան, Իրանը, Իրաքը: Լիբիան գոյատևեց, քանի որ բն-դուները հարմարվողականությունը: Երբ Իրաքը չընդունեց պայմանները, որպես խորհրդանշական ուժ՝ բախվեց ֆինանսական դարաշրջանի գայլույթին: Պետք է նորը կանոնավորապես, այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Բրազիլիան, Թուրքիան, Արգենտինան, Չինաստանը, Հնդկաստանը, Թուրքիան, Արգենտինան, Չինաստանը, Հնդկաստանը և Ռուսաստանը, այն երկրների շարքում են, որոնք պետք է համեմվեն ճգնաժամերով և վերաինտեգրվեն հա-

մակարգին. քանի որ նրանք առավել ինտենսիվ ապրում
են ազգ-պետականության մեջ:

Ավելի կարևոր է, որ մոնիստական ստանդարտը նաև կանխում է գլոբալացումը ազգ-պետության խորքում: Գլոբալիզացիան օրակարգ է բերում ոչ թե ազգ-պետության տիպի տեղական քաղաքական միավորներին. այլ պետական այն տեսակին, որը բավարարվում է ավելի փոքր մասշտաբով սահմանափակ և կախյալ ուժով: Գլոբալ հեղեմոնիան ցանկանում է միջին չափի պետություններին տեղական միավորների միջոցով վերափոխել: Ազգ-պետությունը և ֆինանսական դարաշրջանի գլոբալությունը, հավանաբար, երկար ժամանակ հակասական կլինեն: Նրանց ներսում սահմանափակ հակակապիտալիստական տարրերը նույնպես դա անհրաժեշտ են դարձնում: Ընդհանրապես, դասական պետության և մասնավորապես ազգ-պետության առաջացրած խորը անբավարարությունները ցանկանում են հաղթահարել քաղաքացիական հասարակություն կոչվող բուֆերային համակարգով, որն, ըստ էության, ամբողջությամբ չի ներկայացնում քաղաքացիական հասարակությանը: Քաղաքացիական հասարակությանը զրկելով իր դեմոկրատական բովանդակությունից՝ լիբերալիզմն օգտագործվում է ազգ-պետության առաջացրած փակուղին մեղմելու համար: Քաղաքացիական հասարակությունն այն քաղաքական տարածքն է, որի շուրջ ամենից շատ վիճում են դասական և ժողովրդավարական քաղաքակրթությունը: Քաղաքացիական հասարակության ժողովրդավարացումը սկզբունքային խնդիր է, ժողովրդավարական քաղաքականության հիմ-

Նաբարտ խնդիրներից մեկն է, որի վրա այն պետք է աշխատի և լուծի:

Գաղափարախոսական առումով ֆինանսական դա-
րաշրջանի օրակարգ բերած հիմնական խնդիրներն ու
հարցերն այնպիսի երևույթներն են, ինչպիսիք են բաղա-
բակրթությունների պատերազմը, արմատականությունը,
ահաբեկչությունը, պետության վերակառուցումը, գլոբա-
լիզմը և կրոնի խթանումը:

Քաղաքակրթությունների պատերազմի թեզը կարևոր է երկու առումով: Կարելի է ակնկալել, որ համակարգի հեղեմն ուժը կպարտադրի այն քաղաքակրթությունը, որին պատկանում է: Հակառակ տարածված կարծիքի՝ գոյություն չունի սպիտակ անզո-սաքսոնական քրիստոնեական քաղաքակրթություն, որն արտացոլված է որոշ նկատման քաղաքակրթություն, որն արտացոլված է որոշ շրջանակների կողմից: Սոցիալիստական քաղաքակրթությունը, որը պետք է ստեղծեր իրական սոցիալիզմը, չկարողացավ հաղթահարել կապիտալիստական արդիականությունը և նորից հանդիպել համակարգին, ինչը հնարավորություն տվեց հաղթահարել թվացող քաղաքակրթական ճգնաժամը: ԽՍՀՄ փլուզմամբ և Չինաստանի կապիտալիզացմամբ պարզ դարձավ, որ երկու բոլորների միջև հակամարտությունը ոչ թե երկու քաղաքակրթությունների, այլ նույն արդիականությունը ներկայացնող երկու հեղեմն ուժերի միջև էր:

Սակայն, բացի այն, որ այսպես կոչված իսլամական աշխարհը շատ հին բաղադրական տարածք է, իսլամի տարածաշրջանային ազգայնական դիրքորոշումը և Իսրայելի հետ հակասություններն օրակարգ են բերել քաղաքակրթությունների հարցը: Միջին Արևելքը կապիտա-

իզմի բոլոր երեք դարաշրջաններում ինտեգրված չէր համակարգի հետ: Փոխանակ յուծում տալու, ազգ-պետությունը միայն ավելի էր փակուղի մտնում խնդիրը: Կրոնական ազգայնականության աճը և՛ Սաուդյան Արաբիայում, և՛ շիա Իրանում, բռնության ինտենսիվությունը և Իսրայել-Պաղեստին խնդրի մշտական ազդեցությունը մեծացնում էին քաղաքակրթական բանավեճը: Սա էր խնդրի հարթությունը հենց քաղաքակրթության ներսում: Մյուս հարթությունը տարածաշրջանի ժողովուրդների ցանկությունն էր՝ պաշտպանել խճանկարային հասարակությունների գոյությունը, պաշտպանել իրենց մշակութային ինքնությունը և ազատվել բռնապետական և ազգ-պետության խառնուրդ ֆաշիստական պետությունից: Ինչ-որ առումով դա պոտենցիալ հզոր ժողովրդավարական քաղաքակրթության և դասական բռնապետական քաղաքակրթության միջև հակամարտության տարածաշրջանային արտացոլումն էր: Ակնհայտորեն այս իմաստով կարելի է խոսել Միջին Արևելքի միջքաղաքակրթական յուրջ խնդրի մասին՝ նավթի և ջրի խնդրի ազդեցությամբ:

Ռադիկալիզմը, ըստ էության, ազգ-պետության արձագանքն է ֆինանսական դարաշրջանի գլոբալիզմին։ Դրանք գաղափարա-քաղաքական նախաձեռնություններ են, որոնք նպատակ ունեն ազգ-պետությունը դարձնել ավելի ինտրովերտ՝ իր կրոնական ու ռասիստական գոյներով։ Օրինակներ կան ամեն ոլորտում։ Կրոնականները, ինչպիսիք են իսլամը, քրիստոնեական, հինդուական, աֆրիկյան անիմիզմը և աջ ազգայնական-ռասիստական տարրերը յուրաքանչյուր ազգ-պետության ներսում, կազմում են մյուս արմատական թեր։ Դա սովորական օրի-

նակ է, որտեղ երկուսը համընկնում են։ Նրանք ներկա-
յացնում են լոկալիզմի հետամնաց ձևն՝ ընդդեմ գլոբալիզ-
մի։ Մյուս կողմից, տեղական ժողովրդավարական, մշա-
կութային, ֆեմինիստական շարժումները և նոր ձախերն
են ընդդեմ գլոբալիզմի համախմբվում, հատկապես այն-
պիսի հարթակներում, ինչպիսին է Համաշխարհային սո-
ցիալական ֆորումը և ցուցադրում են դեմոկրատական
քաղաքակրթության համար բանավեճի ուժ, թեև անբա-
վարար։ Ահաբեկչությունը, ամենայն հավանականությ-
յամբ, համակարգի սադրանքն է։ Կան ուժեղ նշաններ, որ
ֆինանսական դարաշրջանը գործիք է, որն օգտագործ-
վում է գիտակցաբար՝ իր կառավարման համար օրինա-
կան հիմնավորում ստեղծելու համար։ Օրինակ, «Ալ-Բաի-
դա»-ն դեռ պահպանում է իր գաղտնի բնույթը։ Ֆինանսա-
կան դարաշրջանն ինքնին ունի ցայտուն ահաբեկչական
հատկանիշներ։

... հասարակականություններն

հատկանիշներ։
Փողով ավերված սոցիալական հարաբերություններն ինքնին ահաբեկչության հիմնական խնդիր են։ Ոչ մի տեռակտ չի կարող այնքան արդյունավետ լինել, որքան փողի հեգեմոնիան, որը հեռացնում է հասարակությանը իր ամենախորը կապերից։ Ամբողջ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական դաշտում իր գոյությունը կառուցելու և պահպանելու համար համակարգի ձեռնարկած գործողությունների մեծ մասը գտնվում է ահաբեկչության շրջանակում, որը հազվադեպ է պատահում պատմության մեջ։ Նա ցանկանում է սադրիչ տարրերով թաքցնել մեծ սարսափը։ Այն, որ փողից փող աշխատելը մեծ մասշտաբով տեղի է ունենում իրական տնտեսությունից դուրս, նշանակում է, որ այն ուժեղ ու խորամանկ ձեռքը, որին մենք

միշտ հանդիպել ենք պատմության մեջ. դարձել է համակարգ և բազմել է հասարակության վերնում: Քառասուն ավագանների թալանը ֆինանսական դարաշրջանի մեծաշնորհային թալանի նույնիսկ մեկ միլիարդերորդական մասը չի կազմում: Նման մասշտաբային կողոպուտները կարող են տեղի ունենալ միայն ամբողջական ահաբեկչական համակարգում: Այս առումով, այսպես կոչված, հաղորդակցության դարաշրջանը կարող էր անհրաժեշտ լինել միայն ֆինանսական ահաբեկչությունը բողոքակելու համար: Այն հայեցակարգը, որը մենք անվանում ենք մեղիա ահաբեկչություն, որը, միգուցե, մշակվել է այս նպատակով, կարող է իմաստ ստանալ: Մի խոսքով՝ համակարգը ինքնին ամենամեծ ահաբեկիչն է, որը երբևէ գոյություն է ունեցել պատմության մեջ:

Կրոնի բարձրացումը կարող է իմաստ ունենալ նաև բողոքակելու և կոծկելու համատեքստում: Շահագործումը պահանջում է այնպիսի բարձր լեգիտիմացնող ուժ, ինչպիսին կրոնն է: Հասարակությանն արտադրությունից դուրս թողնելու գործընթացը, որը նախկինում հիմնված էր կարիքների վրա, իր գազաթնակետին է հասնում ֆինանսական դարաշրջանում: Զանգվածային գործազրկություն է առաջանում: Գործընթացները (անընդունելի զարգացումները), որոնք դժվար է բացատրել գիտությամբ, կարելի է ապրել միայն դրանք կրոնի միջոցով մեղմացնելով, և դա այն է, ինչ տեղի է ունենում: Խոսքը ճնշված կրոնական մշակույթի մասին չէ: Սա մի երևույթ է, որը կոչվում է վերակրոնականացում: Սա այն գաղափարական իրականությունն է, որը մտնում է յուրաքանչյուր դարաշրջան, երբ դառնում է պահպանողական: Այսպիսով, հասա-

րակությունը սեղմված է տնտեսական անուխտետների, նախիրի հասարակության, քաղաքակրթական հակամարտությունների, ահաբեկչության և կրոնական պահպանողականության օղակներով: Երբ երկաթյա վանդակը, կալանավայրերի մեծ համակարգը չեն կարողանում ամբողջությամբ վերահսկել հասարակությանը, նման նոր գաղափարախոսական գործոններ են շարադրվում ու գործի դրվում:

Ֆինանսական կապիտալի դարաշրջանը, որը, թվում է, կապիտալիզմի ամենաուժեղ դարաշրջանն է, արտահայտում է փլուզում իր բոլոր հատկանիշներով և ցույց տալիս, որ համակարգը սպառել է իր կայունության ներուժը: Որքան շատ է դարաշրջանը իմաստազրկվում, այնքան ավելի շատ է պահպանողական դառնալու պարտավորությունը զգում: Այս անհրաժեշտությունը նրա թուլության ապացույցն է, ոչ թե ուժի: Արտադրությունը մարդու հիմնական գործունեությունն է, առանց որի հասարակությունը չի կարող ապրել: Ֆինանսական դարաշրջանը խոստովանություն է առ այն, որ դրան հնարավոր չի եղել հասնել: Համակարգը, որը չի կարող արտավոր չի եղել հասնել: Համակարգ է: Սա այն է, ինչ տեղի է ուղրել, գործազուրկ համակարգ է: Սա այն է, ինչ տեղի է ունենում: Աշխատանքին ու արտադրությանն այդքան հակասող համակարգի գոյատևման միակ հնարավորությունն ահաբեկչությունն է, և, ըստ էության, դրա մասին շատ է խոսվում, խեղաթյուրվում է և իրականացվում է սադրանքով:

1980-ականների սկզբին համակարգի երկու հեգեմոն տերությունների՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի՝ Ռեյգանի և Թետչերի հարձակումները Նիկարագուայի և Մալվինյան

(Ֆոլքլենդ) կղզիների դեմ ահաբեկչության ակտի բարձրացրեցին: Պակիստանում և Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումների միջոցով իշխանության եկած կառավարություններն էլ նրանց ամենամոտ օգնականներն էին: Լատինական Ամերիկյան ամբողջությամբ ահաբեկված էր: «Աստղային պատերազմներով» շարունակվող սպառազինությունների մրցավազքը կանգնեցրեց Ռուսաստանի հեզեմոն տերություն դառնալը: Չինաստանում Դեն Սյաոպինի բարեփոխումները զիջումներ էին համակարգին: Վերջ տրվեց ազգային-ազատագրական պատերազմներին և բարեկեցիկ պետության միջոցով զիջումներին, և ամեն տեղ փչեց ֆինանսական դարաշրջանի ահաբեկչության քամին: Բլինթոնը շարունակեց դա ավելի մեղմ, բայց արդյունավետ քաղաքականությամբ:

Մնաց միայն Միջին Արևելքը, որը հնարավոր չէր ամբողջությամբ նվաճել: Այն նույնպես վերածվեց մի տարածքի, որտեղ քաղաքակրթությունից, արմատականությունից, ահաբեկչությունից և կրոնից բխող խնդիրները դարձան փակուղի: Եթե համակարգը չէր ուզում անկում ապրել, պետք է այս կամ այն կերպ ավարտեր իր նվաճումը: Կար նաև նավթի կենսական խնդիրը: Նավթն այն սեկտորն էր, որտեղ ֆինանսական դարաշրջանն ամենաշատ շահույթն էր ստանում: Որոշվեց, որ համակարգին դա անհրաժեշտ է ևս մեկ դար: Արաբա-իսրայելական խնդիրը դամոկլյան սրի պես կախված էր համակարգի գլխին: Շիայական Իրանը շարունակում էր մնալ հիմնական սպառնալիք:

Տարածաշրջանի հսկայական խնդիր լինելն Անգլիայից և Ֆրանսիայից մնացած ժառանգությունն էր: Առաջին

համաշխարհային պատերազմն իրականում չէր ավարտվել տարածաշրջանում: Հեղաշրջումը, ապստամբությունը, քաղաքացիական պատերազմը, պարտիզանությունը այս անավարտ վիճակի ցուցանիշներն էին: Սահմանները քանոնով գծվել էին միայն խնդիրները մեծացնելու համար: Կարելի էր կանխատեսել, որ ԱՄՆ-ն այս խնդիրների պատճառով երկար ժամանակ է՝ ինչ-որ ծրագիր էր պլանավորում: Եթե չլինեին սառը պատերազմը և խնդիրները ԽՍՀՄ-ի, Լատինական Ամերիկայի և Եվրոպայի հետ, նա վաղուց ստիպված կլիներ միջամտել տարածաշրջանում: Վերոհիշյալ խնդիրները, թեև ոչ ամբողջական, սակայն համակարգի համար հարաբերական լուծում էին ստացել 1990-ականների սկզբին: Միջին Արևելքի խնդիրը շարունակում էր գանգրենա մնալ: ԱՄՆ-ն կա՛մ պետք է հանձնվեր, կա՛մ միջամտեր. եթե հրաժարվեր նավթից, Իսրայելը կկորչեր, և Իրանը հեղեմոն դառնալու հնարավորություն կունենար: Սադամ Հուսեյնն ուներ արաբական Բիսմարկ դառնալու հավակնություն:

Մեծ Բրիտանիայի խորհուրդի անդամ Միքայիլ Մարտիրոսյանը հայտարարեց, որ իր անունով չի կրկնապատկարարվում «Հայաստանի Դատարան» ֆոնդի անունով հիմնադրված ֆոնդը։

Էին տարածաշրջանում տեղի ունեցող զարգացումների հետ: Հետևաբար, դա Երրորդ համաշխարհային պատերազմ էր, որը տեղի ունեցավ իր յուրահատուկ պայմանների պատճառով: Հետագա զարգացումները կհաստատեն դա:

Կարծում եմ, որ այս գործընթացի՝ ինձ հետ ունեցած քննադատական և ռազմավարական հարաբերություններն ապագայում ավելի պարզ կհասկացվեն: Հարցն արդեն իսկ ավելի պարզ է դառնում: Երբ Սիրիայի ազդեցիկ առաջնորդ Հաֆեզ ալ-Ասադը երկու անգամ հանդիպեց ԱՄՆ ազդեցիկ առաջնորդ Քլինթոնին, լսեցի, որ օրակարգի կեսն իմ մասին է: Պարզ դարձավ, որ ես հասել եմ առանցքային մի դիրքի: Քրդերին վերապահված էր երկարաժամկետ ռազմավարական դեր «Մեծ Միջին Արևելք» նախագծում: Քրդերն ու Քրդստանը կօգտագործվեն որպես մահակ ֆինանսական կապիտալով տարածաշրջանի խնդիրները լուծելու համար: Որոշ ժամանակ նման նպատակների համար օգտագործվել են նաև հայերը և մյուսները (հելեններ, ասորիներ, նույնիսկ հրեաներ, արաբներ և պաղեստինցիներ): Քրդական փայտիկը կարող է լուծարող ազդեցություն ունենալ ստատուս-քվոյի, ծայրահեղ ազգ-պետական ուժերի վրա, որոնք խնդիրներին օգնելու փոխարեն խանգարում են համակարգին և չեն հրաժարվում տարածաշրջանի հեգեմոն ուժը լինելու ցանկությունից:

Ես ներառված էի այս պլանում, որն, ըստ երևույթին, պատրաստվել էր 1970-ականներից՝ որպես անսպասելի, բայց առանցքային տարր: Կա՛մ ես կլինեի զինվոր, որը կանի հենց իրենց ասածը, կա՛մ կվերացվեի: Էությունս

հարմար չէր ռազմական համակարգի զինվոր լինելուն։ Հետևաբար, հասկանալի է, որ ես դիտվում եմ որպես վերացման առաջին և ամենահեշտ տարրը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց սերը զինյալի կողմից Ավստրիայի թագաժառանգի գնդակահարությամբ։ Սակայն պատերազմը շարունակվում էր Միջին Արևելքում։ Այն կշարունակեր ավելի ինտենսիվ դառնալ, բայց որպես երրորդ համաշխարհային պատերազմ։

Տուժողը, ընդհակառակը, այս անգամ ես կլինեի՝ ըստ համակարգի բոլոր կազմակերպված ուժերի պլանի։ Այս կետում պատմության նմանությունն ու կրկնությունը շատ ցայտուն է։ Աթենքի վերաքննիչ դատարանում իմ գործի վերաբերյալ պաշտպանական ճառումս ասացի. «Ինչպես Ջևար և նրա օգնական աստվածուհի Աթենասը, Հադեսը և Արեսը, ձեռք ձեռքի տված, կապեցին Պրոմեթեոսին և շղթայեցին նրան Կովկասի ժայռերին, նրանց թողնեին էլ գերեվարեցին ու շղթայեցին ինձ Իմրալի կղզու ժայռերին»։ Կարծես թե, գնահատականս մի փոքր թերի է։ Իմ այս վերլուծությամբ ավելի պարզ է դառնում, որ ինձ իսկական աստված է շղթայել։

Պատմության միջանցքներում թաքուն մեծացած, հասունացած ու փողավորված աստծո այս փոքրիկ ձագուկը հասարակության մեջ ի հայտ եկավ կապիտալիստական դարաշրջանի հետ միասին: Նա այնքան ինքնահաստատվեց, որ նախորդ դարերի բոլոր աստվածներն անհետացան: Թագավորներին քարշ տվեցին գետնին, իսկ նրանց գլուխները կտրեցին: Այն մարդկությանը պարտադրեց ամենաարյունալի ժամանակներն ու շահագործումը՝ մինչև

ոսկրածուծը: Նա աղտոտեց ու տակն ու վրա արեց հողը: Նա խսկապես ոչնչացրեց մարդկանց և մնացած բոլոր կենդանի արարածներին:

Փողի աստվածացումն ավելի սարսափելի երևույթ է, քան դրա իրականությունը: Եթե ես այս տողերով կարողացել եմ արտահայտել համակարգի էությունը, որի վրա այն հիմնված է և որով առաջնորդվում է, ապա սա, թերևս, կլինի միակ պարզև, որը երջանկություն կոչվող ֆենոմենն ինձ շնորհել է: Սպինոզան ասել է՝ «Իմաստն ազատությունն է»: Ես էլ եմ հավատում, որ դրանից անդին ազատություն չկա: Հասկացածիս չափ ազատ լինելն իմ ամենամեծ ուժն է կյանքի համար: Ֆինանսական դարաշրջանի մեծագույն աստվածը միավորվեց իր բոլոր օգնականների ու կառապանների հետ և կապեց ինձ Իմրալիի ժայռերին: Բայց դրան ի պատասխան՝ նրանք հայտնվեցին ուժերի դեմ, որոնք վառեցին ազատության ջահը, որն այլևս չի մարի Ջագրոս և Տավրոս լեռներում, որտեղ հաստատված են պատմության բոլոր սուրբ աստվածների և աստվածուհիների գահերը:

Ապոլոնը լույսի և պաշտպանության աստվածն էր: Նա ինձ մի քիչ դուր է գալիս: Դիոնիսոսը լեռների, սիրո, ուրախության և զինու աստվածն է: Ինձ նույնպես դուր է գալիս նրա մշակույթը: Երկուսն էլ Անատոլիայում տարածված Տավրոս-Ջագրոս ծագման հին աստվածների պատկերներն են: Պարզ է, որ դրանք արտահայտում են հազարավոր տարիների ընթացքում զարգացած ժողովուրդների ինքնությունը: Լույսն ու ուրախությունը կյանքի ամենագեղեցիկ արտահայտությունն են:

Ինչ վերաբերում է մեր տարածաշրջանի երկու հնագույն աստվածներին՝ Գուդեային և Էլ-Լահին, ես կենտրոնանում եմ նաև նրանց վրա և փորձում վերլուծել: Ես ուզում եմ իմանալ, թե ինչո՞ւ են նրանք համաձայնել փողալլահի դեմ անլույս ու անպաշտպան, արյան ու ցավի մեջ թողնել մեր ժողովրդին: Որպես մեր տարածաշրջանին սիրահարված երեխա՝ ուրախ եմ, որ մեր ժողովրդին չթողեցի խարերա, խարդախ ու կույր փող-աստծո ողորմությանը: Ես միշտ հավատում եմ, որ իմ ընկերները և այն համայնքները, որոնց նրանք պատկանում են, ինձ հետ հավերժ երջանիկ կմնան:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ.

ԿԱՐՈ՞Ղ Է ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՇՏՎԵԼ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ:

Պաշտպանական ճառիս այս հատվածը կփորձեմ ներկայացնել հակիրճ եզրակացություններով:

1-Մենք չենք կարող առողջ սոցիոլոգիական ուսումնասիրություն կատարել առանց վերլուծելու իշխանության ձևավորումը, որին հանդիպել ենք պատմության ողջ ընթացքում: Հասարակական գիտությունները, որոնք նախատեսվում էր զարգացնել գիտության պոզիտիվիստական ըմբռնմամբ, այլ կերպ ասած՝ նրա պարադիգմով, մնացին լիակատար փակուղում: Եթե չընդունենք այս իրողությունը, չենք կարող բացատրել այսչափ աճող շահագործման և պատերազմի երևույթը: Գիտնականը չի կարող հասարակության առաջ ավելի քիչ պատասխանատու լինել, քան կրոնավորը կամ բարոյախոսը: Եթե գիտությունը առասպելաբանության, կրոնի և փիլիսոփայության համեմատությամբ ավելի բարձր իմաստային ուժ է, ապա ինչո՞ւ չկարողացավ ցույց տալ այս գերազանցությունն աննախադեպ պատերազմի և շահագործման պայմաններում, թեև իր հեղափոխությունն արեց (17-րդ դար) և հասավ հաղթանակի: Որպես դրա պատճառ կարելի է մատնանշել գիտության իշխանացումը: Իշխանացող գիտությունը կորցնում է իր ազատությունը:

Եթե գիտությունը սահմաններ որպես իմաստի ամենաառաջադեմ մեկնաբանություն, ապա դրա արագ ինտեգրումը իշխանության հետ կա՞մ գիտության պարտություն է, կա՞մ այն, ինչ բնորոշվում է որպես գիտություն, որն ունի յուրք իմաստային խնդիր: Ես ցանկացա այս խնդիրը կապել պոզիտիվիզմի հետ: Թեև շատ քննադատարար է վերաբերվում մետաֆիզիկային և կրոնին, այն հստակորեն առաջացել է պոզիտիվիստական գիտություններ կոչվող առարկաների անպատասխանատվության մակարդակից (շահագործման ու պատերազմի դեմ ոչինչ չարեցին, դրանք իրենց խնդիրը չհամարեցին: Հետագայում դարձան իշխանության գիտություն): Պոզիտիվիզմը կրոնի և մետաֆիզիկայի հետևում կրոն և մետաֆիզիկա է՝ միահյուսված ամենակոպիտ նյութապաշտության հետ: Այստեղից կարելի է հանգել կարևոր եզրակացության՝ գիտությունը իմաստի վերաիմաստավորման խիստ կարիք ունի: Գիտությանը անհրաժեշտ է նոր պարադիգմային հեղափոխություն: Այս աշխատանքում ես փորձեցի իմ մեկնաբանության ուժը՝ որպես իմ հասկանալու կարողության կիրառում: Արդյունքները համապատասխանում են այս փորձարկմանը:

2- Իշխանությունը պետք է դիտարկել որպես ավանդույթ, ամենահին ավանդույթներից մեկը: Այն գործողությունների ամբողջությունն է, որը տեղի է ունենում ամեն օր և իր ազդեցությունն է թողնում հասարակությունների վրա: Պետք է շատ լավ հասկանալ, որ իշխանությունը միայն պետությունը չէ: Իշխանությունը պետության և պետական ձևերի մակարդակին իջեցնելը, ինչպես հաճախ արվում է, սխալի հիմքն է: Հատկապես պատերազմական

գործողությունների համակցումը իշխանության այլ ցայտուն պրակտիկաների հետ կլինի իշխանության ամենաօպորտուն խստական բացատրությունը: Այս աշխատության մեջ ես հաճախ օգտագործում էի «խորամանկ և ուժեղ տղամարդ» արտահայտությունը՝ որպես պատկերային հասկացություն: Օրինակ, երբ մարդիկ խոսում են շուկաները կարգավորող «թաքնված ձեռքի» մասին, սա էլ նման մի բան է: Բայց կարծում եմ, որ դա բարձր ուսուցողական արժեք ունի իշխանության հիմքը հասկանալու առումով: Բոլոր հարաբերությունները, որոնք կարգավորում է իշխանությունը, երբեմն բացահայտվում են առաջին հայացքից՝ հիմնականում հասարակության բաց մակերեսի տակ, և այդ հարաբերությունների տերերը իշխանություն կերտողներ են:

Իշխանությունը սոցիալական երևույթ է, որը հակված է ունենալ ամենամեծ շարունակականությունն ու կենտրոնացումը: Տղամարդը, ով ընտելացնում է կնոջը, թերևս, դրա առաջին և ամենամեծ մասնակիցն է: Իմաստային ուժի վրա շամանների մենաշնորհի ստեղծելը և քահանա դառնալու ճանապարհով կրոնական ինքնություն ձեռք բերելը շատ արդյունավետ էին իշխանության մերկ ուժը սրբացնելու և այն գաղտնիքի վերածելու համար: Այս խմբին կարելի է վերագրել իշխանության դիցաբանությունը և աստվածացման բոլոր հասկացությունները: Առասպելաբանական և կրոնական դիսկուրսը շատ արդյունավետ է իշխանություն կառուցելու և լեգիտիմացնելու համար: Հիերարխիկ հայրապետական վարչակարգի քահանա+կառավարիչ+հրամանատար եռյակն այն խումբն է, որն ամենալայն կերպով տարածում է իշխանության հիմ-

քր հասարակության վրա: Նրանք զահի հաստատման, իշխանությունը խորհրդանշելու ավանդույթի առաջին կերտողներն են: Երևույթները, ինչպիսիք են աստվածությունը, զահիր, վեհացումը, Աստծո և մարդու միջև կապի անջատումը, աստվածուհու վարկարկումը և ստրկությունը, այս ժամանակաշրջանից մնացած իշխանության հզոր խորհրդանիշներն են:

3- Պետական իշխանությունը իշխանության ավելի մշտական և կոնկրետ ձև է, որը մարմնավորված է հիերարխիայի, բնակավայրի, կնոջ, հնազանդության և ստրկության վրա: Խոսքը հասարակության մեջ լայն տարածում գտած ուժային հարաբերությունների կարգավորմանը, նրանց որոշակի պատասխանատվություն տալուն ու առավել արդյունավետ ու տնտեսապես օգտագործելու մասին է: Իշխանությունը ներառում է պետությունը, բայց այն ներառում է շատ ավելին, քան պետությունը: Պետություններն այն մենաշնորհային ինստիտուտներն են, որոնք պատմության մեջ ամենաշատն են իրենք իրենց հայեցակարգում, և որոնք պատմությունն իրենցով են սկսում: Ըստ վերջին վերլուծության՝ դրանք ներկայացնում են հասարակության աճող տնտեսական հզորությունը ժողովրդավարական քաղաքականության սուբյեկտ լինելուց հեռացնելը և դրա նկատմամբ որպես իշխող ուժի մենաշնորհի հաստատումը՝ դրանով իսկ յուրացնելով հավելյալ ապրանքներն ու արժեքները: Պետության հետ կապված մնացած ամեն ինչը՝ դիցաբանություն, փիլիսոփայություն, կրոն, գիտություն, պատերազմ և քաղաքականություն, կապված է այս առաջնային նպատակի հետ: Այս արդյունքը չի փոխվում նույնիսկ կոմունիստական պետություն

դառնալու դեպքում: Իշխանությունը պետության միջոցով հասարակության մեջ դառնում է պաշտոնական և զարգացնում է իր լեզվատիմությունը:

Գործողությունները, պատերազմներն ու դիսկուրսները, որոնք կարող են իմաստալից թվալ հասարակությանը, այն խնդիրներն են. որոնք ամենաշատն են հետաքրքրում նրանց, ովքեր զործում են պետության անունից: Պետությունը իրավական կանոնների ամբողջություն է: Ավանդույթի ուժով ամրապնդվող կանոնավոր վիճակը կարող է օգտագործվել որպես մեկ այլ պետական սահմանում: Այս առումով այն կարելի է անվանել նաև վերացական հարաբերությունների ամենագարգացած ժողովածու: Թեև անունները, ինչպիսիք են կրոնական պետությունը, ղեկավարությունը, թագավորությունը, կայսրությունը, հանրապետությունը և արսոյությունը, ազգային, դասակարգային և լոնիկական պետությունը, իրավական պետությունը, աշխարհիկ, ժողովրդավարական և սոցիալական պետությունը տարբերվում են ֆորմալ առումով. բայց էություն, դրանք բոլորն էլ ուժային պայմանավորվածություններ են և կոնկրետ հարաբերություններ: Քանի որ քաղաքները դառնում են սոցիալապես բարդ, և քաղաքային հասարակությունը դառնում է ավելի դասակարգված, նրանք սկսում են առաջատար դեր խաղալ պետական և ուժային կազմավորումներում: Բայց քաղաքը չի կարելի նույնացնել միայն պետության հետ:

4- Քաղաքակրթությունը պետության կողմից քաղաքի վրա կենտրոնանալու շրջանակներում ձեռք բերված սոցիալական գերակայության համապարփակ արտահայտությունն է: Պետության քաղաքը կառավարելի քաղա-

քակրթության առաջին յուրջ փորձն է: Քաղաքակրթությունն բաժն առնում է քաղաքային և քաղաքաբնակ ածականներով: Քաղաքակրթությունն ունի որոշ առանձնահատկություններ, որոնք գերազանցում են պետությանը: Այն ամուր կապ ունի ժամանակի և տարածության հետ, պարունակում է բազմաթիվ լոնոսներ, ցեղեր, ազգեր, կրոններ, հավատալիքներ և մտքեր: Պետությունը քաղաքակրթության առանցքն է, բայց ամեն ինչը չէ: Քաղաքը նույնպես էական վայր է պետության համար, բայց քաղաքը միայն պետությունը կամ նույնիսկ իշխանությունը չէ: Քաղաքակրթությունները կարող են բազմաձև տարբեր վայրերում և ժամանակներում, ինչպիսիք են եզրիպտական, շումերական, պարսկական, հունահռոմեական, քրիստոնեական, իսլամական, հնդկական, չինական, ացտեկների և եվրոպական քաղաքակրթությունները: Նրանց բոլորի նմանությունը քաղաքայինությունն է, դասակարգայինությունը և քաղաքը: Քաղաքակրթությունների ներսում և միջև հարաբերությունները կարող են լինել խաղաղ կամ պատերազմական՝ կախված տնտեսական և քաղաքական մենաշնորհի բովանդակությունից: Երբ նրանք բավարարված են իրենց բաժինով, կարող են դա անվանել արդար բաժանում և խաղաղություն հաստատել: Եթե նրանք համաձայն չեն, պատերազմը դառնում է քաղաքակրթությունների, հետպատերազմը դառնում է քաղաքակրթությունների, հետադարձ և պետությունների կողմից ամենահաճախ օգտակար և պետությունների կողմից ամենահաճախ օգտագործվող արդարադատության միջոցը: Պատերազմի, բռնության, քաղաքակրթության, պետության և արդարադատության իրավունքի միջև սերտ կապ կա: Ըստ էության, դա նշանակում է, որ սոցիալական խմբերն ու ան-

հատները գերիշխում են իրենց գործողությունների վրա և կամ պահանջում են դրանք իրենց անունից, կամ այլ մարդիկ և խմբեր տեր են կանգնում իրենց գործողություններին (տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական): Քաղաքակրթությունն այս բոլոր ավանդույթների, ինստիտուտների և կանոնների ամբողջականությունն է: Երբևէ դրանք արտահայտվում են՝ կախված դասից և հավելյալ արտադրանքի ձևավորման ոճից, ինչպես ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական քաղաքակրթությունը: «(Մտեցնելով կին հիերարխիկ հայրիշխանություն+ պետություն+ քաղաքակրթություն= իշխանության ամբողջականությունը շերտերով» համակարգը ձևակերպում է, թե ինչ է ուժային հարաբերությունների ամբողջական հավաքածուն:

5- Ժողովրդավարական քաղաքակրթությունը պետական քաղաքակրթությունից առանձին սոցիալական կատեգորիա է: Այն նպատակ ունի հայեցակարգել ինչպես պետականությունից և քաղաքակրթությունից առաջ եղած սոցիալական ձևերը, այնպես էլ պետությունից դուրս մնացած կառույցները: Պատմության ընթացքում պետությունները միշտ ուշադիր են եղել հասարակության հետ իրենց նույնացնելուն: Այն, որ պետությունից անջատ հասարակություն չի կարող լինել, նրանց գաղափարական դիսկուրսների անկյունաքարերից է: Դիսկուրսը, որ հասարակությունը տարբերվում է պետությունից և ունի խորը հակասություններ պետության հետ, ամենաշատն է պետության սեփականատերերի հակադարձությանն արժանանում: Սակայն կարևոր է նշել, որ, ըստ էության, պետությունն ունի շահերի շատ նեղ մենաշնորհ, և որ այս-

պես կոչված հանրային գործերը (հասարակության ընդհանուր գործերը) իր հիմնական նպատակը չի համարում և այն օրինականության համար ծածկի է վերածել:

Անկասկած, պարզունակ կոմունալ փուլից հետո հասարակությունն ավելի բարդացավ, և ի հայտ եկան բազմաթիվ ընդհանուր խնդիրներ, որոնք պետք է կառավարվեին հասարակության կողմից: Մինչ պետությունն օգտագործում է այդ աշխատանքները որպես իր լեգիտիմության արդարացում և դուրս է թողնում հասարակությանը, ժողովրդավարությունն առաջարկում կամ ապահովում է, որ այդ ընդհանուր աշխատանքներն իրականացվեն հենց հասարակության կողմից: Պետական քաղաքակրթության և ժողովրդավարական քաղաքակրթության տարբերության հիմքում ընկած է այս փաստը: Այս երևույթը կենսական նշանակություն ունի: Կարելի է ասել, որ համայնքները ժողովրդավարական են, երբ իրենց հետ կապված բոլոր հարցերում խոսելու և գործելու ուժ ունեն: Հակառակ դեպքում նրանք կորցնում են կարողությունը, ազատությունը, հավասարությունը և գիտակցությունը, երբ պետությունը կամ այլ խմբեր կատարում են իրենց ընդհանուր աշխատանքի մեծ մասը: Անհատներն ու խմբերը, որոնք չեն կարողանում գործել և խոսել, չեն կարող գիտակցություն ձևառնել, հմտություններ ձևառնել և ապրել հավասար և ազատ: Փաստացի տարբերությունը հանգեցնում է նման կարևոր հետևանքների:

Հասարակության մասին ամենահիմնական փաստը, որը պետք է նշել, պարզունակ կյանքների և ցեղերի համայնական կարգն է, որում նրանք միլիոնավոր տարիներ ապրել են: Ժողովրդավարության ամենապարզունակ ձևը

կարող ենք գտնել այս համայնքային կարգում: Ինչպես պետությունն է, քաղաքակրթության առանցքը, այնպես էլ պարզունակ համայնքային կարգը ժողովրդավարական քաղաքակրթության առանցքն է: Միայն այս փաստը բացատրում է, թե որքան ամուր է ժողովրդավարական հիմքը: Գրավոր պատմությունը միշտ խոսում է պետական քաղաքակրթությունների մասին: Այն փաստերը, թե ինչպես են հասարակությունները միլիոնավոր տարիներ ապրել համայնքային կարգերում և ինչպես են իրենց գործերը գլուխ բերել, ներառված չեն այս պատմության շրջանակում: Մինչդեռ, սա պետք է լինի իրական պատմությունը: Որովհետև համայնական կյանքը, որով ապրում է մարդկային տեսակը երկար ժամանակ և լայն միջավայրերում թե՛ ժամանակային, թե՛ տարածական առումով արտահայտում է հենց հասարակությունը: Սա է իրական հասարակությունը: Պետությունն ու քաղաքակրթությունը շատ ավելի ուշ են եկել ու արհեստական են: Դրանք իրական հասարակության վրա դրված մի տեսակ անհարկի դեկորատիվ ծանրություն են: Հասարակությունը կշարունակեր զարգանալ առանց նրանց: Այն, ըստ էության, շարունակեց, բայց դատապարտված է խեղաթյուրված, արյունոտ ու շահագործող շարունակության:

Երբ նայում ենք հասարակության գրավոր և պետական լեզվին ու պատմությանը, տեսնում ենք, որ օգտագործվող տերմինաբանությունը միշտ ստի, խաբեության, դաժանության և կեղեքման լեզուն է: Հասարակությունների համար ստեղծվել է պատկերների աշխարհ, ասես կյանքն անհնար է առանց ճնշումների և շահագործման, առանց ճնշվածների, առանց ծառաների և ստրուկների:

Համայնքներն իրենց բնական հոսքի, այսինքն՝ ղեմկրատական ներուժի մեջ, կերպարից իրականին անցնելով՝ շղթայված են իրենց կյանքի սաղմնային փուլում: Սա անսովոր իրավիճակ է՝ շղթայված քաղաքակրթություն: Նշել, որ այս քաղաքակրթությունը պայթեցրել է, ատոմային ռումբ, որ իր հինգ հազար տարվա կյանքից ընդամենը և ընդ հարյուր տարին է, անցկացրել խաղաղության մեջ և միշտ կռվել է, և որ պատասխանատու է շրջակա միջավայրի անբնական վիճակի և սոցիալական բոլոր խնդիրների զանգրկնայի համար, ղեմկրատական առաջացման պատճառի ուժեղ պաշտպանությունն է: Անբնականն այն է, որ պետական քաղաքակրթությունը դարձել է գերաճած, իսկ ղեմկրատական քաղաքակրթությունը մնացել է գաճաճ: Սա է հիմնական հակասությունը, որ ապրում են բոլոր հասարակությունները: Սա անժողովրդավարությամբ, պետական, անխոս ու անկարող քաղաքակրթության հիվանդություն է: Հասարակությունների ուրախ, սիրառատ վիճակը պետք է նույնքան նորմալ համարվի, որքան ցավալի, տխուր և անսեր վիճակը: Ժողովրդավարական քաղաքակրթությունը այս ուրախ, սիրառատ քաղաքակրթության հասարակությունն է: Դա պարզապես տարբերակ չէ, դա ամենարևական, ազատ կյանքի տարբերությունն է, որը համապատասխանում է մարդկային տեսակի էությանը և որտեղ մարդիկ կարող են միահյուսել իրենց հուզական և վերլուծական ինտելեկտը:

6- Կապիտալի կարգը, ինչպես ենթադրվում է, կապիտալիզմի վերջին չորս հարյուր տարիների արդյունք չէ, այլ հինգ հազար տարվա պետական քաղաքակրթության արդյունք է: Գյուղատնտեսությունում ի հայտ եկող հավել

յալ արտադրանքը կապիտալի ձևավորման նյութական հիմքն է: Նա իր առաջին կազմակերպումն իրականացրեց տաճարի տարածքում: Այս համակարգը, որտեղ վերին հարկը աստվածն է (վերին տիրակալը), միջին հարկը քահանան է, ով լեզիտիմացնող իշխանությունն է (վերին կառավարչի օգնականը, համայնքի և ծառաների սուրհանդակը), իսկ ստորին հարկը՝ ստրուկները, ովքեր աշխատում են մի փոքր կերակուրի համար, գոյատևել են մինչ օրս՝ անընդհատ բազմանալով և բաժանվելով: Ուրբանիզացիան, դասակարգումը և պետականությունը վերջնական վերլուծության արդյունքում հավելյալ արտադրանքի արդյունք են: Հասարակության աշխատանքի մշտական բաժանումը հավելյալ արտադրանքի ավելացման, աստիճանականացման, ուժով հագեցնելու, պաշտպանության ու հարձակման դիրքի վրա դնելը քաղաքակրթություն կոչվող երևույթն է, որը հստակ բացահայտում է նրա կապը կապիտալի հետ: Թեև կապիտալը նեղ իմաստով իրեն տնտեսապես սահմանում է, որպես կարճ ժամանակահատվածների վերարտադրություն, լայն իմաստով այն ունի լայն նույն նշանակությունը, ինչ վերարտադրումը երկար ժամանակաշրջանների համար: Ինչպես վաճառականի օրական ավելցուկը կապիտալն է, այնպես էլ հողի մենաշնորհի (գյուղատնտեսական պետության) տարեկան հավելյալ արդյունքը հեշտությամբ կարելի է սահմանել որպես կապիտալ:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ առևտրի դարն ավելի երկար է, քան քաղաքակրթությունը (Ուրուկի դարաշրջան՝ մ.թ.ա. 4000-ից մինչև մեր օրերը), որը թվագրվում է վեց հազար տարի առաջ: Թեև առևտրային քաղաքակր-

թությունը, որը գյուղատնտեսական քաղաքակրթության համեմատ երկրորդական էր, ժամանակ առ ժամանակ առաջ էր բերում քաղաքային հոյակապ քաղաքակրթություններ՝ ժամանակի և վայրի առումով, այդուամենայնիվ, չէր կարողանում մեծ ճանաչում գտնել հասարակությունների մոտ: Դրանում կարևոր դեր է խաղում վաստակի շահագործող բնույթը: Այն հիմնականում տեղի է ունեցել հասարակական պատմության միջանցքներում և թարնված անկյուններում և միշտ մեծացրել է իր զարգացումը քաղաքակրթության դարերի ընթացքում: Պատմության մեջ առաջին անգամ 13-16 դարերում խալիկան քաղաքներում, 15-18-րդ դարերի ընթացքում էլ եվրոպական բոլոր քաղաքներում հեզեմոն ուժ դարձած առևտրային սեկտորը հիմնարար դեր խաղաց եվրոպական քաղաքակրթության ծնունդի մեջ: Ինչպես որ վերելք է ապրել՝ որպես հասարակության նոր դերակատար, այնպես էլ ազդել է քաղաքական հարթակի վրա: Կապիտալի ավելացման գործում որոշիչ դեր խաղացին խոշոր առևտրային մենագործները և գաղութատիրական թալանը: Նրան հաջողորհները և գաղութատիրական թալանը: Նրան հաջողվեց իր հեզեմոնիայի տակ դնել վերածննդի, Ռեֆորմացիոն և Լուսավորչական շարժումները:

19-րդ դարի արդյունաբերական հեղափոխությամբ ինդուստրացումը դարձավ կապիտալի շահույթի հիմնական ոլորտը: Արդյունաբերական մենաշնորհների կողմից կատարվող արտադրության, շրջանառության և սպառման վերահսկողությունը եվրոպական քաղաքակրթության զագաթնակետն էր: Այս իրավիճակը բերեց ներքին դասակարգային և արտաքին ազգային-ազատագրական պատերազմների: Համակարգի հեզեմոնական գաղափարախոսությունը չե-

գորացրեց երկու ղիմադրության շարժումները՝ համակարգի ներսում զիջումների ղիմաց: 20-րդ դարի վերջին ինդուստրիալիզմի հետևանքով առաջացած ճգնաժամերը, հատկապես քաղաքային և բնապահպանական խնդիրները, ստացան կառուցվածքային բնույթ: Սրա արդյունքը ֆինանսական դարաշրջանն էր:

Այս շրջանը, երբ կապիտալն ազատվեց արտադրությունից, իսկ փողը՝ ոսկու պաշարներից, դարձավ բացարձակ անպատասխանատու՝ վերածվեց քաղաքակրթական գործընթացի ամբողջական ճգնաժամի: Կապիտալը, որի սոցիալական պոտենցիալը սպառվել է, փորձում է պահպանել իրեն՝ վիրտուալ համակարգերում նորանալով: Կապիտալ-շահույթի կարգը, որը հիմնված է փողի վրա, անընդհատ փորձում է ճգնաժամերի միջոցով հասարակությանը թողնել առանց ռեֆլեքսների: Այսպես կոչված երրորդ համաշխարհային բայր իրականում քաղաքակրթության երրորդ և վերջին փուլի կառուցվածքային ճգնաժամային փուլն է:

Մենք տեղին համարեցինք կապիտալիզմի դարաշրջանը բնութագրել որպես սոցիալական ճգնաժամ: Որպես հիմնական թեզ ընդգծեցինք, որ կապիտալիզմը չի կարող լեգիտիմ համարվել որպես իշխանության մենաշնորհ, որը կոչվում է ամենատնտեսական քաղաքակրթություն, բայց տնտեսություն չէ և դրսից պարտադրվում է տնտեսությանը: Այնպիսի երևույթի վրա, ինչպիսին հասարակությունն է, որը համայնքների շատ համապարփակ խումբ է, առավել եսասեր, շահամոլ և ամենապատերազմական ուժը, ինչպիսին է կապիտալիզմը, կարող է արտահայտել միայն պատմության մեջ «արտակարգ» իրա-

վիճակ, այսինքն՝ ճգնաժամ: Ֆինանսների դարաշրջանն այս ճշմարտության դրսևորումն է հասարակության յուրաքանչյուր հատվածում՝ բոլոր առումներով: Համակարգի կողմից ահաբեկչության մշտական արտադրությունը, հասարակության մեծ մասին գործազուրկ թողնելը, նույնիսկ աշխատուժի կրճատումը, զանգվածային և հոտային հասարակության համար ճանապարհի հարթելը, արվեստի, սերսի և սպորտի արդյունաբերականացումը և իշխանության ներթափանցումը հասարակության մագանթությունը համակարգի սպառվածության ցուցանիշն են: Այնպիսի մթնոլորտ է ստեղծվել, որ թվում է, թե ամբողջ պատմությունն ու ապագան կարող են լինել միայն կապիտալիստական կարգի հիման վրա:

Մեղիա կոչվող հատվածի հիմնական դերն այս վիրտուալ, սիմուլյակր հասարակությանը որպես իրական ներկայացնելն է: Այն հասարակությունը, որը պետք է զիտակցել ու ապրել, անընդհատ օրակարգից դուրս է պատկերվում՝ որպես անարդյունավետ, մտացածին ու ուտոպիստական: Ի հեճուկս տարածված կարծիքի՝ կապիտալը իշխանության մենաշնորհ է և բռնության համակարգ, որն ի սկզբանե եղել է տնտեսության զլխին, հնարավորինս խնդաթյուրել է այն և մխրճվել այն ոլորտները, որտեղ անհրաժեշտ ապրանքների փոխարեն ուռուցքի նման միայն ավելացնում են շահույթը:

7- Հակառակ կապիտալիստական կարգի՝ տնտեսությունը հասարակության նյութական կարիքների ապահովման ոլորտն է: Այն, որ տնտեսությունը երկար ժամանակ մնում է օգտագործման արժեքի սահմանին, կապված է կոմունալ կարգի հետ: Սոցիալական ամբողջականություն-

նր դեկավարվում է, այն սկզբունքով, որ հիմնված է բոլորին կյանք երաշխավորող ոճի վրա: Մարդկային տեսակի բնույթը նույնպես դա է, պահանջում: Արտադրությունը երբևէ չի դիտարկվել որպես շահույթ: Մինչ նվերների տնտեսությունը հիմք էր, երկար տատանումներից հետո փոխանակման տնտեսությունն իր համար տեղ գտավ հասարակության մեջ՝ աշխատանքի աճող բաժանման արդյունքում: Օգտագործման արժեքից բացի նաև փոխանակման արժեքի ձևավորումը շահույթ չէր հետապնդում: Այն ներառում է կարիքների բավարարում աճող բազմազանության և փոխկախվածության հիման վրա: Ապրանքայնացման, շուկայի և փողի միջև փոխհարաբերությունները սկզբնապես մշակվել են ոչ թե շահույթ ստանալու նպատակով, այլ կարիքների այս բազմազանությանը և կախվածությանը բավարարելու համար: Շուկայական տնտեսություն կոչված ֆենոմենը կապիտալ շահույթով տնտեսություն չէ, ինչպես կարծում են, այլ տնտեսություն, որտեղ փոփոխությունները գործում են ինտենսիվորեն: Առևտուրը տնտեսական գործունեություն է, որն օգտակար և անհրաժեշտ է, երբ որոշակի ջանքերի դիմաց վերադարձ է գտնում շրջանառության մասնաբաժնի տեսքով: Շուկան, որտեղ գները որոշվում են ոչ մենաշնորհային մրցակցությամբ, դառնում է այն տարածքը, որտեղ բարախում է տնտեսության զարկերակը: Փողը պարզապես փոխանակումը հեշտացնող գործիք է: Բոլոր տեսակի խմբերը, որոնց մենք անվանում ենք մանր առևտրականներ և մասնագետներ, դեր են խաղում որպես անհրաժեշտ և օգտակար տնտեսական տարրեր, քանի դեռ հակված չեն շահագործել շուկայական գործընթացում: Կարիքների

տարանջատումը տարբեր ոլորտների, ինչպիսիք են
անունը, հագուստը, կացարանը, տրանսպորտը և զվար-
ճանքը, ցույց է տալիս, որ տնտեսությունը զարգանում է:
Այս բոլոր ոլորտների հետ կապված ջանքերը իմաստ են
գտնում՝ որպես տնտեսական ակտիվություն: Հասարա-
կության համար այս բոլոր հարցերը սովորաբար հասկա-
նալի են, արժեքավոր և բարոյական:

Շնորհիվ այնպիսի մոլորեցնող գիտական կարգապահության, ինչպիսին է քաղաքական տնտեսությունը, իրական տնտեսական գործունեությունը դուրս է մղվում օրակարգից, մինչդեռ ոչ տնտեսական գործունեությունը ներկայացվում է որպես տնտեսության անփոխարինելի, սուրբ (սպեկուլյատիվ խնդիրներ, ինչպիսիք են արժեթղթերի շուկան, տոկոսադրույք, փոխարժեք): Փորձում են դա որակել որպես բարձր տնտեսություն: Իշխանության մենաշնորհը կարող է բաց աչքով տնտեսական եղածը ներկայացնել որպես ոչ տնտեսական, իսկ ինչը տնտեսությունն չէ և նույնիսկ դրան հակադրվող է, ներկայացնել որպես բարձր տնտեսություն, տնտեսության սրբություն: Եթե մեզ հարցնեն, թե որն է տնտեսության ամենահիմնական խնդիրը, ապա առաջին հերթին պետք է ասենք «ազատվել այս թալանի մենաշնորհից. իրական տնտեսություն դառնալու համար պետք է ձերբազատվել ոչ տնտեսությունից, իշխանության մենաշնորհով դրսից պարտադրված հակատնտեսությունից»: Դա տնտեսական լուրերի անվան տակ ներկայացված շահերի, ֆոնդային բորսայի ու փոխարժեքի սպեկուլյանտների խաղերից ազատվելու համար է: Իրական տնտեսությունը իրական կարիքների արտադրությունն է, բաշխումը և սպառումը առողջ, մատչելի և էկոլոգիապես մաքուր ներդրումային տեխնիկայով: Տնտեսական շինարարության համար առաջին անհրաժեշտ քայլը, որը մենք կարող ենք բնորոշել որպես այդպիսին, ոչ տնտեսականից ազատագրման պլանավորված, ծրագրավորված և կազմակերպված գործողությունն է:

8- Կապիտալիստական դարաշրջանի բարբարոսությանը դիմակայեցին ու ապստամբեցին այն խմբերն ու ցեղերը, որոնց նախ ուզում էին ենթարկել գաղութատիրական ու կիսագաղութային գործընթացին: Հյուսիսային Ամերիկայի բնիկ ցեղերը և Հարավային Ամերիկայի ացտեկները մինչև վերջ դիմադրեցին: Ասիական և աֆրիկյան քաղաքակրթությունները, ցեղերն ու ժողովուրդները (Չինաստան, Հնդկաստան, Հաբեշական քաղաքակրթություններ և հազարավոր ցեղեր) շարունակեցին իրենց մշտական դիմադրությունն ու ապստամբությունը: Թեև ունեին իրենց թերություններն ու սխալները, բայց, լինելով ավելի գիտակից ու կազմակերպված, նրանք հասան զգալի հաջողությունների, որոնց մեծ մասը՝ 20-րդ դարի ազգային-ազատագրական շարժումների տեսքով: Ներքին մեծ խթանը հենց պրոլետարացման գործընթացն էր: Ի տարբերություն տարածված համոզմունքի՝ շուկայում աշխատուժն ազատ վաճառելը ճորտատիրությունից կամ կիսատիրությունից ազատագրում չէ: Ընդհակառակը, դա դատապարտում է ամենադաժան ստրկությանը, որն այլընտրանք չունի, քան վարձու աշխատանքը: Աշխատավարձի մշտական անբավարարությունը, ինչպես նաև աշխատանք գտնելու անկարողությունը անմիջապես բացահայտում են նոր բռնակալական ռեժիմի ավելի վատ բնավորությունը, քան նախորդինն էր:

Կապիտալիզմի դեմ բոլոր մեծ ապստամբությունները այսպիսի բանվորներ չդառնալու համար էին: Այս ապստամբությունները ոչ թե բանվոր դառնալու, այլ չդառնալու պայքար են: «Կեցցե աշխատավորների պայքարը» ասելը, որը խեղաթյուրված է, համարժեք է «կեցցե ստրկու-

թյունը» ասելուն: Ճիշտն ու կյանքին նպաստողը վճարովի դատապարտյալներին հակադրվելն է: Այս կիսագյուղացիական, կիսախանութային ապստամբությունները, որոնք ինքնաբերաբար զարգացել են ձևահյուսի պես, միշտ միահյուսվել են կապիտալիզմի պատմությանը: Մյուս կողմից, մտավորականները, որոնք հույս չունեին ֆեոդալական կարգերի ապագայից և չէին կարող կանխատեսել, թե ինչպես կզարգանա նոր կարգը, միշտ փնտրում էին «արևի երկիր»: Առաջին ուտոպիստները երբեք չեն ազդարարել կապիտալիզմը: Ընդհակառակը, նրանք գերծ չէին մնում այս մղձավանջի դեմ հուսադրող, թեկուզ մտացածին ապագայի նախագծեր ներկայացնելուց: Կապիտալիզմի անցման դարաշրջանը նաև մեծ հերոսական սերնդի, հատկապես մեծ ուտոպիստների, ինչպիսիք են Սեն Սիմոնը, Կամպանելլան, Ֆուրիեն և Էրազմուսը, պայքարն էր հավասարության, ազատության և համայնքային կարգի դարաշրջանի համար:

Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելսի առաջնորդությամբ բարձրացվել է առաջին գիտականորեն հիմնավորված պայքարը կապիտալիզմի դեմ: Թեև այն պարունակում էր զգալի թերություններ և սխալներ, գիտական սոցիալիզմի անվան տակ այս առաջին հակահամակարգային շարժումը դարձավ կապիտալիզմի մղձավանջը հարյուր հիսուն տարվա ընթացքում: Այն մեծ հերոսություն ցույց տվեց: Այն կարևոր պաշտոններ է նվաճել, դարձել է ԽՍՀՄ պաշտոնական գաղափարախոսությունը երկար յոթանասուն տարիների ընթացքում: Այն ոտքի կանգնեցրեց մայրցամաքային Չինաստանին: Այն դարձավ ոգեշնչում ազգային-ազատագրական շարժումների համար: Այս հակահամակար-

գային շարժման դժբախտությունն այն էր, որ չկարողացավ լուծարել կապիտալիստական արդիականությունը և հասնել նրանից արմատական անջատման: Գիտության պարադիզմը պոզիտիվիստական էր: Հազիվ էր հասկանում կապիտալիստական քաղաքակրթության մեջ պետական քաղաքակրթության և իշխանության ավանդույթի շարունակությունը: Այնուամենայնիվ, այն արժանի էր լինել ժողովրդավարական քաղաքակրթության հիմնաքարերից մեկի:

Անարխիստների հակակապիտալիզմը երբեք չպետք է թերագնահատել: Բազմաթիվ անարխիստներ, հատկապես Պրուդոնը, Բակունինը, Կրոպոտկինը, վարպետ հեղափոխականներ էին, որոնք ինտեգրեցին համակարգի իրենց քննադատությունը դեմոկրատական կոմունալիզմին: Ազատության և կոմունայի շարժումը նրանց շատ մին: Ազատության և կոմունայի միայն որպես տնտեսական համակարգ տեսնելը, քաղաքակրթության և ուժի հիմքերը ամբողջությամբ չտեսնելը, որի վրա հիմնված է այն և չկարողանալը կոտրել արդիականության կադապարները, այս շարժման հիմնական թերություններն ու սխալներն էին:

1968-ին մեծ աղմուկ բարձրացրած մտավորական-երիտասարդական շարժումը ֆինանսական դարաշրջանի սկզբի ամենամեծ բողոքի շարժումն էր: Թեև դրա ուտոպիստական կողմը գերակշռում էր, այն դարձավ լույսի և ազատության ջահը ամենակեղտոտ ու ամենամութ դարաշրջանում: Մշակութային, ֆեմինիստական և բնապահպանական-էկոլոգիական շարժումները, որոնք հետագայում զարգացան, նոր հիմքեր բացեցին իրենց առաջին հա-

կամոդեռնիստական հեռանկարներով: Նրանք ընդլայնեցին պայքարը հանուն հավասարության, ազատության և ժողովրդավարության՝ առանց իշխանության վրա հույս դնելու: Համակարգի հակառակորդները, որոնց անունն ու քայլը հնչում է գլոբալ հասարակության դեմ՝ ընդդեմ գլոբալ կապիտալիզմի, կարող են առաջ շարժվել ազատության, իրավահավասարության և կոմունալիզմի ճանապարհով՝ անցյալի նկատմամբ իրենց ինքնաքննադատությամբ, առաջին անգամ պատմության ու հասարակության ավելի կազմակերպված ըմբռնմամբ և դեմոկրատական քաղաքակրթությանը ինտեգրված՝ ի տարբերություն կապիտալիստական քաղաքակրթության ամբողջական խզման:

9- 19-20-րդ դարերի հեղափոխականների ձախողումների հիմքում ընկած էին իշխանության և նրա ժամանակակից մարմնավորման՝ ազգ-պետության մասին սխալ պատկերացումները: Նրանք իշխանության գալը պատկերացնում էին որպես սոցիալական խնդիրների լուծման հիմնական օղակ: Նրանց ծրագրում առաջին նպատակը մատնանշվել է որպես իշխանության գավթում: Պայքարի բոլոր ձևերը կապված էին այս հեռանկարի հետ: Մինչդեռ իշխանությունն ինքնին անազատություն է, անհավասարություն և հակաժողովրդավարություն: Միջոցն ունի ավանդական առանձնահատկություններ, որոնք կարող են հիվանդացնել նույնիսկ ամենակոշտ հեղափոխականին, ով խառնվում է դրան: Ավելին, նրանք չունենին պատմասոցիոլոգիական վերլուծություն այն ուժի մասին, որը նրանք համարում էին փրկության միջոց: Թե ինչպես է ձևավորվել իշխանությունը պատմության ընթացքում,

այն փուլերը, որոնց միջով անցել է, նրա հարաբերությունները տնտեսության և պետության հետ, քաղաքակրթությունների մեջ նրա ունեցած դերը և հասարակության մեջ նրա տեղը նույնիսկ օրակարգ չեն բերվել: Կարծես, եթե այն հեղափոխականների ձեռքն ընկներ «կախարդական փայտիկի» պես, ուր դիպչեին՝ կվերածվեր դրախտի, ինչ խնդրի որ շոշափեր՝ կլուծեր: Նույնիսկ նրա բռնապետական ոճը կարող էր ավելի գրավիչ լինել: Պրոլետարիատի կանոնը կարող էր ավելի ազդեցիկ լինել: Պրոլետարիատի դիկտատուրան հայտարարվեց բուրժուազիայի դիկտատուրայի դեմ: Սրանից ավելի ակնհայտ ծուղակ չէր կարող լինել: Հարյուր հիսուն տարվա հերոսական պայքարը խեղդվեց իշխանության հորձանուտում: Ի վերջո, պարզ դարձավ, որ մնացած միջոցը՝ իշխանությունը, կապիտալիզմի ամենառեակցիոն անհավասարությունն է, անազատությունն ու հակաժողովրդավարական մեխանիզմը: Բայց արդեն շատ բան էր կորել: Բրիտանության պատմության մեջ իշխանության նմանատիպ հիվանդությունը կրկնվել է:

Ազգ-պետության նկատմամբ մոտեցումն ավելի աղետալի դարձավ: Արդիականության այս ամենաազգայնական, սեքսիստական, կրոնական և գիտական Լեխաթանը ընդունվեց որպես հիմնական և ճիշտ շրջանակ, որի սահմաններում պետք է պայքարել: Ըստ դեմոկրատական մաններում պետք է պայքարել: Ըստ դեմոկրատական կոնֆեդերացիայի՝ կենտրոնացված ազգ-պետությունը ներկայացվում էր որպես ավելի առաջադեմ և խնդիրներ լուծող միջոց, ավելի ճիշտ՝ նպատակ: Ոչ մի վերլուծություն չի մշակվել ազգ-պետության վերաբերյալ, որն ընկալվում էր որպես այն կառույցի հիմքը, որը ուռճացել էր կառավարական ազգայնական մեծածախությամբ, սեքսիստական

տական սոցիալիզմով, կրոնական մոլեռանդությամբ և գիտական պոզիտիվիզմով, և որը ստեղծեց պատմության մեջ ամենախելագար քաղաքացիներին ու ամբողջությամբ կազմալուծեց հասարակությունը պետության գնդաններում ի վերջո, հանգեցնելով ֆաշիզմի: Երբ այս գործիքը, որով իշխանությունը ներթափանցել է հասարակության բջիջներ, դարձավ գիտական սոցիալիզմի ընտրությունը, սոցիալիզմի ճակատագիրը ի սկզբանե պարզ էր: 1989-ին լուծարման պաշտոնական հայտարարությունը պարզապես ձևականություն էր: Երբ Հոկտեմբերյան հեղափոխության սկզբում կորավ Սովետական միության դեմոկրատական բնույթը, պետք էր հասկանալ, որ այն, ինչ ի հայտ կգա, կլինի կապիտալիզմը, ոչ թե սոցիալիզմը: Ազգային ազատագրության ձախողումը իրենից ակնկալվողին հասնելու հարցում սերտորեն կապված էր իշխանության այս ձևի հետ: Բնչպե՞ս կկառուցվեին ազատություններն ու իրավահավասարությունը մի գործիքով, որն ընկած էր ազատությունների, հավասարության և ժողովրդավարության ճնշման հիմքում: Քանի որ ժողովրդավարությունը դիտվում էր որպես իշխանությունը թուլացնող գործիք, այն ի սկզբանե վերացվեց:

Ազգ-պետությունը՝ որպես նախաֆաշիզմ, բուլդոզերի պես անցնում էր պատմության ընթացքում հասարակության ձեռք բերած հարստությունների վրայով՝ խավարի մեջ խեղդելով ապագայի հույսերը: Մնում էր միայն ազգ-պետությունը, որը պաշտպանված էր պոզիտիվիստական ազգայնականության ամենաօբյեկտիվ կռապաշտական կրոնով, որն իրեն որպես միակ ճշմարտություն կերտեց, անզգամ էր, հայտնի էր իր դաժանությամբ՝ նույնիսկ

մինչև ցեղասպանություն. այն անզամ աստվածացվեց: Իշխանության այս մենաշնորհը, որը ձեռք բերվեց կապիտալի հինգ հազարամյա պատմության մեջ առաջին անգամ, մեկ կաթսայի մեջ հալեցնելով տնտեսությունը, քաղաքականությունը, հասարակությունը և գաղափարախոսությունը, ինքնին այս բոլոր խնդիրների աղբյուրն էր: Հասկանալի է, որ քանի դեռ ազգ-պետությունը որպես հայեցակարգ և պրակտիկա չի հաղթահարվել, սոցիալիզմի համար պայքարը ինքնախաբեությունից բացի այլ բան չի նշանակի: Քանի դեռ չենք վերլուծել ինդուստրիալիզմը՝ որպես ազգային պետության երկվորյակ, հնարավոր չէ խուսափել քաղաքի քաղցկեղից և շրջակա միջավայրի ոչնչացումից: Որպես հեղափոխական նպատակ ներկայացվող ինդուստրիալիզմը առավելագույն շահույթով պետական մենաշնորհի ձևն է: Լավագույն դեպքում այն կարող է իմաստ գտնել փարավոնական սոցիալիզմի մեջ: ԽՍՀՄ-ը մինչև իր լուծարումը, իսկ այսօր չինական սոցիալիզմը՝ որպես ինդուստրիալիզմի ամենակոպիտ իրականացում, դարձել է այն ուժիմը, որն ամենաշատը սնուցել է կապիտալիստական համակարգը: Այն, որ երկուսն էլ դարձան ազգային պետության և ինդուստրիալիզմի ամենատանդուն մոդեռնիստները, լիբերալ կապիտալիզմի հաղթանակն էր:

Ավելի ուսանելի մեթոդ է կարդալ մի համակարգը, որն իրեն շատ տնտեսական է ներկայացնում, ինչպիսին է ֆինանսական դարաշրջանը հակառակ կողմից: Երբ խոսքը վերաբերում է ֆինանսներին, այն ընկալելով որպես հասարակության բջիջների վրա տարածված ուժ, երբ խոսքը վերաբերում է տնտեսությանը՝ որպես ոչ տնտեսա-

կան համակարգ, և նույնիսկ դրա հակառակը՝ երբ խոսքը վերաբերում է նեոլիթերալիզմին՝ որպես խիստ պահպանողականություն, սա մեզ կհանգեցնի ավելի ճշգրիտ մեկնաբանությունների:

Ազգ-պետությունը, ինդուստրիալիզմը և ֆինանսական մենաշնորհը ոչ միայն կապիտալիստական արդիականության, այլև հինգհազարամյա քաղաքակրթական կառույցի քայքայումը կասեցնելու գործիքներ են: Քանի դեռ չեն ենթարկվել վերակառուցման, որը նրանց ավելի մշտական կդարձնի, նրանք ավելի ամուր կկառչեն այդ գործիքներից և կօգտագործեն դրանք որպես զենք՝ իրենց այլընտրանքներին ստիպելու սխալ և թերի ելքերի, ընտելացնելու և չեզոքացնելու դրանք հենց իրենց ներսում:

10- Պատմության ընթացքում ժողովրդավարական և աղքատ սոցիալական հատվածներն իրենց պայքարում խաղաղորոյք են կատարել «սխալ ձիու» վրա: Նրանք կարծում էին, որ կարող են հաղթել իրենց թշնամիներին՝ միայն օգտագործելով իրենց թշնամիների զենքերը: Նրանք չկարողացան մշակել իրենց ազատատենչ, եզալիտար և դեմոկրատական բնույթին համապատասխան զենքեր: Նույնիսկ եթե նրանք կատարելագործվել են՝ հեշտությամբ հանձնվել են հաջողության կամ ձախողման դեպքում: Նրանց մրցակիցների ավելի առաջադեմ զենքերը հեշտացրել են նրանց գործը: Նրանք միաձուլվեցին ոչ միայն հաստատված քաղաքակրթությունների ռազմական տեխնիկային և գործիքներին, այլև մտածելակերպին ու ինստիտուտներին՝ սկսած իրենց աստվածային կառուցվածքներից մինչև տարագները, ճարտարապետությունից մինչև մտավոր ոճերը, շահագործման ձևերից

մինչև իշխանության կառուցումը: Ահա թե ինչ է տեղի ունենում, ի վերջո, երբ խաղաղորոյք եք կատարում նույն ձիու վրա, ինչ ձեր հակառակորդները:

Շումմերական քաղաքակրթության վրա չորս կողմից գրոհած սեմական և արիական ցեղերի պարագլուխները ընդունեցին շումմերական մտածելակերպն ու ինստիտուտներն այնպիսին, ինչպիսին որ դրանք կային և կամ տիրեցին նրանց, կամ դարձան նրանց հպատակները: Այսպիսով, ցեղային խմբերի հազարամյա դիմադրությունն ու նրանց էպիկական սխրանքը, որոնց մեղեդիները մինչ օրս շոյում են մեր սրտերը թմբուկներով ու ծխամորձներով, մսխվեցին հանուն ոչնչի:

Եգիպտական քաղաքակրթության վրա հարձակված հարիւրունների մեծ մասը ստրուկներ էին, իսկ մի քանիսը՝ պալատական բյուրոկրատներ: Մեզ ծանոթ է Էբրայական մի ցեղ՝ ժառանգված ինչպես շումմերա-բաբելոնական, այնպես էլ եգիպտական քաղաքակրթություններից: Նրանք փորձանք դարձան թե՛ իրենց, թե՛ աշխարհի համար: Նրանք ոչ լիովին ստրկացան, ոչ էլ լիովին ազատվեցին:

Մեդական և սկյութական ցեղերը երեք հարյուր տարի դիմադրել և հարձակվել են Ասորեստանի վրա: Արդյունքում նրանք ճանապարհ հարթեցին Ուրարտուի և Պարսկական կայսրության համար, որոնք Ասորեստանի կրկնօրինակներն էին: Նրանցից ոմանք չկարողացան խուսափել ուրարտացիների և պարսիկների գորագլուխները, իսկ մեծ մասը՝ նրանց ծառաները լինելուց:

Հունահռոմեական քաղաքակրթության դեմ դրսից կելտական, սկանդինավյան, գոթական և հունական ցե-

դային դիմադրությունը և ներխուժումները, ներսից ստրուկների ներքին ապստամբությունները և բոլոր Լթնիկ ծագում ունեցող աղքատների կուսակցությունը համարվող քրիստոնեության դիմադրությունն անխափան շարունակվեցին հինգ հարյուր տարի: Ձեռք բերված օգուտը ոչ այլ ինչ էր, քան պապականության և որոշ ցեղերի առաջնորդների զարդը համարվող հռոմեական թագի միայն գունատ կրկնօրինակը: Առյուծներին որպես կերբաժին հասած, այրված ու խաչված դիմադրության միլիոնավոր մարտիկների հիշատակը սառած է մնացել քաղաքակրթության սառեցված հաշվարկներում:

Արաբական, թուրքական, քրդական, հայկական, ասորական, չերքեզական և հելլենական ցեղերը, որոնք յոթ հարյուր տարի դիմադրել և հարձակվել են Մասանյան և Բյուզանդական (և նրանց ժառանգորդների) քաղաքակրթությունների վրա, թողել են միլիոնավոր աղքատ ցեղերի, տերերի և ստրուկների՝ հին քաղաքակրթությունների գունատ պատճենը համարվող սուլթանական թագերով:

Արդեն մանրամասնել եմ, թե ինչ եղավ եվրոպական կապիտալիստական քաղաքակրթությանը դիմադրողների ու դրա դեմ ապստամբողների հետ:

Նեոլիթյան դարաշրջանի մեծ հեղափոխական հասարակության սրբազան կոմունալիստական կարգերի ժառանգությունը, որը բոլոր քաղաքակրթությունները (նյութական և հոգևոր) դեռ չեն խժոժել, շարունակում է կոտրել մեր սրտերը, իմ սիրտը: Մենք պետք է այս ահռելի էպիկական դիմադրողների և հարձակվողների պատմությունը համարենք մեր սեփական պատմությունը, որն, այլ կերպ ասած, «ժողովրդավարական քաղաքակրթության

պատմությունն» է: Սակայն պետք է տեսակալորենք այս մոռացված և յուրացված պատմությունը, գրենք և տեր կանգնենք դրան: Երբևր չպետք է, տեր կանգնենք անհայտ թագակիրների և պալատական ծառայողների պատմությանը, ովքեր սիրահարվել են քաղաքակրթության թագերի զարդերին և դավաճանել ցեղի և բոլոր Լթնիկ խեղճ մարդկանց ջանքերին, դիմադրությանն ու ապստամբությանը, հերոսությանը և իմաստությանը: Ժողովրդավարական քաղաքակրթության պատմությունը չի կարող գրվել առանց այս տարբերակման: Քանի դեռ այս պատմությունը չի գրվել, ներկայիս պայքարը հանուն ազատության, հավասարության և ժողովրդավարության չի կարող հաջողությամբ ի կատար ածվել: Պատմությունն արմատ է: Ինչպես կենդանի Լակը չի կարող շարունակել առանց իր արմատներին ապավինելու, այնպես էլ մարդկային տեսակը չի կարող ընտրել ազատ ու պատվաբեր կյանքի ուղին՝ առանց հենվելու իր սոցիալական պատմությանը:

Գերիշխող քաղաքակրթության պատմությունը հավակնում է լինել միակ պատմությունը և հիմնված է այն թեզի վրա, որ այլ պատմություն չի կարող լինել: Եթե մենք չհեռանանք պատմության այս կրճատողական և դոգմատիկ ըմբռնումից, դեմոկրատական-սոցիալական պատմության գիտակցությունը չի զարգանա: Չպետք է կարծել, թե ժողովրդավարական քաղաքակրթության պատմության իրադարձությունները, հարաբերություններն ու ինստիտուտները չկան կամ բացակայում են: Ընդհակառակը, այս պատմությունը լի է ամենահարուստ նյութով: Այն ունի նույնչափ դիցարանություն, կրոն, փիլիսոփայություն, գիտություն, արվեստ, իմաստուններ, բանաստեղծներ և

գրողներ, որքան քաղաքակրթության պատմությունը: Բավական է իմանալ, թե ինչպես նայել դրան մեր սևփական պարադիգմով, տարբերակել այն և գրել: Ես չեմ ասում, որ թշնամիների ու մրցակիցների զենքերը, ինստիտուտները, մտածելակերպը չի կարելի շահարկել: Բայց, քանի դեռ դու չես ստեղծել ու չես հիմնավորել քո մտածելակերպը, ինստիտուտներն ու զենքերը, ինչպես նաև օգտվել դրանցից, չես կարող խուսափել նրանց մտածելակերպին, ինստիտուտներին ու զենքերին պարտվելուց և նրանց նման դառնալուց:

11- Եզրափակելով կարող եմ ասել, որ այս բոլոր վերլուծումներից և թեզերից, իհարկե, չի կարող բխել այնպիսի դատողություն, ինչպիսին է «Քաղաքակրթությունները կովում են միմյանց հետ. մինչև չկործանեն միմյանց և հաղթանակ տանեն առանց փոխզիջման»: Ինչպես փորձեցի բացատրել իմ փիլիսոփայական ըմբռնման մեջ, ես չեմ գտնում, որ կործանարար դիալեկտիկական ըմբռնման նման դատողությունները համատեղելի են համընդհանուր հոսքի դիալեկտիկայի հետ:

Եթե նույնիսկ կան կործանարար ծայրեր, զխավորը փոխադարձ կախվածությունն ու զարգացումն է՝ միմյանց սնուցելով: Հասարակության բնույթի մեջ է հիմնականում գործում է այս դիալեկտիկական լուծումը: Ընդհանուր կյանքերը, որոնք փոխզիջման են գնում, չեն ոչնչացնում միմյանց և հիմնված են փոխադարձ սնուցման վրա, հանդիսանում են հասարակությունների էական վիճակը: Պատմությունն ու արդիականությունն այս բնույթի վերաբերյալ ճնշող մեծամասնություն են ներկայացնում: Կործանարար, չափազանց մարգինալացնող հարաբերությո-

յունների ոճերը բացառիկ են: Ճիշտ այնպես, ինչպես առյուծները բացառիկ են կենդանական աշխարհում:

Հնարավոր է, որ պետական և ժողովրդավարական քաղաքակրթությունները փոխզիջման մեջ ապրեն միասին՝ առանց միմյանց ոչնչացնելու: Դրա առաջին պայմանն այն է, որ քաղաքակրթությունները ճանաչեն միմյանց ինքնությունը և հարգեն միմյանց: Ուրիշներին բռնի ուժով կամ իրենց տարբեր առավելությունների և ռազմարանների հիման վրա սևփական ինքնությունը պարտադրելը ոչ թե հաշտեցման, այլ ոչնչացման մեթոդ է: Այս մեթոդը իշխանության-պատերազմի միջոց է, որը հաճախակի է հանդիպել պատմության ընթացքում և այժմ լայնորեն տարածված է հասարակությունների բջիջներում: Եվրոպան և մասամբ ԱՄՆ-ն՝ որպես կապիտալիստական համակարգի հեգեմոն ուժեր, փորձում են անհրաժեշտ դասեր քաղել չորս դար կիրառվող ուժային պատերազմի մեթոդից և վերակառուցել ազգ-պետությունը՝ որպես դաշնային միություններ՝ առանց այն ամբողջությամբ ոչնչացնելու (որովհետև հիմնական պատճառը քաղաքացիական և արտաքին պատերազմների համար իշխանության այս տեսակ կազմակերպությունն է), մարդու իրավունքների, քաղաքացիական հասարակության և ժողովրդավարացման փաստարկների ներդրմամբ: Հասկանալի է, որ ցանկանում են ազգ-պետությունը կոշտ ձևից մեղմացնել և դարձնել ավելի լուծող գործիք: Նմանատիպ զարգացումներ կան Ռուսաստանում և Չինաստանում: Ավելի դաժան հարձակման են ենթարկվում այնպիսի ազգ-պետություններ, ինչպիսիք են Հյուսիսային Կորեան, Իրաքը, Սիրիան, Թուրքիան, Իրանը և այլ երկրներ, որոնք համատում են

խստության հարցում: Որպես նմուշ թիրախ ընտրվել է Իրաքը: Նրանք ցանկանում են նվազագույն կորուստներով և առանց մեծ վնասվածքների դուրս գալ ճգնաժամից, որն այժմ դարձել է քառսային:

Քննարկվում է, թե արդյոք համակարգը հոռմեական տիպի կայսրություն ունեցն² է, թե³ ոչ: Այսօր, անկասկած, կա շատ ավելի արդյունավետ համաշխարհային կառավարում, քան Հռոմում: Լինի դա հեզեմոն ուժ, թե կայսրություն, այս կամքի ուժն անվիճելի կշիռ ունի: Այն անընդհատ կփորձի վերականգնել իր համակարգը և պահպանել այն ջրի երեսին: Եվրամիության տիպի մայրցամաքային մասշտաբի կարգավորումները օրակարգում են նաև Ասիայում, Աֆրիկայում և Ամերիկայում: Միջին Արևելքի համար «Մեծ Միջին Արևելք» նախագիծն է մշակվում: Դիտարկվում է ՄԱԿ-ի բարեփոխումը: Տնտեսական, մշակութային և սոցիալական վերակազմավորումները շարունակվում են: Թեև մեր առջև կանգնած քաղաքակրթական համակարգը, որով մենք այժմ առաջնորդվում ենք, անցնում է իր վերջին դարաշրջանի ամենաքառսային շրջանը, այն անգործ չի մնում:

Հարցին, թե արդյոք այն ունի⁴ կոնսենսուսային ռեֆլեքս, կարող եմ իմ կարծիքն արտահայտել առ այն, որ այն ընդհանրապես բաց չի թողնում այս մեթոդը: Ավելին, սա այն մեթոդն է, որը հաճախ է փորձել իր պատմության ընթացքում և հասել իրական արդյունքների: Քանի դեռ հակառակ կողմի գիտակցությունը, կազմակերպվածությունը, ազատության նախաձեռնությունը թույլ է, համակարգը միշտ հաջողակ է հաշտեցման գործընթացներում: Օրինակ, ինչպես տեսանք ԽՍՀՄ-ի ու Չինաստանի օրի-

նակներում, այս մեթոդով չեզոքացվեց ռեալ-սոցիալիզմը: Նա այդ հաջողությանը հասավ՝ օգտագործելով մոդերնիզմի թույլ կողմերը (ազգ-պետություն, ինդուստրիալիզմ, պոզիտիվիզմ): Այն ավելի հեշտ է ձուլել ու չեզոքացրել ազգային-ազատագրական ուժերին ու սոցիալ-դեմոկրատներին: Այն կարողացել է մարզինալացնել անարխիստական, ֆեմինիստական, էկոլոգիական և որոշ արմատական շարժումների:

Չնայած այս բոլոր ցուցանիշներին՝ համակարգի հզորությունն ամեն ինչ չէ: Ավելին, համակարգն ապրում է իր ամենաթույլ շրջանը: Եթե դեմոկրատական քաղաքակրթական ճակատը դեռևս չի կարողանում հասնել իր ուզած անհրաժեշտ և արժանի նվաճումներին, դրա հիմնական պատճառն այն է, որ նա դեռևս չի կարողանում ամբողջությամբ կատարել այն պարադիգմային հեղափոխությունը, որի վրա պետք է հիմնված լինի (հիմնական գիտական մոտեցում) և չի կարողանում հասնել բավարար ծրագրի, կազմակերպման և գործողության ուժին: Սրանք նպատակներ չեն, որոնք անհնար է ձեռք բերել կամ դրանց հասնել: Ժողովրդավարական քաղաքակրթական շարժումը կարող է կառուցել իր ծրագրերը, կազմակերպությունները և գործելառճը համաշխարհային, տարածաշրջանային և տեղական մասշտաբով՝ պաշտպանելով իր էական ինքնությունը (ազատություն, հավասարություն, ժողովրդավարություն) և կատարելով պատմա-հասարակական հզոր վերլուծություն: Համաշխարհային դեմոկրատական կոնֆեդերալիզմը, Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի և Ավստրալիայի տարածաշրջանային դեմոկրատական կոնֆեդերացիաները կարող են ընդգրկվել օրա-

կարգում: Հատկապես Միջին Արևելքի համար Միջին Արևելքի դեմոկրատական կոնֆեդերացիայի նախագիծը շատ բովանդակալից աշխատանք կլինի ներկա քառսային միջավայրում:

Պետք է խոսափել «ամեն ինչ կամ ոչինչ» մարտավարական մոտեցումից, որը որդեգրվել է մինչև այժմ: Հեղափոխություն կամ պատերազմ մինչև վերջ և դրա հակառակը՝ Հիսուս Քրիստոսի կեցվածք (խաղաղություն) մինչև վերջ չի կարող հաջողակ և արդյունավետ լինել իշխանության ավանդական և բարդ էրևույթի պայմաններում: Դիմադրությունը, ապստամբությունն ու կառուցումը ապրելակերպ դարձնելը՝ չիրաժարվելով ազատության նախաձեռնությունից և համակարգի բոլոր ուժերի հետ համապատասխան և ժամանակին փոխզիջումների գնալն ավելի զարգացնող և շահավետ մեթոդ է: Բայց պետք է կրկնեմ՝ ՊԱՅՄԱՆՈՎ, որ գիտակցենք ժողովրդավարական քաղաքակրթությունը մեր ինքնությունն է, որ մենք կարող ենք փոխզիջման գնալ համակարգի ուժերի հետ, բայց երբեք չպետք է ձուլվենք պետական քաղաքակրթությանը, և որ մենք կառուցենք և պաշտպանենք ժողովրդավարական քաղաքակրթությունը:

12- Կցանկանայի եզրափակել՝ անդրադառնալով իմ գրելու ոճին վերաբերող մի բանի հարցի: Սկզբում ասացի, որ որպես մեթոդ կփորձեմ օգտագործել դիցաբանական, կրոնական, փիլիսոփայական և գիտական իմաստային կատեգորիաները միասին: Կարծում եմ՝ մասամբ հաջողեցի այս հարցում:

Մենք չենք կարող հրաժարվել առասպելաբանական դիսկուրսից: Հատկապես նախապատմական, նեոլիթյան,

հին ու դեմոկրատական քաղաքակրթությունների պատմությունը մեծ մասամբ դիցաբանական է: Նրանք արտահայտվում են լեգենդներով և իմաստուն ասացվածքներով: Եթե սրանք հաջողությամբ վերլուծվեն սոցիոլոգիական առումով, ապա դրանք անպայման կամրապնդեն և կզուլավորեն պատմական նարատիվը:

Կրոնական հայացքն, անշուշտ, պատմական շարադրանքի անփոխարինելի փաստարկն է՝ պայմանով, որ այն չլինի այնպես, ինչպես կա. այլ ենթարկվի սոցիոլոգիական մեկնաբանության: Պատմությունը հիմնականում թաքնված է կրոնական դոգմաներում: Դրա համար կան բազում պատճառներ: Եվ կրկին՝ հասարակական զարգացումները հաճախ կրոնում տեղ են գտնում իրենց ուրույն արտահայտությամբ: Եթե հիմք է ընդունվում պատմա-սոցիոլոգիական մոտեցումը, ապա դրանք հսկայական տեղեկատվական աղբյուր են:

Ակնհայտ է, որ պատմությունը չի կարող գրվել առանց փիլիսոփայության: Թեև այն ամենակոպիտ մետաֆիզիկական է, թեզը, որ պոզիտիվիզմը կարող է պատմություն կերտել՝ միայն փաստերի վրա հիմնվելով, անհերքելի է: Մոտեցումը, որ կապիտալիզմի պաշտոնական տեսակետ և կրոն հանդիսացող պոզիտիվիզմը դրսևորում է, որ, կարծես, պատմության մեջ կապիտալ չկա, և Եվրոպայում ամեն ինչ հանկարծ երկնքից ընկավ, իրականում դիցաբանական է: Երբ դրանք դառնում են կրոնական՝ ներկայացնում են օբյեկտիվ կոապաշտության մոդեռնիստական դարաշրջանը: Հետևաբար, փիլիսոփայությունը, որը մենք պետք է հաճախակի և ինտենսիվ օգտագործենք, պատ-

մա-հասարակական արտահայտման անփոխարինելի աղբյուր է:

Այն, ինչին էս ձգտում էմ գիտական մոտեցմամբ, արտահայտման ո՛չ օրյեկտիվ, ո՛չ էլ սուբյեկտիվ ձևերն են: Ես տեղյակ եմ ընկալման և փաստի հավասարության կամ նմանության մասին: Իմ գիտական մեթոդը կարելի է համարել որպես «մեկնաբանություն», քանի որ էս օգտագործում էմ բոլոր այն աղբյուրները, որոնք արդեն նշել եմ: Իմ վերլուծության ռճից շատ պարզ է դառնում, որ օրյեկտիվիզմին առանձնապես կշիռ չեմ տալիս և տալու կարիք էլ չեմ զգում: Թեմային ծանոթ շատերը հեշտությամբ կնկատեն, որ էս այնքան էլ չեմ հակվում սուբյեկտիվիզմին:

Ես ցանկանում եմ շարունակաբար զարգացնել մեկնաբանության ուժը, ինչպես օրինակ՝ հաղթահարելով սուբյեկտ-օրյեկտ տարբերակումն՝ առանց ժխտելու այն: Հայցում եմ ներողամտություն իմ կոպիտ անբավարարությունների և թերությունների համար: Եթե հասկացվի, որ ուժ եմ ավելացրել հասարակությունում ներգրավված յուրաքանչյուրի իմաստի ուժին, ինձ երջանիկ կհամարեմ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	5
-------------------	---

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ-ՏԱՆ ԳՈՂԸ	28
---	----

ա-Ռացիոնալիզմ	34
բ-Էկոնոմիզմ	79
գ-Քաղաքական իշխանությունը և օրենքի հետ նրա առնչությունը	112
դ-Կապիտալիզմի տարածությունը	137
ե-Պատմա-հասարակական քաղաքակրթությունները և կապիտալիզմը	159

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է, ՈՉ ԹԵ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	195
--	-----

ա-Կապիտալիզմը իշխանություն է, ոչ թե տնտեսություն .	207
բ-Կապիտալիզմի տնտեսություն չլինելը հավաստող տվյալներ	217
գ-Կապիտալիզմը սոցիալական և քաղաքակրթական իրականության ո՞ր հատվածում և ժամանակում է գտնվում	230
դ-Եվրոպայի իրավիճակը կապիտալիզմի առաջացման ժամանակ	294

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼԵՎԻԱԹԱՆ՝ ԱԶԳ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ..... 302

- Երկիր իջած Աստծո վիճակը..... 302
- ա-Ազգի զարգացումը, ազգի ֆենոմենը..... 311
- բ-Պետության սահմանումը 319
- գ-Կապիտալիստական քաղաքակրթության
(արդիականության) գաղափարախոսությունն ու
Կրոնականացումը..... 337
- դ-Հոլոքոստի զոհերի հիշատակին..... 354

-Երբայական ցեղի պատմությունը

- 1-Հրեաները և քաղաքակրթությունը 355
- 2-Հրեական գաղափարախոսությունը 365
- 3-Հրեական ազգայնականությունը 370
- Է-Իշխանությունը կապիտալիստական
արդիականության մեջ..... 379
- գ-Կապիտալիստական արդիականությունը և ազգ-
պետությունը 395

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԸ 441

- ա-Մենաշնորհային առևտրային կապիտալիզմ..... 446
- բ-Արդյունաբերական հեղափոխությունը և
ինդուստրիալիզմի դարաշրջանը..... 460
- գ-Ֆինանսների դարաշրջանը-Հրամանատար փողը 491

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ. ԿԱՐՈՂ Է ՊԵՏԱԿԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՇՏՎԵԼ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ..... 526

ԱԲՌՈՒԼԼԱՆՆ ԾԶԱԼԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏ

Անդիմակ Աստվածների և
մերկ արքաների դարաշրջանը

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

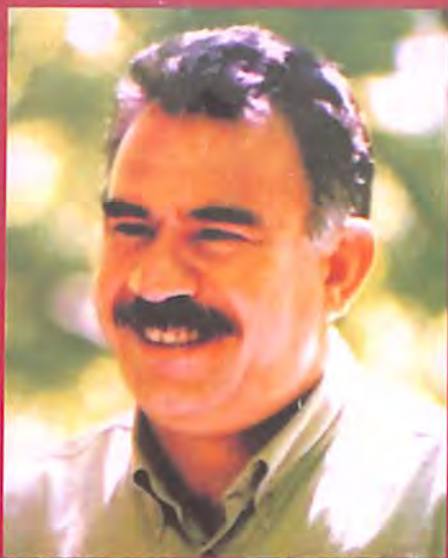

Հրատարակչություն

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 055. 52.79.74:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru

9(91.57)
0-62
հշ.

«Եթե կյանք-մահ երկրնտրանքը հասցվել է սարսափելի փակուղու առջև, ապա դրա պատճառը միանշանակ սոցիալական է:

Ըստ էության, ոչ ուղիղ իմաստով մահ է դրված մեր առջև, ոչ էլ անընդհատ գովազդվող կյանքը կյանքի հետ կապ ունի: Մենք պետք է հասկանանք, որ սիմուլյացիան դարձել է մեր կյանքի իրականությունը (դա պետք է հասկանալ որպես կյանքի մեխանիկական իմիտացիա):

Նույնիսկ կյանքի հանդեպ ամենասովորական հարգանքն անգամ պահանջում է ազատվել այս անիծյալ շրջանակից...

Երբ ավարտվում է կյանքի իմաստի պաշտպանությունը կամ երբ անիմաստությունը ներկայացվում է որպես իմաստ, անկանխելի են դառնում քաղցկեղային դեպքերը: Մրա պատճառը միանշանակ սոցիալական է:

Որոշումը, որ քաղցկեղը սոցիալական հիվանդություն է, մարդաբանության սովորական ճշմարտություն է: Երբ անիմաստությունը գերակշռում է կամ երբ կույր նյութի կուտակումը շրջապատում է բջիջը, սկսվում է քաղցկեղացումը... Եթե հասկացվի, որ ուժ են ավելացրել հասարակությունում ներգրավված յուրաքանչյուրի իմաստի ուժին, ինձ երջանիկ կհամարեմ»:

ISBN 978-9939-979-01-4

9 789939 979014